วารสารมานุษยวิทยา

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2566)

Volume 6 Number 2 (July – December 2023)

ISSN 2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

กรุงเทพมหานคร

ฌส

วารสารมานุษยวิทยา

ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2566)

วารสารมานุษยวิทยาเป็นวารสารวิชาการของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) มีเป้าหมายสำคัญ 3 ประการ คือ ประการที่หนึ่งการสนับสนุนยกระดับ และเผยแพร่การศึกษาใหม่ ๆ ทางมานุษยวิทยาที่อธิบายพลวัตทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประการที่สองการสนับสนุนให้นักมานุษยวิทยารุ่นต่าง ๆ ได้ผลิตงานวิชาการที่มีคุณภาพสามารถอธิบายสภาพปัญหาสังคมที่ส่งผลกระทบต่อคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ รวมถึงความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรมและอคติทางสังคม ประการที่สาม การส่งเสริมความเข้าใจและเปิดโลกทัศน์ใหม่ ๆ เกี่ยวกับการศึกษาชีวิตมนุษย์ เป้าหมายทั้ง 3 ประการนี้คือปรัชญาและพันธกิจสำคัญของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรที่เล็งเห็นว่าความรู้ทางมานุษยวิทยาคือสิ่งที่จำเป็นต่อสังคมเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติของมนุษย์และความแตกต่างทางสังคมในโลกยุคโลกาภิวัตน์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

วารสารมานุษยวิทยามีการตีพิมพ์เผยแพร่ปีละ 2 ฉบับ คือ ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม-มิถุนายน และฉบับที่ 2 เดือนกรกฎาคม-ธันวาคม โดยเปิดรับข้อเสนอบทความทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษผ่านระบบฐานข้อมูลวารสารอิเล็กทรอนิกส์กลางของประเทศไทย (Thai Journal Online)

สามารถอ่านและดาวน์โหลดบทความได้ที่ https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

Volume 6 Number 2 (July – December 2023)

The Journal of Anthropology, an academic publication of the Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization) (SAC), has 3 important objectives. Firstly, to encourage, enhance and circulate new anthropological works that demonstrate the socio-cultural dynamics of human societies from the past to present. Secondly, to support anthropologists of all generations in creating qualified research papers that investigate social issues that have affected human values, dignities, as well as social inequality, injustice, and prejudice. Thirdly, to advocate and promote fresh perspectives and approaches in studying human activities. These three objectives are the philosophical underpinning of the SAC's mission, which recognizes that anthropological knowledge is essential for creating peaceful coexistence of human and societal differences in our rapidly changing globalized world.

The Journal of Anthropology publishes 2 issues each year, the first issue of January-June and the second issue of July-December. We welcome academic contribution both in Thai and English. Articles can be submitted through our online system.

visit journal: https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

คณะที่ปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ

นิติ ภวัครพันธุ์	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ศิราพร ณ ถลาง	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
อานันท์ กาญจนพันธุ์	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ยศ สันตสมบัติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ชยันต์ วรรธนะภูติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
เสมอชัย พูลสุวรรณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ธนิก เลิศชาญฤทธ์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
รัศมี ชูทรงเดช	มหาวิทยาลัยศิลปากร
โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

กองบรรณาธิการ

โสวัตรี ณ ถลาง	มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
จักรพันธ์ ขัดชุ่มแสง	มหาวิทยาลัยขอนแก่น
ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
วสันต์ ปัญญาแก้ว	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
อนุสรณ์ อุณโณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ยุกติ มุกดาวิจิตร	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
พิเชฐ สายพันธ์	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
บุญเลิศ วิเศษปรีชา	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
สายพิณ ศุพุทธมงคล	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กนกวรรณ ธราวรรณ	มหาวิทยาลัยมหิดล
สิริพร สมบูรณ์บูรณะ	มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์
ดำรงพล อินทร์จันทร์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
เอกรินทร์ พึ่งประชา	มหาวิทยาลัยศิลปากร
ตรงใจ หุตางกูร	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

บรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ผู้ช่วยบรรณาธิการและประสานงานทั่วไป

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
นพพล เมฆมาก	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

Advisory Board:

Niti Pawakapan	Chulalongkorn University
Siraporn Nathalang	Chulalongkorn University
Anan Ganjanapan	Chiang Mai University
Yos Santasombat	Chiang Mai University
Chayan Vaddhanaphuti	Chiang Mai University
Samerchai Poonsuwan	Thammasat University
Thanik Lertcharnrith	Silpakorn University
Rasmi Shoocongdej	Silpakorn University
Komatra Chuengsatiansup	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Editorial Board:

Sowatree Nathalang	Kasetsart University
Jaggapan Cadchumsang	Khon Kaen University
Pinkaew Laungaramsri	Chiang Mai University
Wasan Panyagaew	Chiang Mai University
Anusorn Unno	Thammasat University
Yukti Mukdawijitra	Thammasat University
Pichet Saiphan	Thammasat University
Boonlert Visetpricha	Thammasat University
Saipin Suputtamongkol	Thammasat University
Kanokwan Tharawan	Mahidol University
Siriporn Somboonburana	Walailak University
Damrongphon Inchan	Silpakorn University
Ekarin Phungpracha	Silpakorn University
Trongjai Hutangkura	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Editor:

Narupon Duangwises	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Assistant editor:

Whisut Vejvarabhorn	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
Nopphon Mekmak	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

ที่ทำการกองบรรณาธิการ
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
20 ถนนบรมราชชนนี ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ 10170
โทร 02 880 9429-3807

Editorial Offices
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization),
20, Boromrachachonni Road, Taling-Chan, Bangkok, Thailand, 10170,
tel. (+662) 8809429 ext. 3807

ออกแบบปก	วิสูตร สิงห์โส
จัดรูปเล่ม	วรัญญา เพ็ชรคง
ตรวจพิสูจน์อักษร	วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์

จัดพิมพ์โดย	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) กรุงเทพฯ โทร. 02-880-9429
ISSN	2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

copyrights@2021 by Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
(Public Organization)

สารบัญ (Contents)

มองข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง (BRI) จากแนวคิดภูมิวัฒนธรรม 11
ยศ สันตสมบัติ

การเมืองและการพัฒนาถนนบนชายแดน: 39
โครงสร้างพื้นฐานทางสังคมศาสตร์และมุมมองเชิงมานุษยวิทยา
บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล

มานุษยวิทยาสตรีนิยม 85
สุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์

อุบัติเหตุ สุขภาพ และหลักประกันความเสี่ยงจากการทำงาน 129
ของคนขับรถจักรยานยนต์ส่งอาหารภายใต้การควบคุมของแพลตฟอร์ม
พฤกษ์ เถาถวิล และวรดุลย์ ตุลารักษ์

มองโลกมองไทย: เกิดอะไรขึ้นกับสังคมศาสตร์ (ไทย) 179
วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของ “หลักไชย”: 235
คู่มือหลักพิพากษาเพื่อชัยชนะแห่งความยุติธรรม
ตรงใจ หุตางกูร

พิธีฮัจญ์แรกของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์: 289
หลักฐานจากเอกสารอาหรับศตวรรษที่ 12
เรื่อง “กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน” (ตำราธรรมชาติสัตว์)
ของ ชะร็อฟ อัช-ชะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์
สุนิติ จุฑามาศ

บทปริทัศน์หนังสือ 320
The Origins and Dynamics of Inequality: Sex, Politics, and Ideology
ยศ สันตสมบัติ

บทบรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ

วารสารมานุษยวิทยาฉบับนี้มีความหลากหลายของเนื้อหาและแนวคิดในการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัยและเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ บทความแรกของยศ สันตสมบัติ อธิบายให้เข้าใจว่าอิทธิพลของจีนภายใต้นโยบายของสีจิ้นผิงที่ชื่อว่า “ข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง” (Belt and Road Initiatives หรือ BRI) ถือเป็นการขยายอำนาจโดยเน้นการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานเพื่อเชื่อมต่อและขยายการค้าการลงทุนข้ามภูมิภาคต่างๆ ซึ่งดำเนินงานโดยรัฐวิสาหกิจจีน นโยบายนี้ไม่อาจเข้าใจได้จากแนวคิดภูมิรัฐศาสตร์ หากแต่ควรมองในมิติภูมิวัฒนธรรม โดยชี้ให้เห็นถึงจีนเป็นประเทศที่ภาคภูมิใจในความยิ่งใหญ่ทางวัฒนธรรมซึ่งได้รับการเชิดชูเป็นมรดกโลก ในช่วงที่จีนขยายอำนาจทางเศรษฐกิจและการค้า จีนพยายามสร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศซึ่งวางอยู่บนการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่ของคนท้องถิ่นที่มีวัฒนธรรมที่ต่างจากจีน โครงการของจีนที่มีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีการครอบงำทางวัฒนธรรม โดยนักธุรกิจจีนจะใช้อุดมการณ์ ค่านิยม และความคิดแบบจีนมาทำธุรกิจในพื้นที่ของคนท้องถิ่น

บทความของบุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุลชี้ให้เห็นการเมืองของพื้นที่ชายแดนที่รัฐเข้ามาจัดการโดยอาศัยการพัฒนาถนนและโครงสร้างพื้นฐาน พื้นที่ชายแดนด่านห้วยต้นนุ่น อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นพื้นที่ด่านพรมแดนเชื่อมไทยกับเชื่อมกับรัฐกะยาของสหภาพเมียนมา จากเดิมที่เป็นเพียงจุดผ่อนปรนการค้า เมื่อมีนโยบาย “ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน” จึงเปลี่ยนฐานะเป็นด่านชายแดนถาวร รัฐไทยและรัฐเมียนมาเข้ามาจัดการพื้นที่นี้ แต่ยังไม่มีการปักเขตแดนที่ชัดเจน ในขณะที่คนท้องถิ่นมีวิถีชีวิตที่ต่างไปจากแผนพัฒนาของรัฐ ความเป็นพื้นที่ชายแดนที่มีลักษณะคลุมเครือ

และมีการเคลื่อนข้ามไปมาของคนที่หลากหลาย ทำให้รัฐไม่สามารถควบคุมพื้นที่ได้อย่างเบ็ดเสร็จ บทความของสุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์ อธิบายแนวคิดสตรีนิยมในแวดวงมานุษยวิทยา โดยชี้ให้เข้าใจความเกี่ยวโยงระหว่างการเคลื่อนไหวของสิทธิสตรีในตะวันตกกับการศึกษาของนักมานุษยวิทยาผู้หญิงที่ท้าทายการผูกขาดอำนาจและความรู้แบบชายเป็นใหญ่ รวมทั้งการตั้งคำถามเกี่ยวกับชนชั้น เชื้อชาติ สีผิว เพศวิถี ศาสนาที่พบในวิถีชีวิตของผู้หญิงที่หลากหลาย ผู้หญิงในแต่ละวัฒนธรรมจึงเป็นผู้กระทำการที่มีความคิดและประสบการณ์ของตัวเอง

บทความของพฤกษ์ เถาถวิล และวรดุลย์ ตุลารักษ์ อธิบายให้เห็นว่าคนขับรถมอเตอร์ไซค์ส่งอาหารภายใต้แพลตฟอร์มดิจิทัล หรือ “ไรเดอร์” เป็นกลุ่มคนที่เสี่ยงอันตรายต่อการประสบอุบัติเหตุ แต่อาชีพนี้มิได้ถูกกำหนดให้เป็นอาชีพทางการ ส่งผลให้บริษัทเจ้าของแพลตฟอร์มละเลยที่จะให้สวัสดิการแก่กลุ่มคนเหล่านี้ และอ้างเหตุผล 3 ด้าน คือ การอ้างสถานะเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยีจับคู่ระหว่างลูกค้า การให้ค่าตอบแทนรายชิ้น และการจัดการโดยอัลกอริทึม ทำให้บริษัทแพลตฟอร์ม มีอำนาจเชิงพฤตินัยในการควบคุมไรเดอร์ การแก้ปัญหานี้จำเป็นต้องผลักดันให้อาชีพไรเดอร์ได้รับการคุ้มครองตาม พ.ร.บ. คุ้มครองแรงงาน บทความของวิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ อธิบายให้เห็นพัฒนาความคิดของวิชาสังคมศาสตร์ซึ่งเติบโตขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภายใต้กรอบคิดแบบวิทยาศาสตร์ นักวิชาการจึงศึกษาสังคมในฐานะเป็นองค์ประกอบของสถาบันต่างๆที่ทำหน้าที่สร้างความมั่นคงและมีดุลยภาพ จนกระทั่งปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 เกิดการถกเถียงเรื่องวาทกรรม ญาณวิทยาและภววิทยาของความรู้ นำไปสู่การวิพากษ์ความรู้กระแสหลักที่เป็นผลมาจากยุคสมัยใหม่ ในกรณีสังคมไทย ความรู้สังคมศาสตร์มาพร้อมกับการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยและรองรับการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทำให้ความรู้รับใช้นโยบายรัฐและตอบสนองภาคธุรกิจเป็นหลัก

บทความของตรงใจ หุตางกูร ศึกษาเอกสารโบราณชื่อ “หลักไชย” เป็นตำราระเบียบวิธีทางตุลาการของอาณาจักรอยุธยา เนื้อหาของ “หลักไชย” เน้นสั่งสอนผู้เรียนให้เป็นผู้พิพากษาตุลาการที่มีคุณธรรม ด้วยคุณสมบัติใน 3 ด้านคือ (1) มีจริยธรรมในวิชาชีพ คือ ตัดสินคดีไร้ความลำเอียงและมีเมตตาตามสมควรแก่เหตุ (2) มีวินัยในหน้าที่ คือ เอาใจใส่ในงานแต่ละขั้นตอนของกระบวนการยุติธรรม และ (3) มีเชาวน์ปัญญาในการตัดสิน คือ ตัดสินคดีด้วยไหวพริบการมองหาและไต่สวนข้อพิรุธจนพบข้อเท็จจริงของคดี บทความของสุนิติ จุฑามาศ อธิบายตำรา กิตาบ เฏาะบาอิ อัลฮัยยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์) ประพันธ์โดย ชะร็อฟ อัซซะมาน ฎอฮิร อัลมัรวะซีย์ แพทย์และปราชญ์ชาวมุสลิมเปอร์เซียในศตวรรษที่ 12 ซึ่งอธิบายถึง “กลุ่มคนจากตะวันออก” ซึ่งเพิ่งหันมานับถือศาสนาอิสลาม เดินทางมาประกอบพิธีฮัจญ์ใน ฮ.ศ. 434 (ค.ศ. 1043) ซึ่งสอดคล้องกับหมู่เกาะบริเวณดินแดนตอนเหนือของเกาะสุมาตรา ถือเป็นหลักฐานที่อ้างถึงการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์ที่เก่าแก่ที่สุดในเอกสารอาหรับ

มองข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง (BRI) จากแนวคิดภูมิวัฒนธรรม
Seeing China's Belt and Road Initiatives (BRI) from a Geocultural Perspective

ยศ สันตสมบัติ
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Yos Santasombat
Faculty of Social Science, Chinag Mai University
Email: santasombat@yahoo.com

วันรับบทความ: 20 มิถุนายน 2566 (Received June 20, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 20 กรกฎาคม 2566 (Revised July 20, 2023)
วันตอบรับบทความ: 17 สิงหาคม 2566 (Accepted August 17, 2023)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเอกสารชิ้นนี้นำเสนอการใช้มุมมองเชิงภูมิวัฒนธรรมมาทำความเข้าใจกับข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง เพื่อเปิดประเด็นและแนวทางใหม่ ๆ ที่ไม่ใคร่มีใครพูดถึงและมุมมองเชิงภูมิรัฐศาสตร์มองข้ามไป บทความนี้ต้องการเสนอว่า การทำความเข้าใจกับ BRI ของจีน ไม่อาจทำได้อย่างรอบด้านจากมุมมองเชิงภูมิรัฐศาสตร์ และการช่วงชิงอำนาจระหว่างจีนกับสหรัฐฯ และ/หรือ มุมมองเชิงภูมิเศรษฐศาสตร์ ที่เน้นการต่อรองผลประโยชน์จากการลงทุนโครงสร้างพื้นฐาน การขยายประสิทธิภาพในการผลิต และการขนส่งสินค้าระหว่างภูมิภาคเท่านั้น แต่การทำความเข้าใจ BRI ยังต้องให้ความสำคัญกับมุมมองด้านภูมิวัฒนธรรม แนวคิดนี้ผสมผสานกระบวนการสร้างความหมายทางวัฒนธรรม กับ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เข้าด้วยกันในการสื่อสารข้ามวัฒนธรรม และกระชับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ หรือการที่วัฒนธรรม (ความคิด ความเชื่อ คุณค่า วัตถุ) ได้รับการแพร่กระจายและยอมรับข้ามพื้นที่ พูดอีก

แบบหนึ่งได้ว่า การลำเลิกอดีตของเส้นทางสายไหมโบราณ เป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างอำนาจเชิงภูมิวัฒนธรรมของจีนในยุคปัจจุบัน

คำสำคัญ: ข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง ภูมิวัฒนธรรม เรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหม การทูตมรดกโลก ภูมิศาสตร์การเชื่อมต่อ เรื่องเล่าเชิงยุทธศาสตร์และเครือข่ายจีน ความขัดแย้งและแรงเสียดทาน

Abstract

This documentary research paper presents an application of a geocultural concept to propose new issues and a new approach to better understand China's BRI. The paper argues that a clear picture of China's BRI could not be achieved from a mere geopolitical perspective stressing global hegemonic competition between China and the United States or a geoeconomics perspective stressing competition in infrastructural investment, production enhancement and logistics development. Rather, we need to pay more attention to a geocultural perspective combining new focuses on cultural meaning and geographical space in cross-cultural communication to understand the ways in which culture ideas, beliefs, values, materials are diffused and accepted across national boundaries. This paper contends that the reconstructed meanings of the ancient silk road in BRI projects should be comprehended as a new form of China's geocultural power.

Keywords: Belt and Road Initiatives, Geocultural, Silk Road Narratives, World heritage Diplomacy, Connectography, Strategic Narratives and China network, Conflict and Friction.

เกริ่นนำ

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ปัญหาสำคัญที่สร้างความท้าทายให้ผู้นำจีนจำต้องขบคิดใคร่ครวญอย่างหนัก มีอยู่อย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน คือ ปัญหาความมั่นคงภายใน การเข้าสู่สังคมสูงวัยและการหดหายของอัตราเกิด การหลุดพ้นจากกับดักรายได้ปานกลาง และการแข่งขันสู่สถานะมหาอำนาจที่ค่อย ๆ สร้างความขัดแย้งกับสหรัฐฯ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คำถามสำคัญมีอยู่ว่า พรรคคอมมิวนิสต์จะยังคงสามารถสร้างงาน ความกินดีอยู่ดี การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และแบ่งปันผลผลิตจากความมั่งคั่ง ไปสู่ประชากรหนึ่งพันสี่ร้อยล้านคนอย่างทั่วถ้วนต่อไปได้หรือไม่ มหัศจรรย์แห่งตัวแบบความสำเร็จทางเศรษฐกิจจากการส่งออกได้รับผลกระทบอย่างมากมายจากวิกฤตเศรษฐกิจโลกในปี 2008 เมื่อการส่งออกไปยังประชาคมยุโรปและสหรัฐฯถดถอยลง ก่อปัญหาอุปทานส่วนเกินในภาคอุตสาหกรรมสำคัญของจีน วิวาทะว่าด้วยความยั่งยืนของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเริ่มดังระงมเมื่อประธานาธิบดีสีจิ้นผิงเข้ารับตำแหน่งผู้นำประเทศ

เมื่อแรกเข้ารับตำแหน่งผู้นำประเทศ สีจิ้นผิงตอบสนองต่อปัญหาท้าทายบ้านเมืองด้วยการพูดถึง “ฝันของจีน” แนวคิดนี้ได้รับการ*ตีความ*ไปสู่ “ข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง” (Belt and Road Initiatives หรือ BRI) ยุทธศาสตร์การพัฒนาระดับโลกที่มีจีนเป็นแกนกลาง และเน้นการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการเชื่อมต่อและขยายการค้าการลงทุนข้ามภูมิภาคต่าง ๆ BRI ซึ่งเดิมเรียกว่า “หนึ่งแถบหนึ่งเส้นทาง” (One Belt One Road หรือ OBOR) ได้รับแรงบันดาลใจมาจากเส้นทางสายไหมโบราณ รัฐบาลจีนมองว่า โครงการนี้จะช่วยให้จีนใช้เงินจำนวนมหาศาลที่มีอยู่ในการลงทุนพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตะวันออกกลาง ยุโรป และแอฟริกา เพื่อสร้างตลาดที่เชื่อมต่อกันและทำให้การผลิต การค้า การลงทุน ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ โครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้จะทำให้รัฐวิสาหกิจจีน (State-Owned Enterprises หรือ SOEs)

มีงานและรายได้เพิ่มขึ้นจากการก่อสร้าง เหล็ก ซีเมนต์ วัสดุอุปกรณ์ที่เพิ่มสูงขึ้น BRI ยังมีคุณูปการต่อการผลักดันให้เงินหยวนเป็นสกุลเงินนานาชาติ ช่วยลดภาษีนำเข้าสินค้าจีน เร่งอัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจและความมั่นคงภายในของจีนโดยเฉพาะในพื้นที่ทิเบตและซินเจียงทางตะวันตก รัฐบาลจีนเรียก BRI ว่าเป็นความพยายามสร้างความเชื่อมโยงระหว่างภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วโลก เพื่อสร้างอนาคตใหม่ซึ่งทุกประเทศได้ประโยชน์ BRI คือโอกาสสร้างความร่วมมือทั้งในระดับทวิภาคีและพหุภาคีระหว่างจีนกับประเทศหุ้นส่วนทั่วโลก ในขณะที่สหรัฐฯ มองว่า BRI คือ การขยายอิทธิพลจีนไปสู่เวทีโลกโดยการสร้างเครือข่ายการค้าและระเบียบเศรษฐกิจโลกใหม่ที่มีจีนเป็นศูนย์กลาง

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา งานวิชาการว่าด้วย BRI เริ่มปรากฏสู่บรรณพิภพเพิ่มขึ้นอย่างมากมายโดยมีมุมมองและจุดยืนที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในส่วนที่สนับสนุน ต่อต้าน หรือลังเลใจ ทั้งที่มองในระดับโลก ระดับภูมิภาค ระดับประเทศ หรือเน้นประเด็นบางประเด็นเป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่น หนังสือรวมบทความชื่อ *Mapping China's 'One Belt One Road' Initiative* (Li, 2019) สนับสนุนจีนอย่างเต็มที่ โดยเสนอว่า ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางเน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน โดยเชิญชวนให้ทุกประเทศในทุกภูมิภาคเข้าร่วมโครงการ แม้จะยอมรับว่าบางพื้นที่ของยุโรปตะวันออกอาจไม่ได้รับความสนใจมากนัก (Pavlićevic, 2019: 272) บทความเรื่อง "China's New Silk Route Initiative" (Sevilla, 2017) เสนอว่า BRI มีศักยภาพในการส่งเสริมการค้าระหว่างตะวันออกกลางกับยุโรปและเอเชียแปซิฟิกแม้จะมีการแข่งขันกับสหรัฐฯ บทความนี้เสนอว่า หากเปรียบเทียบทัศนคติต่อจีนของภูมิภาคตะวันออกกลางกับอุษาคเนย์ จะพบว่าตะวันออกกลางมองว่าจีนมีแรงจูงใจทางการค้าเป็นหลัก โดยปราศจากจุดหมายทางการเมืองและการทหาร จีนยังสามารถพัฒนาบทบาทคนกลาง ในการเจรจาต่อรองภายในภูมิภาคได้เป็นอย่างดี ในขณะที่ประเทศในอุษาคเนย์มีความกังวลต่อเจตนาที่แท้จริง

ของจีน และเกรงการครอบงำทางการเมืองและการทหารจากจีน แม้การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับภูมิภาคต่าง ๆ จะมีความน่าสนใจโดยเฉพาะในประเด็นเกี่ยวกับภูมิรัฐศาสตร์ กับ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แต่การวิเคราะห์ในลักษณะเช่นนี้มักมองภูมิภาคแบบเหมารวมว่ามีความเป็นหนึ่งเดียว และไม่ใคร่ให้ความสำคัญกับความแตกต่างหลากหลายภายในของแต่ละประเทศภายในภูมิภาคเดียวกัน ตลอดจนความเชื่อมโยงจากท้องถิ่นสู่ประเทศ ภูมิภาค สู่ระดับโลก

ในบทความเรื่อง “China’s ‘New Silk Roads’,” Summers (2016) มอง BRI จากมุมมองภายในประเทศจีน เชื่อมโยงไปสู่เครือข่ายเศรษฐกิจการเมืองระดับโลก Summers โต้แย้งมุมมองที่ว่า BRI เกิดจากความต้องการขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองและการทูตของจีนออกไปยังภูมิภาคต่าง ๆ โดยเสนอว่า ในความเป็นจริงแล้ว เส้นทางสายไหมเกิดจากความพยายามในการแก้ปัญหาความมั่นคงภายใน โดยเฉพาะในภาคตะวันตกของจีน (Summers, 2016:1628) แนวคิดนี้ยังได้รับการสนับสนุนจากงานของ Rippa (2017) อย่างไรก็ตาม บทความชิ้นนี้ไม่ได้เชื่อมโยงปัญหาความมั่นคงภายในของจีนไปสู่พลวัตของความสัมพันธ์ข้ามชาติที่เชื่อมโยงผู้คน สินค้า และพื้นที่เข้าด้วยกันผ่านการค้าและการลงทุนของจีน ในทางตรงกันข้าม บทความเรื่อง “Beyond Balancing: China’s approach towards the Belt and Road Initiative,” ของ Zhou and Esteban (2018) มองว่า BRI เป็นกลไกเชิงยุทธศาสตร์สำคัญของจีนในการถ่วงดุลอำนาจกับสหรัฐฯ โดยปรับสถานะของจีนจากผู้เล่นตามกฎมาเป็นผู้สร้างกฎในการจัดระเบียบเศรษฐกิจโลก (Zhou and Esteban, 2018: 487) ผู้เขียนโต้แย้งแนวคิดที่มองจีนเป็นภัยคุกคามโดยเสนอว่าข้อริเริ่มแถบและเส้นทางของจีนใช้ประโยชน์จากพหุภาคีนิยมระดับภูมิภาค ในการสร้างพันธมิตรและความชอบธรรม เพื่อบรรลุเป้าหมายของการพัฒนาอย่างสันติกับประเทศพันธมิตรของจีน (Zhou and Esteban, 2018: 497-499) บทความนี้เป็นตัวแทนของการศึกษาในลักษณะที่มองจีน

เป็นศูนย์กลาง และขาดการนำเสนอข้อมูลจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอื่น ๆ ในโครงการ BRI

บทความเรื่อง “Crouching Bear, Hidden Dragon” ของ Gabuev (2016) เน้นความสัมพันธ์เชิงอำนาจและผลประโยชน์ระหว่างจีนกับรัสเซียในเอเชียกลาง โดยใช้ตัวอย่างของการพึ่งพาซึ่งกันและกันระหว่างโครงการ BRI ของจีนกับ Eurasian Economic Union (EEU) บทความนี้มีความน่าสนใจตรงที่ว่าช่วยตอบคำถามว่าด้วยปฏิกิริยาของรัสเซียต่อข้อริเริ่มของจีน บทความนี้เสนอว่า BRI มีข้อจำกัดตรงที่มีลักษณะการตัดสินใจจากบนลงล่าง ไม่เปิดให้ธุรกิจท้องถิ่นมีส่วนร่วมในโครงการ และนิยมทำข้อตกลงแบบทวิภาคี แต่ Gabuev ก็ไม่ได้มีการนำเสนอข้อมูลและ “เสียง” ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอย่างเป็นระบบเท่าที่ควร งานวิชาการว่าด้วย BRI ที่มองระดับโลก เชื่อมโยงกับระดับภูมิภาค และระดับประเทศมักมีข้อจำกัดในด้านการมองปรากฏการณ์จากมุมใดมุมหนึ่งเพียงอย่างเดียว มองภูมิภาคว่ามีลักษณะเป็นหนึ่งเดียว มองจีนเป็นศูนย์กลางหรือมองจีนเป็นภัยคุกคามมากจนเกินไป (โปรดดู Santasombat and LEE, 2023 สำหรับการทบทวนวรรณกรรมงานวิชาการว่าด้วย BRI เพิ่มเติม)

บทความนี้นำเสนอว่าการทำความเข้าใจกับ BRI ของจีน ไม่อาจทำได้อย่างรอบด้านจากมุมมองเชิงภูมิรัฐศาสตร์ (Geopolitics) และการช่วงชิงอำนาจระหว่างจีนกับสหรัฐฯ (Hegemonic) และ/หรือ มุมมองเชิงภูมิเศรษฐศาสตร์ (Geoeconomics) ที่เน้นการต่อรองผลประโยชน์จากการลงทุนโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อสร้างการเชื่อมต่อ (Connectivity) และขยายประสิทธิภาพในการผลิตและการขนส่งสินค้าระหว่างภูมิภาคเท่านั้น แต่ยังต้องให้ความสำคัญกับมุมมองด้านภูมิวัฒนธรรม (Geocultural) (Winter, 2019) ภูมิวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่ผสมผสานกระบวนการสร้างความหมายทางวัฒนธรรม กับ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เข้าด้วยกันในการสื่อสารข้ามวัฒนธรรมและกระชับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ หรือการที่วัฒนธรรม (ความคิด ความเชื่อ คุณค่า วัตถุ)

ได้รับการแพร่กระจายและยอมรับข้ามพื้นที่ (Wallerstein, 1991) พูดอีกแบบหนึ่งได้ว่า การลำเลิกอดีตของเส้นทางสายไหมโบราณ เป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้างอำนาจเชิงภูมิวัฒนธรรมของจีนในยุคปัจจุบัน

ภูมิวัฒนธรรมกับข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง

การนำเอามุมมองด้านภูมิวัฒนธรรม มาทำความเข้าใจกับข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง เป็นการเปิดประเด็นและแนวทางใหม่ ๆ ที่ไม่ใคร่มีใครพูดถึงและมุมมองเชิงภูมิรัฐศาสตร์มองข้ามไป แม้กระนั้นก็ดี ภูมิวัฒนธรรมไม่อาจนับเป็นแนวคิดใหม่แต่อย่างใด Wallerstein (1991) เคยนำเสนอว่าภูมิวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่ช่วยเสริมแนวคิดแบบภูมิรัฐศาสตร์ ในการอธิบายการปรับเปลี่ยนสัมพันธภาพระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบในระบบโลกยุคใหม่ โดยเฉพาะในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 หากแต่ Wallerstein มิได้ให้คำอธิบายอย่างชัดเจนถึงวิธีการใช้แนวคิด และการสร้างกรอบคิดจากภูมิวัฒนธรรม Ulf Hannerz นักมานุษยวิทยาชาวสวีเดนแห่งมหาวิทยาลัยสตอกโฮล์ม ได้ขยายความอธิบายฉากทัศน์เชิงภูมิวัฒนธรรมในฐานะแนวคิดใหม่ได้ชัดเจนกว่า Hannerz เสนอว่าวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่สามารถนำมาประยุกต์หรือดัดแปลงได้อย่างยืดหยุ่น วัฒนธรรมเป็นสิ่งสร้างที่จินตนาการได้อย่างซับซ้อนในหลายระดับ การนำเอาคำว่าภูมิมาผนวกรวมกับวัฒนธรรม ทำให้เราตีความกระบวนการสร้างพื้นที่หรือแผนที่ได้หลายแบบเพื่อสร้างความเข้าใจ หรือแปลความหมายของการกระจายตัวของวัตถุและวัฒนธรรมในอาณาบริเวณต่าง ๆ ท่ามกลางประชากรหลากหลายกลุ่ม (Hannerz, 2009: 278) แน่นอนว่า รัฐชาติสมัยใหม่ (Anderson, 1991) ได้พัฒนาขึ้นเป็นจินตกรรมเชิงภูมิวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุดของโลกสมัยใหม่ เดอะเกรทเกม (The Great Game) หรือการเผชิญหน้าทางการเมืองและการทูตช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ระหว่างจักรวรรดิบริติชกับจักรวรรดิรัสเซีย สงครามเย็นหรือการเผชิญหน้าระหว่างค่ายคอมมิวนิสต์กับสหรัฐฯ และเส้นทางสายไหม คือ ตัวอย่างของภูมิวัฒนธรรมที่ประกอบสร้างความหมายจนเกิดตัวตนรูปแบบต่าง ๆ และช่วยให้สามารถคิดถึงโลก

ส่วนประกอบต่าง ๆ ของโลก ตลอดจนคุณลักษณะของส่วนประกอบเหล่านั้น ในขณะที่ภูมิวัฒนธรรม เช่น ตะวันออกไกล โลกที่สาม เสื่อมความนิยมลงในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา เส้นทางสายไหมกลับเป็นรูปแบบของภูมิวัฒนธรรมที่ได้รับการกล่าวขานถึงมากขึ้น การลำเลิกอดีตเพื่อชุบชีวิตเส้นทางสายไหมในการเชื่อมโยงภูมิภาคต่าง ๆ เข้าด้วยกัน แสดงว่าจีนกำลังแสวงประโยชน์จากรูปแบบของภูมิวัฒนธรรมภายใต้กรอบข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง เพื่อเสริมพลังในฐานะเป็นชุมทางของวัฒนธรรม ภูมิรัฐศาสตร์ ภูมิเศรษฐกิจ และโครงสร้างพื้นฐานที่เจริญรุ่งเรืองมาแต่กาลก่อน

เรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหมและการทูตมรดกโลก

ในฐานะแหล่งผลิตผ้าไหมเจ้าเก่าดั้งเดิม จีนสถาปนาตนเองสู่การเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างตะวันออกกับตะวันตกบนเส้นทางสายไหมโบราณทั้งในเชิงภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ประจักษ์พยานจากแหล่งโบราณคดีและอู่อารยธรรมมากมายหลายแห่งตลอดเส้นทางการค้าโบราณ ถูกนำมาประกอบสร้างใหม่ เพื่อบอกคู่ค้าของจีนในข้อริเริ่มแถบและเส้นทางถึงความยิ่งใหญ่แห่งอารยธรรมจีน เรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหมเปลี่ยนประวัติศาสตร์จีนไปเป็น *ต้นทุนหรือทรัพยากรเชิงภูมิวัฒนธรรม* จีนฉวยใช้ต้นทุนนี้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองใน “การทูตมรดกโลก” ของข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง การทูตมรดกโลกหมายถึงการที่แหล่งอารยธรรม ธรรมชาติหรือแบบแผนวัฒนธรรมที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกมีบทบาทสำคัญทางการทูต มรดกโลกกลายเป็น “เวที” ให้รัฐสร้างชาตินิยมวัฒนธรรม จัดแสดงมรดกโลกเพื่อเสริมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เส้นทางสายไหมกลายเป็นเวทีแสดงความยิ่งใหญ่ของอารยธรรมจีนที่ส่งผลกระทบไปยังภูมิภาคต่าง ๆ บนเส้นทางการค้า แม้ว่าภาพลักษณ์นี้มุ่งแสดงต่อผู้ชมนานาชาติ แต่การสร้างภาพลักษณ์นี้ยังมีส่วนตอกย้ำสร้างเสริมอุดมการณ์ชาตินิยมสู่ความภาคภูมิในอัตลักษณ์ความเป็นจีนของพลเมืองกลุ่มต่าง ๆ ที่มองเห็นอดีตอันเกรียงไกรเชื่อมโยงกับอนาคตอันรุ่งโรจน์ด้วยความชื่นชมยินดีในความโดดเด่น

ของอารยธรรมจีน Zhang (2012, 2016) นักวิชาการคนสำคัญของจีนตอกย้ำความคิดนี้ด้วยการเรียกบ้านเกิดของตนว่า “รัฐอารยธรรม” ที่มีพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ และรากเหง้าทางวัฒนธรรมอันยิ่งใหญ่สืบทอดต่อเนื่องมานานหลายพันปี จีนยังมีศักยภาพในการในหยิบยืมพลังของรัฐชาติอื่น ๆ มาเสริมสร้างอารยธรรมเดิมของตนให้รุดหน้าไปอย่างต่อเนื่องไร้ข้อจำกัด

ประจักษ์พยานแห่งอดีตอันยิ่งใหญ่ของอารยธรรมจีน ได้รับการตอกย้ำให้พลเมืองจีนได้รับทราบทั้งภายในและภายนอกประเทศ นักท่องเที่ยวจีนที่เริ่มท่องโลกมาตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 20 ที่ผ่านมา ได้เรียนรู้เกี่ยวกับการขยายอิทธิพลจีนออกไปทั่วโลก เช่น การแสดงเครื่องถ้วยชามจีนของเพอซิวัล เดวิด ในพิพิธภัณฑ์ลอนดอน ที่คราคร่ำไปด้วยนักท่องเที่ยวจีนและชาติอื่น ๆ เบียดเสียดกันมาชมความงดงามของอารยธรรมจีน เรื่องเล่าบนเส้นทางสายไหม นำเอาวัตถุพยานเหล่านี้มาประกอบสร้างความยิ่งใหญ่ของประวัติศาสตร์อารยธรรมจีน กระตุ้นให้เกิดบทสนทนาใหม่ ๆ ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ว่าด้วยการนิยามและสร้างเสริมวัฒธรรมและอารยธรรมจีนในโลกอนาคต รัฐอารยธรรม (civilizational state) กลายเป็นเขตศักดิ์ศรี (zones of prestige) ที่มีอำนาจดึงดูดความสนใจของผู้คน (Collins, 2001) พ่อค้า พระ ขุนนาง และนักเดินทางที่สัญจรไปมาจากศูนย์กลางอารยธรรมไปสู่ดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก กลายเป็นเอเย่นต์ผู้แพร่กระจายเรื่องราวว่าด้วยเขตศักดิ์ศรีออกไปยังพรมแดนแห่งรัฐและภูมิภาคต่าง ๆ ศูนย์กลางแห่งการจาริกและการเรียนรู้ของพุทธศาสนิกชนจากอินเดียสู่จีนไปยังเอเชียตะวันออก เป็นตัวอย่างคลาสสิกของกระบวนการแพร่กระจายดังกล่าว โดยธรรมชาติแล้ว อิทธิพลแห่งอู่อารยธรรมมีรุ่งเรืองและดับสูญไป แต่ศาสนสถาน และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ตลอดจนคัมภีร์ คำสอน งานวรรณกรรม และศิลปวัตถุต่างๆยังคงหลงเหลืออยู่เพื่อให้นักเดินทางได้เรียนรู้ชื่นชม เราอาจศึกษาอารยธรรมผ่านกิจกรรมที่ยกหรือลดระดับบารมี และความไพศาลของการแผ่ขยายของอารยธรรมออกไปในวงกว้าง การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมยังมาพร้อมกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ

และการเมือง การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจึงเป็นดัชนีชี้วัดความเหลื่อมล้ำเชิงอำนาจระหว่างผู้ให้และผู้รับ

การลำเลิกอดีตอันยิ่งใหญ่ของเส้นทางสายไหมจึงบ่งบอกนัยสำคัญของการฟื้นเขตศักดิ์ศรีขึ้นใหม่

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของแนวคิดเส้นทางสายไหมใหม่ผ่านการดำเนินงานของจีน เกิด ขึ้นภายใต้เงื่อนไขของการสร้างแรงดึงดูดให้เกิดขึ้นในบางพื้นที่และภูมิภาค แต่ยุทธวิธีของการสร้างอิทธิพลและการเข้าถึงทรัพยากรในศตวรรษที่ 21 แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากในอดีต การสร้างอิทธิพลเหนือดินแดนมิได้เกิดขึ้นจากกำลังทหารที่ควบคุมเส้นทางการค้าเช่นในอดีต แต่เกิดจากการสร้างความเชื่อมต่อทางการค้าผ่านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานข้ามประเทศและภูมิภาค ตำนานของเจิ้งเหอ แม่ทัพเรือผู้ยิ่งใหญ่ของจีน ที่เดินทางจากจีนสู่อุษาคเนย์และทวีปอื่น ๆ เพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรีและการค้าอย่างสันติ ถูกนำมาสร้างเป็นเรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหมทางทะเลและการสร้างเครือข่ายทางการค้าของจีนในช่วงราชวงศ์หมิงที่เป็นต้นแบบของข้อริเริ่มแถบและเส้นทางในปัจจุบัน การสั่งสมอำนาจจากการสร้างหรือการเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าระดับนานาชาติที่ Parag Khanna (2016) เรียกว่า “ภูมิศาสตร์การเชื่อมต่อ” (Connectography) ที่มองโลกเป็นพื้นที่แห่งการเชื่อมต่อทางการค้าและวัฒนธรรม ความร่วมมือและการแข่งขัน ความเหลื่อมล้ำและความบาดหมางระหว่างมหาอำนาจ ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางจึงนับเป็นยุทธวิธีในการสร้างความเชื่อมโยงพื้นที่ โดยเน้นการเชื่อมโยงของ “มหานคร” (Megacity) ซึ่งมีทั้งหมดกว่า 50 เมืองทั่วโลก โดย 25 เมืองอยู่ในประเทศจีน หากมอง BRI จากแนวคิดนี้ เราจะเห็นแผนที่และการเชื่อมโยงโลกแบบใหม่ระหว่างเมืองใหญ่ (นรุตม์ เจริญศรี, 2565: 17) ชาวเมืองที่เคลื่อนที่ไปเรื่อยๆ ทำให้การเชื่อมต่อทางวัฒนธรรมเคลื่อนที่ตามไปด้วย *การเชื่อมโยงระหว่างผู้คนกับผู้คน*อาจหมายถึงการสร้างความเข้าใจ ความไว้วางใจ และการสื่อสารข้ามวัฒนธรรม เส้นทางสายไหมหรือ BRI จึง

เป็นการฉวยใช้เรื่องเล่าจากอดีตที่เป็นทั้งประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์เพื่อสร้าง “ภูมิกายา” (Geobody) (Winichakul 1994) แห่งรัฐชาติจีนที่มีความเชื่อมโยงเครือข่ายการค้าด้วยสันติออกไปในระดับนานาชาติ เรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหมช่วยให้จีนนำเสนอผ้าไหมเป็น*ของขวัญ*จากจีนต่อโลก (Winter 2019:185) เช่นเดียวกับการเชื่อมต่อบนเส้นทางสายไหมใหม่ตามข้อริเริ่มแถบและเส้นทางที่จะช่วยยกระดับความกินดีอยู่ดีของประเทศเครือข่ายจีน

ในทัศนะของ Callahan (2016: 226) การประดิษฐ์เรื่องเล่าว่าด้วยการเชื่อมต่อบนเส้นทางสายไหมที่มีจีนเป็นศูนย์กลาง เป็นตัวบ่งชี้ความทะเยอทะยานทางการเมืองของจีนอย่างชัดเจน การเน้นประเด็น “การเชื่อมต่อ” บนพื้นฐานของแนวคิดและกฎเกณฑ์ใหม่ว่าด้วยการบริหารจัดการและความร่วมมือระหว่างประเทศ เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างระเบียบใหม่ทั้งในระดับภูมิภาคไปสู่ระดับโลก แนวคิดว่าด้วยการเชื่อมต่อที่จีนนำเสนอมิได้หมายเฉพาะด้านวัตถุและสิ่งก่อสร้าง แต่ยังรวมไปถึงความคิด สถาบันและพฤติกรรมทางการระหว่างประเทศอีกด้วย เส้นทางสายไหมแห่งศตวรรษที่ 21 จึงเป็นตัวแทนของกรอบยุทธศาสตร์ว่าด้วยการจัดระเบียบใหม่สู่วิถีแห่งบูรพาที่มีจีนเป็นศูนย์กลาง การเชื่อมต่อบนเส้นทางสายไหมยังเปลี่ยนแนวคิดว่าด้วยอำนาจละมุน (soft power) และความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ที่แตกต่างไปจากแนวทางที่ตะวันตกใช้ในช่วงหลังสงครามเย็น Timo Kivimäki (2014) เสนอว่าความหมายและปฏิบัติการของอำนาจละมุนในรูปแบบของแรงดึงดูด (attraction) ไม่อาจอธิบายการเปลี่ยนแปลงในระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในศตวรรษที่ 21 ได้ (Singh, 2016: 27) นโยบายไม่ก้าวก่ายกิจการภายในของประเทศอื่นที่จีนนำเสนอ ยังมีนัยให้การแยกแยะระหว่างอำนาจแข็งกร้าวกับอำนาจละมุนลดความชัดเจนลง นโยบายเศรษฐกิจและความร่วมมือในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและพลังงาน ยังเน้นฉากทัศน์ที่คู่สัญญาทั้งสองฝ่ายต่างได้ประโยชน์ *เป็นการใช้อำนาจแข็งอย่างละมุนละม่อม* สร้างแรงดึงดูดโดยปราศจากการบังคับหรือการเลือกข้าง ซึ่งตรงข้ามกับนโยบายปิดล้อมจีน

ของสหรัฐฯ (containment policy) ในช่วงสงครามเย็น ภาพประจักษ์ที่เราเห็น คือ การหลอมรวมองค์ประกอบที่ย้อนแย้งของอำนาจสองชนิดบนเวทีโลก การปรับเปลี่ยนวิธีคิดและความหมายของอำนาจละมุน ที่ครอบคลุมพหุวิถีแห่งความเชื่อมโยง การค้า การลงทุน การท่องเที่ยว ความช่วยเหลือต่างประเทศ ความมั่นคง การทหาร โครงสร้างพื้นฐานและผลประโยชน์ร่วม ทำให้จีนประสบความสำเร็จในการสร้างเครือข่ายไปทั่วโลก ความสำเร็จนี้สร้างความงุนงงแก่นักวิชาการที่ยังคงจมปลักอยู่กับการใช้ประสบการณ์และตัวชี้วัดแบบอเมริกัน

โวหารว่าด้วยสันติภาพ ความไว้วางใจ มิตรภาพ ภราดรภาพ และความสมานฉันท์ที่จีนสร้างขึ้นมาตั้งแต่ยุคหูจิ่นเทา ผู้นำรุ่นที่สี่ ได้รับการสานต่ออย่างแข็งขันจากข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง สถานะทางการทหารที่ด้อยกว่าสหรัฐฯ หลายเท่าตัว ทำให้จีนมุ่งสร้างอิทธิพลบนเวทีโลก ผ่านการจัดวางตนในฐานะเป็นรัฐอารยธรรมที่มุ่งเน้นการพัฒนาความมั่นคง และความผาสุกของโลกตามครรลองของ “มหาอำนาจผู้รับผิดชอบ” ภาพลักษณ์ดังกล่าวแตกต่างโดยสิ้นเชิงจากการปะทะเชิงอารยธรรมระหว่างตะวันตกกับตะวันออกตามแนวคิดของ Huntington (1993) จีนเสนอความหมายของอารยธรรมในด้านของทรัพยากรแห่งสันติภาพ ความเคารพ และความสมานฉันท์ สีจิ้นผิง (2014) เสนอว่า “อารยธรรมเปรียบเสมือนน้ำ ให้ความชุ่มเย็นหล่อเลี้ยงสรรพสิ่งอย่างเงียบงัน เราต้องสนับสนุนอารยธรรมที่แตกต่างหลากหลายให้อยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ด้วยความเคารพซึ่งกันและกัน ในขณะที่ส่งเสริมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันเพื่อสร้างสะพานแห่งมิตรภาพเชื่อมผู้คน อารยธรรมเป็นพลังขับเคลื่อนสังคม เป็นพันธะยึดเหนี่ยวสันติภาพของโลก” (Winter 2019: 186)

แต่ในอีกด้านหนึ่ง ประวัติศาสตร์จีนสมัยใหม่ตอกย้ำให้ชาวจีนรำลึกถึงศตวรรษแห่งความอับอาย (Barabanseva 2011) ที่ลากยาวตั้งแต่ปลายราชวงศ์ชิงมาจนถึงชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์ในปี 1949 ความทรงจำ

ของการถูกต่างชาติรุกรานย่ำยี ยังคงเป็นเสมือนเงาทะมึนในจิตสำนึกของชาวจีนรุ่นใหม่ ด้วยเหตุนี้เอง การฟื้นฟูสถานะแท้จริงของจีนในการจัดระเบียบเศรษฐกิจโลกเป็นแรงจูงใจทรงพลังที่ขับเคลื่อนข้อริเริ่มแถบและเส้นทางมาตั้งแต่ต้น จิตวิญญาณของเส้นทางสายไหมใหม่ จึงเป็นการสร้างภูมิศาสตร์แห่งการฟื้นฟูศิลปวิทยาการเพื่อพลิกฟื้นสถานะของการเป็นศูนย์กลางของแผ่นดินจีนอุปมาตนเป็นดั่งคลื่นลูกใหม่ที่จะยกระดับสถานะของประเทศต่าง ๆ ไปพร้อมกับการเรืองอำนาจของจีนตามระบบคุณค่าเอเชีย จีนโปรโมทเส้นทางสายไหม ในรูปของการฟื้นสถานะแห่งศักดิ์ศรีและอำนาจอธิปไตยหลังศตวรรษแห่งความอับอาย การพลิกฟื้นสถานะแห่งศูนย์กลางแผ่นดินยังสอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง “เทียนเซี่ย” (ยศ สันตสมบัติ,2557: 460-466) ซึ่งหมายถึง “ใต้ฟ้านภาลัย” (All under the heaven) หรือแนวคิดระบบโลกแบบโบราณของจีนที่ได้รับการประกอบสร้างใหม่โดยนักวิชาการจีน เช่น Zhao (2005, 2006) และ Yan (2011) ซึ่งมองว่า แนวคิดเทียนเซี่ยเป็นทางออกของการจัดระเบียบโลกใหม่ และกลายเป็นที่มาของวลี เช่น “โลกสมานฉันท์” และ “การทะยานขึ้นโดยสันติ” ที่ผู้นำจีนตั้งแต่รุ่นที่สี่ใช้เป็นแนวคิดหลักของความช่วยเหลือต่างประเทศของจีนสู่ประเทศกำลังพัฒนา การตีความแนวคิดเทียนเซี่ยแบบใหม่ของนักวิชาการจีนยังได้นำเอาความชอบธรรมของอำนาจนำ การจัดช่วงชั้น และความเหลื่อมล้ำเชิงอำนาจ มาโยงกับระบบคุณค่าและจริยธรรมที่เป็นพื้นฐานของการเมืองจีน (Wang, 2017: 90-91) Duara (2017: 67-70) เสนอว่าการตีความเทียนเซี่ยใหม่นี้ คือการประกอบสร้างระบอบการเมืองและสวัสดิการสังคมสำหรับประชาคมโลกบนพื้นฐานของสุนทรียศาสตร์และความเป็นพลเมืองโลก โดยมีจีนในฐานะมหาอำนาจโลกเป็นผู้นำทางการเมืองศีลธรรม Callahan (2016) เสนอว่าเทียนเซี่ยเป็นความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับการสร้างเครือข่ายพันธมิตรจีน (Pax Sinica) แนวคิดนี้สามารถสืบค้นกลับไปในโลกของเอเชียและพลวัตของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างจีน มองโกล และแมนจูในอดีต และได้รับการตีความขยายไปครอบคลุมโลกทั้งมวลในปัจจุบัน (French,

2017: 2-3) การวิเคราะห์จดหมายเหตุสมัยราชวงศ์หมิงของ Wade (2018) พบว่าคุณธรรมของผู้ปกครองและสันติภาพ เป็นส่วนสำคัญของโวหารว่าด้วยอารยธรรมที่เหนือกว่าของจีน แนวคิดนี้เป็นรากฐานของการจัดช่วงชั้นระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับราชวงศ์หมิง และเป็นเครื่องมือกลบเกลื่อนการใช้อำนาจและความรุนแรงในทางปฏิบัติและนโยบายต่างประเทศ การอ้างสถานะรัฐอารยธรรมผ่านเส้นทางสายไหม เป็นการใช้ภูมิวัฒนธรรมเพื่อสร้างความได้เปรียบ ในช่วงเวลาที่การแข่งขันในระดับภูมิภาคและระดับโลกเพิ่มสูงขึ้น การประกอบสร้างเส้นทางสายไหมในรูปของมรดกแห่งความเชื่อมโยงทำให้เส้นทางสายไหม ถูกใช้เทียบเคียงกับประเด็นความเชื่อมโยงของข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง งานของนักวิชาการระดับแนวหน้าของจีน เช่น Zhang (2012) เสนอว่า ประวัติศาสตร์และอารยธรรมอันยิ่งใหญ่ของจีนมีวิวัฒนาการภายใต้ตรรกะของตนเอง มิได้เจริญรอยตามชาติอื่นแต่อย่างใด การอ้างมรดกโลกอย่างเส้นทางสายไหมในบริบทของการถกเถียงว่าด้วยเทียนเซี่ยทำให้เรามองเห็นอย่างชัดเจนถึงการที่จีนอ้างตนเป็น “มหาอำนาจเชิงอารยธรรม” ที่มีโครงสร้างของศีลธรรมเป็นตัวกำกับวิถีแห่งอำนาจนำ

เรื่องเล่าเชิงยุทธศาสตร์และเครือข่ายจีนภายใต้ระบบโลกใหม่

หนังสือเรื่อง *Ancient Chinese Thought, Modern Chinese Power* ของ Yan Xuetong, Daniel A. Bell and Sun Zhe (2011) เสนอว่า ราชวงศ์ต่าง ๆ ที่ปกครองแว่นแคว้นทั้งหลายในแผ่นดินที่ปัจจุบันเรียกว่าจีนล้วนแล้วแต่มีระบบประเพณีปฏิบัติที่เน้นการจัดลำดับช่วงชั้น โดยมีราชสำนักเป็นศูนย์กลางอำนาจ การลำเลิกอดีตแห่งรัฐอารยธรรมของจีนทำให้เรามองเห็นว่า การประกอบสร้างอำนาจเชิงภูมิวัฒนธรรม เป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์การเบียดขับอิทธิพลสหรัฐ ฯ ในเอเชียและภูมิภาคอื่น ๆ คำถามมีอยู่ว่า เครือข่ายอเมริกา (Pax Americana) จะถูกแทนที่โดยเครือข่ายจีน ที่นำเสนอบรรทัดฐานใหม่ของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ บนพื้นฐานแห่งสันติภาพและการเข้าใจความเสมอภาคภายในระบบการจัดลำดับช่วงชั้นที่มีจีนเป็นศูนย์กลางได้

หรือไม่ การประชันขันแข่งระหว่างเครือข่ายอเมริกา กับ เครือข่ายจีน กำลังดำเนินไปโดยมีข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง เป็นกลไกสำคัญทางภูมิวัฒนธรรมและภูมิรัฐศาสตร์

การลำเลิกอดีตอันเกรียงไกรของเส้นทางสายไหม คือ การสร้าง “เรื่องเล่าเชิงยุทธศาสตร์” (Brook, van Praag, and Miek Boltjes, 2018: 5-6) ที่ออกแบบมาเพื่อสร้างอิทธิพลทางความคิดทั้งในบ้านและนอกบ้าน เรื่องเล่าเชิงยุทธศาสตร์เป็นกลไกขยายอิทธิพล สร้างความคาดหวัง และปรับเปลี่ยนวาทกรรมว่าด้วยรัฐและระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เพื่อบอกว่าเราเป็นใครและต้องการระเบียบแบบไหน และเพื่อสร้างอิทธิพลเหนือพฤติกรรมกรอบคิดการทูตมรดกโลกที่สร้างขึ้นภายใต้เรื่องเล่าเชิงยุทธศาสตร์ เน้นความไม่เท่าเทียมทางวัฒนธรรมและการเมืองที่เป็นแก่นแกนของความร่วมมือระหว่างสมาชิกเครือข่าย กรอบคิดนี้ยัดเยียดสถานะที่แตกต่างกันของสมาชิกเครือข่ายบนโลกทัศน์ที่สร้างขึ้นผ่านข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง

เมื่อเส้นทางสายไหมปรับรูปจากเรื่องราวของการค้าผ้าไหม มาสู่เรื่องเล่าที่เปี่ยมไปด้วยระบบคุณค่า แนวความคิดว่าด้วยอำนาจ และเหตุการณ์สำคัญๆ ในประวัติศาสตร์ เรื่องเล่ากลายเป็นกระบวนทัศน์เพื่อสร้างระเบียบโลกใหม่ โดยจัดตำแหน่งแห่งที่ของผู้เล่นแต่ละคนอย่างชัดเจน สถาบันการเงินองค์กรพหุภาคี เครือข่ายการค้าในภูมิภาค และคู่สัญญาในข้อตกลงทวิภาคีเพื่อโครงสร้างพื้นฐานล้วนแล้วแต่สร้างความเป็นปึกแผ่นและความคืบหน้าของการจัดระเบียบใหม่ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม วิวาทะข้อริเริ่มแถบและเส้นทางที่มาจากอินเดีย เผยให้เห็นถึงความกระอักกระอ่วนใจของนักวิจารณ์มากมายในภูมิภาค เกี่ยวกับการจัดระเบียบของจีน วิวาทะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า *จินตนาการเชิงภูมิวัฒนธรรม อาจก่อให้เกิดความลักลั่นขัดแย้งเชิงนโยบายระหว่างประเทศเช่นเดียวกัน* ชาวอินเดียและเอเชียจำนวนไม่น้อยแสดงความกังวลใจเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลทางการเมืองและการทหารของจีน รวมทั้งฉากทัศน์ที่มีความเป็นไปได้มากมาย ข้อสงสัยเกี่ยวกับอำนาจละมุนของจีน ทำให้ข้อริเริ่ม

แถบและเส้นทางได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าตอบสนองความทะเยอทะยานของจีนในการสร้างระเบียบโลกใหม่

การวิพากษ์วิจารณ์และข้อขัดแย้งดังกล่าว ทำให้การทูตมรดกโลกถูกนำมาใช้สมานรอยร้าว และลด “แรงเสียดทาน” ที่เกิดจากข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง Tsing (2005) ใช้แนวคิดเรื่องแรงเสียดทาน (friction) เป็นอุปมาเพื่อทำความเข้าใจการเชื่อมต่อของโลกในปัจจุบัน แรงเสียดทานช่วยให้เรามองเห็นความงุ่มง่าม ความไม่เท่าเทียม ไม่คงที่ และคุณลักษณะเชิงสร้างสรรค์ของการเชื่อมต่อข้ามความแตกต่าง แรงเสียดทานทำให้เรามองเห็นมิติอื่น ๆ ของการเลื่อนไหลของโลกาภิวัตน์ โดยจดจ่อที่จุดเผชิญหน้าระหว่างความแตกต่างหลากหลายไร้ความเท่าเทียม ซึ่งอาจนำไปสู่การจัดรูปแบบใหม่ ๆ ของวัฒนธรรมและอำนาจ ประเด็นสำคัญของแรงเสียดทาน เผยให้เห็นเทคนิควิธีของการทำให้ปฏิสัมพันธ์มีความราบรื่นมากขึ้น ในบริบทของการทูตมรดกโลกว่าด้วยเส้นทางสายไหม ความราบรื่นอยู่ที่การรวมตัวเป็นกลุ่มก้อน การปรับนิยามเส้นทางสายไหมที่ Richthofen (นักภูมิศาสตร์ระบือนามชาวเยอรมัน นักวิชาการท่านแรกที่ศึกษาแผนที่เส้นทางสายไหมอย่างเป็นระบบ) เสนอไว้ โดยขยายแผนที่เส้นทางสายไหมเป็นเส้นทางบกและเส้นทางทะเล มีระเบียงเชื่อมต่อถึงห้าสาย ประกอบเป็นยุทธศาสตร์แห่งบูรณาการทางกายภาพและเศรษฐกิจเข้าด้วยกัน (Winter, 2019: 190)

เส้นทางสายไหมกลายเป็นเรื่องราวว่าด้วยเครื่องมือ เครื่องจักร ชิ้นส่วน อุปกรณ์ และโครงสร้างพื้นฐาน ความท้าทายของการสร้างและบำรุงรักษาถนน ท่อก๊าซและน้ำมัน เส้นทางและสถานีรถไฟ โรงกลั่น ที่ดำเนินข้ามภูเขา ทุ่งหญ้า และทะเลทราย ระเบียงแห่งความเชื่อมโยงจินตนาการงานในฐานะกลไกสร้างความราบรื่น ก่อเกิดวิสัยทัศน์สำหรับโครงสร้างพื้นฐาน ที่เชื่อมต่อพื้นที่ทางกายภาพและการเมืองต่างระนาบและคาดเดาลำบาก แถบและเส้นทางก้าวผ่านพื้นที่ความขัดแย้ง การสร้างความไว้วางใจและประเด็นความมั่นคงได้รับการเน้นย้ำเพื่อเป็นการลดแรงเสียดทานระหว่างสมาชิกเครือข่าย ที่อาจ

เกิดขึ้นในโครงการต่าง ๆ และจากปัญหาภายนอก โดยนัยนี้ ความสัมพันธ์เชิงวัฒนธรรมที่ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางสร้างขึ้นจำต้องได้รับการใส่ใจดูแลอย่างใกล้ชิด ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับประชาชนได้รับการออกแบบเพื่อสร้างความราบรื่น ลดแรงเสียดทาน และลดผลกระทบจากโครงการก่อสร้างที่อาจมีการเวนคืนที่ดิน การปรับรูปแบบการใช้ทรัพยากร หรือเปลี่ยนแปลงการทำมาหากินและวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น เมื่อแถบและเส้นทางพัฒนาไป วัฒนธรรมและการสืบทอดมรดกวัฒนธรรมจะกลายเป็นที่มาของความตึงเครียด ความรุนแรง และการต่อต้าน

รัฐชาติสมัยใหม่ก่อรูปโดยสร้างประวัติศาสตร์ ให้กลายเป็นมรดกวัฒนธรรม จำแนกรากเหง้าอัตลักษณ์จากดินแดนและอาณาบริเวณชายแดน สร้างความเป็นหนึ่งเดียวท่ามกลางความหลากหลาย โดยไม่ใคร่ใส่ใจกับ “เส้นทาง” แห่งการปะทะสังสรรค์หรือพันธุ์ผสมระหว่างประชากรกลุ่มต่างๆ (Plets, 2015, 2016) พื้นที่ชายแดนเป็นพื้นที่ชุมทางของความหลากหลายทางชาติพันธุ์ วัฒนธรรม และสินค้า หนึ่งในเป้าหมายเชิงความมั่นคงของข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง คือ ซินเจียง ซึ่งเป็นพื้นที่ชายแดนและแหล่งปะทะสังสรรค์ระหว่างกลุ่มชนอพยพเร่ร่อนกับเกษตรกร ระหว่างอารยธรรมเปอร์เซียเตอร์กิก โซเวียตรัสเซียและจีน ระหว่างศาสนาอิสลาม พุทธและคอมมิวนิสต์ บ่อยครั้งที่การปฏิสัมพันธ์เหล่านี้จบลงที่ความรุนแรง แต่บ่อยครั้งกว่าที่เกิดการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (Millward, 2007: 357) ซินเจียง ทิเบต ยูนนานและเสฉวน ยังคงเป็นดินแดนที่วัฒนธรรมและมรดกวัฒนธรรมดำเนินต่อไปในรูปของกระบวนการเสียดทานและลดแรงเสียดทาน ความเป็นจีน (ฮั่น) ยังคงได้รับการนำเสนอในฐานะอารยธรรมที่เหนือกว่า ที่มุ่งเผยแผ่ความเจริญให้แก่วัฒนธรรมที่ด้อยกว่า การลำเลิกมรดกเส้นทางสายไหมจึงเป็นความพยายามสร้างพลวัตทางวัฒนธรรมโดยการยัดเยียดอุดมการณ์ว่าด้วยความเจริญการพัฒนา และอารยธรรมจีนลงบนวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น พันธกิจสร้างอารยธรรมในข้อริเริ่มแถบและเส้นทางจึงส่งผลเป็นการสร้าง “ความรุนแรง

ทางญาณวิทยา" (Santos, 2014) ต่อชนกลุ่มน้อยและวัฒนธรรมอื่น ๆ ทั้งภายในประเทศจีนและภูมิภาคอื่น ๆ ในขณะที่นักทฤษฎีหลังอาณานิคมเช่น Said (1979), Spivak (1988), Guha (1998) และคนอื่น ๆ พยายามรื้อสร้าง "จักรวรรดิทางความคิด" (Cognitive Empire) ของยุโรปที่สร้างขึ้นตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 15 (Santos, 2018) ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางกลับกำลังพยายามก่อร่างสร้างจักรวรรดิทางความคิดขึ้นมาใหม่ (Sims, 2022) โดยมีจีนเป็นศูนย์กลางของแผ่นดิน

การเรืองอำนาจของจีน มิเพียงสร้างความกังวลให้กับมหาอำนาจอย่างสหรัฐฯ เท่านั้น ประชากรและรัฐบาลของอุษาคเนย์ ต่างก็มีความกังวลต่อการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของจีนในภูมิภาค การทูตวัฒนธรรมที่เน้นการสร้างความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างประชาชนกับประชาชน เป็นยุทธวิธีสร้างความเข้าใจและลดความกังวลดังกล่าว ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางเน้นย้ำมาตลอดถึงหลักการไม่ก้าวก่ายกิจการภายในของประเทศอื่น เส้นทางสายไหม *คือมรดกแห่งการค้าและการแลกเปลี่ยนที่เชื่อมโยงผู้คนและวัฒนธรรมที่อยู่คนละมุมโลกเข้าหากัน โดยมิได้สร้างปัญหาท้าทายทางภูมิรัฐศาสตร์ให้แก่ดินแดนที่เชื่อมต่อกัน* การทูตมรดกโลกจึงเป็นความพยายามส่วนหนึ่งของจีนที่จะลดแรงเสียดทานในภูมิภาค แม้กระนั้นก็ดี ภูมิรัฐศาสตร์เอเชียในช่วงต้นศตวรรษที่ 21 คงยังไม่มีความคงที่และราบรื่นเท่าที่ควร เมื่อรัสเซีย จีน ออสเตรเลีย ญี่ปุ่นและอินเดีย ต่างพยายามปรับสถานะและความมั่นคงของตนโดยการขยายอิทธิพลทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และการทหารในภูมิภาค วาทกรรมความไว้วางใจ ความสมานฉันท์และผลประโยชน์ร่วม เป็นความพยายามลดความตึงเครียดในช่วงเวลาที่สงครามยูเครนยังคงดำเนินต่อไปอย่างไม่มีท่าทีว่าจะยุติลง เกาหลีเหนือ ปากีสถาน อัฟกานิสถาน อิหร่าน และพม่า ล้วนอาจเป็นแหล่งสร้างความระส่ำระสายขึ้นในภูมิภาค มิติทางวัฒนธรรมของข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง จึงเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์แห่งสันติภาพ ที่วางอยู่บนฐานของการค้าบนโลกไร้พรมแดน หรือ "ธุรกิจข้ามชาติ" (Liu 2023) ที่จีนพยายามผลักดัน

จีนลำเลิกธุรกิจข้ามชาติกลับไปสู่ยุครุ่งเรืองในรัชสมัยของราชวงศ์ถังและหมิง การอ้างอิงความเชื่อมต่อทางการค้าในมิติทางประวัติศาสตร์เป็นการตอกย้ำพื้นที่ศักดิ์ศรีและเขตการค้าของจีน ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นก่อนกฎหมายทะเลสากลหลายศตวรรษ เพื่อลดแรงเสียดทานจากปัญหาทะเลจีนใต้และคาบสมุทรอินเดีย เรื่องเล่าว่าด้วยเจิ้งเหอ วีรบุรุษแม่ทัพเรือของจีนที่ได้รับการประกอบสร้างและจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ต่าง ๆ ทั่วโลก เพื่อยืนยันมรดกทางวัฒนธรรมของแถบและเส้นทางต่อการค้าข้ามชาติ โดยละเว้นการพูดถึงเหตุการณ์นองเลือดในเอเชียกลาง การปล้นสะดมของโจรสลัดและการรุกรานของกองทัพเรือจีนในอุษาคเนย์ การคัดสรรเพียงเฉพาะประเด็นการค้าข้ามชาติ เครื่องสังคโลกและสมบัติมีค่าที่พบจากซากเรือ ทำให้ประวัติศาสตร์อุดมไปด้วยภาพของความสงบเรียบร้อย และความสัมพันธ์ทางการทูต โบราณคดีใต้น้ำที่แสดงภาพของการค้าและความร่วมมือระหว่างประเทศถูกนำมาใช้เป็นประจักษ์พยานยืนยันการครอบครองอาณาบริเวณและเครือข่ายการค้าที่มีจีนเป็นศูนย์กลาง ในขณะที่คู่ค้าตามเส้นทางสายไหมโบราณเพิ่มขึ้นตามหลักฐานทางโบราณคดี ความเหลื่อมล้ำเชิงอำนาจในประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับจีน ยังช่วยทำให้ความเหลื่อมล้ำในปัจจุบันกลายเป็นปรกติวิสัย เส้นทางสายไหมโบราณเช่นเดียวกับข้อริเริ่มแถบและเส้นทาง เป็นการประกอบสร้างภาพของประวัติศาสตร์โลกาภิวัตน์ที่มีจีนเป็นศูนย์กลางเพื่อยืนยันความจริงว่า มหาอำนาจในอดีตยังคงเป็นมหาอำนาจในปัจจุบัน

สรุป

ความพยายามในการสถาปนาตนขึ้นสู่สถานะผู้สร้างกฎในการจัดระเบียบโลก ทำให้จีนมุ่งใช้มิติทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ เป็นฐานของความชอบธรรมในการรื้อฟื้นเขตศักดิ์ศรีและการเป็นศูนย์กลางแผ่นดินขึ้นใหม่ ข้อริเริ่มแถบและเส้นทางเป็นการลำเลิกอดีตของเส้นทางสายไหมโบราณและสร้างภาพของประวัติศาสตร์โลกาภิวัตน์ที่มีรัฐอารยธรรมเช่นจีนเป็น

ศูนย์กลางการค้าเพื่อยืนยัน “ความชอบธรรม”ของสถานะมหาอำนาจจากอดีตสู่ปัจจุบัน ความเหลื่อมล้ำเชิงอำนาจในประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับจีนที่ปรากฏจากเรื่องเล่าว่าด้วยเส้นทางสายไหม ยังช่วยทำให้ความเหลื่อมล้ำในปัจจุบันกลายเป็นปรกติวิสัยที่เครือข่ายจีนควรยอมรับ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

นรุตม์ เจริญศรี. 2565. *เมืองกับความเชื่อมโยงระหว่างประเทศ.* กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาการต่างประเทศ กระทรวงการต่างประเทศ.

ยศ สันตสมบัติ. 2557. *มังกรหลากสี การขยายอิทธิพลเหนือดินแดนและพันธกิจเผยแผ่อารยธรรม.* เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ภาษาอังกฤษ

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Appadurai, A., (ed.). (1986). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspectives.* New York: Cambridge University Press.

Appadurai, A. (1988). “Introduction: Place and Voice in Anthropological Theory”. *Cultural Anthropology,* Vol. 3, No. 1, pp. 16-20.

Barabantseva, E. 2011. *Overseas Chinese, Ethnic Minorities and Nationalism: De-centering China*. New York: Routledge.

Bell, D. (1973). *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting.* New York: Basic Books.

Boyarin, J. (1994). "Space, Time, and the Politics of Memory," in *Remapping Memory: The Politics of TimeSpace,* J. Boyarin, ed. MinneapolisL University of Minnesota Press.

Brook, T., Michael van Walt van Praag, and Miek Boltjes, eds., (2018). *Sacred Mandates: Asian International Relations since Chinggis Khan.* Chicago: University of Chicago Press.

Brooks, P. (1984). *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative.* New York: Knopf.

Callahan, W. (2016). "China's 'Asia Dream': The Belt Road Initiative and the New Regional Order," *Asian Journal of Comparative Politics* 1, no. 3

Collins, R. (2001). "Civilizations as Zones of Prestige and Social Contact." *International Sociology* 16, no. 3: 421– 37.

Duara, P. (2017). "The Chinese World Order and Planetary Sustainability," in *Chinese Visions of World Order: Tianxia, Culture and World Politics*, ed. Ban Wang. Durham, NC: Duke University Press.

Feld, S. (1994). "From Schizophonia to Schismogenesis: On the Discourses and Commodification practices of 'World Music' and 'World Beat', in *Music Grooves*. C. Keil and S. Feld. Chicago: University of Chicago Press.

French, H. (2017). *Everything under the Heavens: How the Past Helps Shape China's Push for Global Power.* New York: Knopf.

Frost, S. (2005). “Chinese Outward Direct Investment in Southeast Asia: How Big are the Flows and What Does It mean For the Region?” *The Pacific Review*, 17(3):323-340.

Grasmuk, S. and Pessar, P. (1991). B*etween Two islands: Dominican International Migration.* Berkeley: University of California Press.

Guha, R. (1998). *Dominance without Hegemony: History and Power in Colonial India*, Harvard University Press.

Gupta, A. and Ferguson, J. (1992). “Beyond ‘Culture’: Space, identity and the Politics of Difference” *Cultural Anthropology* 7: 6-23.

Hannerz, U. (2009). “Geocultural Scenarios.” In *Frontiers of Sociology*, edited by Peter Hedstrom and Bjorn Wittrock, 267– 88. Leiden: Brill.

Hettne, B. (1999). “The New Regionalism: A Prologue” , in Bjorn Hettne, Andrus Inotai and Osvaldo Sunkel (eds), *Globalism and the New Regionalism,* New York, NY: St. Martin’s Press.

Huntington, S. P. (1993). “The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs*. 72 (3): 22–49.

Khanna, P. (2016). *Connectography: Mapping the Global Network Revolution.* London: Weidenfeld and Nicolson.

Kivimaki, T. (2014). “Soft Power and Global Governance with Chinese Characteristics,” *Chinese Journal of International Politics* 7, no. 4: 421– 77.

Latour, B. (1987). *Science in Action*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France.* Cambridge: Harvard University Press.

Li, Xing. ed. (2019). *Mapping China's 'One Belt One Road' Initiative*. Springer Nature: Switzerland AG.

LIU, Hong. (2023). "The Belt and Road Initiative from the Perspectives of the Political Economy and Business Transnationalism," in *China's BRI in Southeast Asia: Concepts and Methodologies*, Yos Santasombat, Kian Cheng LEE, and Decha Tangseefa, editors. Kyoto: CSEAS and Kyoto University Press (forthcoming)

Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Western Pacific.* New York: Dutton.

Marcus, George E. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.

Martin, E. (1994). F*lexible Bodies: Tracing Immunity in American Culture From the Days of Polio to the Age of Aids.* Boston: Beacon.

Miller, D. (1994). *Modernity: An Ethnographic Approach.* Oxford: Berg.

Millward, J. (2007). *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang.* London: Hurst and Co.

Mintz, S. (1985). *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History.* New York: Viking.

Myers, F. (1992). "Representing Culture: The production of Discourse (s) for Aboriginal Acrylic Paintings" in Rereading Cultural Anthropology. G.E. Marcus, ed. Durham: Duke University Press.

Nadai, Eva and Maeder, Christoph. (2005). "Fuzzy Fields. Multi-Sited Ethnography in Sociological Research". *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, 6*(3), Art. 28, http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0503288.

Plets, Gertjan. (2015). "Ethno- nationalism, Asymmetric Federalism and Soviet Perceptions of the Past: (World) Heritage Activism in the Russian Federation," *Journal of Social Archaeology* 15, no. 1: 67– 93.

Plets, Gertjan. (2016). "Heritage Bureaucracies and the Modern Nation State: Towards an Ethnography of Archaeological Systems of Government," *Archaeological Dialogues* 23, no. 2: 193– 213.

Rippa, A. (2017). "Centralising Peripheries: The Belt and Road Initiative and its Role in the Development of the Chinese Borderlands", in Gang Chen, ed., *International Journal of Business Anthropology,* Volume 7 (1): 1-25. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Rouse, R. "Mexican Migration and the Social Space of Postmodernity" *Diaspora* 1: 8-23.

Said, E. W. (1979). *Orientalism.* New York: Vintage Books.

Santasombat, Y. ed. (2022). T*ransnational Chinese Diaspora in Southeast Asia.* Singapore: Springer.

Santasombat, Y. and Kian Cheng LEE. (2024). "Anthropology of Regionalization, Multi-sited Ethnography, and Voice Approach in BRI Research" in Yos Santasombat, Kian Cheng LEE and Decha Tangseefa, eds. *China's BRI in Southeast Asia:*

Concepts and Methodologies. Kyoto: CSEAS, Kyoto University Press. (forthcoming)

Santos, Boaventura de Sousa. (2014). *Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide.* New York: Routledge.

Santos, Boaventura de Sousa. (2018). *The End of the Cognitive Empire: the Coming of Age of Epistemologies of the South.* Durham and London: Duke University Press.

Savigliano, M. E. (1995). *Tango and the Political Economy of Passion*. Boulder: Westview.

Sarat, A. and T. R. Kearns, eds. (1993). *Law and Everyday Life.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Sevilla, H. A., (2017). "China's New Silk Route Initiative: Political and Economic Implications for the Middle East and Southeast Asia", *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 11:1, 83-106, DOI: 10.1080/25765949.2017.12023327

Spivak, G. C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" in Cary Nelson and Lawrence Grossberg, (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan.

Xi Jinping, (2014). "Speech by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China at UNESCO Headquarters" (speech, Paris, March 27, 2014), http://rs.chineseembassy.org/eng/xwdt/t1142560.htm

Silverman, D. (1986). *Selling Culture: Bloomingdale's, Diana Vreeland, and the new Aristocracy of Taste in Reagan's America*. New York: Pantheon.

Sims, K. (2022). "BRI as cognitive empire: Epistemic violence, ethnonationalism and alternative imaginaries in Zomian highlands" *Singapore Journal of Tropical Geography,* 43 (2022): 309–324.

Singh, A. G. (2016). "China's Soft Power Projection across the Oceans," *Maritime Affairs: Journal of the National Maritime Foundation of India* 12, no. 1: 25– 37.

Soderbaum, F. (2012). "Theories of Regionalism", in Mark Beeson and Richard Stubbs, eds, *Routledge Handbook of Asian Regionalism,* Abingdon: Routledge.

Spivak, G. C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" in *Marxism and the Interpretation of Culture*, eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Basingstoke: Macmillan. 271–313.

Summers, T. (2016). "China's 'New Silk Roads': sub-national regions and networks of global political economy" Third World Quarterly, Vol.37: 1628-1643.

Trigger, B. (1989). *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University.

Tsing, A. (2005). *Friction: An Ethnography of Global Connection. Princeto*n, NJ: Princeton University Press.

Wade, G. (2018). "Civilisational Rhetorical and the Obfuscation of Power Politics," in *Sacred Mandates: Asian International Relations since Chinggis Khan*, ed. Timothy Brook, Michael van Walt can Praag, and Miek Boltjes. Chicago: University of Chicago Press.

Wallerstein I. (1991). *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System.* Cambridge University Press.

Wang, B. (2017). "The Moral Vision in Kong Youwei's Book of the Great Community," in *Chinese Visions of World Order: Tianxia, Culture, and World Politics*, ed. Ban Wang. Durham, NC: Duke University Press.

Winichakul, T. (1994). *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Winter, T. (2019). *Geocultural Power*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Yan Xuetong, Daniel A. Bell and Sun Zhe. (2011). *Ancient Chinese Thought, Modern Chinese Power,* Prince ton, NJ: Prince ton University Press.

Zhang, W. (2012). *The China Wave: The Rise of a Civilizational State. Hackensack*, NJ: World Century Publishing.

Zhang, W. (2016). *The China Horizon: Glory and Dream of a Civilizational State.* Hackensack, NJ: World Century Publishing.

Zhao, T. (2005). *The Tianxia System: An Introduction to the Philosophy of a World Institution*. Nanjing: Jiangsu Jiaoyu Chubanshe.

Zhao, T. (2006). 'Rethinking Empire from a Chinese Concept "All-Under-Heaven" (Tianxia)', *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture,* 12: 1: 29-41.

Zimmerbauer, K. (2011). "From Image to Identity: Building Regions by Place Promotion", in *European Planning Studies*, 19, 2, 243–260.

การเมืองและการพัฒนาถนนบนชายแดน: โครงสร้างพื้นฐานทางสังคมศาสตร์และมุมมองเชิงมานุษยวิทยา[1]

Politics and Development of Roads on the Borders: Infrastructure in Social Sciences and from an Anthropological Perspective

บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
Busarin Lertchavalitsakul
Department of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences, Naresuan University
E-mail: busarinl@nu.ac.th

วันรับบทความ: 10 กุมภาพันธ์ 2566 (Received February 10, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 28 กุมภาพันธ์ 2566 (Revised February 20, 2023)
วันตอบรับบทความ: 11 เมษายน 2566 (Accepted April 11, 2023)

บทคัดย่อ

บทความนี้ทบทวนกรอบมโนทัศน์ที่สัมพันธ์กัน 3 ประการได้แก่ โครงสร้างพื้นฐาน ถนน และชายแดน ภายใต้กระบวนทัศน์ทางสังคมศาสตร์ โดยมุ่งศึกษาถนนในพื้นที่ชายแดนในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ส่วนใหญ่มีรัฐริเริ่มลงทุนเพื่อการพัฒนาพื้นที่ หากอีกด้านหนึ่งถนนคือเครื่องมือทางการเมืองของรัฐในการเข้าไปควบคุมและจัดการพื้นที่ให้มีระเบียบ ชายแดนจึงเป็นพื้นที่ของความย้อนแย้งเมื่อมีถนนที่เป็นได้ทั้งการเชื่อมต่อและสร้างภาวะชะงักงันในขณะเดียวกัน บทความนี้ชี้ให้เห็นว่างานศึกษาเกี่ยวกับโครงสร้างพื้นฐานและถนนที่ผ่านมาอาศัยมุมมองทางมานุษยวิทยาและแนวทางชาติพันธุ์วรรณนาในการทำความเข้าใจความเป็นการเมืองของโครงสร้างพื้นฐาน ที่ก่อให้เกิด

ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและการปะทะประสานภายใต้การพัฒนาบนชายแดนที่ส่งผลกระทบหรือผลที่ตามมาข้ามพื้นที่และเวลา

คำสำคัญ: ถนน, โครงสร้างพื้นฐาน, ชายแดน, กระบวนทัศน์ทางสังคมศาสตร์, มุมมองเชิงมานุษยวิทยา

Abstract

This article reviews three interdependent concepts through a social scientific paradigm: infrastructure, road, and border—more specifically: the roads constructed on the borders as infrastructure. Most of these roads are funded by the state in order to develop certain areas. However, from another perspective, road planning can be seen as a tool used by the state with the aim to control and regulate movement. Border roads are therefore somewhat of a paradox; potentially creating connectivity, whilst at the same time interrupting and restricting movement. This article illustrates how studies concerning border infrastructure and roads would benefit from an anthropological perspective and an ethnographic approach so as to more broadly understand the politics of infrastructure, where social interactions and contestations concerning the development of borders generates impacts and consequences across space and time.

Keywords: Infrastructure, Road, Border, Paradigm in Social Sciences, Anthropological Perspective

เกริ่นนำ

บทความนี้ทบทวนงานศึกษาเกี่ยวกับด่านชายแดน (border checkpoint) ในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานในการพัฒนาพื้นที่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “การยกระดับจุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของจังหวัดแม่ฮ่องสอน” (บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล และสิรีไพลิน สิงห์อินทร์, 2563) งานวิจัยนี้ทำความเข้าใจสถานการณ์ที่จุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นไม่สามารถเปลี่ยนสถานะเป็น “ด่านถาวร” หรือ “ด่านสากล”[2] ในช่วงที่งานวิจัยนี้ดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ.2562 ถึง พ.ศ.2563 นั้นก็เป็นเวลากว่า 5 ปีแล้วที่โครงการนี้ล่าช้า หลังจากที่รัฐบาลไทยขานรับนโยบายสร้างความร่วมมือในระดับภูมิภาค “ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน” (ASEAN Economic Community–AEC) ที่มีแผนผลักดันให้เกิดผลในทางปฏิบัติตั้งแต่ช่วงปลายปี 2558 เป็นต้นมา การยกระดับจุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นให้เป็นจุดผ่านแดนถาวรเชื่อมกับรัฐกะยาของสหภาพเมียนมาร์ เป็นนโยบายหนึ่งที่ภาครัฐและราชการในส่วนท้องถิ่นต้องการผลักให้เกิดเป็นรูปธรรม แต่เมื่อเวลาผ่านไป รัฐบาลท้องถิ่นและชุมชนเองต่างตระหนักว่ามีเงื่อนไขที่ทำให้ไม่สามารถยกระดับให้ด่านห้วยต้นนุ่นเป็นจุดผ่านแดนถาวรได้จนถึงปัจจุบัน (เมษายน 2566) ปัญหาสำคัญประการหนึ่งคือสถานะของด่านชายแดนที่มีความต้องการไม่สอดคล้องกันระหว่างรัฐบาลไทยและรัฐบาลเมียนมาร์ และประการสำคัญคือการปักปันเขตแดนที่ยังไม่ลงตัวระหว่าง 2 ประเทศ ซึ่งพื้นที่จุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นนั้นเป็นหนึ่งในหลายจุดที่ยังไม่มีการปักปันเขตแดนโดยไทยและเมียนมาร์ที่มีชายแดนติดต่อกันประมาณ 2,400 กิโลเมตร ปัญหาทั้ง 2 ประการข้างต้นนำไปสู่การสร้างถนนและสิ่งปลูกสร้างของรัฐของทั้งไทยและเมียนมาร์เพื่อแสดงการดำรงอยู่ของรัฐ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างพื้นฐานสถาปนา “ชายแดน” ขยายอำนาจและอธิปไตยของรัฐให้มีเสถียรภาพ (ดู Joniak-Lüthi, 2016; Kinxley & Joniak-Lüthi, 2017; Uribe, 2017; Rippa, 2020; Harvey, 2021) ประกอบกับปัญหาของการตีความการใช้

พื้นที่เพื่อวัตถุประสงค์ที่ต่างกันของหน่วยงานรัฐไทยและระบบราชการไทย (บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล และสิริไพลิน สิงห์อินทร์, 2563; 2565)

สถานการณ์ที่เกิดขึ้นทำให้ผู้วิจัยเริ่มค้นคว้าวรรณกรรมเพื่อหากรอบมโนทัศน์ในการอธิบาย จนได้พบกับงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการสร้างถนนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานในทางสังคมศาสตร์ รวมถึงงานที่พูดถึงการพัฒนาพื้นที่ชายแดนที่วิเคราะห์ภายใต้กระบวนทัศน์โครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure Paradigm) โดยเฉพาะการศึกษาถนนที่เชื่อมโยงกับแนวทางการเคลื่อนย้าย (Mobility Turn) ดังนั้น การทำความเข้าใจด่านชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานไม่ใช่แค่การสร้างวัตถุที่จับต้องได้ในเชิงกายภาพหรือมุมมองทางวิศวกรรม หากด่านเป็นเครื่องมือหนึ่งของอำนาจรัฐและอธิปไตยเหนือดินแดน รัฐมักอธิบายว่าการสร้างด่านชายแดนเป็นการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่เริ่มต้นโดยรัฐเพื่อตอบสนองความต้องการของสาธารณะ (Anand et al., 2018; Harvey, 2021) ซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติที่เกิดขึ้นทั่วโลกในช่วงเวลาที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม รัฐในศตวรรษนี้พบกับความท้าทายในการพัฒนาเมื่อโครงสร้างพื้นฐานไม่ได้เป็นแค่ถนนหนทางหรือสิ่งก่อสร้างทางกายภาพ หากรวมถึงการเชื่อมโยงของระบบและเครือข่ายความร่วมมือที่กระตุ้นให้เปิดโอกาสให้ภาคเอกชนเข้ามาร่วมพัฒนาโครงการต่าง ๆ และที่สำคัญคือการมีส่วนร่วมทางการเมืองของภาคประชาชน (Collier et al., 2016: 1–2) ถึงกระนั้นบทบาทของรัฐไม่ได้ลดลง หากรัฐต้องการพัฒนาเพื่อการสถาปนาอำนาจให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นในบางพื้นที่ เช่นเขตปกครองตนเองซินเจียงอุยกูร์ (Xinjiang Uyghur Autonomous Region: XUAR) ที่รัฐบาลสาธารณรัฐประชาชนจีนต้องการเข้าไปควบคุมดินแดนทางตะวันตกของประเทศซึ่งมีกลุ่มชาติพันธุ์อุยกูร์อาศัยอยู่ ผ่านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสนับสนุนการค้าและการลงทุน (Joniak-Lüthi, 2016; Rippa, 2020)

นอกจากด่านชายแดนเป็นเครื่องมือทางการเมืองของรัฐแล้ว ด่านห้วยต้นนุ่นตั้งอยู่บนพื้นที่สูง “ดอยเวียงหล้า” ห่างจากใจกลางอำเภอ

ขุนยวมประมาณ 35 กิโลเมตร โดยสัญจรจากทางหลวงเชื่อมต่อกับทางหลวงชนบทบท 2 สาย ก่อนที่จะตัดเข้าสู่ถนนซีเมนต์ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าอุทยานแห่งชาติดอยเวียงหล้าซึ่งมีระยะทางประมาณ 10 กิโลเมตร ถนนจึงกลายเป็นอีกโครงสร้างพื้นฐานหนึ่งที่สนับสนุนการเกิดขึ้นของชายแดนโดยรัฐ “ถนน” สะท้อนให้เห็นถึงผู้คนและความสัมพันธ์ทางสังคมที่มากไปกว่าระบบพื้นฐานที่สนับสนุนให้เกิดการสัญจรคมนาคมเพียงเท่านั้น ดังนั้นบทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์หลักคือการทบทวนกรอบแนวคิดที่เชื่อมร้อยกัน 3 แนวคิด ได้แก่ 1) ชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐาน (border infrastructure) 2) โครงสร้างพื้นฐาน และ 3) ถนนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างชายแดนภายใต้กระบวนทางสังคมศาสตร์ กล่าวคือชายแดนที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่มีถนนเป็นองค์ประกอบสำคัญนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นพื้นที่ของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนหลากหลายกลุ่ม นอกจากนี้ ยังหมายถึงเครือข่ายที่สร้างขึ้นเพื่อให้เกิดการหมุนเวียนของสินค้า ผู้คน หรือความคิด และสามารถมีการแลกเปลี่ยนบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง (Larkin, 2013: 328) นอกจากนี้ บทความนี้ยังชี้ให้เห็นว่าถนนไม่ใช่แค่สิ่งปลูกสร้างในทางกายภาพ เกิดความหมายและสะท้อนเรื่องเล่าของผู้คนที่เข้าไปมีปฏิสัมพันธ์หลายมิติ

บทความนี้แบ่งการทบทวนออกเป็น 6 ส่วน ดังนี้ 1) นิยามและนิเวศวิทยาของโครงสร้างพื้นฐาน 2) โครงสร้างพื้นฐานกับการดำรงอยู่ของรัฐและความเป็นพลเมือง 3) มโนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานทางสังคมศาสตร์ 4) ด่านชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐาน 5) ถนนในมุมมองมานุษยวิทยา และ 6) ถนนบนชายแดน การทบทวนในภาพรวมที่กล่าวมานำไปสู่บทสรุปถึงการศึกษาการพัฒนาชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานผ่านการก่อสร้างและการปรับปรุงถนน โดยเสนอประเด็น 3 ประเด็นดังนี้ ประเด็นแรก โครงสร้างพื้นฐานในทางสังคมศาสตร์ไม่ใช่วัตถุทางกายภาพ แต่คือความสัมพันธ์ทางสังคมที่ประกอบด้วยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายกลุ่มและหลายระดับ ประการที่สอง ถนนเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สะท้อนถึงความทันสมัย สร้าง

การเชื่อมต่อ แต่ขณะเดียวกันก็กลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการจัดระเบียบพื้นที่ที่รัฐต้องการขยายอำนาจ ซึ่งเชื่อมโยงสู่ประการสุดท้ายคือ ถนนบนชายแดนจึงเป็นพื้นที่รัฐต้องการสร้างความมั่นคงทางอธิปไตยที่สุดได้กลายเป็นพื้นที่ของความย้อนแย้งและการปะทะประสานของความสอดคล้องในการพัฒนาและไม่ลงรอยของผู้ที่มีวัตถุประสงค์ต่างกัน สร้างให้เกิดผลกระทบและผลที่ตามมาข้ามผ่านบริบทเชิงพื้นที่และเวลา

นิยามและนิเวศวิทยาของโครงสร้างพื้นฐาน

ก่อนที่จะกล่าวถึงมโนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานในทางสังคมศาสตร์ ขอเริ่มต้นด้วยนิยามของคำว่า “โครงสร้างพื้นฐาน” เป็นอันดับแรก คำนี้ในภาษาอังกฤษ— “infrastructure” โดยพจนานุกรมอ็อกซ์ฟอร์ดหมายถึง “ระบบพื้นฐานและบริการที่จำเป็นต่อประเทศหรือองค์กรเพื่อทำให้การบริหารงานเป็นไปอย่างราบรื่น เช่น อาคาร ระบบคมนาคม และน้ำประปาและไฟฟ้า (the basic systems and services that are necessary for a country or an organization to run smoothly, for example buildings, transport and water and power supplies)[3] ซึ่งใกล้เคียงกับคำนิยามโดยพจนานุกรมเคมบริดจ์ออนไลน์คือ “ระบบพื้นฐานและบริการเช่นการคมนาคมและพลังงานที่ประเทศหรือองค์กรใช้เพื่อการทำงานที่มีประสิทธิภาพ” (the basic systems and services, such as transport and power supplies, that a country or organization uses in order to work effectively) หรือ “โครงสร้างพื้นฐานขององค์กรหรือระบบที่จำเป็นในการปฏิบัติการขององค์กร เช่น น้ำประปา พลังงาน และระบบการสื่อสารและคมนาคม (the basic structure of an organization or system which is necessary for its operation, esp.public water, energy, and systems for communication and transport) พจนานุกรมเคมบริดจ์ยังให้คำนิยามในมิติทางเศรษฐกิจว่า “ระบบพื้นฐานและบริการที่จำเป็นต่อการสนับสนุนเศรษฐกิจ เช่น ระบบการคมนาคมและการสื่อสาร ระบบไฟฟ้า และระบบน้ำประปา

(the basic systems and services that are needed in order to support an economy, for example, transport and communication systems and electricity and water supplies)[4] อย่างไรก็ดี คำว่าโครงสร้างพื้นฐานไม่มีการให้นิยามโดยพจนานุกรมในภาษาไทยหรือโดยราชบัณฑิตยสถาน เมื่อผู้วิจัยสืบค้นพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 พบแต่เพียงคำว่า “โครงสร้าง” ซึ่งหมายถึง “ส่วนประกอบสำคัญ ๆ ซึ่งนำมาคุมเข้าด้วยกันให้เป็นรูปร่างเดียวกัน”[5] และคำว่า “พื้นฐาน” ซึ่งหมายถึง “รากฐาน เช่น เขามีพื้นฐานวิชาภาษาอังกฤษดี, หลักความรู้เบื้องต้น เช่น วิชาพื้นฐาน”[6] โดยทั้ง 2 คำถูกนิยามแยกออกจากกัน ทำให้ความหมายของทั้งสองคำดังกล่าวไม่สอดคล้องหรือใกล้เคียงกับคำนิยามโครงสร้างพื้นฐานในพจนานุกรมในภาษาอังกฤษ

ในแง่กรอบมโนทัศน์ โครงสร้างพื้นฐานแสดงให้เห็นถึงสิ่งทันสมัยที่เป็นได้ทั้งถนน สายส่งพลังงาน และฐานข้อมูล ที่สนับสนุนการปฏิบัติการและชีวิตทางสังคมที่ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของสิ่งและผู้กระทำการต่าง ๆ ที่อาจมองไม่เห็นหากไม่ศึกษาผ่านมุมมองทางสังคมศาสตร์และการวิเคราะห์ด้วยวาทกรรมสาธารณะ จึงทำให้เกิดการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานในทางนิเวศวิทยา (ecology) โดยมีจุดเริ่มต้นที่โครงสร้างพื้นฐานด้านข้อมูลที่สนับสนุนการจัดการ (organization) นิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานจึงพัฒนามาจากการวิเคราะห์มาตรฐานและการจัดประเภทปฏิบัติการของความรู้ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและโครงสร้างการจัดการที่สัมพันธ์กัน โครงสร้างพื้นฐานจึงเป็นการเชื่อมโยงที่ซับซ้อนของการจัดการทางสังคม ระเบียบทางศีลธรรม (moral order) และระดับของการบูรณาการทางเทคนิค นิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานปฏิเสธการมองโครงสร้างพื้นฐานเป็นเพียงวัตถุประการเดียว แต่ต้องทำความเข้าใจการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่เผยให้เห็นถึงมิติการเมือง ศีลธรรม และการตัดสินใจหรือเลือกสรร ซึ่งที่ผ่านมาถูกนำเสนอด้วยเทคโนโลยีหรือเชิงเทคนิคเท่านั้น (Niewöhner, 2015)

เยิร์ก นีโวห์เนอร์ ศาสตราจารย์ด้านมานุษยวิทยาและการศึกษาด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีหรือ STS (Science and Technology Studies) สรุปลักษณะนิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานไว้ 9 ประการดังนี้ 1) มีการฝังตัวลงในโครงสร้าง การจัดการทางสังคม และเทคโนโลยี 2) ไม่จำเป็นต้องมีการสร้างใหม่ (reinvent) ในแต่ละครั้งของการดำเนินโครงการหรือประกอบใหม่เพื่อการทำหน้าที่ใดหน้าที่หนึ่งประการเดียว 3) มีการกระจายตัวที่ไม่ใช่แค่ช่วงเวลาสั้น ๆ เท่านั้น อาจมีระยะยาวและสามารถครอบคลุมในหลายพื้นที่ 4) ทำให้สมาชิกนอกชุมชนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการทำความเข้าใจการสร้างหรือการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานได้ ไม่เจาะจงเฉพาะคนในชุมชน 5) อย่างไรก็ตาม การสร้างหรือการพัฒนายังต้องเชื่อมต่อกับธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน 6) ต้องแสดงให้เห็นถึงโครงสร้างและเครื่องไม้เครื่องมือที่มีมาตรฐาน 7) สร้างบนฐานหรือโครงสร้างก่อนหน้าที่แข็งแรงจนทำให้การพัฒนาใหม่ต้องอยู่ภายใต้ข้อจำกัดจากฐานเดิมหรือที่สร้างก่อนหน้า 8) โครงสร้างพื้นฐานจะมีการรับรู้ได้ต่อเมื่อเกิดปัญหาหรือเสียหาย (breakdown) และ 9) มีขนาดใหญ่ ซ้อนทับ (layered) และซับซ้อน ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงจึงต้องใช้เวลา ผ่านการต่อรองและการปรับเปลี่ยน (adjustment) ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้จึงทำให้โครงสร้างพื้นฐานเปิดพื้นที่ให้กับการศึกษาจากหลากหลายศาสตร์ในทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ และศึกษาในหลายระดับ (Star & Ruhleder, 1996, p.34, as cited in Niewöhner, 2015)

จากคำนิยามของพจนานุกรมอ็อกซ์ฟอร์ดและเคมบริดจ์ ตลอดจนการอธิบายนิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานมีลักษณะทั้งกายภาพของระบบต่าง ๆ ขณะเดียวกันก็มีความเป็นนามธรรม ซึ่งสอดคล้องกับความหมายของคำว่า “โครงสร้างพื้นฐานละมุน” (soft infrastructure) ที่หมายถึงระบบการจัดการด้านเทคโนโลยีหรือระบบสารสนเทศที่เกี่ยวข้องกับเคลื่อนย้ายข้อมูล (Davis & Friske, 2013) รวมถึงระบบกฎหมายและข้อระเบียบต่าง ๆ (ตฤณ ไอยะรา, 2560) หรือ “ระบอบกฎหมาย”

(legal regime) ที่นิคิล อนันด์ (Anand, 2017: 12) เรียกว่า “ระบบละมุน” (soft system)

ลาฟ คานอย (Kanoi et al., 2022) ได้ขยายขอบเขตความหมายของโครงสร้างพื้นฐานที่แสดงถึงความหลากหลายในเชิงวัตถุ โดยเฉพาะการทำหน้าที่ของโครงสร้างพื้นฐานที่ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ เช่นแรงงาน หรือระบบต่าง ๆ อย่างระบบประกันสุขภาพ การฝึกทักษะด้านอาชีพ การศึกษา หรือระบบที่อยู่อาศัย (housing) ผ่านกรณีศึกษาของสหรัฐอเมริกา ที่ประธานาธิบดีโจ ไบเดน เสนอให้มีการแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐานโดยรวมและได้ร่วมระบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาเข้าไว้ด้วยกัน หรือโครงสร้างพื้นฐานในระบบเกษตรกรรมที่มีรูปแบบการผลิตที่เฉพาะเจาะจง หรือแรงงานในภาคเกษตร จนไปถึงข้อเสนอเรื่องโครงสร้างพื้นฐานมนุษย์ (human infrastructure) ในระบบนิเวศหรือยุคมนุษยสมัย (Anthropocene) ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนทัศน์และการศึกษาของความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และอมนุษย์ (non-human) หรือความเป็นชนบทและความเป็นเมือง เป็นต้น

จะเห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานถูกนิยามได้ในระดับพื้นฐานที่สุดคือวัตถุในเชิงกายภาพและได้ขยายขอบเขตไปสู่ระบบการจัดการ ฐานข้อมูล และเครือข่ายขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับการตัดสินใจและการดำเนินการโดยมนุษย์ โครงสร้างพื้นฐานจึงเป็นทั้งกระบวนทัศน์ที่เกิดขึ้นในการศึกษาทางสังคมศาสตร์ที่มาพร้อม ๆ กับแนวทางการศึกษา STS ที่ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของผู้กระทำการทั้งมนุษย์และอมนุษย์ และนำไปสู่การสร้างความรู้หรือนิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานที่ทำให้เห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานต่าง ๆ ไม่ใช่เพียงวัตถุ แต่เป็นความสัมพันธ์ของวัตถุกับคนและชุมชนในแต่ละบริบททั้งเชิงพื้นที่และเวลา

โครงสร้างพื้นฐานกับการดำรงอยู่ของรัฐและความเป็นพลเมือง

อีกมิติหนึ่งของนิเวศวิทยาโครงสร้างพื้นฐานคือ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานนั้นจำเป็นต้องสัมพันธ์กับรัฐในฐานะที่เป็นผู้ริเริ่มโครงสร้างที่อำนวยความสะดวกให้กับพลเมืองของรัฐนั้น ๆ สิ่งสำคัญคือการทำให้โครงสร้างพื้นฐานสนับสนุนการบริหารประเทศโดยเฉพาะการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ซึ่งสะท้อนบทบาทของรัฐและระบบราชการ (bureaucracy) ในเชิงนามธรรม ตลอดจนเจ้าหน้าที่รัฐที่ทำหน้าที่ในทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการบริหารจัดการแบบรัฐสมัยใหม่ แม้ว่าพวกเขาจะถูกมองว่ากำลังทำหน้าที่ประจำวันที่ซ้ำซากจำเจ (state activities to perform mundaneness) (Sharma & Gupta, 2006: 9) โครงสร้างพื้นฐานจึงสะท้อนบทบาทของรัฐที่ส่งผลต่อการพัฒนาพื้นที่และชุมชน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างการวางแผนและการก่อสร้างของรัฐว่ามีการรวบรวมความคิดเห็นของสาธารณะอย่างไร โครงสร้างพื้นฐานจึงเป็นพื้นที่ทางสังคมที่ให้ความเห็นที่หลากหลายมาปะทะประสานกัน (contestation of ideas) และความคิดหลากหลายเหล่านั้นถูกจัดการอย่างไรเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาที่แม้ว่ารัฐจะเป็นพระเอกก็ตาม

พื้นที่ทางสังคมดังกล่าวเรียกได้ว่าเป็น “นิเวศวิทยาความรู้” (ecology of knowledge) ที่มีการจัดกลุ่มผู้เชี่ยวชาญ ผู้วางแผนและนโยบาย หรือผู้ที่รับผิดชอบในการออกแบบอื่น ๆ แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าพื้นที่นี้ได้ตัดกลุ่มคนที่ไม่มีความเชี่ยวชาญ (non-expert) ออกไป หากแต่พวกเขาเหล่านี้เป็นผู้รู้ในเรื่องเฉพาะเจาะจงที่สามารถหมายถึงคนที่เป็นปากเป็นเสียงให้กับชุมชนหรือท้องถิ่นของตนเอง (ดู Collier et al., 2016: 5–6) ความเป็นสาธารณะในแง่ของมวลชนก็สามารถที่จะควบคุมความเป็นไปของโครงสร้างพื้นฐานในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างแรงปะทะโดยตรงกับโครงการเช่น การทำลายหรือทำให้เสื่อมสภาพ การเรียกร้องให้รัฐเปลี่ยนวิธีการจัดการใหม่ ดังนั้น ทั้งสาธารณชนหรือภาคเอกชนจึงสามารถทำให้โครงสร้างพื้นฐาน

หยุดชะงัก (disrupted) เช่น การประท้วง การกีดขวางการจราจร การปิดท่าเรือขนส่ง หรือปฏิบัติการอื่น ๆ เพื่อทำให้เดินทางของผู้คนและสินค้า การขนส่ง หรือแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารได้รับผลกระทบ (Anand et al., 2018, p.23) การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในหลายพื้นที่จะมีผลในทางปฏิบัติ ก็ด้วยการมีรัฐในฐานะผู้บริหารและควบคุมกลไกทั้งในแง่กฎระเบียบและการจัดการงบประมาณ รัฐจึงต้องมีธรรมาภิบาลทั้งการสะสมทุนและทรัพยากร (accumulation) การเพิกถอนไล่รื้อที่ดินหรือทรัพย์สินอื่น ๆ ของคนหรือชุมชน/เอกชน (dispossession) การสร้างความเป็นสถาบัน ตลอดจนการปฏิรูปและการหมุนเวียนและแจกจ่ายของสิ่งต่าง ๆ (Anand, Gupta et al., 2018, p.3) แม้ว่าในหลายโครงการพัฒนามีจุดกำเนิดหรือความต้องการจากคนในพื้นที่หรือสาธารณะก็ตาม การดำรงอยู่ของรัฐจึงปรากฏอยู่ในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทุกโครงการ

โครงสร้างพื้นฐานจึงตอกย้ำถึงแนวคิดรัฐ-ชาติที่ต้องใช้เทคนิคในการควบคุม ซึ่งเป็นส่วนที่เชื่อมต่อกับสถาปัตยกรรมของความทันสมัย ขณะเดียวกันก็ต้องขึ้นอยู่กับภูมิศาสตร์การเมือง (geopolitics) คือการใช้เทคโนโลยีในการเปลี่ยนแปลงที่ดินหรือพื้นที่ให้กลายเป็นทรัพยากรในการจัดการและกลายเป็นสัญลักษณ์ของรัฐ โดยทำให้สังคมกลายเป็นพื้นที่ปกครองได้ (governable) เช่นงานศึกษาการสร้างถนนในภูมิภาคแอนดีสและอเมซอนในตอนใต้ของโคลัมเบียของซีโมน อูริเบ (Uribe, 2017) ที่โต้แย้งข้อเสนอว่าพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ความเป็นพรมแดนห่างไกลไร้อารยธรรม และที่สำคัญคือมีลักษณะแตกกระจายหรือแยกส่วน (fragmented) ที่ยากต่อการสถาปนาความเป็นรัฐ-ชาตินั้น ความจริงแล้วรัฐเข้าไปจัดการพื้นที่ด้วยถนน Trampoline of Death เส้นทางที่ขึ้นชื่อว่าอันตรายแห่งหนึ่งของโลกและนำมาซึ่งความตายของผู้ขับขี่จนเป็นความรุนแรงและความขัดแย้งของชุมชน รวมไปถึงการที่รัฐต้องจัดการหรือควบคุมการต่อต้านหรือความพยายามจากหน่วยทางการเมืองที่ไม่ใช่รัฐแต่อาจเป็นพลังจากภาคเศรษฐกิจ เช่นการเคลื่อนไหวอันเนื่องมาจาก

โครงการพลังงานในอเมริกาเหนือและตะวันออกกลาง ซึ่งเป็นการผสมผสานกันระหว่างการใช้พลังงานในฐานะโครงสร้างพื้นฐานของรัฐและการไหลเวียนอำนาจอย่างเสรีในทางการเมืองและเศรษฐกิจ (Niewöhner, 2015)

อีกด้านหนึ่ง เพนนี ฮาร์วีย์ และฮันนาห์ น็อกซ์ (Harvey & Knox, 2015) กล่าวว่าโครงสร้างพื้นฐานไม่ว่าจะในรูปแบบใดก็ตามสะท้อนการมีอยู่และคงอยู่ของรัฐในโครงสร้างเชิงวัตถุที่ดูจำเจ (mundane material structure) ในงานศึกษาถนนในเปรูของทั้งสองสะท้อนให้เห็นว่าถนนทำให้รัฐมีตัวตนขึ้นมา (how the road materialize state) แต่ก็ก่อให้เกิดการเมืองในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานได้หลากหลายรูปแบบ ไม่ใช่เพื่อการสถาปนาหรือทำให้รัฐแข็งแกร่งเพียงด้านเดียว นอกเหนือจากการสร้างความเข้มแข็ง (solid) ความมั่นคงที่มากขึ้น (more secure) ก็อาจสร้างความไม่แน่นอน (precarious) ด้วยเช่นกัน เนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานคือพื้นที่ความสัมพันธ์แบบเสมือนจริง (virtual) และสภาพจริง (actualized) ซึ่งสนับสนุนความเป็นการเมืองเสรีที่เป็นทั้งความไม่แน่นอน ความอิหลักอิเหลื่อ และผลลัพธ์ที่ไม่มีเสถียรภาพ สำหรับในประเทศที่กำลังพัฒนา โครงสร้างพื้นฐานนำไปสู่คำมั่นสัญญา ขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดการไม่ยอมรับ การไม่มีเสถียรภาพ และความเปราะบางที่สูงขึ้น สอดคล้องกับเยิร์ก นีโวห์เนอร์ (Niewöhner, 2015) ที่เสนอว่าโครงสร้างพื้นฐานจะปรากฏตัวชัดเจนขึ้นเมื่อเกิดการทำงานที่ไม่มีประสิทธิภาพหรือเกิดการชำรุด แต่ในทางกลับกันมันกลับปรากฏแบบไม่ปกติ (dys-appear) ในความสัมพันธ์ของส่วนกลางและพื้นที่ชายขอบ (central-periphery) เนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานที่กำหนดหรือออกแบบจากส่วนกลางอาจไม่ได้ทำงานตามเป้าประสงค์ในพื้นที่ชายขอบเสมอไป หรือก่อให้เกิดผลที่ไม่ได้คาดการณ์ไว้

ที่ผ่านมามีนักคิดและทฤษฎีทั้งทางรัฐศาสตร์และสังคมวิทยาหรือสาขาที่เกี่ยวข้องศึกษาและทำความเข้าใจมโนทัศน์ความเป็นพลเมืองตลอดจนพัฒนาการของมโนทัศน์ในหลายบริบท เช่น โทบี มิลเลอร์ (Miller, 2011) เสนอว่าความเป็นพลเมืองเชื่อมโยงกับ 3 มิติ คือ 1) มิติการเมืองซึ่งหมายถึง

สิทธิที่จะอาศัยอยู่และลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง 2) มิติเศรษฐกิจคือสิทธิในการทำงานและประสบความสำเร็จ และ 3) มิติวัฒนธรรมคือสิทธิในการเรียนรู้และสื่อสารในสังคม นิคิล อนันด์ (Anand, 2017: 8) อธิบายจากมุมมองทางมานุษยวิทยาว่าความเป็นพลเมืองในงานศึกษาหลายชิ้นบ่งชี้ว่า ไม่ใช่แค่การเป็นสมาชิกรัฐใดรัฐหนึ่งเพียงเท่านั้นที่จะทำให้คนมีสิทธิที่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงบริการของรัฐและการพัฒนาในด้านต่าง ๆ หากความเป็นพลเมืองกลายเป็นสิ่งที่ยืดหยุ่นและมีรูปแบบที่เชื่อมโยงกับกระทำของบุคคลในทางการเมือง ปฏิสัมพันธ์ของบุคคลกับรัฐผ่านการแสดงออกและการกระทำขั้นพื้นฐาน เช่น การใช้สิทธิเลือกตั้ง การเป็นเจ้าของทางสังคม (social belonging) ในรูปแบบต่าง ๆ และการเรียกร้องในการใช้ทรัพยากรหรืออรรถประโยชน์ของรัฐ เช่น บริการไฟฟ้า น้ำประปา การศึกษา และการรักษาพยาบาล

อนันด์ (Anand, 2017) ย้ำว่าเพราะความเป็นพลเมืองมีความยืดหยุ่น ดังนั้นการเข้าถึงทรัพยากรและบริการของรัฐจึงไม่เคยมีความเท่าเทียม ขัดกับหลักการที่รัฐควรพึงปฏิบัติต่อพลเมืองของตนเอง งานศึกษาจำนวนมากของนักมานุษยวิทยาเปิดเผยถึงความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมของพลเมืองที่ท้ายที่สุดถูกผลักให้เป็นกลุ่มชายขอบของสังคม (marginalized) เช่น ผู้อพยพ ชนกลุ่มน้อย ชนเผ่าดั้งเดิม และกลุ่มคนจน ที่ถูกปฏิบัติให้เป็นแค่พลเมืองชั้นสองด้วยรัฐของพวกเขาเหล่านั้น ดังนั้นความเป็นพลเมืองจึงตัดขาดหรือถูกพรากสิทธิจากการเข้าถึงบริการสาธารณะของรัฐ รวมถึงถูกปฏิบัติอย่างไม่เท่าเทียมจากรัฐ ดังนั้น โครงสร้างพื้นฐานจึงเป็นพื้นที่ของอำนาจและการแข่งขัน เช่น ทรัพยากรจะมีการจัดสรรอย่างไร จากใครและไปถึงใครหรือชุมชนใดบ้าง โครงการใดควรเป็นของสาธารณะหรือสัมปทานโดยเอกชน (Anand et al., 2018: 2) ที่ผ่านมามีงานศึกษาจำนวนหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานนำไปสู่การทำความเข้าใจประชาชน กลุ่มคน หรือชุมชนในการสร้างสำนึกความเป็นพลเมืองอย่างไร หรือโครงสร้างพื้นฐานปรับเปลี่ยน

หรือส่งผล (shape) ความเป็นพลเมืองของสาธารณะโดยรวมอย่างไร ความเป็นพลเมืองในสังคมใดสังคมหนึ่งจึงมีขอบเขตที่กว้างและหลากหลายในขณะเดียวกัน

มโนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานในทางสังคมศาสตร์

การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานในทางสังคมศาสตร์จึงนำไปสู่การตีความที่หลากหลายและไปไกลกว่ามุมมองโครงสร้างพื้นฐานแบบเดิมที่เน้นไปที่เทคนิคการก่อสร้างหรือความรู้เชิงวิศวกรรมโยธา ที่ผ่านมา มีงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่ชายแดน โดยเฉพาะในอาณาบริเวณทวีปเอเชียที่ให้ความสนใจกับการขยายความเจริญจากส่วนกลางไปยังพื้นที่ชายขอบของรัฐ อเล็กซานเดอร์ ฮอร์สท์มันน์ และคณะ (Horstmann et al., 2018) กล่าวว่าหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา เทคโนโลยีและโครงสร้างพื้นฐานที่ก้าวหน้าเช่นถนน ทำให้รัฐสามารถเข้าถึงการควบคุมพื้นที่สูงหรือที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐได้มากขึ้น ตลอดจนการขยายความร่วมมือระหว่างรัฐ หรือการเข้ามาลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ เช่นโครงการสายไหมในศตวรรษที่ 21 (Belt Road Initiative-BRI) โดยการริเริ่มของจีนในการสร้างเครือข่ายคมนาคมในรูปแบบต่าง ๆ เชื่อมต่อไปยังตะวันออกกลาง เอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และยุโรป ส่งผลให้เกิดการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในหลายมิติ ตลอดจนการขยายการศึกษาในพื้นที่ชายแดนของจีนอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา (Kinxley & Joniak-Lüthi, 2017) จนต่อมาเกิดกลุ่มศึกษา “ROADWORK: An Anthropology of Infrastructure at China’s Inner Asian Borders” เพื่อศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยใช้แนวทางมานุษยวิทยาตั้งแต่ปี 2018-2022 (Roadworks, n.d.)

ขณะที่นักวิชาการในสายมานุษยวิทยาที่ศึกษาโครงสร้างพื้นฐานเห็นตรงกันว่า การมีโครงสร้างพื้นฐานโดยเฉพาะถนนนำไปสู่อุปสรรคในการเคลื่อนย้ายซึ่งขัดแย้งกับความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการคมนาคม

ที่น่าจะทำให้คนเดินทางได้ไกลและสะดวกกว่าเดิม หากแต่การเคลื่อนย้ายไม่ได้เกิดขึ้นแบบเสรี เนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานกลายเป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนย้ายเพราะมันแสดงให้เห็นถึงการคงอยู่ของรัฐ ชายแดนจึงกลายเป็นพื้นที่การสร้างภูมิรัฐศาสตร์ (geopolitics) อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้ทำให้รัฐคลายกังวล หากกลับทำให้ชายแดนยิ่งมีลักษณะวิภาษวิธี (dialectics) กล่าวคือ ก่อนที่รัฐจะเข้ามาควบคุมพื้นที่ ชายแดนมีลักษณะรั่วไหลรอดซึมของผู้คนและสิ่งของ ทำให้เป็นพื้นที่ที่รัฐเข้าไปควบคุมไม่ถึงในขณะเดียวกัน จุดนี้จึงกระตุ้นให้รัฐพยายามสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการเข้าถึงและควบคุมต่อไป (Rippa, 2020; Harvey, 2021)

กระบวนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานจึงได้เข้ามามีบทบาทในสังคมศาสตร์ ขณะที่นักวิชาการที่สนใจประเด็นนี้ได้อธิบายภาพของเทคโนโลยีและกรอบความคิดเชิงวิทยาศาสตร์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของผู้คน ตลอดจนมีอิทธิพลในการปรับโครงสร้างทางสังคมและแบบแผนทางวัฒนธรรมในระดับที่ใหญ่ขึ้นด้วย จากกรอบความคิดดั้งเดิมที่โครงสร้างพื้นฐานอาจเป็นเพียงระบบโทรคมนาคมการสื่อสารและการขนส่งในเชิงวัตถุที่แสดงถึงความทันสมัยก้าวหน้า เช่น ถนน ทางรถไฟ สนามบิน หรือระบบโครงข่ายของท่อน้ำ สายไฟ หรือสายเคเบิ้ล (Star, 1999: 380; Simone, 2004: 407) โครงสร้างพื้นฐานทางสังคมศาสตร์ในปัจจุบันครอบคลุมสิ่งที่จับต้องไม่ได้และสามารถตีความได้อย่างกว้างขวาง เช่น ซูซาน ลีช สตาร์ (Star, 1999) ศึกษาการใช้ระบบคอมพิวเตอร์และรูปแบบการสื่อสารขนาดใหญ่ผ่านแนวทางชาติพันธุ์วรรณนา และเสนอว่าโครงสร้างพื้นฐานไม่ใช่แค่สิ่งใดสิ่งหนึ่งแต่คือระบบที่สัมพันธ์กับผู้คนหรือผู้ใช้หรือพึ่งพาโครงสร้างพื้นฐานนั้น ๆ ตลอดจนคนที่อาจไม่ได้ใช้หรือเป็นส่วนหนึ่งของระบบด้วยก็ตาม ไบรอัน ลาร์คิน (Larkin, 2013: 328) เสนอว่าโครงสร้างพื้นฐานคือเครือข่ายหลากหลายที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อให้เกิดการหมุนเวียนของสินค้า ผู้คน หรือความคิด และสามารถมีการแลกเปลี่ยนบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพมีอิทธิพล

ต่อเครือข่ายเหล่านี้ด้วยเทคโนโลยีก้าวล้ำ ไม่ว่าจะเป็นความเร็ว ทิศทาง หรือช่วงเวลาของการเคลื่อนย้าย และสามารถรบกวนหรือส่งผลกระทบต่อการเคลื่อนย้ายด้วยในขณะเดียวกัน

นิคิล อนันด์, อาคิล กุ๊ปต่า, และฮันนาห์ อัพเพิล (Anand, Gupta, & Appel, 2018: 18-20) ยังชี้ให้เห็นถึงมิติของเวลา (time) และช่วงเวลา (temporalities) ที่สัมพันธ์กับมโนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานไว้ 4 ประการ *ประการแรก* ระยะเวลาหรือช่วงอายุขัย (life span) ของโครงสร้างพื้นฐานในแต่ละโครงการหรือโครงการเดียวกันแต่ละอยู่ช่วงเวลาที่แตกต่างกันนั้น แสดงให้เห็นถึงมิติของการออกแบบ การจัดการงบประมาณ การก่อสร้าง ความสำเร็จของโครงการ การดูแลรักษา (maintenance) การซ่อมแซม ความเสียหายหักพัง สภาพที่เสื่อมหมดอายุ และเศษซากปรักหักพัง ที่เกิดจากปฏิบัติการและเส้นทางที่หลากหลาย นั่นหมายว่าความโครงสร้างพื้นฐานเมื่อได้เริ่มสร้างแล้ว ก็ไม่มีความจำเป็นที่มันต้องสำเร็จปิดโครงการด้วยความงดงามเสมอไป เราจะพบโครงการที่ถูกทอดทิ้ง ล่าช้า หรือเปลี่ยนมือคนรับผิดชอบโครงการ ที่เกิดได้จากหลายหลายสาเหตุ ไม่ว่าจะเป็นเหตุผลทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือข้อขัดข้องทางเทคนิค หรือแม้แต่โครงการที่เสร็จสิ้นก็สามารถเกิดความเปลี่ยนแปลงได้เช่นกัน เช่นวัสดุที่ใช้สร้างท่อที่ต่างกันอาจเสื่อมหรือหมดสภาพต่างช่วงเวลากัน ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างพื้นฐานกับเวลาทางประวัติศาสตร์

ประการที่สอง โครงสร้างพื้นฐานชี้ให้เห็นถึงช่องว่างทางความรู้ในการบำรุงรักษาเมื่อมีการพัฒนาหรือดำเนินการไปแล้วเวลาต่อมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตทางการเมืองและชีวิตทางสังคมของโครงสร้างพื้นฐานที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด เช่น การเดินทางโดยเครื่องบินทำให้การเดินทางโดยรถไฟลดความนิยมลง หรือสถานีเติมน้ำมันอาจจะต้องปิดตัวในอนาคตเมื่อมีการผลิตรถยนต์ไฟฟ้ามากขึ้น ปรากฏการณ์เหล่านี้สามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงของเวลาในทางสังคม ดังนั้นการให้ความสำคัญกับมิติของเวลาและช่วงเวลา

ทำให้เราเข้าใจโครงสร้างพื้นฐานในฐานะที่เป็นวัตถุเชิงพื้นที่ เทคนิค วัตถุ การขนส่ง หรือโลจิสติกส์ การเมือง และสังคม

ประการที่สาม โครงสร้างพื้นฐานไม่ได้มีภาระหน้าที่กับเวลาปัจจุบันณ ที่ใดที่หนึ่งเท่านั้น แต่ยังบ่งชี้เกี่ยวกับอนาคต ทำให้คนมีความหวัง ความคาดหวัง ความปรารถนา และแรงบันดาลใจต่อชุมชนหรือสังคมที่พวกเขาอยู่ ขณะที่ผู้นำชุมชน/สังคมหรือรัฐก็คาดหวังว่าการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานใด ๆ ก็ตามเป็นตัวบ่งชี้ถึงความก้าวหน้าและความทันสมัยที่เป็นการนำเอาอดีตและอนาคตมาสร้างความสัมพันธ์ใหม่ ซึ่งไม่จำเป็นเสมอไปว่าประสบการณ์ในอดีตจะต้องมากำหนดชีวิตในอนาคตของโครงสร้างพื้นฐาน จึงไม่น่าแปลกใจที่รัฐสามารถลงทุนกับโครงการขนาดใหญ่โดยที่อาจไม่ได้ตระหนักถึงงบประมาณที่ใช้ลงทุนในการก่อสร้างอันมหาศาล เช่น การสร้างอาคารสนามบินที่ใช้วัสดุที่ดูอลังการงานสร้างและเป็นสัญญะถึงอนาคตจึงได้รับความนิยมแทนอาคารรูปทรงหรือการออกแบบธรรมดาสามัญ โครงสร้างพื้นฐานยังให้นัยของการพัฒนา การก้าวไปข้างหน้า (progress) และการปฏิวัติ (revolution) จากยุคเก่าด้วย (Koselleck, 197: 31, as cited in Harvey, 2018: 81)

ประการสุดท้าย ระยะเวลาของโครงสร้างพื้นฐานพิสูจน์ให้เห็นถึงความสำคัญ ในแง่ที่ว่าโครงสร้างพื้นฐานจำนวนมากมีอายุขัยมากกว่าชีวิตของมนุษย์คนหนึ่งหรือแม้แต่หลายชั่วอายุคน การคำนึงถึงช่วงเวลาของโครงสร้างพื้นฐานทำให้เราได้กรอบเวลา (timescale) อื่น ๆ เช่น ช่วงชีวิตของคน ๆ หนึ่ง และทำให้เราคิดนอกกรอบเวลาที่กำหนดโดยชีวิตมนุษย์เท่านั้นเพื่อก้าวไปสู่กรอบเวลาขององค์ประกอบอื่น ๆ

แคสเปอร์ บรุนน์ เจนเซน และอัตซูโร โมริตา (Jensen & Morita, 2017) เห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานในฐานะภาววิทยานั้นมีอิทธิพลต่อมานุษยวิทยาวัฒนธรรมมากว่า 2 ทศวรรษ และหนึ่งในความคิดนี้คือการมองโครงสร้างพื้นฐานในฐานะที่เป็น “ระบบทดลอง” (experimental system) ที่ก่อให้เกิดภาววิทยาในเชิงปฏิบัติ (practical ontologies) ที่พัฒนามาจากระบบทดลอง

ของนักวิทยาศาสตร์ ซึ่งหมายถึงระบบที่เชื่อมโยงกันของเครื่องมือ รูปแบบของปฏิบัติการ และองค์การ (อ้าง Rheinberger 1994, as cited in Jensen & Morita, 2017) ผู้เขียนทั้งสองตีความโครงสร้างพื้นฐานว่าก่อให้เกิดความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกับอำนาจที่มีการต่อรองหรือแข่งขัน (contesting) และโครงสร้างพื้นฐานเป็นรูปแบบหนึ่งของการพบกันของวัฒนธรรมและอำนาจในหลายระดับ เช่นระดับโลกและระดับท้องถิ่น ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง เพราะฉะนั้น โครงสร้างพื้นฐานในที่นี่จึงเป็นระบบการทดลองปลายเปิด (open-ended experimental system) ที่มีผลลัพธ์ของการทดลองเป็นภาววิทยาทางปฏิบัติที่ก่อตัวขึ้นที่ส่งผลต่อรูปแบบของวัฒนธรรม สังคม และการเมือง ผลที่ตามมาในเชิงสังคม ธรรมชาติ และวัฒนธรรมเฉพาะเจาะจงคือการจัดการในเชิงโครงสร้างพื้นฐาน และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาชน และรูปแบบของความรู้ โครงสร้างพื้นฐานจึงเป็นตัวเชื่อมระหว่างปฏิบัติการในเชิงพื้นที่และเวลาที่สร้างการเปลี่ยนผ่าน (transforming spatially and temporally distributed practices)

ในแง่ของญาณวิทยา เยิร์ก นิโวห์เนอร์ (Niewöhner, 2015) เสนอว่าการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานคือปฏิบัติการในทางสัญลักษณ์เชิงวัตถุ (material-semiotic practice) และการวิเคราะห์ทางวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายและพลวัตที่แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของโยงใยและเครือข่าย โครงสร้างพื้นฐานที่เคยเป็นแค่คำนามได้กลายเป็นคำกริยาในฐานะที่เป็นปฏิบัติการที่ประกอบไปด้วยองค์ประกอบเชิงวัตถุและไม่ใช่วัตถุ (non-material) และความพยายามที่จะหล่อหลอมกันและคงไว้ซึ่งการดูแลรักษา (maintenance) หรือการเปลี่ยนผ่านจาก “infrastructure” สู่ “infrastructuring” ในเชิงกระบวนการที่เรียกว่า “การสร้างโครงสร้างพื้นฐาน” หรือ “infrastructure in the making” ซึ่งถือเป็นการเปลี่ยนวิธีมองในทางญาณวิทยา ที่กระบวนการการสร้างโครงสร้างพื้นฐานนั้นเต็มไปด้วยผู้แสดงหรือผู้กระทำการ เทคโนโลยี ระเบียบทางศีลธรรม

ในแง่ของวิธีวิทยา นักสังคมศาสตร์ที่สนใจศึกษาโครงสร้างพื้นฐานสนับสนุนแนวทางชาติพันธุ์วรรณนา เพราะโครงสร้างพื้นฐานเป็นพื้นที่ทางกายภาพและนามธรรมของความหยุ่งเหยิงในทางมโนทัศน์ ที่ไม่ได้แยกแยะมนุษย์ออกจากวัตถุแบบผิวเผิน โครงสร้างพื้นฐานในแง่หนึ่งเป็นมากกว่ารูปแบบที่ยึดโยงกับมนุษย์และเรียกร้องให้เห็นสภาพของวัตถุในเชิงสังคมด้วย โครงสร้างพื้นฐานยังเป็นพื้นที่ของการสรรค์สร้างความงาม ความหมาย และความต้องการในทางวัตถุ มันจึงเหมือนเป็นคำมั่นสัญญาที่มีต่อชีวิตทางสังคมที่พยุงข้อจำกัดของมนุษยชาติ โดยที่ไม่ได้ทำลายหรือลบล้างความเป็นมนุษย์ลง และยังเปิดโอกาสให้เกิดความรู้สึกที่หลากหลายที่ไม่ได้ถูกผลิตจากมุมมองเพียงมุมมองเดียว (Harvey, 2018: 83) การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานจึงไม่ใช่การศึกษาเพียงวัตถุ แต่เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ ซึ่งนำไปสู่การใช้ชาติพันธุ์วรรณนาที่ต้องศึกษามุมมอง (perspective) และรูปแบบต่าง ๆ ของความพยายามของคนกลุ่มต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นสนามที่สร้างขึ้นมาเป็นองค์รวมหรือบูรณาการร่วมกัน นำไปสู่การศึกษาถึงความสัมพันธ์หรือเครือข่ายโยงใยเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ การจัดการองค์กร และเทคโนโลยี ด้วย 3 มิติหลักได้แก่ 1) การมีอยู่ทั่วไปของโครงสร้างพื้นฐาน (ubiquity) ลักษณะทางวัตถุ และสัญญะ (semiotics) เช่นการใช้วัสดุหรือพื้นผิว 2) สภาพที่ยากต่อการวัดเรื่องราวในอดีต เช่นการเมืองอัตลักษณ์ และ 3) การเมืองเชิงปฏิบัติการของการออกแบบโครงสร้างพื้นฐาน รวมถึงมิติทั้ง 3 ประการที่เชื่อมโยงกัน ทำให้ชาติพันธุ์วรรณนาเป็นแนวทางที่สำคัญเนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานถูกออกแบบบนพื้นที่ขนาดใหญ่จากส่วนกลางหรือชายขอบ และเชื่อมต่อกับหลายสถานที่ ทำให้การอรรถาธิบายอย่างละเอียด (thick description) เรื่องเล่า ข้อมูลเชิงเทคนิค และแผนที่มีความจำเป็น ในแง่ที่จะช่วยให้เข้าใจความซับซ้อนด้วยที่มิติที่หลากหลายตามที่กล่าวมา (Niewöhner, 2015)

เยิร์ก นีโวห์เนอร์ (Niewöhner, 2015) กล่าวว่าตั้งแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา มีงานที่ใช้แนวทางมานุษยวิทยาศึกษาโครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพ

ในฐานะที่แสดงให้เห็นถึงชีวิตทางสังคม ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่แนวทางชาติพันธุ์วิทยา (ethnomethodology) มานุษยวิทยา สตรีนิยมเชิงวิพากษ์ และการศึกษา STS ได้เริ่มเห็นแล้วว่าโครงสร้างพื้นฐานไม่ได้เป็นเพียงวัตถุทางกายภาพที่ทำให้ชีวิตของผู้คนสะดวกสบายเท่านั้น แต่โครงสร้างพื้นฐานยังก่อให้เกิดปฏิบัติการทางสังคม จนทำให้การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานได้กลายเป็นพื้นที่สำคัญในทางมานุษยวิทยาในฐานะที่เป็นพื้นที่ทางสังคม ซึ่งต่างจากก่อนหน้านี้ที่นักมานุษยวิทยาอาจไม่ได้สนใจศึกษาโครงสร้างพื้นฐานอย่างชัดเจนโดยเฉพาะการบ่งบอกถึงโครงสร้างพื้นฐานที่เป็นวัฒนธรรมทางวัตถุ (material culture) ตามความคิดของแนวทางสมัยใหม่ ลักษณะของโครงสร้างพื้นฐานเมื่อศึกษาผ่านกรอบของมานุษยวิทยาตามความเห็นของฮาร์วีย์และน็อกซ์ (Harvey & Knox, 2015) จึงมีทั้งด้านบวกและลบต่อชุมชนในพื้นที่ที่มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน งานของทั้งคู่ชี้ชัดว่าไม่ได้มีคู่ตรงข้ามระหว่างรัฐและสาธารณะ (state and public) หรือการสนับสนุนสาธารณะหรือการต่อต้านสาธารณะ (public and counter-public) แบบคู่ตรงข้ามอย่างตรงไปตรงมา หากแต่ความสัมพันธ์ของรัฐและสาธารณะเชื่อมโยงและซับซ้อนกว่านั้น

ด่านชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐาน (Border infrastructure)

นักวิชาการด้านชายแดนศึกษาที่ได้รับอิทธิพลจากกระบวนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานเริ่มใช้กรอบมโนทัศน์นี้มาศึกษาชายแดน และเสนอว่าชายแดนเป็นโครงสร้างพื้นฐาน (border infrastructure) ประการหนึ่ง เช่น ฮาเรล ชาพิรา (Shapira, 2013) มองว่าชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานเป็นทั้งสิ่งก่อสร้างรูปธรรม เช่น ถนน สะพานข้ามแดน หรือสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ที่อำนวยความสะดวก และสิ่งที่เป็นนามธรรมคือระบบการจัดการที่สนับสนุนการพัฒนา เช่น เทคโนโลยีการจัดการ และเทคโนโลยีในระบบการสื่อสาร ตลอดจนกฎหมาย หรือ “ระบอบกฎหมาย” (legal regime) ที่นิคิล อนันด์ (Anand, 2017: 12) เรียกว่า “ระบบละมุน” (soft system) กรอบแนวคิดนี้ชี้ว่าโครงสร้างพื้นฐานในรูปของด่านชายแดนให้ประโยชน์หรือสร้างผลพวงอย่างไรต่อชุมชน

นอกจากนี้ ชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานยังนำไปสู่การทำความเข้าใจแนวคิด “โครงสร้างพื้นฐานละมุน” (soft infrastructure) ของดอนนา เดวิส และ เวสลี ฟริสเค (Davis & Friske, 2013) ซึ่งหมายถึงระบบการจัดการด้านเทคโนโลยี ขณะเดียวกันก็ครอบคลุมถึงระบบราชการของรัฐที่มีศักยภาพเข้ามาควบคุมการเคลื่อนย้ายของผู้คนและสิ่งของ และสะท้อนการบริหารกิจการชายแดนของรัฐทั้งในระดับชาติจนถึงระดับท้องถิ่น โดยเฉพาะการสร้างเสถียรภาพความมั่นคงบริเวณชายแดนภายใต้อุดมคติการสร้างชาติให้แข็งแกร่งด้วย เช่นกรณีศึกษาของจีนที่พยายามพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานข้ามชาติเพื่อนำไปสู่การสร้างอำนาจและความเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ (Kinxley & Joniak-Lüthi, 2017)

องค์ประกอบของชายแดนโดยเฉพาะด่านชายแดนทั้งทางกายภาพและระบบการจัดการในเชิงนามธรรมจึงเป็นหัวข้อศึกษาในกระบวนทัศน์โครงสร้างพื้นฐาน ประทีป เจกานาธาน (Jeganathan, 2018) กล่าวว่าด่านชายแดนเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นชายแดน แสดงหน้าที่ของการแบ่งแยก (separate) แต่ก็อาจนำไปสู่การรวมกัน (unify) คำอธิบายนี้พัฒนามาจากเก-ออค์ ซิมเมล (Simmel, 1994) ที่ชี้ให้เห็นถึงหน้าที่ที่ผสานของการแยกและการเชื่อมกันของถนน สะพาน และประตู ดังนั้น ด่านชายแดนจึงมีหน้าที่ในการแบ่งแยกและรวมตัวที่เกิดขึ้นบนชายแดน และอาจทำให้เกิดการเคลื่อนที่ (mobile) หรือหยุดนิ่งในขณะเดียวกัน ด่านชายแดนยังแสดงให้เห็นถึงความรุนแรงเพราะมันสะท้อนตรรกะของการเป็นชายแดน เช่น การตรวจสอบสถานะบุคคลด้วยคำถามที่ว่า “คุณเป็นใคร” (who are you?) บวกกับระบอบของเอกสาร (document regime) ที่ต้องถูกตรวจตรา เช่น หนังสือเดินทาง รูปถ่าย หรือสิ่งที่บ่งบอกตัวตนของคน รวมถึงการพิมพ์นิ้วมือ การตรวจม่านตา (retina scan) ที่สัมพันธ์กับแนวคิดการเมืองบนร่างกายของผู้คนตลอดจนสัมภาระที่ติดตัวมาด้วย (Kloppenburg, 2013; บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล, 2561) ด่านชายแดนจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของการมีของรัฐ-ชาติ

และกิจกรรมข้ามเขตแดนรัฐอย่างการเดินทางเข้าออกของผู้คนจึงเป็นกิจกรรมที่ทำให้รัฐต้องจับตามองเป็นพิเศษ และสร้างกฎเกณฑ์ควบคุมตามมา (Turaeva, 2018)

งานของราโน ทูราเอวา (Turaeva, 2018) ทำความเข้าใจด่านชายแดนที่รวมถึงการสร้างถนนในเอเชียกลางหลังสหภาพโซเวียตล่มสลายและเกิดรัฐใหม่ ๆ ขึ้น ในบริเวณชายแดนระหว่างประเทศอุซเบกิสถานและคาซัคสถานมีการสร้างด่านชายแดนรวมถึงถนนเพื่อเชื่อมต่อดินแดนของทั้งสองรัฐ ด่านชายแดนและถนนจึงถูกสร้างขึ้นเพื่อสถาปนาและทำให้การดำรงอยู่ของรัฐเป็นรูปธรรมชัดเจน พื้นที่ดังกล่าวจึงกลายเป็นทรัพยากรของรัฐทั้งในและนอกเครื่องแบบในการตรวจตราเอกสารแสดงตัวของผู้คนที่ส่งผลต่อการเคลื่อนย้ายหรือจำกัดเสรีภาพในการเดินทาง จนทำให้ในหลายโอกาสคนข้ามแดนอาจต้องจ่ายเงินหรือให้บางอย่างเพื่อให้ได้เสรีภาพนั้นกลับคืนมา การเดินทางข้ามแดนระหว่างสองฝั่งก่อนการเกิดขึ้นของรัฐใหม่ทั้งสองรัฐจึงกลายเป็นเรื่องยุ่งยาก

รัฐโดยทั่วไปจึงต้องสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมากำกับผ่านด่านชายแดนที่สามารถยกระดับไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “ระบอบชายแดน” (border regime) ซึ่งทูราเอวา (Hoot et al., 2001: 9 in Turaeva, 2018) หมายถึงรูปแบบการปกครองที่เป็นจุดพบกันระหว่างโครงสร้างของระเบียบที่มีการแลกเปลี่ยนคุณค่าและทัศนคติอันหลากหลาย ระบอบชายแดนจึงเปรียบเสมือนภูมิศาสตร์สถาบันที่ซับซ้อน (complex institutional geography) ที่เป็นทั้งกฎเกณฑ์ปฏิบัติการ และความคิดที่สร้างขึ้นจากกฎระเบียบดังกล่าวของคนหลายกลุ่ม ในหลายครั้งการเดินทางข้ามแดนของคนจึงสร้างความไม่แน่นอนขึ้น เพราะเป็นการเดินทางที่อยู่นอกพื้นที่ความปลอดภัยที่พวกเขาคุ้นเคย ขณะที่เจ้าหน้าที่ก็สามารถใช้ประโยชน์จากระบอบชายแดนผ่านเครื่องแบบหรือผ่านคำสั่งด้วยคำพูดง่าย ๆ เช่น “หนังสือเดินทางคุณอยู่ที่ไหน” (where is your passport?)

หรือ “มาทางนี้ และเปิดกระเป๋าของคุณให้เราตรวจ” (come here and show me your bag)[7]

ประเด็นที่ทูราเอวา (Turaeva, 2018) พยายามชี้ให้เห็นคือด่านชายแดน รวมถึงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานโดยเฉพาะถนนจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่เจ้าหน้าที่รัฐใช้เพื่อสร้างประโยชน์ให้กับรัฐเอง ผ่านกฎเกณฑ์ เช่นคนที่จะข้ามผ่านเขตแดนจากรัฐหนึ่งไปยังอีกรัฐหนึ่งต้องมีหนังสือเดินทาง เป็นต้น นอกจากนี้ พื้นที่ชายแดนยังมีลักษณะซ้อนทับกันของพรมแดนทางการเมือง (political boundary) ที่มีหน่วยทางการเมืองหรือกลุ่มคนหลากหลายกลุ่มที่พยายามต่อรองและแข่งขัน (contested) หรือสร้างจินตนาการเกี่ยวกับการสร้างอาณาเขตกับพรมแดนรัฐ-ชาติ (nation-state border) ที่กรอบแนวคิดและวิธีวิทยาควรก้าวผ่านกรอบความคิดชาตินิยมเชิงวิธีวิทยา (methodological nationalism) (Wimmer & Glick Shiller, 2002) การสร้างด่านชายแดนในฐานะโครงสร้างพื้นฐานนอกจากจะไม่สามารถละเลยปฏิสัมพันธ์บนพื้นที่ดังกล่าวแล้ว ยังต้องทำความเข้าใจลักษณะเฉพาะของชายแดนในแต่ละพื้นที่ด้วย

ถนนในมุมมองมานุษยวิทยา

ในหลายพื้นที่ชายแดนที่มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ถนนเป็นโครงสร้างพื้นฐานอันดับแรกที่เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงอำนาจของรัฐส่วนกลางในการเข้าไปควบคุมพื้นที่ที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นชายขอบหรือห่างไกลศูนย์กลางความเจริญ สถานการณ์ดังกล่าวนี้เป็นลักษณะร่วมของการพัฒนาของรัฐในเอเชียอื่นๆ ด้วย (Horstmann et al., 2018) กล่าวคือถนนมักถูกใช้เป็นตัวแทนของความก้าวหน้าในทางเศรษฐกิจ (Harvey & Knox, 2015) จึงทำให้นักวิชาการด้านสังคมศาสตร์หันมาสนใจศึกษาถนนหรือหน่วยหลักในการวิเคราะห์ เพนนี ฮาร์วี (Havey, 2021) ชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งของถนนบนชายแดนที่ด้านหนึ่งสะท้อนการสร้างอำนาจอธิปไตยของรัฐในการกำหนด

และสลายอาณาเขต และแสดงให้เห็นถึงเครือข่ายที่สลับซับซ้อนในระดับชุมชน ระดับชาติ และระดับนานาชาติ แต่อีกด้านคือความพยายามของการเคลื่อนย้าย (mobility) หรือการไหลเวียนต่าง ๆ (flows) ที่ต้องการเป็นอิสระจากการกำหนดอาณาเขตของรัฐในนามของชายแดน ที่ก่อให้เกิดความตึงเครียดหรือขัดแย้งได้

ดิมิทริส ดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) นักมานุษยวิทยาที่ศึกษาถนนที่เชื่อมต่อระหว่างอัลแบเนีย (Albania) และกรีซ (Greece) กล่าวว่าในช่วงปลายของยุคสมัยใหม่ ถนนไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่น่าตื่นเต้นอีกต่อไป แต่สิ่งที่เป็นคำถามคือระบบถนนที่ทันสมัย (modern road-system) ที่มีลักษณะเอื้อให้ยานพาหนะเคลื่อนย้ายด้วยความเร็ว ความถี่ และช่วงเวลานาน (long-range mobility) ด้วยองค์ประกอบสำคัญ 2 ประการคือ 1) เทคโนโลยีพื้นผิว/การระบายของถนน และ 2) เทคโนโลยีการสร้างความเร็วในสเกลที่กว้างและยาวบนพื้นผิวที่แข็งแรง องค์ประกอบดังกล่าวจึงเหมาะสำหรับการสร้างถนนหลวงที่ควบคุมได้ ดังนั้น การสร้างถนนจึงเชื่อมโยงกับการสร้างอำนาจหรืออำนาจรัฐด้วยในขณะเดียวกัน หลักการสร้างถนนดังกล่าวเกิดขึ้นในยุโรปและจากการริเริ่มของรัฐที่นิยมอำนาจเผด็จการขวาสุดโต่ง (far-right totalitarian state) เช่น ถนนจากเมืองมิลานไปสู่ทะเลสาบตอนเหนือในอิตาลีที่สร้างภายใต้ระบอบฟาสซิสม์ (Fascism) หรือถนนในเยอรมนีช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 คือการสร้างถนนแบบพื้นผิวแข็งแบบซีเมนต์ หลังมุโสลีนีเรืองอำนาจในอิตาลีก็ได้สร้างถนนลักษณะเช่นนี้ (autostrada) ไว้สำหรับชนชั้นสูงที่เป็นเจ้าของรถหรูยี่ห้อแพงใช้เดินทางไปพักผ่อนในช่วงวันหยุดสุดสัปดาห์ หรือเยอรมนีในยุคนาซีหรือจักรวรรดิไรช์ที่สาม (Third Reich) ในช่วงปี 1930 ก็มีการสร้างถนนหลวงเอาโตบาห์น (autobahn) เพื่อสร้างการจ้างงานในชนชั้นกระฎุมพีมากกว่าการสร้างการเคลื่อนย้าย ตัวอย่างของการสร้างถนนโดยรัฐในยุโรปสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจและการมีตัวตนของรัฐทั้งในพื้นที่ธรรมชาติและพื้นที่ที่มนุษย์สร้างขึ้น (Paulo Virilio, 2006, as cited in Dalakoglou, 2017: 6-7)

ถนนยังเป็นเครื่องมือที่ใช้เพื่อการเข้าไปยึดครองประเทศต่าง ๆ ของมหาอำนาจทางการเมืองในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เช่น อิตาลีสร้างถนนเชื่อมอัลแบเนียและลิเบียเพื่อเข้าไปยึดครองประเทศเหล่านั้น หรือเยอรมนีสร้างถนนหลวงเข้าสู่โปแลนด์ อีกทั้งยังมีการกล่าวด้วยว่าถนนหลวงเป็นเครื่องมือของรัฐในการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (holocaust) ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่อเนื่องถึงสงครามเย็น สหรัฐอเมริกาได้สร้างถนนเพื่ออพยพลี้ภัยหากมีการจู่โจมทางอากาศด้วยนิวเคลียร์ หรือการสร้างถนนขนาดใหญ่ (boulevard) ในเมืองปารีสของฝรั่งเศสหลังปฏิวัติฝรั่งเศส ก็เป็นไปเพื่อสร้างพื้นที่ยุทธศาสตร์ป้องกันกลุ่มที่ต่อต้านการปฏิวัติ เป็นต้น ลักษณะพื้นผิวหรือสเปคของถนนในช่วงนี้ยังสะท้อนนัยสำคัญต่อการสร้างความแข็งแกร่งของรัฐทั้งในทางการเมืองและเศรษฐกิจ ในช่วงอาณานิคม มีการสร้างถนนพื้นผิวไม่เรียบ (unpaved) จนเปลี่ยนมาเป็นพื้นผิวแบบซีเมนต์หรือคอนกรีตในช่วงหลังอาณานิคม ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ถนนลาดยางมะตอยเป็นเทคโนโลยีการสร้างถนนที่ริเริ่มโดยสหรัฐฯ จากการบูมของอุตสาหกรรมน้ำมันและอุตสาหกรรมผลิตรถยนต์ นำไปสู่การสร้างถนนหลวงเพื่อรองรับอุตสาหกรรมดังกล่าว ตรงข้ามกับยุโรปที่ให้ความสำคัญกับการสร้างรางรถไฟและคลองโดยเฉพาะในพื้นที่ตอนเหนือและตอนกลางของทวีป (Dalakoglou, 2017: 7)

แนวทางมานุษยวิทยาได้กลายเป็นหนทางศึกษาถนนที่แสดงถึงปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ฮาร์วีย์และน็อกซ์ (Harvey & Knox, 2015) ได้เลือกถนนในการศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคม มิติที่ทั้งสองพิจารณานั้นแตกต่างจากแนวทางของงานมานุษยวิทยาแบบดั้งเดิมที่มีความตายตัวหรือยึดติด (fix) กับพื้นที่ หากสิ่งที่พวกเขาศึกษาคือความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นกระบวนการ (process) มีพลวัตและความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ของผู้กระทำการที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานรัฐ ตัวแทนภาคเอกชน และที่สำคัญคือหน่วยก่อสร้างหรือวิศวกรรมโยธาที่มีความเชี่ยวชาญโดยตรง นักวิจัยทั้งสองยังดูการสร้างความรู้ของคนเหล่านั้นว่ามีการผลิตผ่าน

การสร้างถนนอย่างไรบนความสัมพันธ์ของถนนกับการสร้างรัฐสมัยใหม่ภายใต้บริบทของเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่ เช่นการสร้างความรู้ร่วมสมัยของผู้เชี่ยวชาญและการจัดองค์กรใหม่ที่เป็นส่วนหนึ่งของการก่อรูปทางการเมือง รวมถึงการเพ่งพินิจว่าผู้เชี่ยวชาญทำอะไรกับการสร้างถนนที่สะท้อนความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งทางด้านเทคนิคและด้านสังคมที่เหมือนจะอยู่คนละขั้ว แต่สองลักษณะดังกล่าวของถนนกลับอยู่ด้วยกันและนำไปสู่การสร้างความรู้ของผู้เชี่ยวชาญและอำนาจของรัฐ อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่ฮาร์วีย์และน็อกซ์พิจารณาไม่ใช่การศึกษาเพื่อการจัดลำดับชั้นความรู้ (hierarchy of knowledge) เท่านั้น งานศึกษาถนนด้วยมุมมองทางมานุษยวิทยาของทั้งคู่แตกต่างจากสาขาอื่น เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และสังคมวิทยา ตรงที่นอกจากศึกษาปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่มีคนเป็นองค์ประกอบสำคัญแล้ว ยังศึกษาสิ่งที่เป็นวัตถุอย่างเครื่องมือ เครื่องจักรกล เอกสาร และตัวบทกฎหมายด้วย

ถนนจึงได้ถูกศึกษาในทางสังคมศาสตร์โดยมีนักมานุษยวิทยาที่ใช้แนวทางชาติพันธุ์วรรณนาเป็นผู้กรุยทาง ดิมิทริส ดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) เสนอความเห็นสอดคล้องกับฮาร์วีย์และน็อกซ์ว่า ขนบของนักมานุษยวิทยาแบบดั้งเดิมคือการศึกษาผู้คนที่ต่อต้านการนับถือพระเจ้าหรือไม่มีศาสนา การศึกษาถนนและรถยนต์ (automobility) จึงเป็นเรื่องแปลกใหม่ มีความเป็นสมัยใหม่และตะวันตกค่อนข้างมาก ซึ่งห่างไกลจากการทำงานแบบนักชาติพันธุ์วรรณนาในยุคแรก ทำให้เกิดปฏิกิริยาที่แตกต่างในหมู่นักมานุษยวิทยาต่อการศึกษาประเด็นนี้ ดาลาโกกลูได้อ้างแนวคิดของเอ็ดเวิร์ด อีวาน อีวานส์-พริตชาร์ด (Edward Evan Evans-Pritchard) ที่ศึกษากลุ่มคนอะซานเด (Azande) ในแอฟริกาตอนกลาง เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตอันเนื่องมาจากถนน อีวานส์-พริตชาร์ดในตอนแรกคิดว่าถนนยังไม่มีลักษณะแปลกใหม่ (exotic) เท่าที่ควร การศึกษาถนนจึงเทียบไม่ได้กับการศึกษากระแสน้ำ (streams) เนื่องจากมันไม่ได้เปลี่ยนแปลงชีวิตของคนกลุ่มนี้มากนักเมื่อเทียบกับความสัมพันธ์ของผู้คนกับกระแสน้ำในการดำรงชีวิต แต่หากต้องการศึกษาถนน

เป็นตัวตั้งตามแนวทางของมานุษยวิทยา คนที่ถูกศึกษาก็น่าจะเป็นคนใช้ถนนที่เป็นคนเดินมากกว่าคนขับรถหรือผู้โดยสาร ดังนั้น ประชากรที่ศึกษาในสายตาของอีวาน-พริตชาร์ดจึงเป็นคนเดินถนน เพราะมันใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมมากกว่า

ดังนั้น นักชาติพันธุ์วรรณนาในยุคแรกจึงถูกคาดหวังว่าพวกเขาควรศึกษาพื้นที่ห่างไกลที่เดินทางไปถึงลำบาก ไม่ใช่พื้นที่ที่เข้าถึงได้ง่ายด้วยการมีถนนหนทางที่สะดวก เช่นฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas) ที่ไปศึกษาชุมชนในเกาะมหาสมุทรแอตแลนติคได้บรรยายถึงการเดินทางไปยังพื้นที่แห่งหนึ่งด้วยสภาพถนนที่ย่ำแย่ในช่วงเดือนมีนาคมที่เต็มไปด้วยหินหยาบบนพื้นผิว หรือโคล้ด เลวี-สโตรทส์ (Claude Levi-Strauss) กับการเดินทางไปอเมริกาใต้ที่เขาต้องนั่งบนหลังม้าเพื่อเข้าถึงพื้นที่ หรืองานของเอ็ดมันด์ ลีช (Edmund Leach) ในขณะที่ยังเป็นวิศวกรโยธา ที่ไปศึกษาในพื้นที่จุงกิง (Chungking) ในประเทศจีน ที่ได้รับการเปรียบเทียบว่าเป็นเมืองในยุคกลางของยุโรปที่ไม่มีถนนสำหรับรถในการสัญจรนอกจากรถเมล์บุโรทั่ง รวมถึงพอล ราบินาว (Paul Rabinow) ที่อธิบายความยากลำบากในการเข้าถึงพื้นที่การศึกษาที่ถนนที่เต็มไปด้วยหินบนพื้นผิวตะปุ่มตะป่ำและลาดชัน ตลอดจนงานที่ร่วมสมัยของแคโรลีน ฮัมฟรีย์ (Caroline Humphrey) ผู้ศึกษาเครือข่ายโครงสร้างพื้นฐานที่ได้สาธยายถึงถนนที่ลำบากลำบนบนหิมะในช่วงกลางฤดูร้อน กระทั่งไมเคิล เฮิร์ซเฟลด์ (Michael Herzfeld) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันถึงกับกล่าวว่านักมานุษยวิทยามีความรู้สึกกลัวถนน (roadphobia) เพราะมันขัดกับแนวทางการศึกษาดั้งเดิมของพวกเขาในแง่ที่ว่าต้องไปศึกษาในพื้นที่ห่างไกลหรือเข้าถึงอย่างยากลำบาก กระทั่งในช่วงหลังศตวรรษที่ 20 นักชาติพันธุ์วรรณนาเริ่มตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของถนนในหลายพื้นที่ห่างไกล เช่น เลวี-สโตรทส์ ก็เสนอทัศนะแนวเดียวกันนี้จากการค้นพบชนเผ่าห่างไกลในอเมริกาใต้จากการสร้างถนนไปถึงชุมชนดังกล่าว (Dalakoglou, 2017: 2-3)

ดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) กล่าวว่าที่ผ่านมา แม้ว่าถนนยังไม่ได้เป็นหัวข้อศึกษาของนักมานุษยวิทยามากนัก ต่างกับวัตถุอย่างอื่นเช่น บ้าน เสื้อผ้า แต่ถนนก็ได้สร้างความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ ในประวัติศาสตร์ มันจึงไม่ใช่เรื่องบังเอิญในทางชาติพันธุ์วรรณนา ที่แนวทางนี้สามารถทำให้นักมานุษยวิทยาเห็นความสัมพันธ์ของถนนกับสิ่งอื่นที่เชื่อมโยงและไม่เชื่อมโยงในขณะเดียวกัน (connect and disconnect) การใช้แนวทางชาติพันธุ์วรรณนากับการศึกษาถนนจึงเป็นการเปิดโอกาสให้คนศึกษาบางสิ่งบางอย่างจากองค์ประกอบที่ดูแล้วไม่น่าจะสัมพันธ์กัน (find something out from a mass of irrelevant information) ถนนจึงเกิดขึ้นเหมือนเป็นพื้นที่ประสานที่นำไปสู่การต่อรอง พร้อม ๆ กับการสร้างและทำให้อาณาเขต (boundary) และเขตแดน (border) เข้มแข็งขึ้น ขณะที่ได้ก้าวผ่านข้อจำกัดของความสัมพันธ์ก่อนหน้าที่เป็นคำสัญญาหรือความเชื่อมั่นต่อความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ (promise of new found connectivity) (Dalakoglou & Harvey, 2012: 460) ซึ่งทำให้เห็นมุมมองอันหลากหลายที่เกิดขึ้นทั้งในระดับโลกและส่งผลต่อชีวิตทางโลกของคนในระดับท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นการเคลื่อนย้าย/เคลื่อนย้ายไม่ได้ (mobility/immobility) ความเร็ว การเคลื่อนไหว แรงเสียดทาน ความเคร่งเครียด และการเดินทาง (Dalakoglou & Harvey, 2012: 463)

คำถามที่ตามมาคือแล้วการศึกษามานุษยวิทยาถนนนำไปสู่แง่มุมอะไรได้บ้าง ดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) พยายามให้คำตอบว่าถนนนำไปสู่คำอธิบายที่หลากหลาย นอกเหนือจากคำถาม “ใคร”, “เพื่อใคร”, “โดยหน่วยงานใด” (by whose agency?), “ทำไม” และ “อย่างไร” แล้ว เขายังอธิบายต่อยอดจากสิ่งที่อองรี เลอแฟรเวอร์ (Henri Lefevre, 1947) ซึ่งเขาเห็นว่าให้คำอธิบายที่แตกต่างกับมุมมองเชิงมาร์กซิสต์ของโครงสร้างพื้นฐานที่ว่า โครงสร้างพื้นฐานถูกสร้างขึ้นด้วยอุดมการณ์ของทุนนิยม หรือการสร้างและการผลิตที่เติบโตและนำไปสู่การกดขี่ของชนชั้นนายทุนกับการทำงานขนาดใหญ่ การผลิตจำนวนมากและรวดเร็ว การโอนถ่าย (transfer) และ

การบริโภคสินค้า ที่เปลี่ยนชนชั้นแรงงานในตะวันตกให้กลายเป็นผู้บริโภค และสร้างความแปลกแยกของพวกเขาให้หลุดจากสิ่งที่พวกเขาผลิตหรือจากการเป็นส่วนหนึ่งของการผลิต แต่สิ่งที่ดาลาโกกลูสนใจและไปไกลกว่าคำอธิบายแบบมาร์กซิสม์ (Marxism) คือแนวคิด “พื้นที่” (space) เขาจึงไม่เห็นโครงสร้างพื้นฐานเป็นแค่ “วัตถุ” หากเป็น “พื้นที่” ที่ถูกผลิตและสามารถแจกจ่ายและบริโภค ในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐาน ถนนจึงเป็นผลผลิตของการกระทำของมนุษย์ที่สร้างการรับรู้ต่อวัตถุเชิงเทคโนโลยี (technological artifacts) นอกจากนี้ เขาเห็นว่าโครงสร้างพื้นฐานยังมีชั้นของอำนาจที่สร้างความแตกต่างทางชนชั้นจากการเป็นผลผลิตของการออกแบบเชิงวัตถุ ความคิดของเลอแฟรเวอร์ (Lefebvre, 1974, as cited in Dalakoglou, 2017) ยังแสดงให้เห็นด้วยว่าถนนหลวงนั้นทำลายชนบทและที่ดินที่ถูกตัดเป็นเสี่ยง ๆ เฉกเช่นการเฉือนด้วยมีดอันคมกริบ ระบบถนนหลวงในช่วงปลายทุนนิยมคือความสัมพันธ์ของวัตถุเชิงพื้นที่ ถนนหลวงในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่จึงได้ฝังตรึงภายใต้วิกฤตของลัทธิทุนนิยมหรือสิ่งที่เขาเสนอว่าเป็นการกดทับทางเวลาและพื้นที่ (time-space compression) หรือความเร็วของความเป็นหลังสมัยใหม่ ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นส่วนตัวและความเร็วที่มากขึ้น (private and faster mobility) อย่างเห็นได้ชัดในยุคทุนนิยม ซึ่งแตกต่างจากสังคมที่ยังไม่เป็นทุนนิยม (pre-capitalist society) ในหลายพื้นที่รวมทั้งในยุโรป

การศึกษาถนนนั้นจึงหมายถึงการเคลื่อนที่ข้ามพรมแดนของวัฒนธรรมด้วยในขณะเดียวกัน ดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมที่ถนนสร้างขึ้นในฐานะที่เป็นพื้นที่และผลผลิตดังที่กล่าวไป เขาสนใจว่าใครบ้างที่ใช้หรือได้ประโยชน์จากถนนหรือคนอยู่กับมันอย่างไร ทำให้มิติของคนที่เข้าไปสัมพันธ์กับถนนนั้นเด่นชัดขึ้น ดังนั้น ถนนจึงสามารถเป็นได้ทั้งความหวัง ความกังวล ความเกลียด/รังเกียจได้ในขณะเดียวกัน และถนนทำให้เกิดศัพท์ผสมกันระหว่าง “จินตนาการ”

(imagination) และวิศวกรรม (engineering) กลายเป็น Imagineering ที่เสนอโดย Loefgren (2004, as cited in Dalakoglou, 2017) หรือถนนเป็น “ภาพตัวแทนของมายาคติ” (road mythography) ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องเล่าท้องถิ่นและถนน (Masquilier, 2002, as cited in Dalakoglou, 2017) อย่างไรก็ดี ดาลาโกกลูกลับเห็นว่าความพยายามที่จะสร้างระเบียบแบบแผนของการศึกษาถนนตามแนวคิดของมิเชล ฟูโกต์ ในการจัดการสรรพสิ่งให้อยู่ในระเบียบ (order of thing) อาจนำไปสู่การจัดกลุ่มความสัมพันธ์ให้อยู่เป็นคู่ตรงข้าม เช่นชนเผ่าเร่ร่อนกับกลุ่มคนที่ลงหลักปักฐาน หรือเจมส์ ซี สก็อตต์ (Scott, 2009, as cited in Dalakoglou, 2017) ที่พยายามสร้างให้รัฐอยู่ตรงข้ามกับคนที่เคลื่อนย้าย ดาลาโกกลูย้ำว่าการศึกษาตามแนวทางมานุษยวิทยาถนนนั้นต้องข้ามผ่านความคิดคู่ตรงข้าม เช่น มหภาค/จุลภาค, เชิงประวัติศาสตร์/ชั่วขณะนั้น (diachronic/synchronic), อัตวิสัย/วัตถุวิสัย (subject/object), ใกล้ชิด/ห่างไกล (proximate/distant), ตั้งรกราก/เร่ร่อน (settled/nomadic), เคลื่อนย้าย/สถิต (mobile/static) และ รูปแบบ/เนื้อหา (form/content) เป็นต้น

การศึกษาถนนด้วยแนวทางมานุษยวิทยา ช่วงทศวรรษ 2010 เป็นต้นมาหลังกระบวนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานปรากฏขึ้น นักวิชาการได้เชื่อมโยงให้เห็นว่าถนนเป็นโครงสร้างพื้นฐานลำดับต้น ๆ ที่เป็นตัวแทนของโครงการพัฒนาหรือการก้าวคืบของรัฐในการสร้างอำนาจในพื้นที่ห่างไกล มีงานศึกษาถนนเป็นหน่วยวิเคราะห์ เห็นได้จากงานรวมบทความ 7 ชิ้นในวารสาร *Mobilities* ฉบับตีพิมพ์ในปี 2012 ที่มีเพนนี ฮาร์วีย์ และ ฮันนาห์ น็อกซ์ (Harvey & Knox, 2012) เป็นบรรณาธิการร่วม หนึ่งในนั้นคือบทความที่ทั้งสองเขียนร่วมกันจากการศึกษาถนนในเปรูเพื่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสะท้อนมิติหลัก 3 ประการ คือ ความเร็ว (speed) การบูรณาการทางการเมือง (political integration) และความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ (economic connectivity) อย่างไรก็ตาม ประสิทธิภาพของ 3 มิติดังกล่าวอาจไม่เพียงพอ

หากไม่มีการเริ่มจากพลังอันไร้ระเบียบหรือข้อจำกัดที่เข้ามาปะทะประสานกับรัฐหรือความรู้ของวิศวกรก่อสร้างถนน เพื่อแสดงให้เห็นว่าถนนที่เป็นสิ่งที่ดูมั่นคงในเชิงวัตถุกลายเป็นความมั่นคงในเชิงพื้นที่ที่ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคมขึ้นมาในขณะเดียวกัน

ฮาร์วีย์และน็อกซ์ ศึกษาถนน 2 เส้น เส้นแรกคือถนนหลวงอิควิโตส-นาวตา (Iquitos-Nauta) บริเวณตอนเหนือของเปรูที่ใช้เวลาก่อสร้างนานถึง 70 ปี จนในที่สุดมีการลาดยางถนนในเดือนกรกฎาคม 2005 ส่วนอีกเส้นเป็นถนนเลียบมหาสมุทรเดลโซร์ (Océano del Sur) ยาว 700 กิโลเมตร ที่มีการขยายและลาดยางในช่วงปี 2007 ถึง 2011 งานศึกษานี้ดูว่าพลังที่ไร้ระเบียบเป็นแรงขับเคลื่อนให้ถนนที่ทิ้งร้างในการพัฒนาถูกเชื่อมโยงกับ 3 มิติข้างต้น (ความเร็ว, การบูรณาการทางการเมือง และความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจ) อย่างไรทั้งสองเสนอว่าในสังคมเปรูร่วมสมัย ถนนยึดโยงกับสถานที่ส่วนกลางในจินตนาการของพื้นที่รัฐ (imagination of state space) ซึ่งมีความสำคัญในแง่ของการสร้างวิสัยทัศน์ความทันสมัย การพัฒนาหรือปรับปรุงไปในทางที่ดีขึ้นอันเกิดจากเป้าประสงค์ทางการเมืองที่แตกต่างออกไปในแต่ละบริบท ผู้เขียนทั้งสองยังเสนอแนวคิด “enchantment” เพื่อสำรวจว่าโครงการสร้างถนนรักษาการปะทะประสานความหวังและผลทางบวกต่อสังคม (social good) ที่คนส่วนใหญ่มีส่วนเกี่ยวข้องได้อย่างไร หรือแม้กระทั่งการที่ถนนก็เกิดความล้มเหลวและกลายเป็นสัญญาที่ไม่มั่นคงและไม่ชัดเจน (uncertain and unclear) ด้วย การพัฒนาถนนจึงอยู่บนการคาดการณ์ (premise) ถึงวิถีชีวิตของผู้คน ตลอดจนชีวิตของถนนเองที่อาจถูกทำร้ายด้วย “ความล่าช้าของโครงการ” (tyranny of delay)

มิติทั้ง 3 ด้านที่ฮาร์วีย์และน็อกซ์ศึกษานั้นได้ข้อสรุปว่า ความเร็วของถนนทำให้การเดินทางสะดวกขึ้น และยังหมายถึงความเร็วและทันท่วงทีต่อการเข้าถึงบริการทางสาธารณสุขและมาตรฐานทางการศึกษา ส่วนมิติบูรณาการทางการเมืองคือพลังที่ขับเคลื่อนทางการเมืองที่ถนนพยุงสังคมเปรูเอาไว้

อีกแง่มุมหนึ่งคือการทำงานของวิศวกรในการสร้างถนนที่เจอปัจจัยอื่น ๆ นั้น ทำให้เห็นว่าถนนไม่ต่างอะไรกับการสร้างความสัมพันธ์กับมนุษย์ที่มีความไม่แน่นอน การต่อต้าน และความชอบและไม่ชอบ (Harvey & Knox, 2012: 528) หากแต่งานศึกษานี้ยังสะท้อนการมีส่วนร่วมของรัฐในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทั่วไป ตรงที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องและเป็นศูนย์กลางในการก่อสร้าง อีกทั้งดำเนินโครงการเพื่อให้เป็นไปตามอุดมการณ์ที่เชื่อมโยงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และยังเป็นการลบภาพพื้นที่ของเมืองที่เคยเกิดสนามสงครามกลางเมืองมาเป็นระยะเวลานาน และยังทำให้เมืองแห่งนี้เชื่อมต่อกับเมืองท่องเที่ยว แม้ว่ารัฐจะยังให้เหตุผลในทางเศรษฐกิจตามที่กล่าวมาไม่ชัดเจน รวมถึงความกังวลที่รัฐบาลอาจจะใช้งบประมาณลงทุนในพื้นที่ที่ไม่แน่นอนว่าจะทำให้เศรษฐกิจเฟื่องฟูได้คุ้มกับงบประมาณที่เสียไปหรือไม่ (Harvey, 2012: 86-87) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นของการสร้างถนนคือการต่อรองการใช้งบประมาณ และมิติต่าง ๆ ในการจัดการ ตัวอย่างความล่าช้าของถนนหลวงอิควิโตส-นาวตามากว่า 70 ปีบ่งบอกถึงสัญญาของนักการเมืองหรือรัฐบาลแต่ละสมัยที่เข้ามาบริหารประเทศในการผลักให้โครงการสำเร็จแต่ก็ล้มเหลวมาตลอด ส่วนมิติความเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจแสดงให้เห็นผ่านถนนที่ขนานไปกับมหาสมุทรเพื่อเชื่อมต่อเปรูกับประเทศบราซิลด้วยสะพานฟอร์ตาเลซา (Puente Fortaleza) การสร้างสะพานยังเป็นส่วนหนึ่งของโครงการถนนหลวงเชื่อมมหาสมุทร (interoceanic highway) ที่เริ่มตั้งแต่ปี 1930 ที่เป้าหมายเดิมคือเชื่อมพื้นที่ส่งสินค้าเกษตรไปยังตลาดของเมือง และสะพานลิโมนชาย็อก (Limonchayoc) ที่สร้างโดยลาดยางมะตอยเพื่อเชื่อมต่อไปยังบราซิลในการขยายการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Harvey & Knox, 2015)

การออกแบบทางเทคนิคของถนนยังสัมพันธ์กับอายุขัยของโครงสร้างพื้นฐานและสภาพที่ดำรงอยู่และเผชิญกับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น ปริมาณยานพาหนะ ความเร็วและน้ำหนักของพาหนะ น้ำหนักกดทับและ

สัมผัสของล้อกับพื้นผิวของถนน และปัจจัยธรรมชาติคือฤดูกาลที่ส่งผลต่อสภาพถนนตลอดทั้งปี ไม่ว่าจะเป็นความร้อน ความเย็น ปริมาณน้ำฝน และความแห้งแล้ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงมิติของเวลาและช่วงเวลาที่สัมพันธ์กับโครงสร้างพื้นฐานตามที่กล่าวไปข้างต้น นำไปสู่การคัดเลือกใช้วัสดุ การประมาณการการใช้งบประมาณ ตลอดจนผู้รับผิดชอบที่จะเข้ามาดูแลรักษาหรือซ่อมแซมในอนาคต ท้ายที่สุดแล้วคือการคาดคะเนถึงความเสี่ยงและความคุ้มในการลงทุน ซึ่งสะท้อนถึงความเป็นการเมือง (Harvey, 2018: 92-93) ถึงกระนั้นในท้ายที่สุดการก่อสร้างถนนในเปรูสะท้อนถึงคำมั่นสัญญาให้กับผู้คนและสังคมในเมืองที่ถนนตัดผ่านให้เกิดความตื่นตัวในเรื่องการค้า การลงทุนในธุรกิจการจ้างงาน และการเก็งกำไรที่ดิน กิจกรรมเหล่านี้ส่งผลต่อผู้ริเริ่มโครงการเช่นแรงกดดันจากผู้คนที่คาดหวังต่อโครงการ (Harvey, 2018, p.96)

การศึกษาถนนด้วยมโนทัศน์โครงสร้างพื้นฐานทางสังคมศาสตร์ยังเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนาในทวีปต่าง ๆ เช่น หนังสือรวมบทความ *(Highways and Hierarchy: Ethnographies of Mobility from the Himalaya to the Indian Ocean)* บรรณาธิกรณ์โดย ลุก เฮสล็อป และกาเลน เมอร์ตัน (Heslop & Murton, 2021) ได้พยายามศึกษาการสร้างและพัฒนาถนนตลอดจนเครือข่ายการคมนาคมในภูมิภาคเอเชียใต้ที่เติบโตและได้รับการสนุนจากแหล่งทุนต่างประเทศ โดยชี้ให้เห็นว่าแม้ว่าการคมนาคมที่สะดวกและเจริญทำให้การเคลื่อนย้ายสั้นและเร็วขึ้น แต่ก็ไม่ได้ส่งผลทางบวกให้กับทุกกลุ่มหรือพื้นที่เสมอไป หรือการพัฒนาที่ก่อให้เกิดลำดับชั้นขึ้น ซึ่งเป็นมิติที่ยังไม่มีการศึกษาอย่างมีนัยสำคัญในการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานและถนนที่ผ่านมา

ถนนบนชายแดน

ดังที่กล่าวแล้วว่า บทความนี้สนใจถนนบนชายแดน ซึ่งพบว่างานศึกษาเกี่ยวกับถนนที่เชื่อมโยงกับการข้ามพรมแดน (boundary crossing) สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจที่สะท้อนความเป็นวัฒนธรรมของพื้นที่เฉพาะ มอเทน เอ็กเซล เปเดอร์เซน และ มิคเคิล บุนเคนบอร์ก (Pederson & Bunkenborg, 2012) กล่าวถึงถนนที่ลงทุนโดยจีนในนาม PetroChina บริเวณชายแดนจีนและมองโกเลีย 2 แห่ง เพื่อความสะดวกสำหรับอุตสาหกรรมเหมืองแร่และโรงกลั่นน้ำมันในทะเลทรายโกบี บริเวณเก็บกักน้ำของจังหวัดดอร์นอด (Dornod) ที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกของมองโกเลีย ผู้เขียนบทความทั้งสองแสดงให้เห็นถึงความย้อนแย้งของการก่อสร้างถนนในบริเวณดังกล่าว เนื่องจากโดยทั่วไปคนมักเข้าใจว่าถนนน่าจะนำไปสู่การเชื่อมต่อ ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานและสร้างความสัมพันธ์ของผู้คน หากแต่ถนนที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมดังกล่าวกลับนำไปสู่ความห่างเหินหรือการสร้างระยะห่าง (distantiation) ถนนได้กลายเป็นเทคโนโลยีในการสร้างความห่างเหิน (technology of distantiation) ขึ้น ทั้งที่เป็นความต้องการทั้งของทั้งผู้นำจีนและมองโกเลียเพื่อให้เกิดสันติภาพกับทั้งสองฝ่าย ชายแดนจีนและมองโกเลียจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานนี้จึงเป็นทั้งการเชื่อมและไม่เชื่อมต่อในขณะเดียวกัน นอกเหนือไปจากการที่คนจีนและมองโกเลียแทบที่จะไม่ปฏิสัมพันธ์สังสรรค์กัน เช่น การแยกกันทำงาน หรือช่วงพักของการทำงานก็หามุมสูบบุหรี่กันคนละมุม การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานยังเผยให้เห็นถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะวิถีอาหาร ขณะที่อาหารของคนจีนอุดมไปด้วยผัก แต่คนมองโกเลียนเน้นกินเนื้อแพะ แกะ และวัว ในช่วงแรกของการพัฒนาโครงการกลุ่มชนเผ่าเร่ร่อนในทะเลทรายโกบีอาจมีปฏิสัมพันธ์กับคนจีนในแง่ที่เป็นผู้หาของกินมาเป็นซัพพลายให้ หากคนชนเผ่าเร่รอนเองก็ไม่อยากให้ใครรู้ว่าพวกตนมีปฏิสัมพันธ์กับคนจีนที่ดูเป็นเรื่อง “น่าอาย” สำหรับพวกเขา เทคโนโลยีของความเหินห่างจึงถูกอธิบายด้วยการที่คนจีนและมองโกเลียต่างต้องการสร้างผลประโยชน์ที่ร่วมกันแต่ก็พยายามแบ่งแยกด้วยในขณะเดียวกัน

เปเดอร์เซน และ บุนเคนบอร์ก (Pederson & Bunkenborg, 2012) ยังแสดงให้เห็นถึงอำนาจของรัฐในการเข้าไปหักร้างถางพงและควบคุมพื้นที่ จากนโยบายของรัฐบาลจีนที่ปรากฏผ่านสโลแกน “หากต้องการความมั่งคั่ง? จงสร้างถนนก่อน!” (“Want to get rich? Build a road first!) ทั้งนี้จีนมีอุดมการณ์ “อารยธรรมทางวัตถุ” (material civilization) ในการเชื่อมพื้นที่ห่างไกลเข้ากับศูนย์กลางเพื่อสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจ นำไปสู่การกำเนิดโครงการในพื้นที่ของจีนเชื่อมต่อกับภูมิภาคอื่นทั้งในระดับประเทศและระหว่างประเทศ มองโกเลียเป็นพื้นที่หนึ่งที่อยู่ในแผนการพัฒนาบนแนวคิด “ทุนนิยมทีละขั้น” (by-step capitalism) ผลที่เกิดขึ้นคือนโยบายโครงสร้างพื้นฐานของจีนตามสายตาของผู้เขียนทั้งสองจึงดูเหมือนไม่ค่อยสนใจกับความต้องการของประชาชนในระดับท้องถิ่นมากนัก มีความกระอักกระอ่วน (awkward engagement) ซึ่งเป็นคำที่แอนนา ซิง (Tsing, 2005, as cited in Pederson & Bunkenborg, 2012) ริเริ่มใช้เป็นคนแรก

งานศึกษาของ เมดิลีน รีฟส์ (Reeves, 2017) คล้ายคลึงกับงานของเปเดอร์เซน และ มิคเคิล บุนเคนบอร์ก (2012) ที่ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของจีนในการเข้าไปสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างคีร์กีซสถาน (Kyrgyzstan) และทาจิกิสถาน (Tajikistan) ที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานแห่งความหวังในการเชื่อมความสัมพันธ์และความร่วมมือของทั้งสองประเทศและภูมิภาคเอเชียกลาง และเป็นการเปิดเส้นทางการเข้าออกให้กับประเทศที่ไม่มีทางออกทางแผ่นดิน (landlocked) อย่างทาจิกิสถาน ให้มีเส้นทางเชื่อมต่อกับเมืองหลวงของแคว้นบัตเคน (Batken) ในคีร์กีซสถานเพื่อติดต่อกับโลกภายนอก งานนี้อีกด้านหนึ่งยังชี้ให้เห็นว่าถนนที่สร้างขึ้นไม่ได้เป็นการเชื่อมหรือสัมพันธ์อย่างเดียว ถนนอาจกลายเป็นกับดักทำให้คนเกิดความกังวลและนำไปสู่ความตึงเครียดในภูมิภาคแทนภาพถนนแห่งสันติภาพตามที่คนคาดหวัง ถนนบนรอยต่อของสองประเทศจึงเป็นโครงสร้างภูมิรัฐศาสตร์ (geopolitical structure) ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายและไม่เคลื่อนย้ายในเชิงพื้นที่ (immobility spatially) เมื่อถนนตัดผ่านบนพื้นที่

ที่มีข้อขัดแย้งอย่างกรณีนี้จึงเป็นทั้งการขีดเส้นเขตแดน (demarcate) และการแบ่งแยก (separate) เช่นการเกิดขึ้นของถนน ทำให้คนเลี้ยงสัตว์ชาวคีร์กีซ (Kyrgysz) ต้องข้ามแดนที่เป็นถนนไปยังทุ่งหญ้าฝั่งทาจิกิสถาน

อีกมิติคือถนนได้กลายเป็นการขีดเส้นเขตแดนอธิปไตยให้กับทั้ง 2 ประเทศที่มีความขัดแย้งเกี่ยวกับอาณาเขตมาช้านาน ซึ่งการแบ่งเขตแดนดังกล่าวถูกอุปมาอุปไมยเป็น “ชายแดนกระดานหมากรุก” (chessboard border) เพราะพื้นที่ที่ถูกตัดขวางไปมาของทั้งสองประเทศที่ยากต่อการกำหนดว่าตรงไหนเป็นของใคร (indeterminacy) เช่นทุ่งเลี้ยงสัตว์หรือสวนปลูกผักอย่างมะเขือเทศ ซึ่งเป็นพื้นที่ทางการเกษตรที่เป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่สมัยที่ 2 ประเทศอยู่ภายใต้สหภาพโซเวียต ปัญหาของการใช้แผนที่ที่แตกต่างทำให้การปักปันเขตแดนไม่ลงตัวจนถึงปัจจุบัน หลังถนนสร้างเสร็จ หลายฝ่ายโดยเฉพาะองค์กรระดับชาติอย่างธนาคารโลก (World Bank) มองว่าถนนทำให้มีการแบ่งเขตแดนชัดเจนขึ้น แต่ผลข้างเคียงกับคนหรือชุมชนท้องถิ่นก็เกิดขึ้นด้วยเช่นกัน การเกิดขึ้นของถนนแบ่งเขตแดนทำให้เด็กในทาจิกิสถานไม่สามารถไปหาของในป่าเล็ก ๆ น้อย ๆ ในฝั่งคีร์กิซสถานที่สามารถเป็นรายได้มาเลี้ยงชีพทำให้เด็ก ๆ แก้แค้นด้วยการเอาหินไปปาใส่รถที่มีทะเบียนของคีร์กิซสถานบนท้องถนน การแบ่งเขตแดนแบบตาหมากรุกทำให้เส้นถนนวกวนไปตามรูปแบบของการสร้างอาณาเขต ขณะที่ชุมชนในพื้นที่บางกลุ่มยังเลือกใช้เส้นทางรองที่เลียบถนนหลักบนเส้นชายแดนแทน แม้ว่าสภาพถนนจะไม่เรียบและใช้เวลายาวนานกว่าในการเดินทางก็ตาม หากคนท้องถิ่นกลับภาคภูมิใจเพราะเห็นว่าเป็นเส้นทางอิสระที่ไม่ต้องตกเข้าไปอยู่ในดินแดนของอีกฝั่งหนึ่ง จึงเป็นที่มาของคำว่า “ถนนเอกราชคีร์กิซ” (independent Kyrgyz road) นอกเหนือจากที่ชุมชนถูกเส้นแบ่งเขตแดนด้วยถนนแล้ว พวกเขายังเห็นว่าถนนทำให้เหมือนพวกเขาถูกติดกับดักและเป็นอุปสรรคต่อการใช้ชีวิต สถานการณ์ที่เกิดขึ้นย้ำให้เห็นว่าสิ่งที่เป็นวัตถุที่ดูเหมือนหนักแน่นและมีเสถียรภาพเช่นถนน ก็สามารถสร้างความไม่แน่นอน ความกังวล และความกลัว

หรือสภาพที่ผู้เขียนเรียกว่า “ปราศจากการควบคุมของโครงสร้างพื้นฐาน” (unruliness of infrastructure)

ส่วนดาลาโกกลู (Dalakoglou, 2017) ศึกษาถนนที่เชื่อมต่อระหว่างอัลแบเนียและกรีซในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานข้ามพรมแดนในภูมิภาคบอลข่าน ทางตะวันออกเฉียงใต้ของยุโรป เขาเสนอว่าถนนถือเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ดีที่สุดในการศึกษาตามแนวทางของมานุษยวิทยา ด้วยความที่เป็นเครือข่ายที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยพื้นฐานที่มีความคงทน แต่ถนนคือสิ่งที่ก่อให้เกิดการขับเคลื่อนหรือการเคลื่อนย้ายของสิ่งต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่าสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นนี้ได้ก่อให้เกิดเครือข่ายในรูปแบบอื่นทั้งกายภาพและนามธรรมตามมา และให้มุมมองทางสังคมและวัฒนธรรมที่มากไปกว่าความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นสิ่งที่ปรากฏในงานของดาลาโกกลู แม้ว่าเขาจะศึกษาถนน แต่องค์ประกอบอื่น ๆ ก็เป็นส่วนหนึ่งที่สัมพันธ์กับถนนและละเลยที่จะพิจารณาไม่ได้ เช่น บ้านเรือนที่ตั้งอยู่ริมทาง ตึกหรืออาคาร สถาปัตยกรรมเมือง และยานพาหนะที่วิ่งบนถนน ซึ่งสะท้อนว่าถนนเป็นวัตถุทางกายภาพที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างในหลายระดับ ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างในระดับจุลภาคอย่างเครือญาติ หรือระดับที่ใหญ่ขึ้นมาอย่างโครงสร้างและระบบราชการของรัฐ ดังนั้น งานศึกษาของเขาจึงไม่ใช่แค่เป็น “ชาติพันธุ์วรรณนาบนท้องถนน” (ethnography on the road) เท่านั้น แต่เป็น “ชาติพันธุ์วรรณนาของถนน” (ethnography of the road)

สรุป

บทความนี้เริ่มต้นจากงานวิจัยที่ศึกษาจุดผ่อนปรนฯ ห้วยต้นนุ่นในฐานะที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ชายแดน ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการกำกับควบคุมกิจกรรมข้ามพรมแดนทั้งผู้คนสินค้า ประเด็นที่บทความนี้นำเสนอหลักคือการมองโครงสร้างพื้นฐานทางกายภาพจากมุมมองสังคมศาสตร์โดยมีรัฐเป็นเจ้าภาพในการพัฒนาเพื่อทำหน้าที่บริการสาธารณะ (Harvey & Knox,

2015, Collier et al., 2016) พัฒนาการด้านโครงสร้างพื้นฐานจึงมีเรื่องเล่าและชีวิตผู้คนแต่งเติมให้เห็นถึงความเป็น “สังคม” ของโครงสร้างพื้นฐานทางวัตถุที่มีมนุษย์และความสัมพันธ์ของผู้คนประกอบสร้างอยู่ (Harvey, 2018) บทความนี้ให้ความสนใจไปที่ถนน ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานในการพัฒนาพื้นที่ชายแดน เนื่องจากชายแดนบนแผ่นดินถือว่าเป็นการกำหนดอาณาเขตของรัฐในยุคสมัยใหม่ที่สามารถคุมพื้นที่และสถาปนาอำนาจอธิปไตยตามมา

การศึกษาถนนจากมุมมองของมานุษยวิทยาทำให้เห็นอำนาจในหลายมิติที่เกิดขึ้นกับคนหลายกลุ่ม ถนนยังสะท้อนให้เห็นถึงชีวิตร่วมสมัยและจินตนาการทางเวลาอันทรงอำนาจ (powerful temporal imaginaries) รวมถึงเป็นวัตถุแห่งคำมั่นสัญญา (promise) หรือแม้กระทั่งเป็นภัย (threat) ที่ส่งผลต่ออนาคตไม่ว่าทางใดทางหนึ่งอีกทั้งถนนยังแสดงให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ทางการเมืองและเชิงวัตถุที่ทำให้พื้นที่ธรรมดาสามัญ (mundane space) กลายเป็นข้อขัดแย้ง (controversial) ที่มาจากความคาดหวังหรือผลประโยชน์ของกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่หลากหลาย ลักษณะสำคัญอีกประการของถนนคือส่วนใหญ่ของพื้นที่เป็น “งานสาธารณะ” (public work) ที่เชื่อมโยงกับประเด็นการเงินการคลัง กฎระเบียบ และเรื่องเชิงเทคนิคที่สัมพันธ์กับผู้มีอำนาจ (regimes) ทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับต่างประเทศ อีกทั้งกระตุ้นให้เรามองไปถึงรายละเอียดโครงการขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบกับผู้คนซึ่งนำไปสู่การตั้งคำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในระดับต่าง ๆ และในหลายสเกล

การศึกษาการพัฒนาถนนจากแง่มุมทางสังคมศาสตร์เติบโตขึ้นอย่างมากในช่วงทศวรรษ 2010 เป็นต้นมา เพนนี ฮาร์วี (Harvey, 2021) กล่าวว่าการเกิดขึ้นของโครงการสายไหมในศตวรรษที่ 21 โดยประเทศจีนยิ่งทำให้มีการศึกษาการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานอย่างกว้างขวางมากขึ้น รวมถึงการควบคุมพื้นที่ฝั่งตะวันตกของจีนในบริเวณเขตปกครองตนเองซินเจียงอุยกูร์โดยเฉพาะการพัฒนาในพื้นที่ที่เชื่อมต่อกับเอเชียกลาง จนในช่วงปี 2019 นัก

วิชาการที่สนใจประเด็นโครงสร้างพื้นฐานได้ก่อตั้งวารสารอิเล็กทรอนิกส์ที่เข้าถึงได้อย่างเสรีในนาม “Roadsides” เปิดรับบทความขนาดสั้นที่เสนอประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม (Roadsides, n.d.)

ในแง่วิธีวิทยา การศึกษาถนนรวมถึงโครงสร้างพื้นฐานอื่น ๆ ได้กลายเป็นพื้นที่ทางกายภาพและนามธรรมที่ทำให้เห็นการเมืองของโครงการพัฒนาผ่านมุมมองทางมานุษยวิทยา และตอกย้ำให้เห็นถึงการนำเสนอกรอบมโนทัศน์ภายใต้กระบวนทัศน์ที่เกิดขึ้นใหม่ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมด้วยแนวทางชาติพันธุ์วรรณนา คือใช้ระยะเวลาอันยาวนานระดับหนึ่งในการศึกษาเพื่อทำให้เห็นปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อน รวมถึงอาศัยมุมมองทางประวัติศาสตร์เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนผ่าน และพลวัตในทางพื้นที่และเวลา แต่อีกด้านการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานที่มีอายุขัยยาวนานก็ทำให้การศึกษานั้นไม่สามารถจบสิ้นและมีความต่อเนื่อง อาจต้องอาศัยคนรุ่นถัดมาในการทำความเข้าใจการถือกำเนิด การรักษาและการดูแล ตลอดจนการซ่อมแซมเมื่อโครงสร้างพื้นฐานชำรุดหรือใช้การไม่ได้แล้ว ระยะเวลาที่ยาวนานของแนวทางการศึกษานี้จึงเป็นทั้งความน่าตื่นเต้นและความท้าทายในขณะเดียวกัน

เชิงอรรถ

[1] บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานวิจัยโครงการ “การยกระดับจุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของจังหวัดแม่ฮ่องสอน” (2563) โดยได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) และสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สกสว.)

[2] “ด่านถาวร” หรือ “ด่านสากล” เป็นภาษาอย่างไม่เป็นทางการ และไม่เป็นไปตามคำนิยามของสภาความมั่นคงแห่งชาติ (สมช.) ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักในการพิจารณาประกาศการตั้งด่านบริเวณชายแดนร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ สมช. ใช้คำว่า “จุดผ่านแดนถาวร” ซึ่งหมายถึง จุดผ่านแดนที่เปิดขึ้นตามความเห็นพ้องในระดับนโยบายของทั้ง 2 ประเทศ เพื่อประโยชน์ต่อการค้าและการสัญจรของบุคคล ยานพาหนะ รวมทั้งการเดินทางเข้า-ออกของบุคคลจากประเทศที่สาม โดยเป็นไปตามระบบสากลที่เกี่ยวกับการเดินทางและความตกลงในการสัญจรข้ามแดนระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน (สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย [กองการต่างประเทศ], 2561)

[3] คำนิยาม “infrastructure” จากพจนานุกรมอ็อกซ์ฟอร์ดออนไลน์: https://bit.ly/3kmnJsJ

[4] คำนิยาม “infrastructure” จากพจนานุกรมเคมบริดจ์ออนไลน์: https://bit.ly/2CghGES

[5] คำนิยาม “โครงสร้าง” จากพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 ออนไลน์: https://dictionary.orst.go.th/

[6] คำนิยาม “พื้นฐาน” จากพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 ออนไลน์: https://dictionary.orst.go.th/

[7] ทูราเอวา (Turaeva, 2018) เสนอมโนทัศน์ “ระบอบชายแดน” ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิด Dispositif ของมิเชล ฟูโกต์ เกี่ยวกับเทคโนโลยีควบคุมของรัฐ (state technologies of control) คำว่า Dispositif ในภาษาลาตินหมายถึง “จัดให้อยู่ในระเบียบ” (to set in order) “จัดการ” (to arrange) “จัดให้อยู่ในตำแหน่ง” (to dispose) หรือ “สร้าง” (to form) ซึ่งบ่งชี้การจัดวางที่สัมพันธ์กันขององค์กร ที่อาจอธิบายได้อีกอย่างว่าเป็นการจัดการองค์กรที่ชัดเจน การสร้าง การประกอบร่าง

การแจกจ่าย หรือการจัดระเบียบ (Raffansoe et al, 2014, p.9 in Turaeva, 2018) ดังนั้น คำว่า Dispositif ของฟูโกต์จึงประกอบไปด้วยเครื่องมือและอุปกรณ์ในการควบคุมและจัดการประชากร เครื่องมือที่ถูกสร้างขึ้นจึงต้องมีเป้าหมายที่ต้องสร้างสิ่งที่รัฐปรารถนาเพื่อทำให้เกิด Dispositif ในการเป็นเครื่องมือในการควบคุมและสร้างอำนาจ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ตฤณ ไอยะรา. (2560). โครงสร้างพื้นฐานด้านการคมนาคมและการก่อตัวของรัฐ: บททดลองเสนอ. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 13(1), 69-94.

บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล. (2561). พลวัตการเคลื่อนย้ายและระบอบควบคุมชายแดนบริเวณจังหวัดแม่ฮ่องสอน. ใน ประเสริฐ แรงกล้า (บก.) *ชีวิตทางสังคมของการเคลื่อนย้าย Social Life on the Move* (น.146-183). กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัย คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล และสิริไพลิน สิงห์อินทร์. (2563). *การยกระดับจุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่นและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของจังหวัดแม่ฮ่องสอน*. [รายงานการวิจัย]. กรุงเทพฯ: สกสว. & วช.

บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล และสิริไพลิน สิงห์อินทร์. (2565). โครงสร้างพื้นฐานและการดำรงอยู่ของรัฐ: การควบคุมชายแดน ณ จุดผ่อนปรนการค้าบ้านห้วยต้นนุ่น ตำบลแม่เงา อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน. ใน ศิริพร วัชชวัลคุ (บก.) *พื้นที่ชายแดน: ด่านถาวร จุดผ่อนปรนทางการค้า*

และการพัฒนา (น.1-46). กรงเทพฯ: ศูนย์ประสานงานโครงการวิจัยเชิงนโยบาย (Think Tank) ด้านสถาบันการเมืองและนโยบายต่างประเทศ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย (กองการต่างประเทศ). (2561). *คู่มือการเปิดจุดผ่านแดนระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน.* เข้าถึงเมื่อ 29 มกราคม, 2565, จาก http://km.moi.go.th/km/51_PMQA_6/support61/sup_1.pdf

ภาษาอังกฤษ

Anand, N., (2017). Introduction. Water works. In *Hydraulic city: Water and the infrastructures of citizenship in Mumbai* (pp.1-24). Durham & London: Duke University Press.

Anand, N., Gupta, A., & Appel, H. (2018). Introduction: Temporality, politics, and the promise of infrastructure. In N. Anand, A. Gupta, & H. Appel (Eds.), *The promise of infrastructure* (pp.1-38). Durham & London: Duke University Press.

Beauchamps, M., Hoijtink, M., Leese, M., Magalhães, B., Weinblum, S. & Wittendorp, S. (2017). Introduction: Security/mobility and the politics of movement. In M. Leese & S. Wittendorp (Eds.), *Security/ mobility: Politics of movement* (pp.1-16). Manchester: Manchester University Press.

Collier, S. J., von Schnitzler, A., & Mizes, J.M. (2016). Public infrastructures, infrastructural Publics. *LIMN*, 7, 2-7.

Dalakoglou, D. & Harvey, P. (2012). Roads and anthropology: Ethnographic perspectives on space, *time and (im)mobility. Mobilities,* 7(4), 459-465.

Dalakoglou, D. (2017). *The road: An Ethnography of (im)mobility, space, and cross-border infrastructure in the Balkans*. Manchester: Manchester University Press.

Davis, D. & Friske, W. (2013). Defining the soft infrastructure of border crossings: A case study at the Canada–US Border. *American Review of Canadian Studies*, 43(4), 477-493.

Harvey, P. (2018). Infrastructure in and out of time: The promise of roads in contemporary Peru. In N. Anand, A. Gupta, & H. Appel (Eds.), *The promise of infrastructure* (pp.80-101). Durham & London: Duke University Press.

Harvey, P. (2021). Thinking with roads. In L. Heslop & G. Murton (Eds.), *Highways and hierarchies: Ethnographies of mobility from the Himalaya to the Indian Ocean* (pp.9-20). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Harvey, P. & Knox, H. (2012). The enchantment of infrastructure. *Mobilities,* 7(4), 521-536.

Harvey, P. & Knox, H. (2015). Introduction: Anthropology, infrastructure, and expertise. In *An anthropology of infrastructure and expertise* (pp.1-17). Ithaca: Cornell University Press.

Harvey, P. & Knox, H. (2016). Infrastructural incursions. *LIMN*, 7, 16-20.

Heslop, L., & Murton, G. (2021). Why highways remake hierarchies. In L. Heslop & G. Murton (Eds.), *Highways and Hierarchy: Ethnographies of Mobility from the Himalaya to the Indian Ocean* (pp.21-38). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Jeganathan, P. (2018). Border, checkpoint, bodies. In In A. Horstmann, M. Saxer, & A. Rippa (Eds.), *Routledge Handbook on Asian Borderlands* (pp. 403-410). Oxon: Routledge.

Jensen, C.B., & Morita, A. (2017). Introduction: Infrastructures as ontological experiments. *Ethnos*, 82(4), 615-626.

Joniak-Lüthi, A. (2016). Roads in China's borderlands: Interfaces of spatial representations, perceptions, practices, and knowledges. *Modern Asian Studies*, 50(1), 118-140.

Kinzley, J., & Joniak-Lüthi, A. (2016). *Territory, border, infrastructure-imagining and crafting national borderlands in twentieth century China.* Crossroads Asia Working Paper Series, no. 36. LMU Munich: Working Paper in Social and Cultural Anthropology.

Kloppenburg, S. (2013). Mapping the contours of mobilities regimes. Air travel and drug smuggling between the Caribbean and the Netherlands. *Mobilities*, 8(1), 52-69.

Lav, K., Koh, V., Lim, A., Yamada, S., & Dove, M.R. (2022). 'What is infrastructure? What does it do?': anthropological perspectives on the workings of infrastructure(s). E*nvironment Research Infrastructure and Sustainability*, 2, 1-13.

Larkin, B. (2013). The politics and poetics of infrastructure. *The Annual Review of Anthropology,* 42, 327-343. https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155522.

Niewöhner, J. (2015). Infrastructures of society, anthropology of. J.D. Wright (Ed.), In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp.119–125). Amsterdam: Publisher Elsevier.

Pederson, M. A. & Bunkenborg, M. (2012). Roads that separate: Sino-Mongolian relations in the inner Asian desert. *Mobilities*, 7(4), 555-569.

Reeves, M. (2017). Infrastructural hope: Anticipating 'independent roads' and territorial integrity in Southern Kyrgyzstan. *Ethnos*, 82(4), 711-737.

Rippa, A. (2020). *Borderland infrastructures: trade, development, and control in Western China*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Roadsides. (n.d.). *Roadsides*. Retrieved January 28, 2023, from https://roadsides.net/

Roadwork. (n.d.). *Roadwork*. Retrieved January 28, 2023, from https://roadworkasia.com/

Sharma, A. & Gupta, A. (2006). Introduction: Rethinking theories of the state in an age of globalization. In A. Sharma & A. Gupta (Eds.), *The anthropology of the state: A reade*r (pp. 1-41). Blackwell Publishing: Malden, Oxford, Carlton.

Shapira, H. (2013). The border: Infrastructure of the global. *Public Culture*, 25(2), 250-260.

Simone, A. (2004). People as infrastructure: Intersecting fragments in Johannesburg. *Public Culture*, 16(3), 407-429. DOI: 10.1215/08992363-16-3-407.

Star, S. L. (1999). The ethnography of infrastructure. *American Behavioral Scientist,* 43(3), 377-391. https://doi.org/10.1177/00027649921955326.

Turaeva, R. (2018). Border and road regime in Central Asia: Ordering disorder at an Uzbek-Kazakh checkpoint. In A. Horstmann, M. Saxer, & A. Rippa (Eds.), *Routledge Handbook on Asian Borderlands* (pp. 434-444). Oxon: Routledge.

Uribe, S. (2017). *Frontier road: Power, history, and the everyday state in the Colombian Amazon.* Oxford: Wiley Blackwell.

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2(4), 301-334.

Wimmer, A. & Glick Schiller, N. (2003). Methodological nationalism, the social sciences, and the study of migration: An essay in historical epistemology. *The International Migration Review,* 37(3), 576-610.

มานุษยวิทยาสตรีนิยม
Feminist Anthropology

สุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Soontree Siriinntawong
Faculty of Social Science, Chiang Mai University
Email: soontree753@gmail.com

วันรับบทความ: 1 มิถุนายน 2566 (Received June 1, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 17 กรกฎาคม 2566 (Revised July 17, 2023)
วันตอบรับบทความ: 15 สิงหาคม 2566 (Accepted August 15, 2023)

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของมานุษยวิทยาสตรีนิยม ซึ่งถือได้ว่าเป็น “มานุษยวิทยากระแสรอง (Subfield/sub-discipline/sub-division of the discipline)” ที่อยู่ภายใต้มานุษยวิทยาสมัยใหม่ พัฒนาการทางด้านแนวความคิดของมานุษยวิทยาสตรีนิยมเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเคลื่อนไหวทางการเมืองและการเคลื่อนไหวทางด้านแนวคิดของนักสตรีนิยมหลายสายในประเทศตะวันตก นอกจากการเคลื่อนไหวของนักสตรีนิยมตะวันตกแล้ว งานชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยาผู้หญิงชาวอเมริกันคนสำคัญ เช่น มาร์กาเร็ต มี้ด (Margaret Mead) ก็ถือว่าเป็นงานบุกเบิกชิ้นสำคัญที่ทำให้เกิดการตั้งคำถามกับประเด็นเรื่องเพศและความแตกต่างระหว่างเพศสรีระ (sex) และเพศภาวะ (gender) รวมถึงแนวคิดระหว่างเพศตามธรรมชาติและเพศที่ถูกสร้างในสังคมและวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ โดยทำการเปรียบเทียบกับวิธีคิดเรื่องเพศในบริบทสังคมตะวันตก งานชาติพันธุ์วรรณนาของมาร์กาเร็ต มี้ด ถือได้ว่ามีอิทธิพลต่อนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมในเวลาต่อมาค่อนข้างมาก

ด้วยเช่นกัน พอมาถึงช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา แนวคิดเรื่องเพศภาวะที่มองผู้หญิงในลักษณะของความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมเดียวกันเริ่มถูกตั้งคำถามและถูกท้าทายมากขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการเคลื่อนไหวของนักสตรีนิยมผิวดำ นักสตรีนิยมสายหลังอาณานิคมหรือนักสตรีนิยมสายโลกที่สามและนักสตรีนิยมที่มีความหลากหลายทางเพศ ที่เสนอให้วิเคราะห์เรื่องเพศที่เชื่อมโยงอยู่กับมิติทางสังคมอื่น ๆ ร่วมด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องชนชั้น เชื้อชาติ สีผิว เพศวิถี ศาสนา ฯลฯ ซึ่งมิติทางสังคมที่ซับซ้อนเหล่านี้ส่งผลทำให้ผู้หญิงแต่ละกลุ่มมีประสบการณ์ทางสังคมที่ไม่เหมือนกัน และส่งผลทำให้การเคลื่อนไหวของผู้หญิงแต่ละกลุ่มจึงแตกต่างกันออกไปด้วย นอกจากนี้ ประเด็นเรื่องเพศภาวะไม่ได้จำกัดที่การศึกษาที่กลุ่มผู้หญิงเท่านั้น แต่ยังได้ขยายการศึกษาที่เกี่ยวกับผู้ชายและกลุ่มที่มีอัตลักษณ์ทางเพศที่เลื่อนไหลมากขึ้น พอมาถึงช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 ถึงช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 การศึกษาในเรื่องเพศถูกนำไปเชื่อมโยงกับหลากหลายประเด็นทางสังคม เช่น การเมือง เศรษฐกิจ วิทยาศาสตร์ การแพทย์ เทคโนโลยีและรวมไปถึงการผลิตความรู้ในพื้นที่ของมานุษยวิทยาด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้งานชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมจึงไม่ได้เผยให้เห็นประสบการณ์ทางสังคมของผู้หญิงแต่ละกลุ่มหรือมิติเรื่องเพศที่มีความหลากหลายมากขึ้นเท่านั้น แต่ยังก่อให้เกิดการสร้างพื้นที่พูดคุยถกเถียงในประเด็นต่าง ๆ ที่มีมิติเรื่องเพศรวมอยู่ด้วยมากขึ้น อีกทั้งยังก่อให้เกิดการตั้งคำถามกับ “อำนาจ” และการผลิต “ความรู้” ในพื้นที่ของมานุษยวิทยามากขึ้นด้วยเช่นกัน

คำสำคัญ: มานุษยวิทยา, สตรีนิยม, ชาติพันธุ์วรรณนา

Abstract

This paper considers the emergence of feminist anthropology, as a subfield in modern anthropology. The development of feminist anthropology is closely related to the multiple movements of

feminism in Western countries. There are prominent female scholars in early American anthropology, such as Margaret Mead, whose work shed important light on distinctions between sex and gender, and between nature (biological determination) and nurture (social and cultural construction). Margaret Mead's work has influenced many subsequent feminist anthropologists to study further the way gender is socially constructed. However, the evolution of contemporary feminist anthropology's thoughts and critiques have moved beyond the issue of the social and cultural formations or seeing women as a unitary category. More recent analyses highlight differences and multiple identities among women, such as, race, class, sexuality, ethnicity, religion, and so forth by considering how different identities are situated and practiced, which later also includes men and non-binary gender formulation into their analyses. Moreover, in the late 20th century and the beginning of the 21st century, feminist anthropologists also examine how gender is articulated and mobilised in different areas, such as politics, economy, science, medicine, and technology as well as in the area of "knowledge production" including anthropology. Therefore, feminist anthropology does not only make the "voice'" of other female interlocutors "exist" or "visible" in the academic texts through different forms of creative writing styles, they also create space of dynamic conversations and dialogues by using gender perspectives to examine different "powers" and "knowledges" in their own discipline.

Keywords: Anthropology, Feminism, Ethnography

บทนำ: มานุษยวิทยาและมานุษยวิทยาแนวสตรีนิยม

มานุษยวิทยา (Anthropology) เป็นสาขาวิชา (academic discipline) ที่เกิดขึ้นในมหาวิทยาลัยในตะวันตกในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งในด้านหนึ่งถูกมองว่าเป็นสาขาวิชาที่พึ่งเกิดขึ้นได้ไม่นานเมื่อเทียบกับสาขาวิชาอื่น ๆ เช่น ปรัชญา ประวัติศาสตร์ การเมือง เป็นต้น แต่ก็มีการถกเถียงกันว่าสาขาวิชานี้อาจจะมีมาก่อนหน้านั้นแล้ว เช่น ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 และ 18 ได้เริ่มมีการถกเถียงในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับผู้ปกครอง และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวิธีคิดที่ว่าด้วยรัฐ พอมาในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้เกิดข้อถกเถียงระหว่างกลุ่มที่เชื่อว่าเชื้อชาติแต่ละเชื้อชาตินั้นมีจุดกำเนิดที่มาที่แตกต่างกัน (Polygenism) กับกลุ่มที่เชื่อว่า มนุษย์นั้นมาจากบรรพบุรุษเดียวกัน (Monogenism) ดังนั้น ช่วงก่อนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ข้อถกเถียงส่วนใหญ่จึงเกี่ยวกับต้นกำเนิดของมนุษย์ (Human evolutionism) และต้นกำเนิดของสังคม (the origins of society) ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionism) ของ Charles Robert Darwin (1809-1882) แม้ทฤษฎีวิวัฒนาการจะเข้ามามีอิทธิพลต่อการพัฒนาทางความคิดทางมานุษยวิทยาในช่วงระยะเวลาหนึ่ง แต่มานุษยวิทยาก็ได้มีการปรับเปลี่ยนแนวคิดตามอิทธิพลของแนวคิดทฤษฎีที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในแต่ละช่วงยุคสมัยด้วยเช่นกัน เช่น ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 (หรือก่อนปี 1950) เป็นช่วงที่แนวคิดทฤษฎี หน้าที่นิยม (Functionalism) โครงสร้างนิยม (Structuralism) และโครงสร้างหน้าที่นิยม (structural-functionalism) เข้ามามีอิทธิพลต่อการทำงานและการสร้างแนวคิดของนักมานุษยวิทยาค่อนข้างมาก นักมานุษยวิทยาที่มีชื่อเสียงหลายคนที่ถูกยกย่องให้เป็นผู้บุกเบิกงานทางมานุษยวิทยาสมัยใหม่ (Modern anthropology) เช่น Franz Uri Boas (นักมานุษยวิทยาชาวเยอรมัน-อเมริกัน, 1858-1942), Bronislaw Kasper Malinowski (นักมานุษยวิทยาชาวโปแลนด์-อังกฤษ, 1884-1942) ได้ผลิต

ผลงานภายใต้อิทธิพลของแนวคิดทฤษฎีเหล่านี้ โดยกลุ่มนักมานุษยวิทยากลุ่มนี้ไม่ได้เน้นการกระทำหรือความต้องการของปัจเจก แต่จะให้ความสำคัญกับระบบโครงสร้างทางสังคมและการสร้างกฎระเบียบทางสังคม (Social order) และมองสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนที่ตนเองเข้าไปศึกษาในลักษณะที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความกลมกลืน มีความสมัครสมานสามัคคี มีความเหนียวแน่นในกลุ่มวัฒนธรรม (Ewing, 1990) (ดูตารางเปรียบเทียบอิทธิพลทางความคิดที่มีต่อมานุษยวิทยาในแต่ละยุคสมัย)

แนวคิดทฤษฎีทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อพัฒนาการทางความคิดของมานุษยวิทยา (ดูใน Alan Barnard, 2000:11)	
แนวคิดทฤษฎีทางด้านสังคม	**แนวคิดทฤษฎีทางด้านวัฒนธรรม**
Evolutionism	Diffusionism (Cultural Diffusionism)
Functionalism	Relativism
Transactionalism	Interpretivism
Processualism	Postmodernism
Marxism	Cultural-area approaches (in most respect)
Poststructuralism (in most respect)	Structuralism (in most respect)
Structuralism (in some respect)	Poststructuralism (in some respect)
Cultural-area approaches (in some respect)	Feminism (in some respect)
Feminism (in some respect)	

พอมาช่วงหลังปี 1950 เป็นต้นมา แนวคิดทฤษฎีหลังโครงสร้างนิยม (Poststructuralism) และแนวคิดสตรีนิยม (Feminism) เข้ามามีอิทธิพลทางความคิดในสาขาวิชามานุษยวิทยามากขึ้น ซึ่งกลายมาเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในการวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมที่เน้นวิธีคิดของปัจเจกมากขึ้น โดยการมองว่าปัจเจกไม่ได้ถูกควบคุมหรือกระทำภายใต้ระบบโครงสร้างทางสังคมที่ครอบงำหรือกดบังคับเท่านั้น ปัจเจกจึงมีลักษณะของการเป็นผู้กระทำการส่วนหนึ่งภายใต้โครงสร้างทางสังคมหรือวัฒนธรรมที่ตนเองดำรงอยู่ด้วยเช่นกัน และด้วยแนวคิดและทฤษฎีที่เปลี่ยนไป จึงทำให้การมองสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนที่นักมานุษยวิทยาเข้าไปศึกษาจากแต่เดิมที่มองว่าลักษณะของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและมีความกลมกลืนกันภายในกลุ่มวัฒนธรรม เปลี่ยนมาเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงความแตกต่าง ความขัดแย้งและความซับซ้อนของการสร้างตัวตนและอัตลักษณ์ภายในกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกันมากขึ้น ซึ่งนอกจากจะช่วยเผยให้เห็นความแตกต่างหลากหลายภายในกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรมเดียวกันแล้ว ยังช่วยทำให้เห็นการเป็นผู้กระทำการของปัจเจกภายใต้โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่สังกัดมากขึ้นด้วย (Comaroff and Comaroff, 2001; Ewing, 1990; Hollan, 1992; LiPuma, 1998; Sökefeld, 1999; Spiro, 1993; Strathern and Stewart, 1998, 2011)

การปรับเปลี่ยนแนวคิดทฤษฎีทางสังคมและวัฒนธรรมและการเกิดขึ้นของแนวคิดสตรีนิยมสายต่าง ๆ จึงก่อให้เกิดคำถามอย่างสำคัญ ต่อ “ความรู้” ทางมานุษยวิทยาที่มีมาก่อนหน้านี้ แม้ว่าพื้นที่ของมานุษยวิทยาจะมีนักมานุษยวิทยาผู้หญิง เช่น Ruth Benedict (1887-1948)[1] , Zora Neale Hurston (นักมานุษยวิทยาผู้หญิงผิวดำชาวแอฟริกัน-อเมริกัน, 1891-1960)[2], Phyllis Kaberry (1910-1977)[3] , และ Margaret Mead (1901-1978) ที่ผลิตผลงานร่วมกับนักมานุษยวิทยาผู้ชายที่มีชื่อเสียงหลายคนในยุคสมัยเดียวกัน แต่มุมมองในการทำวิจัยในแนวทางมานุษยวิทยาและประเด็นใน

การทำวิจัยค่อนข้างจะแตกต่างกัน ในขณะที่นักมานุษยวิทยาผู้ชายสนใจในการคิดค้นแนวคิดทฤษฎีที่เชื่อมโยงอยู่กับแนวคิดทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) โครงสร้างนิยม (Structuralism) และโครงสร้างหน้าที่นิยม (structural-functionalism) และใช้งานในพื้นที่ภาคสนามเพื่อพิสูจน์และสร้างแนวคิดทฤษฎีของตนเองขึ้นมานั้น นักมานุษยวิทยาผู้หญิง เช่น Margaret Mead (1901-1978) ซึ่งถือได้ว่าเป็นนักมานุษยวิทยาผู้หญิงคนแรก ๆ และเป็นลูกศิษย์ของ Franz Boas กลับสนใจศึกษาประเด็นเรื่องเพศภาวะ (Gender) และการเปลี่ยนผ่านช่วงวัยของเด็กสาวไปสู่วัยผู้ใหญ่ในสังคมวัฒนธรรมสังคมหมู่เกาะซามัว *(Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation, 1928)* โดยเปรียบเทียบกับวิธีคิดเรื่องเพศในสังคมวัฒนธรรมตะวันตก งานศึกษาทางชาติพันธุ์วรรณนาชิ้นนี้ก่อให้เกิดการตั้งคำถามกับวิธีคิดเรื่องเพศระหว่าง แนวคิดเรื่องธรรมชาติ (Nature) กับ การเลี้ยงดูกล่อมเกลา/ขัดเกลา (Nurture) โดยต้องการนำเสนอว่าเพศภาวะ (Gender) เป็นสิ่งสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ไม่ได้เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ตามธรรมชาติหรือสิ่งที่ผูกติดมากับสภาพร่างกายของมนุษย์ แต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างความหมายขึ้นมาอย่างสัมพันธ์เชื่อมโยงกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม

พอมาในช่วงปี 1920-1980 งานทางมานุษยวิทยาจึงหันมาศึกษาประเด็นเรื่องเพศภาวะ (Gender) มากขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะอิทธิพลของงานชาติพันธุ์วรรณนาของ Margaret Mead และอิทธิพลของกระแสของการเคลื่อนไหวของกลุ่มนักสตรีนิยมในสังคมตะวันตก โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวของกลุ่มนักสตรีนิยมคลื่นลูกที่สอง (1960s-1970s) ที่เริ่มมีนักวิชาการและนักเคลื่อนไหวผู้หญิงที่มีความหลากหลายทั้งเรื่องเชื้อชาติ สีผิว ชนชั้นและเพศวิถีมากขึ้น ทำให้งานทางมานุษยวิทยาสตรีนิยมจึงพยายามนำแนวคิดเรื่องการสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม (social and cultural constructions) มาวิเคราะห์ในประเด็นเรื่องเพศมากขึ้น (หรือที่เรียกว่า Anthropology of

Women) เช่น งานของ Sherry Ortner (1974) *Is Female to Male as Nature is to Culture? Anthropological Theory* และ *Michelle Rosaldo and Louise Lamphere (1974) Women, Culture, and Society* เป็นต้น

พอมาในช่วงปี 1980 ถึงปี 1990 ประเด็นการศึกษาของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมได้เริ่มขยับจากการศึกษา “ผู้หญิง” ที่ถูกมองว่ามีลักษณะทางกายภาพที่เหมือนกัน แต่ถูกสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่เหมือนกัน ไปสู่การศึกษาเรื่องเพศที่มีความซับซ้อนมากขึ้นผ่านมิติทางสังคมและอัตลักษณ์ทางสังคมที่แตกต่างหลากหลาย (differences/multiple identities) เช่น ประเด็นเรื่องเชื้อชาติ สีผิว ชนชั้น ชาติพันธุ์ ศาสนา เพศวิถีและความพิการ ฯลฯ หรือที่เรียกว่า Anthropology of Gender[4] ที่เชื่อมโยงมิติเรื่องเพศกับมิติทางสังคมอื่น ๆ มากขึ้น และขยายการศึกษาไปในกลุ่มที่มีความหลากหลายทางเพศ กลุ่มคนที่ไม่นิยามความเป็นเพศใด (Non-binary) และกลุ่มผู้ชายมากขึ้น เช่นงานของ Gayle Rubin (1984) ที่ชื่อว่า *Thinking Sex* ที่พยายามชี้ให้เห็นว่าเรื่องเพศเชื่อมโยงอยู่กับปรากฏการณ์ทางสังคมในหลายรูปแบบและในหลายระดับ การสร้าง/นิยามเรื่องเพศที่ตั้งอยู่บนวิธีคิดของเพศกระแสหลัก เช่น ผู้ชายและผู้หญิง และความสัมพันธ์แบบรักต่างเพศ ได้ถูกนำไปใช้เพื่อควบคุมให้ประชากรมีความหวาดกลัวในเรื่องเพศที่อยู่นอกกรอบคำนิยามทางสังคม เช่น การมีความสัมพันธ์กับคนเพศเดียวกัน การทำงานบริการทางเพศ หรือ รูปโป๊ต่าง ๆ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ถูกสร้างภาพในเชิงลบและถูกต่อต้านในทางสังคม ซึ่ง Gayle Rubin มองว่าเรื่องเพศจะยังคงถูกผลิตซ้ำต่อไปหากเราไม่สร้างมุมมองในเรื่องเพศที่วิพากษ์เรื่องเพศกระแสหลักและมีมุมมองในเรื่องเพศที่แตกต่างไปจากเดิม เป็นต้น

จากปี 1990 จนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา นักมานุษยวิทยาผู้หญิงโดยเฉพาะกลุ่มมานุษยวิทยาการแพทย์บางส่วนได้หันมาสนใจประเด็นทางด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์ รวมถึงพื้นที่เทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เข้า

มานิยามความหมายเกี่ยวกับร่างกาย (body) และการเจริญพันธุ์ (reproductive life) ของผู้หญิง (biological self) มากขึ้น การเกิดขึ้นของเทคโนโลยีใหม่ ๆ ยังคงมีส่วนสำคัญต่อการสร้างความหมายของเพศสรีระ (Sex) และเพศภาวะ (Gender) และการทำให้ร่างกาย (body) กลายเป็นพื้นที่ที่มิติเรื่องเพศภาวะและจริยธรรมในการดำรงชีวิตอยู่ในโลกสมัยใหม่ที่เข้ามาพัวพัน (entangle) กับมิติทางสังคมอื่น ๆ มากขึ้น ทำให้งานทางด้านมานุษยวิทยาในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 จึงมีลักษณะของความร่วมมือข้ามศาสตร์หรือข้ามสาขาวิชามากขึ้น (interdisciplinary collaborations) เช่น งานของ Nancy Scheper-Hughes ที่มีชื่อว่า *Death Without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil* (1993)[5] หรืองานของ Emily Martin ที่เขียนงานในทางมานุษยวิทยาการแพทย์ โดยใช้มุมมองทางด้านสตรีนิยมและประสบการณ์ของตัวเธอเองในงานเขียนหลายชิ้น เช่น *The Women in the Body* (1987) *และ* "The Egg and The Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles" (1991) *และ Bipolar Expeditions: Mania and Depression in American Culture* (2009)[6] เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ งานของนักมานุษยวิทยาบางส่วนจึงหันมาตั้งคำถามกับประเด็นเรื่องเพศภาวะที่เชื่อมโยง (Intra-acting) อยู่กับวิธีคิดทางวิทยาศาสตร์ สุขภาพ ชีวภาพ ความเจ็บป่วย เทคโนโลยีและการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมใหม่มากขึ้น โดยศึกษาความหมายและสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคม เพื่อดูว่าผู้คนกำลังทำอะไร และสิ่งเหล่านี้เข้ามาพัวพัน (entangle) กับจริยธรรม (ethical projects) ในการดำรงอยู่ในโลกสมัยใหม่อย่างไร (Benezra, 2016: 17-28) ทั้งนี้ มีการตั้งข้อสังเกตว่า แม้การทำวิจัยในทางมานุษยวิทยาจะมีมิติเรื่องเพศในประเด็นที่หลากหลายมากขึ้นและมีนักมานุษยวิทยาผู้หญิงมากขึ้น แต่เราก็ไม่สามารถสันนิษฐานหรือกำหนดนิยามให้นักมานุษยวิทยาที่ทำวิจัยในด้านนี้ว่าเป็นนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมได้ทั้งหมด เพราะนักมานุษยวิทยา

บางคนอาจจะไม่ต้องการนิยามตัวเองกับสตรีนิยมและกลุ่มคนเหล่านี้อาจจะเน้นที่ประเด็นในการทำวิจัยหรือการพัฒนาแนวคิดทฤษฎีทางวิชาการเป็นหลักมากกว่าประเด็นที่เกี่ยวพันกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มนักสตรีนิยม (ดูเพิ่มเติมได้ใน Silverstein and Lewin, 2016: 6-37)

เพศภาวะและการผลิตสร้าง "ความรู้" เรื่องวัฒนธรรม

จากที่ได้กล่าวถึงพัฒนาการของมานุษยวิทยาสตรีนิยมในข้างต้น หัวข้อนี้จึงต้องการแสดงให้เห็นข้อถกเถียงและการตั้งคำถามกับจริยธรรมในการผลิตความรู้ที่มีมิติเรื่องเพศในพื้นที่ของมานุษยวิทยามากขึ้น ทั้งนี้นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมมองว่า สาขาวิชา (Discipline) ในระดับมหาวิทยาลัยส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่ถูกควบคุมด้วยวัฒนธรรมผู้ชาย ซึ่งผลิตความรู้ผ่านมุมมองของผู้ชายและประสบการณ์ของผู้ชายเป็นหลัก (Androcentrism) (Alatas and Sinha, 2017) แม้แต่ในพื้นที่ของมานุษยวิทยาเองที่มักจะมี "ผู้หญิง" อยู่ในงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาหรือปรากฏอยู่ในข้อมูลเชิงประจักษ์ในภาคสนามอยู่เสมอ โดยเฉพาะในประเด็นของครอบครัวเครือญาติ (kinship) และการแต่งงาน (marriage) แต่ผู้หญิงก็ยังเป็นเพียง "กลุ่มคนที่ถูกนำเสนอ" (an object of representation)[7] ผ่านมุมมองของนักมานุษยวิทยาผู้ชายมากกว่าจะอยู่ในฐานะผู้กระทำการ (active agent) ที่สามารถพูด แสดงออกหรือกระทำการจากมุมมองของตนเอง (Moore, 1988)

การเกิดขึ้นของนักสตรีนิยมตะวันตกและการมีนักวิชาการผู้หญิงในสาขาต่าง ๆ มากขึ้น จึงก่อให้เกิดการตั้งคำถามกับการสร้าง "ความรู้" หรือ "กระบวนการในการสร้างความรู้" ที่สืบทอดกันมา ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ตั้งคำถามว่า "ความรู้ มีมิติเรื่องเพศแฝงอยู่ด้วยหรือไม่" และ "ความเป็นกลางในการผลิตความรู้มีอยู่จริงหรือไม่" ทำให้พื้นที่การสร้างความรู้ของมานุษยวิทยาเองจึงเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่ถูกตั้งคำถามจากนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมด้วยเช่นกัน (Silverstein and Lewin, 2016[8]) ด้วยเหตุนี้ มานุษยวิทยาว่าด้วยผู้หญิง

(Anthropology of Women) ในช่วงปี 1970 เป็นต้นมาจึงเริ่มตั้งคำถามกับการนำเสนอผู้หญิงในงานเขียนทางมานุษยวิทยามากขึ้น (Moore, 1988) และมองว่างานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาส่วนใหญ่ที่ถูกผลิตขึ้นโดยนักมานุษยวิทยาก่อนหน้านี้ ส่วนใหญ่จะมาจากมุมมองของผู้ชาย (ตะวันตก ชนชั้นกลาง ผิวขาว) ที่เน้นเฉพาะเสียงของผู้ให้ข้อมูลผู้ชายและเป็นการเขียนผ่านมุมมองของผู้ชายเป็นหลัก และทำให้ผู้หญิงเป็นเพียงกลุ่มคนที่มีสถานะด้อยกว่าผู้ชายในกลุ่มสังคมและวัฒนธรรมเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมจึงได้มีการพยายามที่จะนำเสนอบทบาทหน้าที่ มุมมองและทัศนคติที่มาจาก “เสียง” ของผู้หญิงในงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนามากขึ้น ซึ่งการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาแนวสตรีนิยมนั้นไม่ได้เน้นเฉพาะเรื่องของผู้หญิงเท่านั้น แต่เป็นงานเขียนที่ตั้งคำถามและท้าทายขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมของนักมานุษยวิทยาผู้ชายก่อนหน้านี้ด้วย ทั้งการวิพากษ์มุมมอง การใช้ภาษา รูปแบบของการนำเสนอเรื่องราว รูปแบบการเขียนและโครงสร้างภาษา ทั้งนี้มีการตั้งข้อสังเกตว่า แม้จะมีหลักฐานเชิงประจักษ์เกี่ยวกับผู้หญิงมากขึ้นหรือมีการพูดคุยในเชิงวิธีวิทยาเชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่มีมิติเรื่องเพศภาวะมากขึ้น แต่การสร้างหรือการนิยาม (redefining) แนวคิดทฤษฎีทางมานุษยวิทยาขึ้นมาใหม่ที่มาจากมุมมองและประสบการณ์ของผู้หญิงยังถือว่าเป็นเรื่องที่ค่อนข้างท้าทายในพื้นที่ทางวิชาการที่มีธรรมเนียมปฏิบัติที่อิงอยู่กับมุมมองและประสบการณ์ของผู้ชายมาเป็นเวลานาน

มานุษยวิทยามีความแตกต่างจากสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์ด้านอื่น ๆ โดยเน้นการทำงานวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณนา (Ethnography) หรือการทำงานภาคสนาม (on-the-ground science studies research) ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเป็นเวลานาน เพื่อเรียนรู้ภาษา วัฒนธรรม พิธีกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคม และนำเสนองานผ่านงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่มีลักษณะเฉพาะตัว สิ่งเหล่านี้กลายมาเป็นธรรมเนียมปฏิบัติและส่วนสำคัญในการสร้างความรู้ทางมานุษยวิทยาขึ้นมาและถือว่าเป็นสิ่งที่นักเรียนทาง

มานุษยวิทยาทุกคนจะต้องผ่านประสบการณ์นี้เหมือนกัน แต่ประสบการณ์จริงที่นักมานุษยวิทยาแต่ละคนต้องเผชิญในพื้นที่งานสนามของตนเอง ความสับสนวุ่นวายใจ การไม่สามารถคาดเดาสถานการณ์ในพื้นที่และความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูล (หรือ ผู้ร่วมสนทนา (Interlocutors)) เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แต่ความซับซ้อนของสิ่งเหล่านี้ส่วนใหญ่จะไม่ปรากฏออกมาในงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนา โดยเฉพาะความซับซ้อนในมิติเรื่องเพศ เชื้อชาติ ชนชั้น ชาติพันธุ์ ศาสนา ซึ่งส่งผลทำให้งานวิจัยส่วนใหญ่จึงขาดมิติทางสังคมที่ซับซ้อนเหล่านี้และทำให้ขาดการวิพากษ์วิจารณ์ถึงกระบวนการในการได้มาซึ่งข้อมูลและกระบวนการในการสร้างความรู้ไปในที่สุด (Gupta and Ferguson, 1997; Davies, 1998; Eriksen, 2001; Dewalt and Dewalt, 2002; Rabinow, 2007(1977))

"กระบวนการในการสร้างความรู้" ผ่านวิธีวิทยาแบบชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยาเริ่มถูกตั้งคำถามมากขึ้นในช่วงปี 1970 เป็นต้นมา ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนแนวคิดทฤษฎี เช่น แนวคิดเรื่องการสะท้อนย้อนคิด (Reflection) การตีความ (Interpretation (Hermeneutics)) และอัตวิสัยร่วม (Intersubjectivity) (Robben, 2006: 446) และส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเผยแพร่ *Diary in the Strict Sense of the Term* (1967) หลังจากการเสียชีวิตของ Bronislaw Malinowski (นักมานุษยวิทยาชาวโปแลนด์-อังกฤษที่บุกเบิกมานุษยวิทยาสังคมในอังกฤษ, 1884-1942) ในขณะที่ Bronislaw Malinowski ยังมีชีวิตได้ผลิตผลงานชาติพันธุ์วรรณนาชิ้นสำคัญ คือ *Argonauts of the Western Pacific* (1922)[9] ซึ่งเป็นผลงานชาติพันธุ์วรรณนาชิ้นคลาสสิกที่ถูกใช้ในการเรียนการสอนในทางมานุษยวิทยา เพราะมีการเขียนบรรยายรายละเอียดหมู่บ้านและวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดีและใช้ภาษาได้อย่างสวยงาม ทำให้ผู้อ่านสามารถเห็นภาพของสังคมหมู่เกาะที่เขาต้องเข้าไปใช้ชีวิตอยู่ในช่วงหนึ่งได้อย่างดี และด้วยเหตุนี้ งานเขียนของเขาจึงได้รับการยอมรับและเขาได้ถูกยกย่องให้เป็น "ผู้บุกเบิกมานุษยวิทยาสังคม (founder of social anthropology)"

เพราะนอกจากจะเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนาออกมาได้ดีแล้ว ยังสามารถยกระดับปรากฏการณ์ในงานภาคสนามของตนเองให้ออกมาเป็นแนวคิดทฤษฎีได้ด้วย เช่น Kula ring ที่บรรยายถึงแนวคิดทฤษฎีเรื่องการแลกเปลี่ยนและการดำรงรักษาความสัมพันธ์ทางสังคม (theories of reciprocity and gift exchange) ซึ่งสร้างมาจากข้อมูลภาคสนามโดยตรง เป็นต้น

Bronislaw Malinowski ได้รับการถูกยกย่องเป็นอย่างมากในช่วงที่เขายังมีชีวิต และส่งผลต่อการเติบโตของสาขาวิชามานุษยวิทยาตามมา แต่หลังจากที่เขาได้เสียชีวิตและจากการเผยแพร่ไดอารี่ (1967) ที่สะท้อน “ความรู้สึก” และมุมมองทั้งการเหยียดเชื้อชาติ เพศและวัฒนธรรมอื่นในระหว่างการอยู่ในพื้นที่สนามของตัวเขาเองที่แตกต่างไปจากงานเขียนทางชาติพันธุ์วรรณนาที่สวยงามที่ปรากฏสู่สายตาของสาธารณะ ทำให้คนที่ชื่นชมเขามาโดยตลอดจึงหมดความศรัทธาในตัวเขาลงไปอย่างมาก อีกทั้งยังทำให้เกิดการถกเถียงกันอย่างมากในกลุ่มนักมานุษยวิทยาถึงแนวทางในการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนาในเวลาต่อมา และนำมาสู่คำถามและจริยธรรมในการทำงานภาคสนามที่ว่า “ผู้ที่ผลิตความรู้ สามารถวางตัวเป็นกลางในการผลิตความรู้ได้จริงหรือไม่” “ทัศนคติและอคติภายในมีผลต่อการสร้างความรู้หรือไม่” “หรือความรู้อะไรที่ควรจะถูกนับว่าเป็นความรู้และอะไรที่ไม่นับว่าเป็นความรู้” แม้ว่านักวิชาการบางคนปฏิเสธงานของ Bronislaw Malinowski แต่นักวิชาการบางคนกลับมองว่า ไดอารี่ (1967) ของ Bronislaw Malinowski ได้สะท้อนให้เห็นตัวตน (Self) ของนักมานุษยวิทยาที่ชัดเจน อีกทั้ง ยังแสดงให้เห็นว่า เราในฐานะมนุษย์นั้นไม่สามารถอ้างถึงสิ่งที่เป็นกลางในการผลิตความรู้ได้ทั้งหมด เราไม่ได้ดำรงอยู่โดยปราศจากความคิดหรือทัศนคติที่สร้างตัวตนของเราขึ้นมา การเป็นผู้ชาย ตะวันตก ผิวขาว ชนชั้นกลาง มีการศึกษา ทำงานให้กับเจ้าอาณานิคม ล้วนประกอบสร้างตัวตนแบบหนึ่งให้กับ Bronislaw Malinowski และส่งผลต่อการเข้าไปปฏิสัมพันธ์กับผู้คนในสังคมและวัฒนธรรมอื่นผู้คนที่ ณ เวลานั้นยังถูกมองว่า “ล้าหลัง ป่าเถื่อนและไร้อารยธรรม” โดยมี

วิธีคิดที่เอาวัฒนธรรมตะวันตกของผู้ผลิตความรู้เป็นที่ตั้งในการทำความเข้าใจวัฒนธรรมที่แตกต่างจากตนเอง

ไดอารี่ของ Bronislaw Malinowski จึงถือว่าได้สร้างจุดเปลี่ยนให้กับการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในเวลาต่อมา (Stocking, 1986: 8-9; Davies, 1998) อีกทั้งงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยาผู้ชายหลายคน เช่น Franz Uri Boas (1858-1942) และ Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881-1955) ซึ่งได้ผลิตงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาออกมาในช่วงเวลาที่ไล่เลี่ยกัน ภายใต้แนวคิดหรือทฤษฎีของโครงสร้างและหน้าที่นิยม (structural functionalism) ก็ถูกนำมาวิพากษ์ว่าขาดการสะท้อนตัวตนและการวิพากษ์ตัวตน (self-reflection and self-criticism) ของนักมานุษยวิทยาในงานของตัวเอง งานคลาสสิกเหล่านี้ถูกมองว่าเป็นงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่มุ่งเน้นแต่การสร้างแนวคิดทฤษฎีที่ “บริสุทธิ์” ของโครงสร้างทางสังคมและรูปแบบวัฒนธรรมที่เฉพาะหนึ่ง ๆ มากจนเกินไป จึงทำให้นักมานุษยวิทยาพยายามจะแยกตัวเองออกจากงานเขียนทางชาติพันธุ์วรรณนา ไม่มีการกล่าวถึงอิทธิพลความคิดของลัทธิการล่าอาณานิคมและละเลยความซับซ้อนในการทำงานภาคสนามและวิถีชีวิตของผู้คนที่ถูกทำการวิจัยออกไป (Davies, 1998; Gupta and Ferguson,1997: 2)

หลังจากปี 1970 เป็นต้นมา นักมานุษยวิทยาจึงหันมาตั้งคำถามกับการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาและการพยายามจะแสดงให้เห็นว่า *ตัวตน* (Self) ของนักมานุษยวิทยามีส่วนในการผลิตความรู้มากขึ้น เพื่อที่จะลดทอนระยะห่างและการอ้างความเป็นกลางในการทำงานสนามและการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาของตนเอง การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในระยะหลังจึงเน้นการสะท้อนย้อนคิดและการวิพากษ์วิจารณ์ตนเอง (self-reflection and self-criticism) ในการทำงานภาคสนามและการสร้างปฏิสัมพันธ์ทางสังคมกับผู้คนที่ตนเองเข้าไปทำงานวิจัยมากขึ้น และมองว่าสิ่งเหล่านี้มีความจำเป็นในการฝึกปฏิบัติและการสร้างวิธีคิดที่วิพากษ์ด้วยเช่นกัน (Rabinow, 2007(1977): xi [10])

งานเขียนของ Paul Rabinow ที่ชื่อว่า *Reflections on Fieldwork in Morocco* (2007(1977)) เป็นตัวอย่างงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนารูปแบบหนึ่งที่พยายามจะเขียนสะท้อนตัวตน (Self) ของตนเองในระหว่างการทำงานสนามที่โมร็อกโกออกมา พยายามจะสะท้อนให้เห็นว่าตัวตนของเขาเป็นส่วนหนึ่งในการทำงานภาคสนามอย่างไรและเข้าไปกำหนดความสัมพันธ์กับผู้คนในพื้นที่นั้น ๆ อย่างไร “เขาได้ข้อมูล” มาได้อย่างไรและด้วยวิธีไหน ทั้งหมดนี้เป็นการพยายามจะบอกว่า กระบวนการสร้าง “ความรู้” ที่ผลิตออกมานั้นแยกไม่ออกจากประสบการณ์งานสนามที่แต่ละคนต้องเผชิญในความเป็นจริง ซึ่งนำมาสู่การตั้งคำถามกับจริยธรรม (ethics) ของการทำงานวิจัยและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้วิจัยและผู้ที่ให้ข้อมูลด้วยเช่นกัน

ในงานเขียนของ Paul Rabinow ได้แสดงให้เห็นถึงการสะท้อนย้อนคิดและความสับสนในตัวเองที่เกิดขึ้นภายในงานภาคสนามอยู่บ่อยครั้ง Paul Rabinow พยายามจะแสดงให้เห็นว่า การทำงานภาคสนามนั้นไม่สามารถแยกตัวเองออกมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่นั้น ๆ ได้ การทำงานภาคสนามจึงเกิดขึ้นท่ามกลางความสัมพันธ์ที่หลากหลายและซับซ้อน และผู้วิจัยและผู้ที่ให้ข้อมูลต่างก็มีบทบาทและอิทธิพลต่อตัวตนซึ่งกันและกัน (Intersubjectivity) ในการสร้างชุด “ความรู้” ชุดใดชุดหนึ่งขึ้นมา และถึงแม้ผู้วิจัยและผู้ที่ให้ข้อมูลไม่สามารถสื่อสารกันได้ในภาษาเดียวกันหรือร่วมอยู่ในชุดประสบการณ์เดียวกัน หรืออยู่ในประเพณีวัฒนธรรมเดียวกัน แต่ทั้งสองฝ่ายพยายามจะสร้างความเข้าใจทางวัฒนธรรมร่วมกันผ่านความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นมาและผ่านบทสนทนาเพื่อสื่อสารระหว่างกัน Paul Rabinow จึงต้องการแสดงให้เห็นว่าทั้งสองฝ่าย-ผู้วิจัยและผู้ที่ให้ข้อมูล-ต่างก็ตระหนักรู้ (self-consciousness and self-reference) ในความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นระหว่างกัน ทั้งสองฝั่งต่างก็สะท้อนย้อนคิดและตีความสถานการณ์ที่แวดล้อมตัวเองจากมุมมองทางสังคมและวัฒนธรรมของตนเองให้กับอีกฝ่าย

อยู่เสมอ การทำงานสนามจึงเป็นกระบวนการการตีความจากทั้งสองฝ่ายทั้งสองวัฒนธรรม–ผู้วิจัยและผู้ที่ให้ข้อมูล-และด้วยความสัมพันธ์เหล่านี้จึงนำมาซึ่งการสร้างความหมายในทางวัฒนธรรมร่วมกันขึ้นมา[11] การมองในลักษณะนี้จึงเป็นการวิพากษ์การสร้างความรู้ของนักมานุษยวิทยาก่อนหน้านี้ที่มองว่าตนเองนั้นเป็นผู้ตีความวัฒนธรรมและสร้างความหมายในทางวัฒนธรรมขึ้นมา

งานของ Paul Rabinow จึงได้สะท้อนให้เห็นว่า ในขณะที่ผู้วิจัยมองว่าตัวเองกำลังเข้าไปศึกษาวัฒนธรรมอื่นหรือสังคมอื่นที่แตกต่างจากตัวเอง โดยมีมุมมองความรู้ แนวคิดและทฤษฎีที่ร่ำเรียนมาพร้อมทั้งวิธีวิทยาในการทำวิจัย ผู้ให้ข้อมูล (หรือผู้ที่ถูกวิจัย) เองก็พยายามทำความเข้าใจวัฒนธรรมของตนเอง ผ่านการตีความจากภายในและการอธิบายความรู้ที่มีออกมาให้กับผู้วิจัยด้วยเช่นกัน ดังนั้น ทั้งสองฝ่ายต่างพยายามเข้าใจสถานการณ์ของกันและกันและต่างพยายามสร้างความหมายให้กับสถานการณ์เหล่านั้นผ่านมุมมองที่สัมพันธ์กับสถานะทางสังคม ความคิดและประสบการณ์ของตัวเอง (Robben, 2006) ด้วยเหตุนี้เอง “ความรู้” ที่นักมานุษยวิทยาพยายามจะค้นหาจากงานสนามของตนเองและจากผู้ให้ข้อมูล จึงถูกสร้างและสร้างใหม่อยู่ตลอดเวลาในกระบวนการของการตีความ (Interpretation) การสะท้อนย้อนคิด (Reflection) และการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักมานุษยวิทยาและผู้ให้ข้อมูล (Intersubjectivity) ทั้งสองฝ่ายจึงมีบทบาทสำคัญในกระบวนการผลิตสร้างความหมายในงานชาติพันธุ์วรรณนาร่วมกันขึ้นมา วิธีคิดและการเขียนในลักษณะนี้ในทางหนึ่งจึงให้คุณค่าและมองเห็นสภาวะของการเป็นผู้กระทำการ (agency) ของผู้ให้ข้อมูล (หรือ ผู้ร่วมสนทนา (Interlocutors)) มากขึ้น ซึ่งก็คือแนวคิดเรื่องการเป็นผู้กระทำการ (agency) ที่ถูกให้ความสำคัญมากขึ้นในแนวคิดทฤษฎีทางสังคมช่วงหลังปี 1950 เป็นต้นมา

ถึงแม้งานของ Paul Rabinow ได้แสดงให้เห็นตัวตน (Self) ของนักมานุษยวิทยาในงานสนามของตัวเองมากขึ้น และแสดงให้เห็นว่า ตัวตนของนักมานุษยวิทยามีส่วนต่อการทำงานภาคสนาม การสร้างความสัมพันธ์กับ

ผู้คนในพื้นที่ที่ทำการวิจัยและการสร้างองค์ความรู้หนึ่ง ๆ ขึ้นมาได้อย่างไร แต่นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมและนักสตรีนิยมมองว่า งานของ Paul Rabinow ยังคงละเลยการวิพากษ์ตำแหน่งแห่งที่ของตนเอง (Self-criticism) โดยเฉพาะในมิติเรื่องเพศในงานภาคสนามออกไป อีกทั้ง Paul Rabinow ให้ความสำคัญกับตัวตน (Self) และการดำรงอยู่ซึ่งตัวตนของตัวเองมากกว่าการพยายามเข้าใจตัวตนของผู้อื่นหรือผู้ให้ข้อมูล (Others) ที่เขามีปฏิสัมพันธ์ด้วย เช่น การกล่าวถึงผู้หญิงที่ให้บริการทางเพศและความสัมพันธ์ของตัวเขาเองกับผู้หญิงในพื้นที่ที่เขาไปทำงานวิจัยในลักษณะที่โรแมนติก โดยไม่ปรากฏว่าผู้หญิงที่อยู่ภายใต้ปฏิสัมพันธ์นั้นมีมุมมองและทัศนคติอย่างไร เป็นต้น ประเด็นนี้จึงทำให้ Paul Rabinow จึงถูกวิจารณ์ว่ามีลักษณะการมองงานสนามผ่านมุมมองของผู้ชาย ผิวขาว ชนชั้นกลางที่ยังคงขาดมิติเรื่องเพศอยู่ (Kirschner, 1987; Dewalt and Dewalt, 2002; Altork, 2006: 102-104)

จากที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้น การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่เข้าใจคลาดเคลื่อนกันมาโดยตลอดว่าเป็นเพียงรูปแบบการเขียนบรรยาย (description) ให้เห็นถึงสภาพหมู่บ้าน วิถีชีวิต พิธีกรรม กิจวัตรประจำวัน ระบบโครงสร้างทางสังคม ระบบเครือญาติและครอบครัวเท่านั้น ซึ่งมักจะถูกมองว่าไม่ได้มีอะไรซับซ้อนเท่ากับการเขียนงานวิชาการกระแสหลักที่มีโครงสร้างการเขียนที่ชัดเจน มีทฤษฎีและแนวคิด มีระเบียบแบบแผนและขั้นตอนในการนำเสนอ มีภาษาที่ดูเป็นวิชาการและเข้าใจยาก ซึ่งทำให้งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาจึงดูเป็นเพียงงานวิจัยที่สนใจปรากฏการณ์ทางสังคมทั่วไปเท่านั้น (empirical research) และดูเหมือนจะไม่สนใจการสร้างทฤษฎีใหญ่ ๆ แต่อย่างใด แต่จริง ๆ แล้ว การเขียนบรรยายของนักมานุษยวิทยาจะเขียนภายใต้แนวคิดทฤษฎีหลักของงานและใช้การบรรยายปรากฏการณ์ภาคสนามเพื่อยกระดับแนวคิดและทำให้เรื่องราวในงานนำไปสู่การสร้างข้อสรุปของงานในท้ายที่สุด การเขียนทางชาติพันธุ์วรรณนาจึงมีความเชื่อมโยงอยู่กับตัวตนของนักมานุษยวิทยา บริบททางสังคมและแนวคิดทฤษฎีในแต่ละยุคสมัยอย่างแยกไม่ออก

ทั้งนี้ James Clifford (1997: 202) จึงเสนอว่างานภาคสนามนั้นควรจะถูกมองว่าเป็น ('fieldwork as a habitus') มากกว่าการมองว่าเป็นการทำงานภาคสนามในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเท่านั้น เพราะการทำงานภาคสนามนั้นต้องมีการปฏิสัมพันธ์กันผ่านตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมที่หลากหลายทั้งในมิติเรื่องเพศภาวะ เชื้อชาติ วรรณะ ชนชั้น เพศวิถีที่อาจจะเกิดขึ้นทั้งจากนักวิจัยและผู้ให้ข้อมูล สิ่งเหล่านี้จึงมีความจำเป็นในการวิเคราะห์ให้เห็นว่าตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมที่แตกต่างหลากหลายเหล่านี้มีผลต่อกันอย่างสำคัญในการทำงานภาคสนาม การเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาและการเข้าใจวัฒนธรรมได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้เอง การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาจึงกลายเป็นพื้นที่ของการเคลื่อนไหวทั้งทางด้านการสร้างความรู้และพื้นที่ของการเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมในเวลาต่อมา

งานเขียนของ Marjorie Shostak (มาร์โจรี โชสแท็ค, 1945-1996)[12] เรื่อง Nisa (นิสา) เป็นงานเขียนที่ได้รับการตอบรับที่ดีจากนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมและได้นำมาเป็นตัวอย่างงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในแนวสตรีนิยมในเวลาต่อมา (Abu-Lughod, 1990, 2006; Behar, 1995; Davies, 1998; Gordon, 1995) Marjorie Shostak (ผู้หญิงตะวันตกชนชั้นกลาง) ใช้วิธีการเล่าเรื่องที่ทำให้ดูเหมือนว่า นิสา (ผู้หญิงชนเผ่าในแอฟริกาที่ยังอยู่ในสังคมแบบเก็บของป่าและล่าสัตว์) กำลังเล่า (หรือเป็นผู้เล่า) ประสบการณ์ชีวิตและความทรงจำของตนเองในฐานะผู้หญิงในสังคมและวัฒนธรรมของเธอ ซึ่งเริ่มตั้งแต่การคลอดลูกสาวในพุ่มไม้ตามลำพัง การแต่งงานครั้งแรกและเพศสัมพันธ์ ความสัมพันธ์ของเธอกับอดีตสามี (Besa) และสามีคนปัจจุบัน (Bo) การตายของพ่อแม่ สามีและลูก ๆ ความรู้สึกต่อการที่มีอายุที่เพิ่มมากขึ้น ในหลายตอนในหนังสือจะมีการมีพูดถึงความรุนแรงทางเพศที่นิสาต้องเผชิญในสังคมและวัฒนธรรมของเธอ และการให้ความหมายต่อเรื่องเพศจากมุมมองของนิสาเอง[13]

Marjorie Shostak ได้กล่าวไว้ในหนังสือว่า เธอต้องการให้พื้นที่ในการเล่าเรื่องแก่ Nisa (นิสา) เพื่อที่นิสาจะได้เริ่มพูดได้ด้วยตัวเอง (“I needed the !Kung to start speaking for themselves (Shostak, 1981:7).”) วิธีคิดนี้คล้ายกับแนวคิดของนักสตรีนิยมในเรื่องของการสร้างพื้นที่ให้กับผู้หญิงชายขอบ โดยให้พวกเธอได้พูดผ่าน “เสียง” (voice) ของตัวเอง หรือ การทำให้พวกเธอถูกมองเห็น (visibility) จากที่ไม่เคยถูกมองเห็น (invisibility) หรือไม่ได้รับความสำคัญในทางสังคมและในพื้นที่ของความรู้ ด้วยวิธีคิดดังกล่าว รวมถึงลักษณะการเขียนหรือการเล่าเรื่องทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประสบการณ์ของผู้หญิงหนึ่งคน (หรือ นิสา) ของ Marjorie Shostak จึงก่อให้เกิดความแตกต่างอย่างมากในการเขียนงานทางชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยากระแสหลัก ที่เน้นการเขียนเกี่ยวกับวัฒนธรรมและสังคมหมู่บ้านในภาพที่ใหญ่กว่าและมีการนำข้อมูลภาคสนามมาสร้างทฤษฎีและแนวคิดเป็นของตัวเอง ดังนั้น การเขียนงานทางชาติพันธุ์วรรณนาผ่านประสบการณ์ของผู้หญิงคนเดียว (autobiography)[14] จึงถูกมองว่ามีลักษณะเป็น “ความจริงหรือความรู้ส่วนบุคคล (personal truth/personal knowledge)” หรือ “ความจริงเพียงบางส่วน (partial truth)” เท่านั้น ไม่สามารถนำมาเป็นภาพตัวแทนของโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมทั้งหมดได้ (cultural truth) อีกทั้ง Marjorie Shostak ยังถูกวิพากษ์ว่าเอาเรื่องราวชีวิตของนิสามาใช้เพื่อสนับสนุนการเคลื่อนไหวของกลุ่มนักสตรีนิยมและการเมืองส่วนตัวของผู้เขียนเท่านั้น (Clifford, 1986)[15] ด้วยเหตุนี้ งานของ Marjorie Shostak จึงถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักมานุษยวิทยากระแสหลัก และจัดให้เป็นเพียงการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนาเชิงทดลอง (an experimental ethnography) ซึ่งในนัยหนึ่งหมายถึงงานเขียนที่ไม่สามารถเทียบเท่าได้กับการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนากระแสหลัก (Clifford, 1986)[16] แต่นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมกลับมองว่า การนำเสนอเรื่องราวของผู้หญิงหรือการทำให้เสียงที่แตกต่างหลากหลายถูกมองเห็น (visibility) ในพื้นที่ของงานเขียนหรืองานวิชาการจะ

เป็นส่วนหนึ่งที่ท้าทายอำนาจทางวัฒนธรรมและชนชั้นในสังคมนั้น ๆ ด้วยเช่นกัน (Davies, 1998) งานของ Marjorie Shostak จึงไม่ได้ทำให้นิสา (Nisa) ปรากฏหรือถูกมองเห็นในพื้นที่ทางวิชาการเท่านั้น แต่เป็นงานที่ท้าทายอำนาจในวงวิชาการทางด้านมานุษยวิทยา ซึ่งถูกครอบงำด้วยธรรมเนียมปฏิบัติของนักวิชาการผู้ชายไปด้วย

ทั้งนี้ Lila Abu-Lughod (1990) มองว่างานของ Marjorie Shostak และงานเขียนของนักชาติพันธุ์วรรณนาผู้หญิงคนอื่น ๆ ได้เปิดเผยให้เห็นตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม (positionality)[17] ของนักมานุษยวิทยาผู้หญิงและผู้หญิงที่ให้ข้อมูลหรือผู้หญิงที่ร่วมสนทนา (Interlocutors) มากกว่างานวิจัยทั่วไป นักเขียนผู้หญิงเหล่านี้ไม่ได้ต้องการยืนยันในอำนาจและความรอบรู้ของตนเอง การเขียนของกลุ่มคนเหล่านี้จึงแตกต่างไปจากธรรมเนียมปฏิบัติของการเขียนงานวิชาการแบบมาตรฐาน ที่อ้าง “ความเป็นกลาง การปราศจากอคติ และการไม่ยึดโยงตัวเองกับผู้ให้ข้อมูล หรือ การวางตัวในฐานะผู้เชี่ยวชาญและผู้ให้ข้อมูลที่สัมพันธ์กันผ่านความรู้ที่เน้นความมีเหตุผลมากกว่าอารมณ์และความรู้สึกร่วม” ดังนั้น เวลาที่ผู้หญิงเขียนเรื่องผู้หญิงคนอื่น ๆ จากมุมมองทางวัฒนธรรมและในบริบทสังคมที่พวกเธอดำรงอยู่ พวกเธอจึงไม่ได้เขียนภายใต้โครงสร้างทางวัฒนธรรมที่ครอบงำวิธีการเขียนของพวกเธอเอาไว้ แต่ใช้โครงสร้างการเขียนที่แตกต่างออกไปในการสร้างความรู้และการสร้างอาณาบริเวณทางการเมืองของตนเองขึ้นมา อีกทั้ง พวกเธอยังค้นพบตัวตนของตนเองจากการเริ่มตระหนักรู้ถึงการกดขี่ที่ผู้หญิงกลุ่มอื่น ๆ ที่ต้องเผชิญในชีวิตจริงไปด้วย

แม้รูปแบบงานเขียนของ Marjorie Shostak จะถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักมานุษยวิทยากระแสหลักค่อนข้างมาก แต่ก็มีอิทธิพลต่อนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมในรุ่นต่อมา เช่น งานของ Ruth Behar (รูท บิฮาร์) นักมานุษยวิทยาและนักเขียนสตรีนิยมชาวคิวบา-อเมริกัน ที่เขียนเรื่อง *Translated Woman: Crossing the Border with Esperanza’s Story* (1993) ซึ่งเป็นเรื่องราว

ชีวิตของ Esperanza (เอสเพอรันซ่า) แม่ค้าเร่ชาวแม็กซิกัน แต่ Ruth Behar มีลักษณะการเขียนที่แตกต่างไปจาก Marjorie Shostak ค่อนข้างมาก บิฮาร์ปฏิเสธแนวคิดเรื่อง “ความเป็นพี่น้องร่วมกัน (Sisterhood)”[18] ระหว่างเธอกับเอสเพอรันซ่า โดยพยายามจะแสดงให้เห็นว่าทั้งเธอและเอสเพอรันซ่า ตระหนักรู้ถึงความแตกต่างภายในระหว่างกันอยู่ตลอดเวลา เอสเพอรันซ่ารู้ว่าจะตอบโต้กับเธอยังไงหรือจะสัมพันธ์กับเธอยังไงตลอดเวลา และรู้ว่าเรื่องเล่าอะไรที่บิฮาร์ต้องการได้ยินจากเธอ ซึ่งทำให้เราสามารถมองเห็นสภาวะของการเป็นผู้กระทำการ (agency) ของเอสเพอรันซ่าได้จากเรื่องราวชีวิตของเธอเอง ทั้งเรื่องสามี แม่สามี แม่ของเธอเอง เรื่องที่ดิน ความทนทุกข์ทรมานจากการสูญเสียลูกชาย บิฮาร์ไม่ได้เขียนเพื่อทำให้เห็นว่าเอสเพอรันซ่าถูกกดขี่ในทางสังคมและวัฒนธรรมของเธออย่างไรเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่าเอสเพอรันซ่ายังมีสภาวะของการเป็นผู้กระทำการในบริบทที่ตนเองกำลังดำรงอยู่อย่างไรไปด้วย ซึ่งการเขียนในลักษณะนี้จะต่างการจากนำเสนอว่าผู้หญิงถูกกดขี่หรืออยู่ในสภาวะที่รันทดหดหู่ หรือผู้หญิงต้องได้รับการช่วยเหลือ ซึ่งการผลิตวาทกรรมแบบนี้ถูกวิจารณ์ว่าไม่ต่างจากวิธีคิดที่ทำให้ผู้หญิงเป็นเพียง “กลุ่มคนที่ถูกนำเสนอ” (an object of representation) มากกว่าจะมองผู้หญิงในฐานะของผู้กระทำการ (active agent) ที่สามารถพูด แสดงออกหรือกระทำการจากมุมมองของตนเอง

นอกจากนี้ Ruth Behar ยังได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับการผลิตงานทางชาติพันธุ์วรรณนา เพราะเธอมองว่าการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนา ที่แม้จะเขียนจากเรื่องของคนเพียงคนเดียว แต่ก็ไม่สามารถอ้างถึงการให้พื้นที่แก่คนคนนั้นได้ทั้งหมด เพราะสุดท้ายแล้ว คนเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนายังเป็นผู้เขียนหลักในเนื้อเรื่องทั้งหมด เป็นผู้เรียบเรียงและถักทอร้อยเรียงเรื่องราวที่ยุ่งยากซับซ้อนในชีวิตคนคนหนึ่งให้สามารถเข้าใจได้ผ่านกระบวนการการทำให้เป็นลายลักษณ์อักษร (a process of textualization) อีกทั้งยังต้องทำให้เรื่องราวเนื้อหาเหล่านั้นสามารถอ่านได้เข้าใจได้ภายใต้การผลิตความรู้แบบ

วิทยาศาสตร์-สังคม (social-scientific) ผู้เขียนจึงยังเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดพื้นที่และเนื้อหาในการสร้างเรื่องราวเหล่านั้น และนอกจาก Ruth Behar ได้เขียนเรื่องราวชีวิตเกี่ยวกับเอสเพอรันซ่าแล้ว เธอยังใช้พื้นที่ในการเขียนอีกส่วนหนึ่งในพื้นที่หนังสือเล่มเดียวกันเพื่อเล่าเรื่องราวชีวิตของตัวเองในวงวิชาการที่ถูกครอบงำโดยนักวิชาการผู้ชายไว้ด้วย (หรือที่ Lila Abu-Lughod เรียกว่า “halfie” หรือ การที่เส้นแบ่งระหว่างตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมระหว่างนักมานุษยวิทยาและผู้ให้ข้อมูลเริ่มลื่นไหลและเหลื่อมซ้อนกันในพื้นที่ของงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนามากขึ้น)

Ruth Behar มองว่าเวลาที่ผู้หญิงเขียนเกี่ยวกับวัฒนธรรมจากเสียงของตนเองและจากประสบการณ์ของตนเองนั้น พวกเธอได้ท้าทายอำนาจของการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาที่เกิดมาจากตัวตนและประสบการณ์ของผู้ชาย ผิวขาว ชนชั้นกลางไปด้วย ดังนั้น การนำเสนอชีวิตและประสบการณ์ของผู้หญิง โดยมีการออกแบบรูปแบบงานเขียนที่หลากหลายและแตกต่างออกไปจากการเขียนกระแสหลักจะช่วยทำให้เพิ่ม “การเมืองเรื่องของความรู้” สำหรับการเคลื่อนไหวในประเด็นผู้หญิงไปด้วย เพราะผู้หญิงไม่ได้ถูกครอบงำในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึง พื้นที่ของการผลิตความรู้ ภาษาและโครงสร้างการเขียนด้วย

เช่นเดียวกับที่ Lila Abu-Lughod ที่ได้กล่าวไว้ใน “Writing Against Culture (1990)” ว่า งานเขียนของผู้หญิง โดยเฉพาะกลุ่มนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมที่เขียนเกี่ยวกับวัฒนธรรมหรือผู้หญิงในวัฒนธรรมอื่น พวกเธอไม่ได้เขียนเพื่อสานต่อธรรมเนียมปฏิบัติของการเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาภายใต้มาตรฐานของนักวิชาการผู้ชายตะวันตกผิวขาวชนชั้นกลาง หรือ การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาเพื่อบรรยายวัฒนธรรมหรือสร้างทฤษฎีขึ้นมาเท่านั้น แต่พวกเธอจะต้องวิพากษ์งานเขียนเหล่านั้น ออกแบบการเขียนที่แตกต่างออกไปและมีเป้าหมายทางการเมืองเรื่องเพศภาวะ (gender politics) ที่ชัดเจนในการเขียนหรือการใช้พื้นที่ในการเขียนของตนเองเพื่อให้เรื่องราว

ของผู้หญิงได้รับการรับรู้ (visibility) หรือถูกยอมรับในพื้นที่ของความรู้มากขึ้น พื้นที่ของการเขียนงานทางชาติพันธุ์วรรณนาจึงเป็นพื้นที่ทางการเมืองของทั้งคนเขียน (นักมานุษยวิทยาสตรีนิยม) และคนที่ให้ข้อมูล (หรือ ผู้หญิงที่ให้ข้อมูล) ไปพร้อม ๆ กัน

แม้งานเขียนของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมจะถูกวิจารณ์ว่าเน้นการเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มนักสตรีนิยมมากกว่าการสร้างแนวคิดทฤษฎีใหม่ ๆ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การผลิตผลงานของกลุ่มคนเหล่านี้มีจุดยืนทางการเมืองที่ชัดเจน (feminist standpoint theory) และเป็นกลุ่มที่เน้นการเคลื่อนไหวและการมีส่วนร่วมทางสังคม (public engagement) เพื่อแสดงให้เห็นความไม่เท่าเทียมทางเพศที่เชื่อมโยงอยู่กับมิติทางสังคมในด้านต่าง ๆ รวมทั้งในพื้นที่ทางวิชาการที่มีมิติเรื่องเพศแฝงอยู่ด้วย อีกทั้งยังต้องการสร้างความยุติธรรมทางเพศให้เกิดขึ้นในพื้นที่ทางสังคมเหล่านั้น (หรือที่เราเรียกว่า scholar activism/scholar-activist) ดังนั้น กลุ่มคนเหล่านี้จึงไม่ได้เน้นที่การผลิตผลงานทางวิชาการเพื่อสร้างแนวคิดทฤษฎีและเพื่อผลิตผลงานวิชาการเพื่อสื่อสารในกลุ่มนักวิชาการด้วยกันเองที่ถูกมองว่าเป็นพื้นที่อภิสิทธิ์ชนเพื่อคนบางกลุ่มบางชนชั้น (privilege class) เท่านั้น แต่เป็นการผลิตสร้างความรู้เพื่อต้องการสื่อสารกับ “ผู้อ่าน” หลากหลายกลุ่มผ่านการนำเสนองานเขียนในหลากหลายรูปแบบเพื่อหวังผลในการสร้างการเปลี่ยนแปลงในสังคม ด้วยเหตุนี้ นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมหลายคนจึงเป็นทั้งนักคิด นักเขียนและนักเคลื่อนไหวทางสังคมไปด้วยในขณะเดียวกัน

งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนา*แนวสตรีนิยม* (Feminist Ethnography) และการนำเสนอการเป็นผู้กระทำการ (Agency)

James Clifford (1986: 2) มองว่า การผลิต “ความรู้” หรือ งานเขียนใด ๆ ล้วนเกิดขึ้นภายใต้ระบบอำนาจของการสร้างความหมายแบบหนึ่งเสมอ ดังนั้น การผลิต “ความรู้” ก็คือการผลิต “ความจริง” ขึ้นมาส่วนหนึ่งที่ไม่ได้

เสร็จสมบูรณ์ในตัวมันเอง มันมี “ความจริงในสถานการณ์หนึ่ง ๆ” ที่นักวิชาการเข้าไปทำความเข้าใจวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ และนำเสนอสิ่งที่เข้าไปค้นพบออกมา แต่ก็ไม่อาจจะอ้างความจริงสูงสุดจากสิ่งที่ตนเองค้นพบได้ เช่นเดียวกับการสร้าง “ความรู้” ของสาขาวิชาอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์หรือการแพทย์ที่ค้นพบสิ่งใหม่ ๆ อยู่เสมอและไม่เคยหยุดนิ่งในตัวเอง เหมือนเช่นที่วิทยาศาสตร์ได้เคยอธิบายวิธีคิดเกี่ยวกับเพศไว้ในลักษณะของธรรมชาติที่มีเพียงเพศหญิงและเพศชายจากลักษณะทางเพศทางกายภาพ และมองเพศที่ต่างออกไปว่าเป็น “ความผิดปกติ” ก็ต้องเปลี่ยนแนวคิดในเวลาต่อมา เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้เอง “ความรู้” จึงถูกสร้างขึ้น ถูกเลือก ถูกตีความและถูกแก้ไขอยู่ตลอดเวลาผ่านกระบวนการของธรรมเนียมปฏิบัติในงานทางวิชาการและบริบททางสังคม การเมืองและวัฒนธรรมที่แวดล้อม เช่น บทความของ Emily Martin ที่ชื่อว่า “The Egg and The Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles” (1991) ที่เข้าไปศึกษาการให้ความหมายเรื่อง อสุจิ (ภาพตัวแทนของบทบาทเพศชาย) กับไข่ (ภาพตัวแทนของบทบาทเพศหญิง) ซึ่งพบว่า วิทยาศาสตร์ซึ่งถูกมองว่าสร้างความรู้ที่อ้าง “ความจริง” ในตัวเอง กลับใช้วิธีคิดในทางสังคมเพื่ออธิบายการทำงานของอสุจิและไข่ และในแต่ละยุคสมัยที่ความหมายในเรื่องเพศในสังคมเปลี่ยนไป วิธีการอธิบายของวิทยาศาสตร์ในการค้นพบการทำงานของอสุจิและไข่ก็จะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเช่นกัน มันจึงกลับมาสู่คำถามที่ว่า วิทยาศาสตร์ผลิตความรู้และความจริงในสังคม หรือ สังคมผลิตความหมายและความรู้ให้กับวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้เอง “ความจริงทางวัฒนธรรมแบบองค์รวม (cultural truth)” จึงถูกวิพากษ์ว่ามันคือความรู้ที่ถูกสร้างขึ้น ถูกเลือก ถูกตีความและถูกแก้ไขอยู่ตลอดเวลาผ่านกระบวนการของธรรมเนียมปฏิบัติทางมานุษยวิทยาและการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนาของนักมานุษยวิทยาเอง และด้วยเหตุนี้เอง นักมานุษยวิทยาจึงไม่สามารถอ้างถึง “ความจริงสูงสุด” จากการค้นพบใน

งานภาคสนามของตนเองได้ (Abu-Lughod, 2006; Hastrup, 1993; Mascia-Lees, Sharpe and Cohen, 1989) ทั้งนี้ Lila Abu-Lughod (1991) จึงได้ตั้งคำถามกับการนำเสนอ “ความรู้” และ “ความจริง” และมองว่าการนำเสนอ “ความรู้” และ “ความจริง” นั้นมันขึ้นอยู่กับว่าเราพูดถึง “ความรู้” และ “ความจริง” เหล่านั้นจากมุมมองแบบไหนหรือตำแหน่งแห่งที่แบบไหน (positioned truths) และสัมพันธ์อยู่กับบริบทที่มีความซับซ้อนทางประวัติศาสตร์และการเมืองที่ขยายใหญ่ออกไปอย่างไร ด้วยเหตุนี้ Lila Abu-Lughod จึงมองว่า การเขียนบรรยายแบบเป็นกลาง (neutral description) ในงานวิชาการนั้นอาจจะไม่มีอยู่จริงมาตั้งแต่แรก เช่นเดียวกับการเขียนงานของนักมานุษยวิทยาแนวสตรีนิยม ที่ไม่ได้ต้องการอ้างถึง “ความรู้” และ “ความจริง” อันสูงสุด แต่ต้องการนำเสนอให้เห็นว่าเวลาที่ผู้หญิงเขียนเกี่ยวกับวัฒนธรรม โดยใช้เสียงหรือประสบการณ์ของตนเองและผู้หญิงในฐานะผู้ร่วมสนทนา (Interlocutors) เพื่อวิพากษ์วิจารณ์กับอำนาจต่าง ๆ ในชีวิตของผู้หญิงนั้น ได้เผยให้เห็น “ความรู้” และ “ความจริง” ที่สร้างความหมายขึ้นมาใหม่ควบคู่ไปกับ “ความรู้กระแสหลักที่อ้างความจริงสูงสุดในตัวเอง” อย่างไรงานเขียนของนักมานุษยวิทยาแนวสตรีนิยมจึงเป็น “ความรู้” ที่ถูกผลิตสร้างขึ้นเพื่อที่จะกระตุ้นให้เรื่องราวของผู้หญิงถูกจดจำในทางสังคมและเพื่อไม่ทำให้เกิดระยะห่างทางความรู้ (“sense of recognition, not distance.” (Abu-Lughod, 1991: 159)) ในพื้นที่ทางวิชาการ ที่พยายามจะควบคุมและกำกับว่า สิ่งไหนคือ “ความรู้” และสิ่งไหนที่ไม่ถูกนับว่าคือ “ความรู้”

ดังนั้น การสร้าง “ความรู้” ในประเด็นผู้หญิง จึงไม่ใช่แค่การมีผู้หญิงเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักในการทำวิจัย หรือ เป็นส่วนประกอบหลักการทำวิจัยเท่านั้น แต่เป็นการทำให้ “ความรู้” ที่สร้างมาจากผู้หญิงสามารถรื้อถอนหรือก่อให้เกิดการถกเถียงกับความรู้กระแสหลักที่ผลิตสร้างมาจากการมีผู้ชายเป็นศูนย์กลางได้ด้วย ดังนั้นรูปแบบในการนำเสนอ “ความรู้” ของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมจึงมีการนำเสนอในหลากหลายรูปแบบ ทั้งในรูปแบบของเรื่องเล่า (Story)

ประวัติศาสตร์การบอกเล่า (Oral history) อัตชีวประวัติ (Autobiography) นวนิยาย (Fiction) การบันทึกความทรงจำ (Memoir) หรือ ไดอารี่ (Diary) ซึ่งรูปแบบการนำเสนอทั้งหมดนี้มักจะถูกปฏิเสธจากรูปแบบการนำเสนอความรู้กระแสหลัก เพราะถูกมองว่ามีลักษณะเป็นเรื่องราวส่วนตัว[19] และเป็นการเขียนแบบไม่เป็นทางการหรือไม่ได้เขียนตามลักษณะโครงสร้างในเชิงวิชาการ แต่นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมมองว่า รูปแบบการเขียนแบบไม่เป็นทางการนั้นช่วยกระตุ้นความรู้สึกของผู้อ่านให้มีความรู้สึกร่วม มีความรู้สึกใกล้ชิดกับเรื่องราวชีวิตของผู้ให้ข้อมูลและก่อให้เกิดการตระหนักรู้ในเรื่องราวชีวิตของผู้คน มากกว่าการเขียนแบบเป็นทางการที่ทำให้เรื่องราวชีวิตของผู้ให้ข้อมูลเป็นเพียง “สิ่งที่ถูกศึกษา ที่ต้องมีระยะห่างของความสัมพันธ์และต้องปราศจากความรู้สึก เพื่ออ้างความเป็นกลางในการผลิตความรู้” นอกจากนี้ งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาแนวสตรีนิยมนอกจากจะต้องเผยให้เห็นเรื่องราวของผู้หญิงแต่ละกลุ่มที่ถูกควบคุมด้วยอำนาจหลากหลายรูปแบบแล้ว เรื่องราวของผู้หญิงก็ควรจะถูกนำเสนอในลักษณะของการเป็นผู้กระทำการ (agency) ในทางสังคมที่พยายามจะสร้างรูปแบบการดำรงชีวิตภายใต้ความเปราะบางทางสังคมที่พวกเธอต้องดำรงอยู่ได้ด้วยเช่นกัน

ในกรณีนี้ขอยกตัวอย่างงานของ Lila Abu-Lughod (1986) และ Saba Mahmood (2004) ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมสายหลังอาณานิคม (postcolonial feminist anthropologists) ที่ตั้งคำถามกับนักสตรีนิยมตะวันตก โดยเฉพาะประเด็นที่ผู้หญิงมุสลิมถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ในการนำทหารอเมริกันเข้าไปแทรกแซงในกลุ่มประเทศที่ปกครองด้วยหลักศาสนาอิสลาม โดยใช้เหตุผลข้ออ้างว่า “เพื่อช่วยปลดปล่อยและช่วยเหลือผู้หญิงมุสลิมจากการถูกกดขี่จากผู้ชายมุสลิม” และมองว่าการคลุมผมหรือการใส่เสื้อผ้ามิดชิดของผู้หญิงมุสลิมตามหลักศาสนาอิสลามนั้นเป็นการกดขี่ผู้หญิง ด้วยเหตุผลเหล่านี้ นักสตรีนิยมตะวันตกจึงมองว่า ผู้หญิงมุสลิมต้องได้รับการปลดปล่อยจากการกดขี่เหล่านี้ ดังนั้น การที่ทหารอเมริกันเข้าไปรุกราน

ในกลุ่มประเทศเหล่านี้จึงดูเหมือนมีความชอบธรรมในการกระทำดังกล่าว แต่ Lila Abu-Lughod และ Saba Mahmood ในฐานะนักมานุษยวิทยาที่ทำงานวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณนา (Ethnography) โดยเชื่อมโยงประเด็นเรื่องเพศภาวะ เพศวิถี การเมืองและศาสนาเข้าด้วยกัน ได้เสนอว่า ผู้หญิงมุสลิมไม่ได้ดำรงอยู่ภายใต้จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) ที่ยอมรับ (submissive) เงื่อนไขและกฎเกณฑ์ในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่ตนเองดำรงอยู่จนกระทั่งไม่ได้ตระหนักรู้ในอำนาจที่เข้ามาครอบงำหรือไม่ได้ตระหนักรู้ในตัวตนของตนเอง หากแต่พวกเธอรับรู้ได้ด้วยเช่นกันว่า ภายใต้บริบทของโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมแบบชายเป็นใหญ่ที่พยายามควบคุมพวกเธอนั้น พวกเธอจะสร้างการเป็นผู้กระทำการ (agency) ได้อย่างไร พื้นที่ทางวัฒนธรรมเปิดให้เกิดการต่อต้านขัดขืนกับอำนาจต่าง ๆ ได้อย่างไร เช่น Lila Abu-Lughod ได้เข้าไปดูว่าผู้หญิงใช้บทกวี ซึ่งเป็นพื้นที่หนึ่งในวัฒนธรรมของตนเองเพื่อการสื่อสารกับสถานภาพที่เป็นรองและการถูกเอารัดเอาเปรียบของผู้หญิงในสังคมวัฒนธรรมของตนเองอย่างไร และบทกวีกลายเป็นพื้นที่ในการต่อรองกับอำนาจต่าง ๆ ได้อย่างไร ในขณะที่ Saba Mahmood ซึ่งสนใจการเคลื่อนไหวของผู้หญิงมุสลิมยุคใหม่ หรือ การเป็นผู้กระทำการทางศีลธรรม (Moral agency) ได้มองว่า การที่ผู้หญิงมุสลิมกลับมาเคร่งครัดในการนับถือศาสนาตนเองนั้น ไม่ใช่เพื่อการรักษาอำนาจปิตาธิปไตย แต่เป็นการแสวงหาและรักษาพื้นที่ทางศาสนา ซึ่งเป็นอัตลักษณ์หนึ่งในการรับรู้ตัวตนของผู้หญิงเหล่านี้ด้วยเช่นกัน ดังนั้น เพื่อที่จะรับรู้ตัวตนของเราหรือ รับรู้ว่าเราเป็นใคร อาจจะไม่ใช่เฉพาะมิติทางเพศภาวะเท่านั้น แต่มันมีมิติทางสังคมอื่น ๆ ประกอบกันเข้ามาด้วย และการเป็นผู้กระทำการ (agency) ของผู้หญิงนั้นอาจจะมองผ่านการกระทำที่ต้องการต่อรองกับอำนาจ (power) เพียงมิติเดียวเหมือนที่นักสตรีนิยมตะวันตกให้ความสำคัญไม่ได้ แต่อาจจะต้องหันกลับมามองการเป็นผู้กระทำการ (agency) ที่ต้องการกำหนดการดำรงอยู่ซึ่งตัวตนของผู้หญิงในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่พวกเธอต้องดำรงอยู่ได้ด้วย งานของ Saba Mahmood เป็นงานที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์

ค่อนข้างมาก เพราะในด้านหนึ่ง Saba Mahmood ถูกมองว่าสนับสนุนให้ผู้หญิงมุสลิมเคร่งศาสนาและไม่ตั้งคำถามกับระบบปิตาธิปไตยในสังคมของตนเอง แต่ Saba Mahmood โต้ตอบว่า เธอนั้นไม่ได้มีหน้าที่มาประณามการกระทำของใคร เพราะสุดท้ายแล้วการประณามไม่ได้ช่วยทำอะไรให้ดีขึ้น และไม่ได้หมายความว่าเราจะเข้าใจผู้หญิงมุสลิมกลุ่มนี้ได้มากขึ้น เธอในฐานะนักวิชาการและนักมานุษยวิทยา สิ่งที่เธอทำได้ คือ การพยายามจะเข้าใจสิ่งที่ผู้หญิงมุสลิมกระทำมากกว่าจะได้ตัดสินว่าคนเหล่านี้ควรหรือไม่ควรทำอะไร หรือ มากกว่าจะไปตัดสินว่าพวกเธอเป็นเหยื่อของจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false ideology) ที่ยอมรับเงื่อนไขและกฎเกณฑ์ทางสังคม โดยไม่ได้ตระหนักรู้ในอำนาจที่เข้ามาครอบงำและกำหนดการรับรู้ตัวตนของตนเองในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่ตนเองดำรงอยู่ ซึ่งการมองในลักษณะนี้ก็เป็นการละเลยผู้หญิงที่อยู่ในฐานะผู้กระทำการ (active agent) ที่สามารถพูด แสดงออก หรือกระทำการจากมุมมองของตนเองออกไป

ตัวอย่างงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาทั้งสองชิ้นนี้ สะท้อนให้เห็นการนำเสนอเรื่องราวของผู้หญิงที่อยู่ในฐานะของผู้กระทำการ (agency) มากขึ้น โดยที่ไม่ได้จำกัดการให้ภาพว่าพวกเธอจะต้องออกมาจากโครงสร้างอำนาจที่ควบคุมเท่านั้น และไม่ได้ต้องการแสดงให้เห็นว่า การเป็นผู้กระทำการจะต้องอยู่ตรงกันข้ามหรือกระทำการต่อต้านขัดขืนกับอำนาจตามที่นักวิชาการสตรีนิยมตะวันตกให้ความสำคัญ และเข้าไปตัดสินว่า ผู้หญิงในวัฒนธรรมอื่น ๆ นั้นมีลักษณะของการเชื่องเชื่อ การยอมจำนนและการสยบยอม (submission) กับอำนาจที่ครอบงำ และยอมอยู่ในสถานะที่ด้อยกว่าที่ถูกสร้างขึ้นในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาแนวสตรีนิยมของทั้งสองชิ้น จึงต้องการนำเสนอให้มองการเป็นผู้กระทำการ (agency) ของผู้หญิงในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่พวกเธอต้องดำรงอยู่ โดยไม่จำเป็นว่าจะต้องมีลักษณะในรูปแบบเดียวกันทั้งหมด อาจจะเป็นการกระทำในพื้นที่ทางอำนาจที่มีรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป โดยที่ไม่ต้องอยู่

ในรูปแบบของการต่อต้านหรือการโค่นล้มกับอำนาจก็ได้ แต่อาจจะเป็นการกระทำเพื่อสร้างคำนิยามตัวตนในพื้นที่อำนาจเหล่านั้นขึ้นมาใหม่ ผู้หญิงอาจจะเรียนรู้ที่จะใช้ยุทธศาสตร์ที่หลากหลายที่พวกเธอเรียนรู้หรือถูกสร้างมาจากบริบททางสังคมและวัฒนธรรมนั้นเพื่อสร้างสภาวะของการเป็นผู้กระทำการของตนเองขึ้นมาใหม่ก็ได้ งานชาติพันธุ์วรรณนาของ Lila Abu-Lughod และ Saba Mahmood จึงไม่ได้มองผู้หญิงในลักษณะแบบคู่ตรงกันข้ามระหว่างการเป็นเหยื่อ (victim) และ การเป็นผู้กระทำการ (agency) แต่พยายามสะท้อนให้เห็นว่ามิติของการเป็นผู้กระทำการสามารถเกิดขึ้นได้ในหลากหลายสถานการณ์และบริบท และไม่ได้เป็นไปตามที่ผู้ผลิตวาทกรรมกระแสหลักหรือวาทกรรมตะวันตกกำหนดนิยามเอาไว้

ในที่นี้ Deborah A. Gordon (1995) เสนอว่า การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาแบบทดลองของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยม (experimental ethnography/alternative writing styles) ควรเป็นมากกว่าหนังสือวิชาการและไม่ควรถูกควบคุมด้วยมาตรฐานทางวิชาการ หรือ ไม่ควรทำให้การเมืองเรื่องเพศตกอยู่ในรูปแบบของทุนทางวิชาการรูปแบบหนึ่งเท่านั้น แต่ควรที่จะทำให้ผู้หญิงหรือมิติเรื่องเพศภาวะอื่น ๆ ได้มีพื้นที่ทางวิชาการในการสะท้อนให้เห็นความซับซ้อนของโครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจที่ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของผู้คนแต่ละกลุ่มบนฐานวิธีคิดเรื่องเพศและการกีดกันกลุ่มคนเหล่านี้ออกไปจากประวัติศาสตร์ของการรับรู้ในทางสังคม นอกจากนี้ นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมควรจะทำให้อัตลักษณ์ทางสังคมที่หลากหลายสามารถสนับสนุนการเคลื่อนไหวในทางการเมืองในประเด็นเรื่องเพศได้ด้วย เพราะท่ามกลางอัตลักษณ์ทางสังคมที่หลากหลายนั้น นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมและผู้ให้ข้อมูล หรือ ผู้ร่วมสนทนา (Interlocutors) นั้นยังคงแบ่งปันและต่อรองกับอำนาจที่ครอบงำในชีวิตประจำวันจากหลากหลายทิศทางและในหลากหลายรูปแบบร่วมกัน นักมานุษยวิทยาสตรีนิยมและผู้ให้ข้อมูล หรือ ผู้ร่วมสนทนา (Interlocutors) จึงยังคงมีการเมืองร่วมกันใน

บางพื้นที่และในบางประเด็นปัญหาทางสังคมที่ต้องการเคลื่อนไหวเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในชีวิตจริง (Mascia-Lees, Sharpe and Cohen, 1989; Mohanty, 2004)

สรุป

จากที่ได้กล่าวไปในข้างต้น การเกิดขึ้นของมานุษยวิทยาแนวสตรีนิยม (Feminist Anthropology) จึงพัฒนามาจากการศึกษาเรื่องราวของผู้หญิง และนำมาสู่การศึกษาในเรื่องเพศภาวะที่เชื่อมโยงมิติทางเพศภาวะกับกลุ่มคนหลากหลายกลุ่มมากขึ้น โดยไม่ได้จำกัดเฉพาะที่เรื่องราวของผู้หญิงเท่านั้น นอกจากนี้ มิติเรื่องเพศยังถูกนำไปวิเคราะห์เชื่อมโยงกับมิติทางสังคมของมนุษย์ในด้านอื่น ๆ มากขึ้น ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ ระบบเศรษฐกิจ การเมือง วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และรวมไปถึงการผลิตความรู้ในพื้นที่ของมานุษยวิทยาด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ มิติเรื่องเพศจึงไม่ได้เป็นเพียงแนวคิดที่ถูกทำให้เป็นชายขอบของการศึกษาสังคมมนุษย์อีกต่อไป แต่ได้กลายมาเป็นแนวคิดหนึ่งที่จะต้องนำมาพิจารณาร่วมกับมิติทางสังคมอื่น ๆ ในการศึกษาของสายสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามากขึ้น

ประเด็นที่น่าสนใจที่ตามมา คือ มานุษยวิทยาสตรีนิยม (feminist anthropology) จะสามารถจัดอยู่ในฐานะของมานุษยวิทยากระแสรอง (Subfield/sub-discipline/sub-division of the discipline) เหมือนมานุษยวิทยาประเภทอื่น ๆ (typology of the discipline) เช่น มานุษยวิทยาเศรษฐกิจ (economic anthropology) มานุษยวิทยาการเมือง (political anthropology) หรือ มานุษยวิทยาสัญญะและสัญลักษณ์ (symbolic anthropology) ได้หรือไม่ เนื่องจากมีการตั้งข้อสังเกตว่า มานุษยวิทยาสตรีนิยมไม่สามารถถูกจัดอยู่ในลักษณะมานุษยวิทยากระแสรอง (subfield) ได้ แต่อาจจะเป็นแนวคิดหนึ่งหรือความรู้ประเภทหนึ่งที่ต้องการต่อต้าน (“anti-thesis”) ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากอคติของเพศชายในงานมานุษยวิทยากระแสหลัก

ในประเด็นนี้ Henrietta L. Moore (1988:6) ตั้งข้อสังเกตว่า แม้การจัดประเภทมานุษยวิทยาออกเป็นกลุ่มประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะแนวคิดทฤษฎี หรือตามลักษณะเฉพาะของการศึกษา (a specialist area of enquiry) ซึ่งสะท้อนถึงความหลากหลายในมานุษยวิทยา (the diversity within anthropology) แต่มานุษยวิทยาแต่ละประเภทยังคงมีการถกเถียงและมีความไม่ลงรอยกันอยู่ค่อนข้างมาก เช่นเดียวกับ มานุษยวิทยาสตรีนิยม ที่แม้จะเป็นทั้งแนวคิดทฤษฎีหรือมีลักษณะเฉพาะของการศึกษาแบบหนึ่งในทางมานุษยวิทยา แต่ก็ยังคงถกเถียงกันอยู่ว่า มานุษยวิทยาสตรีนิยมควรจะถูกเรียกให้อยู่ในฐานะของมานุษยวิทยากระแสรอง (Subfield/sub-discipline/sub-division of the discipline) เหมือนเช่นมานุษยวิทยาประเภทอื่น ๆ หรือไม่ ซึ่ง Moore มองว่า ข้อถกเถียงเหล่านี้เป็นเรื่องของกระบวนการทางการเมืองของการกำหนดนิยามสถานะของมานุษยวิทยาสตรีนิยมในพื้นที่ของมานุษยวิทยากระแสหลัก มากกว่าจะมาสนใจการพิจารณาในเรื่องวิธีคิดและการนำเสนอของมานุษยวิทยาสตรีนิยมอย่างจริงจัง ดังนั้น ประเด็นนี้จึงต้องขึ้นอยู่กับมุมมองและจุดยืนของนักวิชาการเป็นสำคัญ

เชิงอรรถ

[1] Ruth Benedict (1887-1948) เป็นลูกศิษย์ของ Franz Boas มีงานเขียนชิ้นสำคัญ คือ *Pattern of Culture* (1934) ที่ศึกษาชาวอเมริกันพื้นเมืองและกลุ่มอื่น ๆ โดยมองว่าระบบทางวัฒนธรรมมีผลต่อการสร้างพฤติกรรมของมนุษย์ในแต่ละสังคมที่แตกต่างกัน และมีแนวคิดเรื่อง (Configurational approach) และ (Cultural relativism)

[2] Zora Neale Hurston (1891-1960) ผู้หญิงผิวดำเชื้อสายแอฟริกัน-อเมริกันที่เรียนมานุษยวิทยาภายใต้การดูแลของ Franz Boas ในช่วง ปี 1920s ซึ่งการศึกษาในสังคมตะวันตก ณ เวลานั้น ยังคงเป็นพื้นที่ของคนผิวขาวและเธอเป็นนักศึกษาผิวดำเพียงคนเดียวที่ Barnard University ถึงแม้ Zora Neale Hurston ไม่ได้สำเร็จการศึกษาในระดับปริญญาเอกด้านมานุษยวิทยาในท้ายที่สุด ซึ่งมีการสันนิษฐาน

ว่าเป็นเพราะประเด็นเรื่องสีผิวและเรื่องเพศภาวะ ที่มักจะถูกกีดกันและถูกทำให้เป็นชายขอบในวงการศึกษา แต่ Zora Neale Hurston ก็ได้รับการยกย่องในการสร้างสรรค์งานเขียนที่มีลักษณะเฉพาะตัวในรูปแบบต่าง ๆ เช่น *Mules and Men* (1935) และ *Tell My Horse: Voodoo and Life in Haiti and Jamaica* (1938) นอกจากนี้งานเขียนส่วนใหญ่ของเธอยังเกี่ยวกับวัฒนธรรมของคนผิวดำ ความเชื่อ นิยายพื้นบ้านและพิธีกรรมของชาวแอฟริกัน-อเมริกัน (folklore and voodoo) และการอพยพพลัดถิ่นของคนแอฟริกัน (African diaspora)

[3] Phyllis Kaberry (1910-1977) นักมานุษยวิทยาผู้หญิงชาวออสเตรเลียที่ได้รับการศึกษาในด้านมานุษยวิทยาสังคมที่ประเทศอังกฤษภายใต้การดูแลของ Bronislaw Malinowski งานของ Phyllis Kaberry ส่วนใหญ่จะศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงในหลากหลายสังคม โดยเฉพาะในออสเตรเลียและแอฟริกา และการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย นอกจากนี้งานของเธอส่วนใหญ่ยังเกี่ยวกับศาสนาด้วย

[4] Miranda K. Stockett and Pamela L. Geller (2006:3) ตั้งข้อสังเกตว่าพัฒนาการของแนวคิดทฤษฎีด้านสตรีนิยม เช่น การแบ่งเป็นคลื่นลูกที่หนึ่ง คลื่นลูกที่สองและคลื่นลูกที่สาม ไม่ควรพิจารณาในลักษณะของพัฒนาการตามลำดับขั้นเวลาในลักษณะเส้นตรง (a chronologically linear fashion or evolutionary implications) เพราะแต่ละแนวคิดทฤษฎีเกิดขึ้นเพื่อต้องการขับเคลื่อนทางความคิดในประเด็นที่แตกต่างกัน มีจุดเน้นที่แตกต่างกัน เช่นเดียวกับ พัฒนาการจากมานุษยวิทยาว่าด้วยผู้หญิง (Anthropology of Women) ไปสู่ มานุษยวิทยาเพศภาวะ (Anthropology of Gender) และนำมาสู่ มานุษยวิทยาสตรีนิยม (Feminist Anthropology) ที่มี “ความแตกต่างในจุดเน้น” ในแต่ละยุคสมัยด้วย ดังนั้น พัฒนาการเหล่านี้จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า งานมานุษยวิทยาว่าด้วยผู้หญิงตั้งแต่ยุคเริ่มแรกจะหมดความสำคัญลงตามกาลเวลา เพราะงานมานุษยวิทยาเหล่านี้ยังคงมีคุณค่าต่อการนำมาพูดคุยถกเถียงในงานมานุษยวิทยาสตรีนิยมในปัจจุบันด้วยเช่นกัน

[5] งานของ Nancy Scheper-Hughes ที่มีชื่อว่า *Death Without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil* (1993) ซึ่งเป็นงานที่ต้องการแสดงให้เห็นว่า “ความรักของแม่ (Mother Love)” ที่ถูกมองว่าเป็นลักษณะตาม “ธรรมชาติ” ของผู้หญิงนั้น แท้จริงแล้วเป็นมายาคติของชนชั้นกลางที่กำหนดวิธีคิดและการปฏิบัติทางศีลธรรมให้กับความเป็นแม่ขึ้นมาเพื่อครอบงำผู้หญิงคนอื่น ๆ ให้ต้องปฏิบัติตาม โดยไม่ได้คำนึงถึงสภาพแวดล้อมในการมีชีวิตของผู้หญิงกลุ่มอื่น ๆ ที่ต้องเผชิญกับ

สภาวะความยากลำบาก ความหิวโหยและความรุนแรงในการดำรงชีวิตในแต่ละวัน ซึ่งได้ส่งผลทำให้มุมมองต่อการมีชีวิตของผู้หญิงทั้งการเป็นแม่และการเลี้ยงดูเด็ก จึงแตกต่างออกไปจากมายาคติและศีลธรรมของชนชั้นกลาง เป็นต้น

[6] งานของ Emily Martin (2009) *Bipolar Expeditions: Mania and Depression in American Culture* ได้ตั้งคำถามกับระบบความคิดทางด้านวิทยาศาสตร์ การแพทย์และการสร้างคำอธิบายโรคต่าง ๆ ที่เธอมองว่ามีอคติทางเพศแฝงอยู่ และทำการสะท้อนย้อนคิด (Reflexivity) จากในฐานะนักวิจัย นักมานุษยวิทยา และจากประสบการณ์ของตัวเธอเอง ทั้งจากการเป็นแม่และในฐานะของคนที่ถูกนิยามว่ามีอาการไบโพลาร์ งานของ Emily Martin ในด้านหนึ่งจึงเป็นการท้าทายความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่พยายามจะเข้ามาสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับร่างกายที่แยกออกจากบริบททางสังคม โดยเธอมองว่าร่างกาย (biology/material effect) และการสร้างความหมายในทางวัฒนธรรม (cultural construction) ไม่ได้แยกออกจากกัน แต่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ การแพทย์และสื่อทำหน้าที่ในการสร้างความหมายและระบบการตรวจสอบความเจ็บป่วยของร่างกายปัจเจกขึ้นมา เสมือนว่ามันเป็นลักษณะตามธรรมชาติของมนุษย์และเป็นปัญหาของปัจเจก เช่น ความเจ็บป่วย (ทางใจ) ในด้านหนึ่งอาจจะแสดงอาการทางด้านร่างกาย แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่ถูกสร้างภายใต้บริบทของสังคมสมัยใหม่ ซึ่งมีความหมายในทางการแพทย์และระบบการตรวจสอบอารมณ์ความรู้สึกและพฤติกรรมของมนุษย์คอยกำกับเพื่อให้ปัจเจกควบคุมอารมณ์ความรู้สึกและพฤติกรรมของตนเองเพื่อให้ยังสามารถทำการผลิตในโครงสร้างทางสังคมแบบเสรีนิยมใหม่ต่อไปได้ แต่ในขณะเดียวกันระบบเสรีนิยมใหม่ก็ทำให้ปัจเจกต้องขึ้นอยู่ภายใต้ระบบการทำงานที่ต้องแข่งขัน มีความไม่มั่นคงและอยู่ในสภาวะวิตกกังวลอยู่ตลอดเวลา และอาจจะถูกนิยามว่ามีความเจ็บป่วยทางใจและต้องเข้าสู่กระบวนการในการรักษาไปในที่สุด เป็นต้น

[7] เหมือนเช่นที่ Robert J.C. Young (2003:5) ได้เปรียบเปรยไว้ว่า “(T)here was a time when any book you might read, any speech you might hear, any film that you saw, was always told from the point of view of the male. *The woman was there, but she was always an object, never a subject.* From what you would read, or the films you would see, the woman was always the one who was looked at. She was never the observing eye.”

[8] Leni M. Silverstein and Ellen Lewin (2016: 9) ได้กล่าวถึงประเด็นนี้ไว้ว่างานของนักวิชาการผู้หญิงส่วนใหญ่จะถูกละเลยในแนวคิดทฤษฎีหลัก (academic canon) ส่วนหนึ่งเป็นเพราะงานของนักวิชาการผู้หญิงไม่ค่อยได้รับการอ้างอิง (citation) ในระบบของงานวิชาการ ในขณะที่นักวิชาการผู้ชายจะอ้างอิงงานของนักวิชาการผู้ชายด้วยกันเองมากกว่า ด้วยเหตุนี้เอง งานของนักวิชาการผู้หญิงจึงถูกหลงลืมหรือถูกทำให้หายไปจากประวัติศาสตร์ความรู้ในทางมานุษยวิทยา (anthropological intellectual genealogy) และไม่ใช่แต่งานของนักวิชาการผู้หญิงที่ถูกทำให้หายไปในพื้นที่ของความรู้เท่านั้น นักวิชาการที่มีเชื้อชาติ สีผิว ศาสนาและมิติทางสังคมอื่น ๆ ก็ผลิตผลงานวิชาการที่แตกต่างไปจากความรู้กระแสหลักของนักวิชาการผู้ชายตะวันตก ผิวขาว ชนชั้นกลางก็ไม่ได้ถูกให้ความสำคัญด้วยเช่นกัน

[9] Bronislaw Kasper Malinowski (1884-1942) ที่ได้เดินทางไปกับคณะของเจ้าอาณานิคมและถูกส่งไปเก็บข้อมูลผู้คนในหมู่เกาะโทรเบรียนด์ (Trobriand) และด้วยความ “บังเอิญ” ในทางการเมืองในสมัยการล่าอาณานิคมและสภาพแวดล้อมในขณะนั้น ทำให้ Bronislaw Malinowski ต้องติดอยู่ในหมู่เกาะโทรเบรียนด์เป็นเวลานานและไม่สามารถกลับไปประเทศของตัวเองได้ เขาจึงใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการเรียนรู้วัฒนธรรมและภาษาของผู้คนในพื้นที่เหล่านั้น อีกทั้งยังเก็บบันทึกรวบรวมการใช้ชีวิตประจำวันและพิธีกรรมต่าง ๆ ของผู้คนที่อยู่ในบริเวณหมู่เกาะอย่างเป็นระบบ ซึ่งวิธีการนี้ได้กลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของนักเรียนมานุษยวิทยาในเวลาต่อมาและก่อให้เกิดวิธีการทำวิจัยที่เรียกว่า การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมภายใต้การทำงานภาคสนามที่มีระยะเวลาที่ยาวนาน (long-term participant observation) ซึ่งกลายเป็นวิธีการทำวิจัยที่ถูกนำไปใช้ในหลากหลายสาขาวิชา แต่มีการตีความหรือนำไปใช้ที่แตกต่างกันออกไปและย่นย่อระยะเวลาในการทำวิจัยที่สั้นลงไปมาก

[10] Paul Rabinow (2007(1977): xi) ตั้งคำถามว่า ‘If the discipline of anthropology depended on participant-observation or ethnographic fieldwork, then why was it that so little attention had ever been explicitly paid to the nature and experience of fieldwork? And what exactly was fieldwork supposed to contribute to a practice of critical thinking?’

[11] Paul Rabinow (2007(1977): 150) says that ‘Culture is interpretation. The ‘facts’ of anthropology, the material which the anthropologist has gone to the field to find, are already themselves interpretation [...]

‘Facts are made-the word comes from the Latin factum, “made”- and the facts we interpret are made and remade.’

[12] Marjorie Shostak ไม่ได้เรียนมาทางมานุษยวิทยาโดยตรง แต่ได้ติดตามสามีซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา Melvin Konner ไปทำงานภาคสนามในแอฟริกา เพื่อเก็บข้อมูลเกี่ยวกับโภชนาการและภาวะอนามัยเจริญพันธุ์ ด้วยเหตุนี้ Marjorie Shostak จึงได้เข้าไปใช้ชีวิตในแอฟริกาช่วงหนึ่งและได้เรียนรู้ชีวิตของนิสา (Nisa) และผู้หญิง !Kung คนอื่น ๆ นอกจากนี้ Marjorie Shostak ยังได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากการเคลื่อนไหวของกลุ่มสตรีนิยมในโลกตะวัน โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวของนักสตรีนิยมคลื่นลูกที่สอง (1960s-1970s) ที่ผู้หญิงตะวันตกเริ่มตั้งคำถามในเรื่องสิทธิและความไม่เท่าเทียมทางสังคมที่ผู้หญิงต้องเผชิญในด้านต่าง ๆ ทำให้เธอจึงตั้งคำถามว่าผู้หญิงที่มาจากวัฒนธรรมตะวันตกเช่นเธอนั้น จะเข้าใจชีวิตผู้หญิงในสังคมวัฒนธรรมอื่น ๆ ได้อย่างไร (“What was it like being a woman in a culture so outwardly different from my own? (Shostak, 1981: 5).”)

[13] Marjorie Shostak ได้กล่าวไว้ว่า เธอเลือก Nisa เพราะในตอนแรกเธอคิดว่า เรื่องราวของ Nisa มีความเฉพาะและไม่เหมือนใคร (‘unusual and unique’) แต่เธอก็ได้ค้นพบว่าหลังจากที่ได้สัมภาษณ์ผู้หญิงในกลุ่มชนเผ่าหลายคนและก็พบว่าทุกคนก็มีประสบการณ์ทางสังคมที่คล้าย ๆ กัน อีกทั้งยังค้นพบว่าในระหว่างที่เธอสัมภาษณ์กลุ่มผู้หญิงเหล่านี้นั้น สิ่งที่ชาวตะวันตกให้ความสำคัญกับสิ่งที่กลุ่มคนเหล่านี้ให้ความสำคัญมีความแตกต่างกันอย่างมาก การเล่าเรื่องจึงต้องวางอยู่บนเรื่องราวของกลุ่มคนเหล่านี้เป็นหลัก โดยไม่เอาความสนใจของผู้วิจัยเป็นตัวกำหนด ดังนั้นแม้เรื่องราวทั้งหมดจะดูเหมือนว่าเป็นเรื่องของผู้หญิงคนเดียว (Nisa) แต่เรื่องราวของเธอก็เชื่อมโยงอยู่กับผู้หญิงคนอื่น ๆ ที่อยู่ในสังคมวัฒนธรรมเดียวกันด้วยเช่นกัน

[14] การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาเกี่ยวกับอัตชีวประวัติของผู้หญิงคนเดียว (autobiography) คือ การทำวิจัยเชิงคุณภาพรูปแบบหนึ่ง ที่เชื่อมโยงประสบการณ์ของปัจเจกในแต่ละช่วงชีวิตกับสภาพสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมืองที่แวดล้อมตัวบุคคลนั้น ๆ การเขียนงานเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในลักษณะนี้ได้กลายเป็นรูปแบบงานเขียนลักษณะหนึ่งของนักมานุษยวิทยาสตรีนิยมในเวลาต่อมา และสไตล์การเขียนในลักษณะนี้ได้ถูกนำไปใช้ในงานเขียนของนักมานุษยวิทยาที่ไม่ได้นิยามตนเองกับสตรีนิยมด้วยเช่นกัน เช่น งานชาติพันธุ์วรรณนาของ João Guilherme Biehl (จัว เบียล) นักมานุษยวิทยาชาวบราซิล ที่ชื่อว่า *Vita: Life in a Zone of*

Social Abandonment (2005) เองก็ใช้สไตล์การเขียนงานชาติพันธุ์วรรณนาโดยใช้เรื่องราวชีวิตของผู้หญิงที่ชื่อ Catarina (แคททาริน่า) ที่อาศัยอยู่ในVita ซึ่งเป็นพื้นที่ของกลุ่มคนที่ไม่เป็นที่ต้องการของสังคม (a non-place) เรื่องราวชีวิตของ Catarina นั้นสะท้อนให้เห็นเจ็บป่วยทั้งทางร่างกายและจิตใจ (mentally ill) ที่ถูกครอบครัว สังคมและความรู้ทางการแพทย์ตัดสินแล้วว่า “บ้า” กลายเป็นคนไร้บ้านและถูกปล่อยทิ้งให้รอความตายเท่านั้น João Biehl ใช้งานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณนาและภาพถ่ายขาวดำเพื่อสื่อสารเรื่องราวของกลุ่มคนเหล่านี้และพยายามจะข้ามเส้นแบ่งพรมแดนความเข้าใจของผู้คนและตั้งคำถามกับเงื่อนไขในการมีชีวิต วิธีคิดและจริยธรรมของการมีชีวิตในโลกปัจจุบันที่ต้องไปเชื่อมโยงอยู่กับวิธีคิดที่ว่าด้วยครอบครัว การแพทย์ ระบบสวัสดิการในการจัดการดูแลของรัฐและระบบเศรษฐกิจเป็นต้น

[15] แม้ Marjorie Shostak จะถูกวิพากษ์ว่าใช้ชีวิตและเรื่องราวของ Nisa เพื่อสนับสนุนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของนักสตรีนิยมเท่านั้น แต่ Marjorie Shostak มีความเชื่อและความผูกพันอย่างเหนียวแน่นในตัว Nisa แม้กระทั่งในช่วงสุดท้ายของชีวิตของ Marjorie Shostak หลังจากที่ค้นพบว่าตนเองเป็นมะเร็งและจะอยู่ได้อีกไม่นาน เธอได้กลับไปหา Nisa อีกครั้งและ Nisa เองก็พยายามจะใช้ความรู้พื้นบ้านในวัฒนธรรมในการช่วยเยียวยารักษา แต่ Marjorie Shostak ก็ได้เสียชีวิตลงก่อนที่จะเขียนหนังสือเล่มที่สองที่เกี่ยวกับ Nisa เสร็จ ด้วยเหตุนี้ Nisa และเพื่อนนักวิชาการของ Marjorie Shostak จึงร่วมมือกันทำหนังสือเล่มที่สองให้สำเร็จตามความมุ่งหวังของ Marjorie Shostak ในเวลาต่อมา สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง Marjorie Shostak และ Nisa ที่ไม่ได้จำกัดอยู่ในสถานะของ “นักวิจัยและผู้ให้ข้อมูลในช่วงระยะเวลาหนึ่ง” เท่านั้น

[16] มีการสันนิษฐานว่า การที่งานของ Marjorie Shostak ไม่ได้ถูกยอมรับในวงการมานุษยวิทยากระแสหลัก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ Marjorie Shostak ไม่ได้เรียนและถูกฝึกมาในทางมานุษยวิทยาตั้งแต่แรก แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่ Marjorie Shostak ไม่ได้ถูกฝึกมาในทางมานุษยวิทยาตั้งแต่แรก เธอจึงไม่ได้ถูกครอบงำด้วยระบบความคิดและระบบการเขียนในทางมานุษยวิทยามาตั้งแต่แรกด้วยเช่นกัน และด้วยเหตุนี้จึงทำให้รูปแบบงานเขียนของเธอจึงแตกต่างไปจากนักมานุษยวิทยา

กระแสหลักในขณะนั้นไปด้วย งานเขียนของ Marjorie Shostak ทำให้เธอได้รับการยกย่องให้เป็นนักมานุษยวิทยาในเวลาต่อมา แม้เธอจะไม่ได้เรียนมาในด้านนี้เลยก็ตาม

[17] แนวคิดเรื่อง ตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม (Positionality) และ ทฤษฎีจุดยืน สตรีนิยม (feminist standpoint theory) จะให้ความสำคัญกับการตั้งคำถามกับตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมของคนที่ผลิตความรู้ และการเชื่อมโยงตำแหน่งแห่งที่ของตนเองเข้ากับหัวข้อที่ตนเองสนใจศึกษา เพื่อที่จะได้สร้างการสะท้อนย้อนคิด (Reflexivity) ในพื้นที่ทางวิชาการมากขึ้น

[18] การเคลื่อนไหวของนักสตรีนิยมโดยเฉพาะนักสตรีนิยมสายโลกที่สามหรือสายหลังอาณานิคมในช่วงหลังปี 1980 เป็นต้นมา เช่น Chandra Talpade Mohanty (1984) ได้ตั้งคำถามและวิพากษ์นักสตรีนิยมตะวันตกในวิธีคิดของ “การเป็นพี่น้องร่วมกัน (Sisterhood) ของผู้หญิง” หรือ การมองว่า ผู้หญิงมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพราะมีลักษณะทางกายภาพที่เหมือนกันและถูกสร้างให้อยู่ในสถานะที่ด้อยกว่าในทางสังคมที่เหมือนกัน มาสู่การวิเคราะห์ถึงความแตกต่างหลากหลายภายใน (differences) ในผู้หญิงด้วยกันเอง เพื่อที่จะวิเคราะห์ให้เห็นอำนาจที่ครอบงำผู้หญิงแต่ละกลุ่มที่ทำงานอย่างแตกต่างกันผ่านมิติทางสังคมอื่น ๆ เช่น ประเด็นเรื่องเชื้อชาติ สีผิว ชนชั้น ชาติพันธุ์ ศาสนา ความพิการ ฯลฯ หรือแนวคิดเรื่อง การทับซ้อนกันของอำนาจที่หลากหลาย (Intersectionality) ที่พัฒนาโดย Kimberlé Williams Crenshaw (1989) ที่ส่งผลต่อการวิเคราะห์ประเด็นเรื่องผู้หญิงที่มีความซับซ้อนมากขึ้นผ่านมิติทางสังคมต่าง ๆ

[19] The Women’s Liberation Movement argued that ‘the personal is political’/ Okely (1992:8) ‘the personal is theoretical’.

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

Abu-Lughod, L. 1986. *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society.* Berkeley: University of California Press.

Abu-Lughod, L. 1990. "Can There Be A Feminist Ethnography?" *Women & Performance: a journal of feminist theory*, 5(1): 7-27.

Abu-Lughod, L. 2006. "Writing against Culture." In Ellen Lewin (ed.) *Feminist Anthropology: a Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, pp.154-169.

Alatas, S. F. and Sinha, V. 2017. *Sociological Theory Beyond the Canon.* London: Palgrave Macmillan.

Altork, K. 2006. "Walking the Fire Line: The Erotic Dimension of the Fieldwork Experience." In Robben, Antonins C. G. M. and Sluka, J. A. (eds.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological reader*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, pp. 92-107.

Barnard, A. 2000. *History and Theory in Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Behar, R. 1993. *Translated Woman: Crossing the Border with Esperanza's Story.* Boston: Beacon Press.

Behar, R. 1995. "Introduction: Out of Exile." In Ruth Behar and Deborah A Gordon (eds.) *Women Writing Culture,* Berkeley: University of California Press, pp 1-29.

Benezra, A. 2016. “Chapter 2: Feminist Anthropology.” In Iris Van Der Tuin (ed.) *Gender. Macmillan Interdisciplinary Handbooks*, pp. 17-28.

Clifford, J. 1986. “Introduction: Partial Truths.” In James Clifford and George E. Marcus (eds.) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography.* Berkeley: University of California Press, pp. 1-26.

Clifford, J. 1986. “On Ethnographic Allegory?” In James Clifford and George E. Marcus (eds.) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography.* Berkeley: University of California Press, pp. 98-121.

Clifford, J. 1997. “Spatial Practices: Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology.” In Gupta, A. and Ferguson, J. (eds.) *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science.* Berkeley: University of California Press, pp. 185-222.

Comaroff, J. L., and Comaroff, J. 2001. “On personhood: An anthropological perspective from Africa.” *Social Identities*, 7(2): 267–283.

Davies, C. A. 1998. *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Other*. London: Routledge.

Dewalt, K. M. and Dewalt, B. R. 2002. *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers.* Lanham: Altamira Press.

Eriksen, H. T. 2001. “Fieldwork and its Interpretation.” In Eriksen, H. T. (ed.) Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology. London: Pluto Press, pp 24-39.

Ewing, K. P. 1990. “The illusion of wholeness: Culture, self and the experience of inconsistency.” *Ethos.* 18(3): 251–278.

Gordon, D. A. 1995. “Conclusion: Culture writing Women: Inscribing Feminist Anthropology.” In Ruth Behar and Deborah A. Gordon (eds.) *Women Writing Culture.*Berkeley: University of California Press, pp 429-441.

Gupta, A. and Ferguson, J. 1997. “Discipline and Practice: ‘The Field’ as Site, Method, and Location in Anthropology.” In Gupta, A. and Ferguson, J. (eds.) *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science.* Berkeley: University of California Press, pp.1-46.

Hastrup, K. 1993. “The native voice-and the anthropological vision.” *Social Anthropology*, 1(2): 173-186.

Hollan, D. 1992. “Cross-cultural differences in the self.” *Journal of Anthropological Research*, 48(4): 283–300.

Kimberle W. C.1989. “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color.” Stanford Law Review, 43(6): 1241-1299.

Kirschner, S. R. 1987 ‘“Then What Have I to do with Thee?’: On Identity, Fieldwork, and Ethnographic Knowledge.” *Cultural Anthropology*, 2 (2): 211-234.

LiPuma, E. 1998. “Modernity and forms of personhood in Melanesia.” In Michael Lambek and Andrew Strathern (eds.) *Bodies and persons: Comparative perspectives from Africa and Melanesia*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mahmood, S. 2004. *Politics of piety: the Islamic revival and the feminist subject.* Princeton: Princeton University Press.

Martin, E. 1987. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction.* Boston: Beacon Press.

Martin, E. 1991. "The Egg and The Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles." *Signs*, 16(3):485-501.

Martin, E. 2009. *Bipolar Expeditions: Mania and Depression in American Culture.* Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Mascia-Lees, F. E., Sharpe, P. and Cohen, C. B. 1989. "The Postmodernist Turn in Anthropology: Cautions from a Feminist Perspective." *Signs*, 16(3): 7-33.

Mohanty, C. T. 1984. "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses." B*oundary2: On Humanism and the University I: The Discourse of Humanism,* 12(3)-13(1): 333-358.

Mohanty, C. T. 2004. *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham: Duke University Press.

Moore, H L. 1988. "Feminism and Anthropology: The Story of a Relationship." In *Feminism and Anthropology*. Minnesota: University of Minnesota Press, pp 1-11.

Okely, J. 1992. “Chapter 1: Anthropology and autobiography: participatory experience and embodied knowledge.” In Judith Okely and Helen Callaway (eds.) *Anthropology and autobiography.* London: Routledge, pp. 1-28.

Rabinow, P. 1977. *Reflections on Fieldwork in Morocco.* Berkeley: University of California Press.

Robben, A. C. G. M. 2006. “Reflexive Ethnography.” In Robben, Antonins C. G. M. and Sluka, J. A. (eds.) *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological reader*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, pp. 443-446.

Shostak, M. 1981. *Nisa: the life and words of a !Kung woman.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Shostak, M. 2000. Return to Nisa, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Silverstein, L. M. and Lewin, Ellen. 2016. “Introduction: Anthropologies and Feminisms: Mapping Our Intellectual Journey.” In Ellen Lewin and Leni M. Silverstein (eds.) *Mapping Feminist Anthropology in the Twenty-First Century*. New Brunswick: Rutgers University Press, pp. 6-37.

Sökefeld, M. 1999. “Debating self, identity, and culture in anthropology.” *Current Anthropology,* 40(4): 417–448.

Spiro, M. E. 1993. “Is the Western conception of the self “peculiar” within the context of the world cultures?” *Ethos*, 21(2): 107–153.

Stockett, M. K. and Geller, P. L. 2006 "Introduction: Feminist Anthropology: Perspectives on Our Past, Present, and Future." In *Feminist Anthropology: Past, Present, and Future.* Philadelphia: University of Pennsylvania, pp. 1-19.

Stocking, G. 1986. "History of Anthropology: whence/whither." In *bservers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*. Madison: University of Wisconsin Press, pp. 3-11.

Strathern, A. and Stewart, P. J. 1998. "Seeking Personhood: Anthropological Accounts and Local Concepts in Mount Hagen, Papua New Guinea." *Oceania*, 68(3): 170-188.

Strathern, A. and Stewart, P. J. 2011. "Personhood: Embodiment and Personhood." In Frances E. Mascia-Lees (ed.) *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment.* MA: Blackwell Publishing Ltd, pp. 388-402.

Young, R. J. C. 2003. *Postcolonialism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

อุบัติเหตุ สุขภาพ และหลักประกันความเสี่ยงจากการทำงานของคนขับรถจักรยานยนต์ส่งอาหารภายใต้การควบคุมของแพลตฟอร์ม

Accident, health and occupational risk insurance of a motorcycle food couriers in platform-based delivery services

พฤกษ์ เถาถวิล
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
Preuk Taotawin
Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University
Email: pruektt@gmail.com
วรดุลย์ ตุลารักษ์
นักวิจัยอิสระ
Woradul Turarak
Independent Researcher
Email: woradule@gmail.com

วันรับบทความ: 26 มิถุนายน 2566 (Received June 26, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 25 กรกฎาคม 2566 (Revised July 25, 2023)
วันตอบรับบทความ: 25 สิงหาคม 2566 (Accepted August 25, 2023)

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการแสดงให้เห็นว่า อุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพของคนขับรถมอเตอร์ไซค์ส่งอาหารภายใต้แพลตฟอร์ม หรือ “ไรเดอร์” มีความสัมพันธ์กับสภาพการจ้างและสภาพการทำงานภายใต้แพลตฟอร์ม ไรเดอร์มีความเสี่ยงด้านอุบัติเหตุและสุขภาพสูง ขณะที่ได้รับการคุ้มครองจากประกันภัยและประกันสุขภาพเพียงบางส่วน ทำให้ต้องแบกรับความเสี่ยงด้วยตัวเอง และพึ่งพาสวัสดิการภาครัฐ โดยบริษัทแพลตฟอร์มร่วมรับผิดชอบ

เพียงบางส่วนอย่างมีเงื่อนไข และประเด็นสำคัญบทความนี้พิสูจน์ให้เห็นว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัทแพลตฟอร์ม เมื่อเป็นเช่นนี้บริษัทจะต้องให้สิทธิและสวัสดิการแก่ไรเดอร์ตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของผลการวิจัย ซึ่งเป็นการวิจัยเอกสาร ผสานกับการวิจัยภาคสนาม การวิจัยเอกสาร ทำการรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากบริษัทแพลตฟอร์มยอดนิยม 3 แห่ง ผ่านเว็บไซต์ของบริษัท และนำข้อมูลมาตรวจสอบกับการวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องที่ผ่านมา การวิจัยภาคสนามเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์เชิงลึกไรเดอร์จำนวน 35 คน การประชุมกลุ่มย่อย และการสังเกตการณ์อย่างไม่มีส่วนร่วมในพื้นที่ทำงานของไรเดอร์ บทความใช้ทฤษฎีกระบวนการแรงงาน ทำความเข้าใจการทำงานของไรเดอร์ภายใต้การจัดการโดยอัลกอริทึม บทความมีข้อเสนอเชิงนโยบายให้รัฐรับรองสถานภาพของไรเดอร์เป็นลูกจ้างของบริษัทแพลตฟอร์ม และได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน แนวทางนี้จะทำให้สภาพการจ้างงานตามกฎหมายสอดคล้องกับสภาพการจ้างที่เกิดขึ้นจริง และเป็นวิธีการป้องกันอุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพของไรเดอร์โดยแก้ไขที่ต้นเหตุ พร้อมทั้งทำให้ได้รับสิทธิและสวัสดิการที่สมควรได้รับ

คำสำคัญ: งานแพลตฟอร์ม, ทฤษฎีกระบวนการแรงงาน, การจัดการโดยอัลกอริทึม, งานไม่มั่นคง, อาชีวอนามัยและความปลอดภัย

Abstract

This article intends to demonstrate the correlation between accidents and health issues of motorcycle food delivery drivers, referred to as "riders," and their employment conditions within food delivery platform companies. Riders entail high risks in terms of accidents and health, while being partially covered by insurance. They are required to personally accept and manage

these risks, relying on public sector welfare, while the platform company shares a portion of the responsibility under specific conditions. In particular, the article provides proof, that riders are employees of the platform companies, not partners. For these reasons, the company must provide rights and welfare to riders in accordance with labor protection law. This article constituted a component of the research outcomes, which combined document research with fieldwork research. The document research involved gathering relevant data from three leading platform companies through their respective websites. The collected data was then cross-referenced with prior research and related literature. The field study was a qualitative research based on in-depth interviews with 35 riders, focus group meetings, and indirect observations in the riders' working areas. Labor process theory was applied to understand the behavior of riders who are under the control of algorithmic management. The article proposes policy recommendations to the state, advocating for the official recognition of riders' status as employees of platform companies and ensuring their protection under labor laws. This approach would make the employment conditions mandated by the law correspond with the actual hiring circumstances that occur. And it is a way to prevent accidents and health issues by fixing the root cause as well as giving them the rights and welfare they deserve.

Keywords: platform work, labor process theory, algorithmic management, precarious work, occupational health and safety

บทนำ

“บ่ายวันหนึ่งของปี 2564 ขณะขับรถจักรยานยนต์กลับจากส่งอาหารให้ลูกค้า เพื่อไปยังจุดพักรอออเดอร์ประจำวัน นิด ไรเดอร์หญิงย่านเพชรเกษมธนบุรีประสบเหตุที่เธอวิตกกังวลมาโดยตลอด เมื่อรถบรรทุกขนาดเล็กคันหนึ่งวิ่งออกจากซอยตัดหน้ากระชั้นชิด การชนอย่างแรงทำให้เธอหมดสติ ถูกนำส่งโรงพยาบาล มีอาการบาดเจ็บร้ายแรง ดั้งจมูกยุบ ขาหัก กระดูกผ่าเท้าหักและนิ้วเท้าขาด ต้องเทียวรักษาตัวที่โรงพยาบาล 3 เดือน ฟื้นฟูสุขภาพอีก 6 เดือนก่อนทำงานได้ปกติ การรักษาพยาบาลใช้เงินจาก ประกันภัย พ.ร.บ. ของคู่กรณี และได้รับค่าสินไหมทดแทนการขาดรายได้จำนวนหนึ่ง นิดมีลูกในวัยเรียน 3 คน ดูแลลูกคนเดียวเนื่องจากสามีเสียชีวิต ระหว่างหยุดงานขาดรายได้อย่างสิ้นเชิง เธอได้รับการช่วยเหลือทางการเงินจากแม่สูงวัย และเงินบริจาคช่วยเหลือเป็นครั้งคราวจากเพื่อนร่วมอาชีพ ปัจจุบันเธอกลับมาขับจักรยานยนต์ส่งอาหาร ในสภาพร่างกายทุพพลภาพบางส่วน” (บันทึกภาคสนาม, 11 มกราคม 2566)

เรื่องราวของนิดสะท้อนสภาพการทำงานของคนขับขี่รถจักรยานยนต์ส่งอาหารภายใต้แพลตฟอร์ม หรือ “ไรเดอร์” ซึ่งมีจำนวนหลายแสนคนในประเทศไทยปัจจุบัน ความเสี่ยงต่ออุบัติเหตุ ปัญหาสุขภาพจากชั่วโมงทำงานยาวนานบนท้องถนน และความไม่มั่นคงในชีวิตที่เกิดขึ้นโดยสืบเนื่องกัน เป็นปัญหาร่วมของคนในอาชีพนี้ ปัญหานี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะประเทศไทย ในประเทศทั่วโลกคนทำงานลักษณะเดียวกันประสบปัญหาคล้ายคลึงกัน อาชีพไรเดอร์ เป็นรูปแบบหนึ่งของงานแพลตฟอร์ม (platform work)[1] ซึ่งหมายถึงงานและการจ้างงานที่มีแพลตฟอร์มดิจิทัลเป็นสื่อกลางระหว่างแรงงานกับผู้ว่าจ้าง (Eurofound, 2018) หน่วยงานแห่งสหภาพยุโรปเพื่อความปลอดภัยและสุขภาพในการทำงาน (European Agency for Safety and Health at Work, EU-OSHA) แสดงความห่วงใยต่อคนงานแพลตฟอร์ม (platform workers) ซึ่งขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงที่ผ่านมา โดยชี้ว่าคนงานแพลตฟอร์ม

มีความเสี่ยงต่อความปลอดภัยและสุขภาพมากกว่าคนงานตามแบบแผนเดิม ทั้งในกลุ่มงานที่มีความเสี่ยงอยู่แล้ว เช่น งานขนส่ง งานช่าง รวมทั้งงานในกลุ่มอื่น ซึ่งนิยมจ้างงานผ่านแพลตฟอร์มมากขึ้น คนงานแพลตฟอร์มมีสภาพการทำงานที่มีลักษณะพิเศษคือ ถูกควบคุมและสอดส่องการทำงานอย่างเข้มงวดด้วยเทคโนโลยี ทำงานด้วยความเร่งรีบ กดดัน สูญเสียความสมดุลระหว่างงานกับชีวิตส่วนตัว ในสภาพการทำงานเช่นนั้น บริษัทแพลตฟอร์มส่วนใหญ่อ้างว่าบริษัทเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยีจับคู่ความต้องการระหว่างลูกค้า ไรเดอร์คือผู้รับจ้างอิสระ (independent contractors) ที่ใช้บริการของบริษัท บริษัทไม่ใช่นายจ้าง จึงไม่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน สภาพเช่นนี้ทำให้คนงานแพลตฟอร์มทำงานท่ามกลางความเสี่ยงสูง ไม่มีหน่วยงานภายนอกเข้าไปกำกับดูแลความปลอดภัยในการทำงาน ไร้สิทธิและสวัสดิการแรงงาน และต้องแบกรับภาระความเสี่ยงทั้งหมดด้วยตัวเอง (EU-OSHA, 2021)

การตื่นตัวต่อความเสี่ยงด้านความปลอดภัยและสุขภาพของคนงานแพลตฟอร์ม ดังตัวอย่างของ EU-OSHA เกิดจากความตระหนักว่า การเกิดขึ้นของงานแพลตฟอร์ม แม้ด้านหนึ่งส่งผลดีต่อเศรษฐกิจ แต่อีกด้านหนึ่ง อาจทำลายบรรทัดฐานการกำกับดูแลแรงงานที่มีพัฒนาการมานานกว่า 2 ศตวรรษ (ILO, 2021) ในประวัติศาสตร์ การต่อสู้ของแรงงานเพื่อลดชั่วโมงการทำงานและป้องกันแก้ไขสภาพการทำงานที่เสี่ยงอันตราย ได้ทำให้เกิดสถาบัน กฎหมาย และอนุสัญญาสากลเพื่อกำกับดูแลสภาพการทำงาน กระทั่ง “อาชีวอนามัยและความปลอดภัย” (Occupational Health and Safety, OHS) กลายเป็นหัวข้อสำคัญด้านแรงงาน และนำไปสู่การบัญญัติกฎหมายเพื่อกำกับดูแลเรื่องนี้เป็นการเฉพาะ (History of Occupational Safety and Health. n.d.) แต่งานแพลตฟอร์ม ซึ่งอาศัยเทคโนโลยียุคใหม่เป็นเครื่องมือ ได้เปลี่ยนรูปแบบของงาน เปลี่ยนสื่อกลางความสัมพันธ์ระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้าง และสร้างความคลุมเครือของสภาพการจ้าง ส่งผลให้การกำกับดูแลแรงงานที่เคยเป็นมาอยู่ในสถานการณ์ท้าทาย (De Stefano, 2016)

ในสถานการณ์ใหม่ หน่วยงานนโยบายในประเทศพัฒนาแล้วหลายประเทศ ได้เร่งปรับปรุงการกำกับดูแลแรงงานให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง (De Stefano, 2016; 2021; Defossez, 2022) อย่างไรก็ตาม ในระยะเปลี่ยนผ่านของการปรับปรุงกฎระเบียบ คนงานแพลตฟอร์มส่งอาหารในหลายประเทศ เช่น สหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร ฝรั่งเศส อาศัยกระบวนการยุติธรรมในการเรียกร้องสิทธิของลูกจ้าง โดยเป็นโจทก์ฟ้องบริษัทแพลตฟอร์มให้บริษัทรับผิดชอบคนทำงานในฐานะลูกจ้าง การวินิจฉัยของศาลจึงมุ่งไปที่การพิสูจน์สภาพการจ้างงานภายใต้บริษัทแพลตฟอร์ม แม้ศาลแต่ละประเทศมีคำพิพากษาแตกต่างกันเป็นรายกรณี แต่แนวทางที่ใช้ร่วมกันคือ *การพิจารณาอำนาจของแพลตฟอร์มในการบังคับบัญชาการทำงานของไรเดอร์* จากหลักฐานต่างๆ เช่น การกำหนดค่าตอบแทน การติดตามสอดส่องการทำงาน การมีอำนาจเหนือการตัดสินใจรับหรือปฏิเสธงาน ทำงานหรือหยุดงาน การจูงใจด้วยผลประโยชน์ หรือการลงโทษทางวินัย หากบริษัทมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือการทำงานไรเดอร์ในเชิงพฤตินัย ไม่ว่าสัญญาจ้างงานเป็นแบบใด ย่อมจัดว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัท บริษัทต้องปฏิบัติต่อไรเดอร์ในฐานะลูกจ้างตามกฎหมายคุ้มครองแรงงานที่มีอยู่ (Defossez, 2022; อรรคนัฐ วันทนะสมบัติ และอนรรฆ พิทักษ์ธานิน, 2565; ธานี ชัยวัฒน์, กุลลินี มุทธากลิน, และกริยา กุลกลการ, 2565, 2565; ปกิตตา นิภาวรรณ โชติกิตติกุล, 2564)

บทความนี้เกิดจากแรงผลักดันของข้อเท็จจริง ที่ไรเดอร์ในประเทศไทยจำนวนมากประสบอุบัติเหตุระหว่างทำงาน มีคนเสียชีวิต บาดเจ็บ พิการทุพพลภาพ[2] และอีกมากมีปัญหาสุขภาพหรือสุขภาพจิต[3] พวกเขาต้องแบกรับผลกระทบที่เกิดขึ้นด้วยตัวเอง หรือพึ่งพาการดูแลของรัฐ โดยบริษัทแพลตฟอร์มไม่มีส่วนรับผิดชอบ หรือรับผิดชอบเพียงบางส่วนอย่างมีเงื่อนไข ด้วยข้ออ้างว่าไรเดอร์คือผู้รับจ้างอิสระ บทความมีเป้าหมาย 3 ประการ ประการแรก โดยอาศัยหลักการพิจารณาอำนาจของแพลตฟอร์มในการบังคับบัญชาการทำงานของไรเดอร์ ดังกรณีต่างประเทศ บทความนี้จะพิสูจน์ให้เห็นว่า เมื่อ

พิจารณาการทำงานของไรเดอร์ภายใต้บริษัทแพลตฟอร์ม บริษัทมีอำนาจเชิงพฤตินัยในการบังคับบัญชาการทำงานของไรเดอร์ ดังนั้นไรเดอร์จึงเป็นลูกจ้างของบริษัท ประการที่สอง แสดงให้เห็นว่าอุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพ มีความสัมพันธ์กับสภาพการจ้างและสภาพการทำงานภายใต้การควบคุมของแพลตฟอร์ม และประการสุดท้าย แสดงให้เห็นสถานการณ์ไร้หลักประกันความเสี่ยงจากการทำงานในภาวะที่บริษัทอ้างว่าไรเดอร์คือผู้รับจ้างอิสระและผลกระทบที่เกิดขึ้น

การนำเสนอต่อไปนี้ เริ่มจากทบทวนวรรณกรรม เริ่มด้วยทฤษฎีกระบวนการแรงงาน ซึ่งเป็นแนวคิดหลักที่นำมาเป็นเครื่องมือวิเคราะห์สภาพการจ้างงานภายใต้แพลตฟอร์ม ตามด้วยแนวคิดงานไม่มั่นคง เพื่อช่วยประมวลและตีความข้อมูล จากนั้นนำเสนอบทวิเคราะห์ 3 หัวข้อหลัก ในช่วงท้ายสรุป อภิปราย และเสนอแนะ

ทฤษฎีกระบวนการแรงงานและการจัดการโดยอัลกอริทึม

ทฤษฎีกระบวนการแรงงาน (Labour Process Theory, LPT) มาจากงานของมาร์กซ์ (Marx, 1976) กระบวนการแรงงาน ในความหมายกว้างหมายถึง กระบวนการผลิตสินค้าในระบบทุนนิยมที่แรงงานของมนุษย์ถูกแปรเป็นสินค้าหรือบริการ LPT ตามความคิดของมาร์กซ์ เป็นแนวการวิเคราะห์เพื่อเปิดเผยให้เห็นการขูดรีดของทุนเหนือแรงงานที่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์ทางการผลิต (Bottomore, 1991) กล่าวอย่างเจาะจงกระบวนการแรงงานคือการจัดระบบงาน (work organization) เพื่อควบคุมแรงงานให้ทำงานอย่างเต็มกำลังในการสร้างมูลค่าส่วนเกิน (surplus value) ให้ได้มากกว่าค่าจ้างที่จ่ายแก่แรงงาน เพื่อสร้างผลกำไรสูงสุดแก่ทุน (Thompson, 1983) LPT ถูกวิจารณ์มาก แต่ก็ถูกพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ในกลุ่มผู้ได้รับอิทธิพลจากมาร์กซ์ Braverman (1974) วิเคราะห์การผลิตของโรงงานอุตสาหกรรมต้นทศวรรษที่ 20 ซึ่งเขาเรียกว่าระบบทุนผูกขาด (monopoly capital)

การควบคุมแรงงานเกิดขึ้นในระบบการผลิตแบบเทเลอร์ (Tayrotrism) บนการทำงานด้วยระบบสายพาน แบ่งงานออกเป็นส่วนย่อย คนงานไม่จำเป็นต้องมีทักษะสูง (deskill) ทำงานในลักษณะการประกอบชิ้นส่วนงานของตัวเองให้เสร็จ Burawoy (1979) ขยายความเพิ่มเติมว่า ในโรงงานอุตสาหกรรมไม่ได้มีแต่การควบคุม แต่มีการครอบงำทางอุดมการณ์ด้วย ทุนต้องการสร้างเสถียรภาพของกำไร แต่ก็ต้องอำพรางการขูดรีดแรงงาน ปฏิบัติการทางอุดมการณ์มุ่งหมายสร้างความยินยอมพร้อมใจ (consent) ทำให้แรงงานไม่รู้สึกแปลกแยก แต่รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของงาน และมุ่งมั่นทำงานอย่างเต็มกำลังสามารถ

แม้ LPT สร้างคำอธิบายได้อย่างมีน้ำหนัก แต่ถูกวิจารณ์จากหลายทิศทาง โดยรวมคือความเห็นว่า LPT ถูกนำมาใช้อย่างสำเร็จรูป ไม่สอดคล้องกับความจริงที่ซับซ้อน เพราะธุรกิจในระบบทุนนิยมถูกขับเคลื่อนด้วยปัจจัยหลากหลาย เช่น การเงิน การตลาด ตลาดแรงงาน เทคโนโลยี ลักษณะสินค้า รวมทั้งในบริษัทหนึ่งมีหลายหน่วยการผลิต และในแต่ละหน่วยการผลิตมีหลายหน่วยย่อย การจัดการในแต่ละหน่วยไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกัน (Joyce & Stuart, 2021) นักทฤษฎี LPT เสนอทางออกต่อเรื่องนี้โดยแบ่งการควบคุมแรงงานออกเป็นหลายประเภทและระดับ Edwards (1990) แบ่งการควบคุมแรงงานเป็น การควบคุมทั่วไป (general control) ซึ่งเป็นการควบคุมประสิทธิภาพของการผลิตโดยรวม และการควบคุมในระดับเจาะจง (detailed control) ซึ่งเป็นการควบคุมระดับกระบวนการแรงงาน ท่ามกลางข้อถกเถียงและข้อเสนอที่ตามมาอีกจำนวนมาก ผู้สนับสนุน LPT ยืนยันว่าหัวใจของระบบทุนนิยม คือ ทุนงอกเงยจากการขูดรีดมูลค่าส่วนเกินจากแรงงาน ทุนต้องควบคุมกระบวนการแรงงานด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ซึ่งมีความหลากหลาย มีพลวัต และอาจขัดแย้งกันเอง แต่ในช่วงเวลาหนึ่งๆ ทุนจะพัฒนารูปแบบการควบคุมที่เฉพาะเจาะจงและมีประสิทธิภาพขึ้นมาเสมอ (Thompson and Smith, 2010)

ภายใต้การถกเถียงทางทฤษฎี LPT การศึกษารูปแบบการควบคุมภายใต้กระบวนการแรงงาน ถูกพัฒนาให้ชัดเจนมากขึ้น การควบคุมในองค์กร

(หรือในโรงงาน) อาจจำแนกได้เป็น 5 รูปแบบได้แก่ การควบคุมโดยตรง เทคโนโลยี กฎระเบียบองค์กร บรรทัดฐาน และคอมพิวเตอร์ (direct, technical, bureaucratic, normative and computer control) ในทางปฏิบัติแต่ละองค์กรใช้วิธีการควบคุมโดยผสมผสานกัน (Thompson & van den Broek, 2010) ภายใต้เศรษฐกิจแพลตฟอร์ม ซึ่งมีเทคโนโลยีดิจิทัลเป็นเครื่องมือขับเคลื่อนเศรษฐกิจ การจัดการโดยอัลกอริทึม (algorithmic management, AM) เป็นรูปแบบใหม่ของการจัดการ โดยใช้เทคโนโลยีคอมพิวเตอร์ ที่ทำงานด้วยโปรแกรม software ซึ่งถูกออกแบบสำหรับการประมวลข้อมูล สั่งงาน กำกับการทำงาน ประเมินการทำงาน หรือนัยหนึ่งควบคุมแรงงานโดยอัตโนมัติ (Kellogg et al., 2020) ด้วยเหตุที่อัลกอริทึมทำงานอย่างมีประสิทธิภาพในการจัดระบบงานอย่างเป็นขั้นตอนและมีประสิทธิภาพสูง นักวิชาการบางท่านจึงเรียกว่า เป็นรูปแบบใหม่ของระบบการผลิตแบบเทเลอร์ หรือการผลิตแบบเทเลอร์ยุคดิจิทัล (neo-Talorism or Digital Taylorism (Howcroft & Bergvall-Kåreborn, 2019)

แนวการวิเคราะห์การจัดการโดยอัลกอริทึมซึ่งพัฒนามาจาก LPT ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในการวิเคราะห์งานแพลตฟอร์ม งานจำนวนหนึ่งให้ความสนใจกับบทบาทของเทคโนโลยีต่อพฤติกรรมการทำงานของมนุษย์ เช่น Lee et al. (2015) ศึกษาการทำงานของอัลกอริทึมกับพฤติกรรมของคนทำงานในแพลตฟอร์ม งานจำนวนหนึ่งมุ่งวิจารณ์ข้ออ้างเรื่องความอิสระและความยืดหยุ่นของงานแพลตฟอร์ม เช่น Rosenblat & Stark (2016) เสนอว่าคนทำงานภายใต้แพลตฟอร์ม เช่น Uber และ Lyft ไม่มีความอิสระและความยืดหยุ่นตามที่บริษัทกล่าวอ้าง เพราะอัลกอริทึมควบคุมข้อมูลซึ่งมีผลต่อการตัดสินใจของคนงาน ทำให้คนงานตัดสินใจภายใต้ความไม่สมมาตรของข้อมูล (information asymmetries) ประกอบกับการจ่ายค่าตอบแทนตามสถานการณ์ (surge pricing) และการจัดอันดับตามผลงาน (rating) ทั้งหมดมีผลต่อการตัดสินใจของคนงาน ซึ่งเท่ากับว่าแต่บริษัทมีอำนาจทาง

อ้อมในการบังคับบัญชาคนงาน (indirect control) งานจำนวนหนึ่งมุ่งโต้แย้งข้ออ้างการเป็นตัวกลางให้บริการเทคโนโลยีของบริษัทแพลตฟอร์ม เช่น Gandini (2019) แสดงให้เห็นว่างานแพลตฟอร์มมีควบคุมงานไม่ต่างกับในโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งเท่ากับเกิดความสัมพันธ์ทางการผลิต (point of production) ระหว่างทุนกับแรงงาน จึงปฏิเสธไม่ได้ว่าแพลตฟอร์มคือนายจ้างของแรงงาน ไม่ต่างกับเจ้าของโรงงานคือนายจ้างของแรงงาน นอกจากนั้นมีงานศึกษาผลกระทบจาก AM ในแง่มุมอื่น เช่น Milkman et al. (2021) เสนอว่าแม้งานแพลตฟอร์มเพิ่มโอกาสการจ้างงานให้คนกลุ่มต่าง ๆ มากขึ้น แต่ยังมีเงื่อนไขขึ้นกับเพศสภาพและชนชั้น ไม่ต่างจากการจ้างงานตามแบบเดิม Tassinari & Maccarrone (2020) ท้าทายความเชื่อว่างานแพลตฟอร์มทำให้แรงงานรวมตัวกันได้ยาก โดยพบว่าภายใต้ความรู้สึกไม่เป็นธรรมในการจ้างงาน ได้เกิดการความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และการรวมกลุ่มในรูปแบบใหม่ ๆ ของแรงงาน

ท่ามกลางงานศึกษาจำนวนมาก Kellogg et al. (2020) ได้สร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎีเป็นแนวทางวิเคราะห์การทำงานของอัลกอริทึมไว้อย่างเป็นระบบ โดยรากฐานความคิดจาก LPT งานชิ้นนี้เสนอให้พิจารณาอัลกอริทึมในฐานะระบบการจัดการข้อมูลเพื่อควบคุมแรงงาน โดยมีภารกิจ 3 ด้านคือ *การกำกับการทำงาน* (work direction) โดยเทคนิค 2 ประการ ประการแรกคือการให้โอกาสคนงานตัดสินใจ แต่โน้มน้าวการตัดสินใจด้วยคำแนะนำ และให้ทางเลือกจำกัด ประการที่สอง การจำกัดการเข้าถึงข้อมูลบางส่วนที่บริษัทสงวนไว้ และจำกัดพฤติกรรมสิ่งไม่พึงประสงค์ในการทำงาน *การประเมินการทำงาน* (work evaluation) โดยการบันทึกประวัติการทำงานของคนงานทุกขั้นตอน นำข้อมูลมาใช้จัดลำดับผลงานและความนิยม (raking and rating) เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลในการมอบหมายงานในครั้งหน้า และ*การสร้างวินัยในการทำงาน* (work discipline) โดยการให้รางวัล เช่น การให้โบนัส การให้สิทธิพิเศษ และการลงโทษ เช่น การไม่จ่ายงานให้ การทำให้ได้งานน้อยลง

หรือปิดระบบ ดังนั้นการจัดการโดยอัลกอริทึมใช้เทคนิคการควบคุมหลายประเภทในเวลาเดียวกัน โดยนายจ้างไม่ต้องควบคุมด้วยตัวเองโดยตรง

Joyce & Stuart (2021) เห็นว่า การวิเคราะห์ AM อาจยังไม่สามารถเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างทุนกับแรงงานในงานแพลตฟอร์มได้ดีพอ แน่นอนว่างานแพลตฟอร์มเป็นรูปแบบการจัดการแบบใหม่ แต่การจัดการนี้วางอยู่บนกลยุทธ์ (strategy) อื่น ๆ ซึ่งบางส่วนเป็นกลยุทธ์ที่เกิดขึ้นมานานแล้ว และบางส่วนเป็นกลยุทธ์เชิงกฎหมาย จึงเสนอว่ากลยุทธ์การควบคุมแรงงานของแพลตฟอร์มมี 3 ประการ ได้แก่ *ประการแรก การจัดการโดยอัลกอริทึม* โดยใช้อัลกอริทึมเป็นเครื่องมือจัดสรรงาน กำกับงาน ประเมินงาน จัดอันดับความสามารถในการทำงาน (ดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้ว) *ประการที่สอง ระบบค่าตอบแทน* ลักษณะที่บริษัทแพลตฟอร์มมีร่วมกันคือ การจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น (piece-based) ซึ่งเป็นเทคนิคกระตุ้นการทำงานที่นายจ้างใช้มานาน นับตั้งแต่มีกฎหมายกำหนดมาตรฐานเวลาทำงานของคนงาน อันที่จริงการจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น กับการจ่ายค่าตอบแทนตามเวลาทำงาน (time-based) ไม่ได้เป็นสองระบบที่แยกขาดกัน เพราะนายจ้างจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น โดยคำนวณจากเวลาในการทำงาน อีกนัยหนึ่งเป็นการใช้เวลาทำงานเป็นฐานการคำนวณค่าตอบแทนรายชิ้น การกำหนดอัตราค่าตอบแทนต่อชิ้นงานสามารถใช้เป็นเครื่องมือกระตุ้นการทำงานของคนงานได้ และ*ประการที่สาม การกำหนดสถานะของบริษัท* บริษัทแพลตฟอร์มมักนิยามตัวเองว่าเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี แพลตฟอร์มที่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจบางราย จัดวางตัวเองไว้นอกกฎหมายควบคุมธุรกิจ หรือ “การเก็งกำไรภายใต้กฎหมายและการกำกับควบคุม” (legal and regulatory arbitrage) ดังที่บริษัท Uber ในสหรัฐอเมริกา เรียกตัวเองว่าผู้ให้บริการด้านเทคโนโลยี แทนที่จะเรียกตัวเองว่าผู้ให้บริการด้านการขนส่ง ในหลายประเทศการกำหนดสถานะของบริษัทเช่นนี้ ทำให้บริษัทจ้างแรงงานได้โดยไม่ถูกกำกับด้วยกฎหมายคุ้มครองแรงงาน สามารถลดต้นทุนจัดสวัสดิการแรงงาน และสามารถแก้ไขกฎระเบียบการจ้างงานได้ตามอำเภอใจ

งานไม่มั่นคงและความไม่มั่นคงจากงานแพลตฟอร์ม

งานไม่มั่นคง (precarious work) หมายถึงงานที่ไม่แน่นอน ไม่สม่ำเสมอ ขาดความมั่นคง แรงงานต้องแบกรับความเสี่ยงจากการทำงานด้วยตัวเอง โดยนายจ้างไม่มีส่วนรับผิดชอบ และแรงงานเข้าถึงการคุ้มครองทางสังคมจากรัฐได้จำกัด (Kalleberg & Hewison, 2013) งานไม่มั่นคงมักเกิดขึ้นกับการจ้างงานไม่มาตรฐาน (non-standard employment) เช่น งานบางช่วงเวลา งานระยะสั้น งานชั่วคราว งานเหมาช่วง เนื่องจากเป็นงานระยะสั้น จึงไม่มีสัญญาจ้างงาน หรือสัญญาแบบไม่เป็นทางการ คนทำงานประเภทนี้ถูกจัดเป็นผู้รับจ้างอิสระ (independent contractor) หรือเจ้าของกิจการ (self-employed) ไม่ได้รับสิทธิและสวัสดิการตามกฎหมายคุ้มครองแรงงาน (Kalleberg, 2000) งานไม่มั่นคงมักเป็นงานค่าตอบแทนต่ำ ใช้ทักษะต่ำ และไม่ปลอดภัย ทำให้เกิดผลกระทบต่อแรงงานทั้งในมิติเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพ (Rubery et al., 2018)

งานไม่มั่นคง ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือเป็นงานชั่วคราว ทำให้เกิดความยืดหยุ่นในการจ้างงานที่ให้ประโยชน์กับทุน ในกระแสโลกาภิวัตน์และเสรีนิยมใหม่ งานไม่มั่นคงขยายตัวอย่างรวดเร็วทั่วโลก และการจ้างงานแบบยืดหยุ่น (flexible employment) เป็นกลยุทธ์สำคัญของการสะสมทุนในสถานการณ์ใหม่ (Kalleberg & Hewison, 2013) เมื่อนำเอาลักษณะของงานไม่มั่นคงซึ่งเกิดขึ้นมาก่อน มาทาบวัดกับงานแพลตฟอร์มในปัจจุบัน จะเห็นว่างานแพลตฟอร์มเป็นงานไม่มั่นคง และมีพลวัตไปในทิศทางของความไม่มั่นคงมากขึ้น Fleming (2017) ระบุว่าการจงใจบิดเบือนความสัมพันธ์การจ้างงานระหว่างแพลตฟอร์มกับแรงงาน ให้แรงงานเป็นผู้รับจ้างอิสระ โดยอาศัยช่องว่างทางกฎหมาย เป็นการถ่ายโอนความรับผิดชอบต้นทุนและความเสี่ยงของเจ้าของกิจการ ไปให้แรงงานในระดับปัจเจกบุคคลแบกรับ Lehdonvirta (2016) ชี้ว่าแรงงานแพลตฟอร์มซึ่งเป็นการทำงานคนเดียว กระจัดกระจาย แข่งขันกันเอง ทำให้สำนึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมีน้อย อำนาจต่อรอง

กับทุนจึงลดน้อยลง Todoli-Signes (2017) ชี้สภาพการทำงานเป็นครั้งคราว หรือ “งานกิ๊ก” (Gig Work) ภายใต้สถานะผู้รับจ้างอิสระ และถูกควบคุมด้วยเทคโนโลยีดิจิทัล ทำให้คนงานมีสภาพพึ่งพาต่อแพลตฟอร์มสูง และถูกขับเคี่ยวโดยเทคโนโลยีให้ทำงานอย่างหนัก ด้วยลักษณะดังกล่าวมา นักวิชาการบางท่านเห็นว่างานแพลตฟอร์มคือ “ความไม่มั่นคงอย่างยิ่งยวดรูปแบบใหม่ในความสัมพันธ์ด้านแรงงาน” (new ultra-precarious labour relations) (Zwick, 2018)

เมื่อพินิจงานไม่มั่นคง โดยมุ่งประเด็นความปลอดภัยและสุขภาพ งานจำนวนหนึ่งชี้ว่าแรงงานแพลตฟอร์มมีปัญหาในประเด็นนี้มากเป็นพิเศษ Fox et al., (2019) ศึกษางานกิ๊กในสหราชอาณาจักรพบว่า ลักษณะของงานกิ๊กซึ่งเป็นงานชั่วคราว ค่าตอบแทนต่ำ งานด่วน และไม่ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายแรงงาน นำไปสู่ปัญหาสุขภาพและสุขภาพจิตของคนทำงานอย่างมาก Glavin & Schieman (2022) พบว่ามีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญของสุขภาพจิตกับระดับความพึ่งพาต่องานแพลตฟอร์ม คนงานยิ่งพึ่งพารายได้จากงานแพลตฟอร์มมาก ยิ่งมีความเครียดสะสมและปัญหาสุขภาพจิตมาก Gregory (2020) กรณีศึกษาประเทศสกอตแลนด์ ชี้ประเด็นด้านความเสี่ยงในมุมมองของคนงานส่งอาหารใน 3 มิติคือ *ความเสี่ยงด้านร่างกาย* จากอุบัติเหตุและสุขภาพในการทำงาน และการไม่มีหลักประกันด้านสุขภาพ *ความเสี่ยงด้านการเงิน* จากค่าตอบแทนต่ำ ไม่แน่นอน ไม่สม่ำเสมอ และ *ความเสี่ยงด้านข้อมูลข่าวสาร* จากการได้ข้อมูลจากแพลตฟอร์มอย่างไม่ครบถ้วนจึงขาดอำนาจตัดสินใจ ไม่เข้าใจกฎการทำงานอย่างชัดเจน การเก็บข้อมูลส่วนบุคคลและการสอดแนมการทำงานโดยอัลกอริทึม และคนงานมักจัดการความเสี่ยงที่เกิดขึ้นด้วยการทำให้เป็นปัญหาส่วนบุคคล เป็นเรื่องปกติ และพยายามลดความเสี่ยงด้วยตัวเอง (privatizing, normalizing and minimizing risks) ซึ่งมีนัยว่าคนงานจำยอมต่อสภาพที่เกิดขึ้นมากกว่ามองว่าบริษัทต้องเข้ามารับผิดชอบ Christie & Ward (2019) ศึกษาแรงงานกิ๊กภาคขนส่งในสหราช

อาณาจักร ได้ข้อสรุปปัจจัยเสี่ยงต่ออุบัติเหตุจากการทำงาน 4 ประการคือ 1) ความกดดันในการทำงานที่เร่งรีบ 2) การเสียสมาธิในการขับขี่ เนื่องจากต้องคอยดูกับคำสั่งงานบนหน้าจอเครื่องมือสื่อสาร 3) ความเหนื่อยล้าจากชั่วโมงทำงานที่สูงกว่าปกติ และ 4) การเลือกที่จะขับขี่ด้วยความเสี่ยง เพราะต้องการทำงานให้ได้มากชิ้นและมีรายได้สูงขึ้น จึงขับขี่ในยามสภาพอากาศไม่อำนวย หรือขับขี่ผิดกฎจราจร

จากการทบทวนวรรณกรรมทั้งสองหัวข้อ บทความนี้นำข้อเสนอของ Joyce & Stuart (2021) มาใช้วิเคราะห์การคุมแรงงานของแพลตฟอร์มผ่านกลยุทธ์ 3 ด้าน ได้แก่ การจัดการโดยอัลกอริทึม การจ่ายค่าตอบแทน และการใช้ช่องว่างทางกฎหมาย ในส่วนการวิเคราะห์ AM ใช้ข้อเสนอของ Kellogg et al. (2020) เพื่อสำรวจการทำงานของอัลกอริทึม ในขั้นตอนการกำกับงาน การประเมินงาน และการสร้างวินัยในการทำงาน และในการวิเคราะห์ความเสี่ยงของอุบัติเหตุและสุขภาพ รวมทั้งความไม่มั่นคงในการทำงานของไรเดอร์ ใช้แนวทางของ Christie & Ward (2019) เพื่ออธิบายสาเหตุและผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการทำงาน

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิจัย ซึ่งเป็นการวิจัยเอกสาร ผสานกับการวิจัยภาคสนาม การวิจัยเอกสารรวบรวมข้อมูลเงื่อนไขการให้บริการตลอดจนวิธีการ และกฎระเบียบในการทำงานของไรเดอร์ภายใต้บริษัทแพลตฟอร์มส่งอาหารยอดนิยม 3 ราย โดยสำรวจข้อมูลจากเว็บไซต์ของบริษัทในอินเทอร์เน็ต และตรวจสอบข้อมูลกับการวิจัยที่เกี่ยวข้องที่เผยแพร่ในช่วงที่ผ่านมา (ดู บรรณานุกรม) รวมถึงข่าวสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องที่ปรากฏในอินเทอร์เน็ต การวิจัยภาคสนามเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก การจัดประชุม และการสังเกตการณ์อย่างไม่มีส่วนร่วม เก็บข้อมูลระหว่างเดือนมิถุนายน 2565 ถึงเดือนมีนาคม 2566 การสัมภาษณ์

เชิงลึก เป็นการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง ผู้ให้ข้อมูลหลักคือไรเดอร์ในพื้นที่กรุงเทพฯ และปริมณฑลและจังหวัดใกล้เคียง (21 คน) เชียงใหม่ (7 คน) และอุบลราชธานี (7 คน) ให้ความสำคัญกับไรเดอร์ที่เคยประสบอุบัติเหตุ โดยเฉพาะอุบัติเหตุร้ายแรง ถึงปานกลาง โดยไม่จำกัดว่าทำงานภายใต้แพลตฟอร์มใด ในจำนวนผู้ให้สัมภาษณ์รวมทั้งสิ้น 35 คน เป็นผู้เคยประสบอุบัติเหตุ 23 คน ไม่เคยประสบอุบัติเหตุ 12 คน อายุต่ำสุด 19 ปี สูงสุด 59 ปี อายุเฉลี่ย 37 ปี เพศชาย 23 คน เพศหญิง 12 คนส่วนใหญ่ (ประมาณ 2 ใน 3) ประกอบอาชีพไรเดอร์เป็นอาชีพหลัก การประชุมเป็นการสนทนากลุ่ม/การประชุมเชิงปฏิบัติการ/การเสวนาทางวิชาการ ซึ่งจัดขึ้นรวม 6 ครั้ง ในแต่ละครั้งมีไรเดอร์เป็นผู้ร่วมประชุมหลัก บางครั้งมีผู้เชี่ยวชาญหรือนักพัฒนาองค์กรเอกชนเข้าร่วม การสังเกตการณ์การทำงานของไรเดอร์ที่จุดจอดพักหลายครั้ง และการชุมนุมเรียกร้องสิทธิของไรเดอร์ 1 ครั้งในพื้นที่กรุงเทพฯ

การควบคุมแรงงานของแพลตฟอร์ม

แพลตฟอร์มส่งอาหาร (food delivery platform) เป็นส่วนหนึ่งของธุรกิจส่งอาหาร ซึ่งประกอบด้วยผู้เล่นทางธุรกิจ 4 ฝ่าย ได้แก่ บริษัทแพลตฟอร์ม ร้านอาหาร ผู้ใช้บริการ และไรเดอร์ โดยบริษัทแพลตฟอร์มทำหน้าที่เป็นตัวกลางจับคู่ความต้องการระหว่างผู้ใช้บริการสั่งอาหารกับไรเดอร์และร้านอาหาร รายได้ของแพลตฟอร์มมาจากค่าดำเนินการ (commissions) จากร้านอาหารและไรเดอร์ ค่าธรรมเนียมจากผู้ใช้บริการ (fee) และรายได้อื่นๆ เช่น ค่าโฆษณา ค่าการตลาด ค่าสมาชิก ส่วนรายได้ของไรเดอร์มาจากค่าตอบแทนที่บริษัทแพลตฟอร์มจ่ายให้ตามอัตราที่บริษัทกำหนด (ปุญญภพและภัทรพล, 2564) งานวิจัยที่ผ่านมาได้ให้รายละเอียดของธุรกิจของแพลตฟอร์ม ความสัมพันธ์ระหว่างแพลตฟอร์มกับไรเดอร์ ลักษณะประชากร สภาพการทำงาน การคุ้มครองทางสังคม และความปลอดภัยอาชีวอนามัยและสภาพแวดล้อมในการทำงานของไรเดอร์ไว้แล้ว (ดู เกรียงศักดิ์และวรดุลย์, 2563; อรรคนัฐ

และอนรรฆ, 2565; ธานี, กุลลินี, และกริยา, 2565; สถาบันส่งเสริมความปลอดภัย, 2565) เพื่อทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างแพลตฟอร์มกับไรเดอร์ในมิติความสัมพันธ์ทุน-แรงงานในระบบทุนนิยมให้ดีขึ้น หัวข้อนี้วิเคราะห์การควบคุมแรงงานของแพลตฟอร์ม ภายใต้กลยุทธ์ 3 ด้าน ได้แก่ การกำหนดสถานะของบริษัทแพลตฟอร์มเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี การให้ค่าตอบแทนรายชิ้น และการจัดการโดยอัลกอริทึม (Joyce & Stuart, 2021) การอภิปรายข้างหน้าเป็นกรณีศึกษาบริษัทแพลตฟอร์ม 3 ราย ได้แก่ แพลตฟอร์มยอดนิยม (แพลตฟอร์ม A) แพลตฟอร์มคู่แข่ง (แพลตฟอร์ม B) และแพลตฟอร์มที่เคยได้รับความนิยม (แพลตฟอร์ม C) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

การกำหนดสถานะของบริษัทแพลตฟอร์มเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี

โมเดลธุรกิจของธุรกิจแพลตฟอร์มคือ การกำหนดสถานะของบริษัทเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี “ตัวกลาง” จับคู่ความต้องการระหว่างแรงงาน/ผู้ให้บริการอิสระ (independence contractor) กับลูกค้า (customer) ลูกค้าเพียงแต่ลงทะเบียนและใช้งานผ่านแอปพลิเคชันของบริษัท บริษัทจะทำหน้าที่เชื่อมความต้องการของลูกค้าเข้ากับผู้ให้บริการ เมื่อสินค้าและบริการถึงมือลูกค้า บริษัทจะหักเงินจำนวนหนึ่งเป็นค่าธรรมเนียมการดำเนินการของบริษัท (Shapiro, 2017) แต่ในมุมมองของทฤษฎีกระบวนการแรงงาน ความสัมพันธ์ระหว่าง แรงงาน/ผู้ให้บริการ-บริษัท-ลูกค้า ไม่ได้เป็นไปอย่างตรงไปตรงมา เพราะในทางปฏิบัติบริษัทมีบทบาทและอำนาจมากกว่าการเป็นตัวกลาง ในแง่นี้บริษัทแพลตฟอร์มจึงอาศัยเทคโนโลยี เป็นเครื่องมืออำพรางฐานะทางธุรกิจที่แท้จริงและความรับผิดชอบที่พึงมีต่อแรงงาน (Gandini, 2019)

แพลตฟอร์มส่งอาหารในประเทศไทยก็เช่นเดียวกัน ผู้เขียนสำรวจเว็บไซต์ของบริษัทแพลตฟอร์มและพบว่าบริษัทได้นิยามตัวเองเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยีตัวกลางในการสั่งอาหาร พร้อมกับนิยามแรงงานส่งอาหารให้เป็นผู้รับจ้างอิสระ พื้นที่ของการนิยามและกำหนดความสัมพันธ์การจ้างงาน

ดังกล่าวเกิดขึ้นในขั้นตอนการสมัครเข้าเป็นไรเดอร์ภายใต้แอปพลิเคชันของบริษัท

พิจารณาการสมัครเป็นไรเดอร์ภายใต้แพลตฟอร์มในระบบออนไลน์ แม้ว่าแต่ละบริษัทมีรายละเอียดการกรอกข้อมูลผู้สมัครแตกต่างกัน แต่มีขั้นตอนสำคัญคล้ายกันคือ การยินยอมข้อกำหนดของบริษัท หรือยอมรับสัญญาจ้างงานตามที่บริษัทกำหนด เช่น กรณีแพลตฟอร์ม A ในขั้นแรกของการสมัครคือการลงทะเบียนเป็นพาร์ทเนอร์คนขับซึ่งผู้สมัครต้องกรอกข้อมูลส่วนบุคคล ที่หน้ากรอกข้อมูลนี้ทางด้านล่างของหน้าจอมีข้อความ “คลิกที่นี่” และข้อความขนาดเล็กมากเขียนว่า *“การคลิกปุ่มนี้เพื่อใช้บริการ หมายความว่าข้าพเจ้าตกลงให้บริษัท A มีสิทธิ์รวบรวม ใช้ และเปิดเผยข้อมูลที่ข้าพเจ้าเตรียมให้โดยเป็นไปตามประกาศความเป็นส่วนตัว และข้าพเจ้าตกลงปฏิบัติตามข้อกำหนดและเงื่อนไขในการใช้บริการ ซึ่งข้าพเจ้าได้อ่านและทำความเข้าใจเรียบร้อยแล้ว”* หากผู้สมัครแตะไปที่ป้ายข้อความ ระบบจะนำไปสู่รายละเอียดที่กำหนดไว้ และไม่ว่าผู้สมัครจะเข้าไปอ่านรายละเอียดหรือไม่ก็ตาม ผู้สมัครต้อง “คลิกที่นี้” จึงลงทะเบียนสำเร็จ

ในรายละเอียดข้อกำหนดซึ่งมีความยาวหลายหน้ากระดาษ โครงสร้างของเนื้อหาแบ่งเป็นหลายหมวด เช่น คำจำกัดความ คำรับรอง ข้อผูกพัน การร้องเรียน การสงวนสิทธิ์ของบริษัท เป็นต้น พิจารณาในประเด็นสำคัญ เช่น *<u>การนิยามตัวเอง</u>* แพลตฟอร์ม A ระบุว่า ...คือบริษัททางเทคโนโลยีที่ให้บริการแพลตฟอร์มสำหรับผู้บริโภค... แพลตฟอร์ม B ระบุว่า ...เป็นเจ้าของผู้พัฒนา และให้บริการแอปพลิเคชัน โดยทำหน้าที่เป็นแพลตฟอร์มด้านเทคโนโลยีสำหรับพนักงานจัดส่งเพื่อติดต่อกับผู้ใช้ที่ส่งคำสั่ง... ในประเด็น *<u>สถานะของไรเดอร์</u>* แพลตฟอร์ม A ระบุว่า [ไรเดอร์คือ] “พาร์ทเนอร์” หมายถึง บุคคลภายนอกที่เป็นอิสระ... ที่จัดหาโซลูชั่น (การอาหารหรือเครื่องดื่ม ของชำ และ/หรือ ผลิตภัณฑ์และบริการอื่น ๆ) แพลตฟอร์ม B ระบุว่า ... คือ "พนักงานจัดส่ง” หมายถึง พนักงานจัดส่ง คนขับรถ หรือคนขับที่เข้าสู่ระบบ

และใช้แอปพลิเค...และท่านตกลงที่จะไม่ถือตนว่าเป็นลูกจ้าง ตัวแทน หรือผู้แทนของบริษัทฯ ส่วนแพลตฟอร์ม C ซึ่งมีรูปแบบสัญญาเป็น “การจ้างทำของ” ระบุว่า ไรเดอร์คือ “ผู้รับจ้างอิสระ” ในการให้บริการแก่บริษัทฯ และมิใช่ลูกจ้าง พนักงาน ตัวแทน หรือหุ้นส่วนของบริษัทฯ ในประเด็น*การสงวนสิทธิ์ของบริษัท* แพลตฟอร์ม A ระบุว่า ...อาจแก้ไขข้อกำหนดต่าง ๆ ในข้อตกลงเมื่อใดก็ได้ และการแก้ไขจะมีผลบังคับใช้เมื่อประกาศลงบนเว็บไซต์... หรือบนแอปพลิเคชัน คุณมีหน้าที่ในการทบทวนและตรวจสอบข้อตกลงการให้บริการอย่างสม่ำเสมอว่ามีการแก้ไขหรือไม่ แพตลฟอร์ม B ระบุว่า ข้อกำหนด... อาจมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็นครั้งคราว โดยจะมีการประกาศการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบนแอปพลิเคชัน ซึ่งพนักงานจัดส่งจะต้องอ่านและยอมรับในการแก้ไขเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก่อนที่พนักงานจัดส่งจะใช้แอปพลิเคชันต่อไป... แพลตฟอร์ม C ระบุว่า กรณีที่ผู้รับจ้างอิสระไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงหรือคำรับรองใด ๆ ตามที่กำหนด บริษัทฯ มีอำนาจในการระงับไม่ให้ผู้รับจ้างอิสระสามารถเข้าถึงแอปพลิเคชัน... หรือลงโทษในรูปแบบอื่น ๆ หรือยกเลิกสัญญา...เป็นต้น

ในการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง เมื่อสอบถามว่าในการสมัครงานได้อ่านข้อกำหนดของบริษัทก่อนให้ความยินยอมหรือไม่ ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่ตอบว่า อ่านแบบผ่าน ๆ เพราะเอกสารมีความยาวมาก ในขณะที่บางคนบอกว่าไม่สนใจจะอ่าน เพราะไม่ว่าข้อตกลงเขียนว่าอย่างไรก็จะสมัคร ไม่ว่าไรเดอร์จะอ่านข้อกำหนดของบริษัทหรือไม่ก็ตาม การให้การยินยอมข้อกำหนดของบริษัทนับเป็นนิติกรรมระหว่างสองฝ่าย ที่ยอมรับแต่เบื้องต้นว่า แพลตฟอร์มคือผู้ให้บริการเทคโนโลยี ซึ่งเท่ากับว่าไรเดอร์ยอมรับว่าเป็นผู้รับจ้างอิสระและบริษัทมีอำนาจโดยสมบูรณ์ในปรับเปลี่ยนข้อกำหนดการใช้เทคโนโลยีของบริษัท

การจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น

ธุรกิจแพลตฟอร์มไม่ได้ใช้แต่กลยุทธ์ใหม่ในการควบคุมแรงงานเท่านั้น แต่ยังนำกลยุทธ์ดั้งเดิมมาใช้ด้วย การจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น (piece rate) เป็นวิธีจ่ายค่าตอบแทนที่เกิดขึ้นนานแล้ว นิยมใช้ในอุตสาหกรรมที่เป็นการทำงานแบบซ้ำ ๆ หรืองานที่นายจ้างต้องการควบคุมการทำงานอย่างเข้มข้น เช่น อุตสาหกรรมสิ่งทอ ตัดเย็บเสื้อผ้า ขนส่ง การเกษตร และมักใช้กับการจ้างงานแบบจ้างเหมา หรืองานที่รับไปทำที่บ้าน (Borino, 2018) การจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น สามารถใช้เป็นเทคนิคกระตุ้นการทำงานของแรงงาน โดยใช้อัตราค่าตอบแทนต่อชิ้นงานเป็นสิ่งจูงใจ เช่น เมื่อนายจ้างต้องให้แรงงานทำงานเร็วขึ้น จะลดอัตราค่าตอบแทนต่อชิ้นงานให้ต่ำลง แรงงานจะตอบสนองด้วยการเร่งมือทำงาน ให้ได้ชิ้นงานมากขึ้นเพื่อให้ได้รายได้ตามที่คาดหวังในแต่ละวัน (Burawoy, 1979)

การนำวิธีการจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้นมาใช้ในงานแพลตฟอร์มส่งอาหาร มีความสอดคล้องกับกลยุทธ์การกำหนดให้แรงงานเป็นผู้รับจ้างอิสระ ซึ่งไรเดอร์จะได้ค่าตอบแทนจากแพลตฟอร์มเมื่อทำงานสำเร็จแต่ละครั้ง ขณะเดียวกันค่าตอบแทนรายชิ้นเป็นเครื่องมือควบคุมอุปทานแรงงาน เช่น ในช่วงที่ต้องการให้มีไรเดอร์เข้ามาทำงานในระบบมาก ก็ให้ค่าตอบแทนต่อชิ้นในอัตราสูง จะมีคนสมัครเข้ามาทำงานมากขึ้น และเมื่อต้องการลดอุปทานแรงงาน ก็ลดค่าตอบแทนต่อชิ้นงานให้ต่ำลง จะมีคนออกจากอาชีพนี้ไป

ภายใต้หลักการจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น แต่ละแพลตฟอร์มมีวิธีคำนวณค่าตอบแทนแตกต่างกัน ตัวอย่าง เช่น ในปี 2563 แพลตฟอร์ม A กำหนดโครงสร้างรายได้ของไรเดอร์ ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ 1) ค่าบริการจากการส่งอาหาร 50 บาท/ครั้ง (บริษัทหักค่าคอมมิชชั่น 15%) 2) ค่าส่งที่ได้จากลูกค้า 10 บาท/ออเดอร์ (บริษัทหักค่าคอมมิสชั่น 10%) 3) ค่าส่งเมื่อระยะทางเกิน 6 กิโลเมตร ๆ ละ 10 บาท (บริษัทหักค่าคอมมิชชั่น 15%) อย่างไร

ก็ตาม โครงสร้างรายได้ของไรเดอร์ถูกปรับเปลี่ยนบ่อยครั้งตามวาระที่บริษัทเห็นสมควร (ดู ธานี, กุลลินี, และกริยา, 2565: 2-7)

ไรเดอร์ส่วนใหญ่จำโครงสร้างค่าตอบแทนไม่ได้ หรือไม่แน่ใจ แต่พวกเขาเรียกผลรวมสุทธิของค่าตอบแทนซึ่งแสดงในแอปหน้าจอของตัวเองเมื่อทำงานแต่ละครั้งว่า “ค่ารอบ” กลุ่มเป้าหมายที่ทำการสำรวจส่วนใหญ่มีประสบการณ์คล้ายกันคือ หันมาประกอบอาชีพไรเดอร์ในช่วงโควิด-19 แพร่ระบาด (พ.ศ. 2563-2564) เพราะค่ารอบดึงดูดใจ บางคนตกงานเพราะโควิด-19 บางคนลาออกจากการเป็นลูกจ้างประจำมาสู่อาชีพนี้เต็มตัว แต่เมื่อเข้าสู่ปี 2565 ปัญหาที่พบร่วมกันคือ ค่ารอบลดลงประมาณร้อยละ 30 จำนวนรอบการทำงานต่อวันโดยเฉลี่ยลดลงเพราะมีคนหันมาประกอบอาชีพนี้จำนวนมากขึ้น และแต่ละคนมีชั่วโมงทำงานต่อวันสูงขึ้นเพื่อให้ได้รายได้พอเพียงต่อความต้องการ

เช่น “นิด” ไรเดอร์กรุงเทพฯ แพลตฟอร์ม A กล่าวว่า ในช่วงแรกได้ค่ารอบประมาณ 50 บาท วิ่งแต่เช้าจนถึงประมาณ 1 ทุ่ม แต่ปัจจุบัน ค่ารอบลดลงเหลือประมาณ 30 บาท ในวันหนึ่งจึงต้องทำงานยาวนานกว่า 12 ชั่วโมง ให้ได้เงินพอเลี้ยงครอบครัว (นิด, การสัมภาษณ์, 2 ธันวาคม 2565) “ฝน” ไรเดอร์เชียงใหม่สังกัดแพลตฟอร์ม C ซึ่งเคยเป็นแพลตฟอร์มยอดนิยมในจังหวัดนี้มาก่อน กล่าวว่า “ช่วงแรก ๆ ที่ขับรายได้แตะเกือบ 20,000 บาทต่อเดือน ทำงานเฉลี่ยวันละ 10 ชั่วโมง อาทิตย์หนึ่งหยุด 1 วัน แต่ปัจจุบันตั้งแต่เดือนที่แล้วมาไม่ได้หยุดเลย และแต่ละวันทำงานยาวนานมากขึ้น เพราะว่ารายได้ลดลงเยอะ” (ฝน, การสัมภาษณ์, 12 กันยายน 2565) “ต้น” ไรเดอร์อุบลราชธานี ขับในแพลตฟอร์ม A เป็นหลัก และ แพลตฟอร์ม B เสริมในเวลาเดียวกัน เล่าว่า “ตอนนี้ปกติออกจากบ้าน 8 โมงเช้า เข้าบ้านเที่ยงคืนเวลาเท่าเดิม แต่ได้รอบเฉลี่ยประมาณ 20 รอบ วันไหนดีที่สุดคือไม่เกิน 25 รอบ รายได้เหลือ 10,000 กว่าบาท เพราะเดี๋ยวนี้ค่ารอบมันลดลง เหลือประมาณ 28 บาท อินเซนทีฟก็ได้ยากขึ้น งานแบชก็เยอะขึ้น คนขับก็เยอะขึ้น มันแย่ลงไปหมด” (ต้น, การสัมภาษณ์, 12 มิถุนายน 2565)

การจัดการโดยอัลกอริทึม

การจัดการโดยอัลกอริทึมเป็นหัวใจของงานแพลตฟอร์ม การจัดการโดยอัลกอริทึมเป็นวิธีการจัดระบบงาน (mode of work organization) ของแพลตฟอร์มแรงงาน หากเปรียบเทียบกับโรงงานตามแบบเดิม การจัดระบบงานครอบคลุมตั้งแต่การส่งวัตถุดิบเข้าสู่กระบวนการผลิต การควบคุมการทำงานของแรงงานทุกขั้นตอนการผลิต จนกระทั่งได้ผลผลิตในขั้นสุดท้าย ในบริบทของงานแพลตฟอร์ม การทำความเข้าใจการจัดระบบงาน อาจพิจารณาจากการทำงานของอัลกอริทึมใน 3 ด้าน (Kellogg et al., 2020) ดังต่อไปนี้

การกำกับงาน

การกำกับงาน (work direction) หมายถึง การกำหนดว่าอะไรคือสิ่งที่จะต้องทำ ทำอย่างไร และทำในเวลาเท่าใด การทำงานของไรเดอร์แต่ละวันเริ่มต้นด้วยการเข้าใช้งานระบบ (log in) เมื่อล๊อคอินแล้วเท่ากับว่าไรเดอร์เข้าประจำสถานีพร้อมทำงาน การกำกับงานของแพลตฟอร์มถูกกำหนดไว้แล้วอย่างเป็นระบบ ไรเดอร์มีหน้าที่เรียนรู้การทำงานทุกขั้นตอน พิจารณาตัวอย่างขั้นตอนการทำงานของไรเดอร์ ในเว็บไซต์ของบริษัท A อธิบายขั้นตอนการทำงานของไรเดอร์ไว้ดังนี้

> *เริ่มจากลงชื่อเข้าใช้งานแอปพลิเคชันในสมาร์ทโฟน เมื่อมีงานเข้ามาหน้าจอรับงานจะเด้งขึ้น ไรเดอร์ต้องตรวจสอบค่าอาหาร ค่าจัดส่ง... ต้องกดปุ่มยอมรับคำสั่งซื้อภายใน 20 วินาที...หน้าจอจะแสดงแผนที่แสดงตำแหน่ง (GPS) ของร้าน และปลายทางส่งอาหาร...เมื่อถึงร้านอาหาร กดปุ่มฉันอยู่ที่ร้านอาหาร แสดงรายการอาหารต่อร้านค้า.. แจ้งราคาให้ลูกค้าทราบราคา.. ชำระเงิน...ในขั้นตอนการรับอาหารจากร้านอาหาร กดถ่ายภาพใบเสร็จ ส่งภาพให้ลูกค้า...เดินทางไปยัง*

ที่จัดส่ง เมื่อถึงปลายทางกดปุ่มฉันอยู่ที่ปลายทางแล้ว ส่งอาหารและใบเสร็จให้ลูกค้า.. เก็บเงินจากลูกค้า... กดปุ่มตกลง เป็นอันจบงาน

ภายใต้เทคโนโลยีของบริษัทแพลตฟอร์ม การกำกับงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ อัลกอริทึมสามารถควบคุมการทำงานของแรงงานแบบทันทีทันใด (real time) อย่างเป็นขั้นตอน การมีเวลาจำกัดในการกดรับงานทำให้ไรเดอร์ต้องพร้อมทำงาน ไม่ค่อยปฏิเสธงาน (เพราะจะมีผลเสีย-จะกล่าวข้างหน้า) การกำหนดให้ทำงานเป็นขั้นตอน และรายงานที่ละขั้นตอน ทำให้งานไม่ผิดพลาด ทราบความคืบหน้าการทำงาน การมี GPS ทำให้ทราบเป้าหมายและเส้นทางการเดินทาง รู้ระยะทางสำหรับคำนวณเงินค่าตอบแทนและประเมินระยะเวลาการทำงาน ในขณะที่แอปของลูกค้า (ผู้สั่งอาหาร) ระบบแจ้งความคืบหน้าการทำงานของไรเดอร์แต่ละขั้นตอน ในระหว่างนั้นไรเดอร์และลูกค้าสามารถส่งข้อความถึงกัน หรือโทรศัพท์สอบถามข้อมูลโดยผ่านระบบของแอปได้ ซึ่งเท่ากับเปิดโอกาสให้ลูกค้าเป็นผู้ควบคุมการทำงานของไรเดอร์ด้วย บางบริษัท เช่น แพลตฟอร์ม C หากไรเดอร์ไปถึงที่หมายช้ากว่าปกติ หรือออกนอกเส้นทาง อัลกอริทึมจะส่งข้อความเตือนจากบริษัท

การกำกับงานไม่เพียงแต่ติดตามการทำงานของไรเดอร์ทุกขั้นตอนเท่านั้น แต่อัลกอริทึมยังถูกออกแบบให้เป็นสื่อสร้างเงื่อนไขกำหนดพฤติกรรมที่พึงประสงค์ และชี้นำการตัดสินใจของแรงงานด้วย เทคนิคหนึ่งที่นิยมใช้คือการจูงใจด้วยการให้ผลประโยชน์มากขึ้น ดังกรณีการรับงานของไรเดอร์ซึ่งทำได้ 2 รูปแบบ รูปแบบแรกคือ การกดรับงานด้วยตัวเองภายใน 20 วินาที กับอีกรูปแบบหนึ่งคือ การตั้งค่ารับงานอัตโนมัติ แบบแรกมีข้อดีกับไรเดอร์คือ สามารถเลือกงานได้ ว่าคุ้มค่าที่จะรับงานหรือไม่ แต่มีข้อเสียกับบริษัทคือ ทำให้สั่งงานได้ช้า บริษัทจึงแก้เกมด้วยการ ตั้งค่าให้ผู้ที่รับงานอัตโนมัติเห็นงานมากกว่า ผลที่เกิดขึ้นก็คือไรเดอร์จำนวนมากหันมาตั้งค่ารับงานแบบอัตโนมัติ เพื่อให้มีโอกาสได้งานขึ้น บริษัทได้ประโยชน์ ขณะที่ไรเดอร์จำต้องรับงานบางงานที่ไม่อยากรับ

เทคนิคอีกประการหนึ่งที่บริษัทนิยมใช้ก็คือ การปิดบังหรือให้ข้อมูลไม่ควรถ้วน ซึ่งส่งผลลดทอนอำนาจการตัดสินใจของไรเดอร์ เทคนิคนี้นำมาใช้กับการชี้นำให้ไรเดอร์รับงาน “แบช” (batch) หรืองานหลายคำสั่งซื้อ งานแบชคืองานที่ไรเดอร์รับงานหนึ่งครั้ง โดยมีออเดอร์ของลูกค้ามากว่า 1 ราย ไรเดอร์ต้องซื้ออาหารจากร้านค้า 1 ร้านหรือมากกว่านั้น ไปส่งให้ลูกค้ามากกว่า 1 ราย โดยออเดอร์แรกได้ค่ารอบเต็มราคา แต่ออเดอร์ที่สองได้ค่ารอบประมาณครึ่งราคา ไรเดอร์ส่วนใหญ่จึงไม่ชอบงานแบช เพราะต้องทำงานอย่างเร่งรีบกดดัน และรู้สึกว่าถูกบริษัทเอาเปรียบค่ารอบ

สำหรับไรเดอร์ที่ตั้งค่ารับงานอัตโนมัติ มีเสียงบ่นด้วยความไม่พอใจว่า ถูก “ยัด” งานแบชบ่อยครั้ง ท่ามกลางความไม่พอใจต่อการถูกการยัดงานแบช ในช่วงปลายปี 2565 บริษัทประกาศว่าเพื่อความเป็นธรรม บริษัทได้ปรับเปลี่ยนวิธียิงงานแบช คือแจ้งในหน้าจอแต่ต้นว่าเป็นงานแบช เพื่อเปิดโอกาสไรเดอร์ตัดสินใจว่าจะรับงานหรือไม่ การสัมภาษณ์ไรเดอร์ที่เชียงใหม่ทำให้พบว่า แม้บริษัทให้ข้อมูลงานแบชแต่ต้น แต่กลับใช้เทคนิคการให้ข้อมูลไม่ครบถ้วน คือไม่ให้ข้อมูลระยะทางไปจุดส่งสินค้ารายที่ 1 และจุดส่งสินค้ารายที่ 2 ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญต่อการตัดสินใจของไรเดอร์ จึงเท่ากับว่าไรเดอร์มีทางเลือกเพียงรับงาน หรือปฏิเสธงาน โดยข้อมูลไม่เพียงพอต่อการตัดสินใจ ผลลัพธ์ก็คือไรเดอร์จำนวนหนึ่งยอมที่จะกดรับงานไว้ก่อน เพราะไม่อยากพลาดงาน และหลายคนก็พบว่า งานชิ้นที่สองต้องวิ่งไกล ไม่คุ้มเหนื่อย แต่ก็ปฏิเสธงานไม่ได้แล้ว

การประเมินงาน

การประเมินงาน (work evaluation) คือการวัดประสิทธิภาพการทำงาน ทั้งด้านความรวดเร็ว ความถูกต้อง และพฤติกรรมการทำงานของแรงงาน การวัดผลการทำงาน (measurement of work) เป็นหัวใจของการจัดการตามหลักวิทยาศาสตร์ การวัดผลยิ่งแม่นยำและชัดเจนยิ่งเป็นประโยชน์

ต่อการเพิ่มประสิทธิภาพแรงงาน (Woodcock, 2020) การประเมินงานได้กลายเป็นลักษณะสำคัญของงานแพลตฟอร์มโดยทั่วไป ในกรณีแพลตฟอร์มส่งอาหาร การประเมินงานด้านหนึ่งมีที่มาจากภายนอกบริษัท โดยผ่านระบบประเมินความพึงพอใจของลูกค้า ลูกค้าสามารถประเมินการให้บริการของไรเดอร์ภายหลังจากได้รับอาหาร โดยทำการประเมินผ่านแอปในสมาร์ทโฟนของลูกค้า เช่น แพลตฟอร์ม A การประเมินเป็นการให้ดาวจาก 1 ถึง 5 ดาว (5 ดาวคือพึงพอใจมากที่สุด) คะแนนประเมินจากลูกค้าถูกคำนวณเป็นค่าเฉลี่ยและแจ้งให้ไรเดอร์ทราบอย่างชัดเจนบนหน้าจอของไรเดอร์ ไรเดอร์ที่มีคะแนนประเมิน หรือ “คะแนนดาว” สูง มีโอกาสได้รับออเดอร์จากระบบสูงกว่าผู้มีคะแนนดาวต่ำ

ระบบประเมินของแพลตฟอร์ม A ยังถูกออกแบบให้ซับซ้อนมากขึ้นและนำไปใช้เพิ่มประสิทธิภาพแรงงานในรูปแบบอื่น แพลตฟอร์มมีระบบประเมินจากภายในองค์กร บริษัทแบ่งไรเดอร์ออกเป็น 5 ระดับแบบขั้นบันได (ranking) การแบ่งระดับใช้จำนวนรอบการทำงานสำเร็จในแต่ละเดือนเป็นเกณฑ์ ผู้ทำจำนวนรอบมากอยู่ในระดับสูง และลดหลั่นลงตามระดับผลงาน ผู้อยู่ในระดับสูงได้สิทธิประโยชน์จากบริษัทสูงกว่าระดับรอง สิทธิประโยชน์ที่บริษัทมอบให้มีหลากหลายประการ เช่น การได้สิทธิประกันอุบัติเหตุ สินเชื่อเงินสด การผ่อนมือถือและเครื่องใช้ไฟฟ้า การอบรมให้ความรู้ การซื้อสินค้าหรือบริการในราคาพิเศษในร้านค้าที่ร่วมรายการกับบริษัท เป็นต้น ทั้งนี้บริษัทกำหนดว่าผู้ได้สิทธิประโยชน์จะต้องมีจำนวนรอบที่ทำงานสำเร็จในเดือนที่ผ่านมาตามเกณฑ์ของแต่ละระดับ และมีคะแนนดาวไม่ต่ำกว่า 4.7 ด้วย

การประเมินผลเกิดขึ้นด้วยการประมวลข้อมูลของอัลกอริทึม ข้อมูลของไรเดอร์ถูกบันทึกโดยละเอียดนับตั้งแต่ลงชื่อเข้าใช้งาน จนถึงออกจากการใช้งาน ความถูกต้องในการทำงาน เวลาที่ใช้ อัตราการปฏิเสธงาน ยกเลิกงาน จำนวนรอบทำงานในแต่ละวัน แต่ละสัปดาห์หรือเดือน ไรเดอร์ทุกคนตระหนักว่าทุกพฤติกรรมการทำงานมีผลต่อคะแนนประเมิน การประเมินงาน

จึงทำงานในระดับควบคุมความรู้สึกนึกคิดของไรเดอร์ ให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ

การสร้างวินัยในการทำงาน

การสร้างวินัยในการทำงาน (work discipline) เป็นอีกด้านหนึ่งของการควบคุมแรงงาน ในโรงงานตามแบบเดิม กฎระเบียบของโรงงานประกาศไว้ชัดเจน ผู้ทำผิดระเบียบจะถูกลงโทษ เช่น ถูกลดค่าจ้าง พักงาน ไล่ออก แต่ในงานแพลตฟอร์มซึ่งบริษัทกำหนดให้แรงงานมีฐานะเป็นผู้รับจ้างอิสระ บริษัทไม่มีอำนาจลงโทษแรงงานได้โดยตรง จึงใช้วิธีการสร้างเงื่อนไขการปฏิบัติงาน การทำตามหรือไม่ทำตามเงื่อนไขที่กำหนด จะได้รางวัลหรือการลงโทษในลักษณะแตกต่างกัน

ด้านการให้รางวัล ดังได้กล่าวมาแล้วกรณีแพลตฟอร์ม A ว่า คะแนนดาวจากลูกค้า และระดับของไรเดอร์ตามผลงาน นำไปสู่การได้รางวัลคือการได้งานมากขึ้น และสิทธิพิเศษอื่น ๆ จากบริษัท กรณีแพลตฟอร์ม B และ C ใช้หลักการเดียวกัน และกรณีแพลตฟอร์ม C ยังมีลักษณะพิเศษ คือไรเดอร์ที่อยู่ในระดับสูง จะได้ค่ารอบสูงกว่าระดับต่ำ และได้สิทธิพิเศษเลือกกะทำงานและสามารถเลือกในพื้นที่และเวลาวิ่งรับงานได้ก่อน (แพลตฟอร์ม C มีลักษณะพิเศษคือเป็นระบบจองกะทำงาน)

การให้รางวัลอีกรูปแบบหนึ่งที่บริษัทแพลตฟอร์มนิยมใช้คือ การให้ค่าตอบแทนพิเศษ หรือ “โบนัส” เช่น แพลตฟอร์ม A มีการสร้างแรงจูงใจที่เรียกว่าอินเซนทีฟ (incentive) แพลตฟอร์มออกแบบให้อินเซนทีฟ เข้าใจง่ายและน่าสนุก โดยในการทำงานแต่ละรอบไรเดอร์จะได้ “เพชร” เป็นสื่อแทนคะแนน บริษัทได้เชิญชวนให้ไรเดอร์ทำ “ภารกิจนักล่าเพชร” หากไรเดอร์วิ่งช่วงเวลาที่มีออเดอร์มาก เช่น ในช่วงมื้ออาหารกลางวันหรือเย็น หรือวันหยุดหรือช่วงเวลาพิเศษตามที่บริษัทกำหนด จะได้เพชรเพิ่มขึ้นกว่าปกติ เพชรจะถูกรวมผลคะแนนในแต่ละวัน คะแนนรวมแบ่งเป็นขั้นบันได 5 ขั้น แล้ว

คำนวณออกมาเป็นเงิน ขั้นที่สูงขึ้นจะได้ในเงินอัตราสูงกว่าขั้นที่ต่ำ (ขั้นสูงตัวคูณเป็นเงินสูงขึ้น) ดังนั้นไรเดอร์ยิ่งวิ่งงานในช่วงเวลาพิเศษให้ได้เพชรในขั้นสูง จะได้รางวัลคือโบนัสประจำวันสูงขึ้น

ด้านการลงโทษ ใช้กับกรณีพฤติกรรมไม่พึงประสงค์ที่ส่งผลกระทบกับบริษัท ที่สำคัญได้แก่ การปฏิเสธงาน และการยกเลิกงาน การปฏิเสธงาน คือ เมื่อมีงานแจ้งขึ้นมาในหน้าจอของไรเดอร์ ซึ่งมีเวลา 20 วินาทีในการตอบรับงานนั้น (กรณีตั้งค่ากดรับงานด้วยตัวเอง) แพลตฟอร์มได้กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ว่า กรณีกดรับงาน ไรเดอร์จะได้คะแนนทางบวก แต่หากปฏิเสธงาน ไรเดอร์จะได้คะแนนในทางลบ คะแนนกดรับงานแต่ละครั้งจะนำไปรวมกันเป็นคะแนนสะสม ซึ่งส่งผลต่อโอกาสการได้รับงานครั้งต่อไป (หากทำคะแนนลบบ่อยครั้งย่อมได้รับงานน้อยลง) กรณียกเลิกงาน คือไรเดอร์กดรับงานแล้ว แต่ต่อมายกเลิกงานกลางคัน กรณีนี้ส่งผลกระทบต่อบริษัทมาก เพราะทำให้เสียเวลาและความน่าเชื่อถือของบริษัท จึงมีอัตราโทษสูง บริษัทได้แจ้งโทษไว้อย่างชัดแจ้งตามอัตราการยกเลิก โทษสูงสุดคือการถูกระงับสัญญาณในระยะเวลาที่บริษัทกำหนด (ไรเดอร์เรียกว่าถูก “แบน”) อาจถูกแบนในระยะเวลา 3 วัน 5 วัน หรือแบนถาวร การถูกแบนจะส่งผลกระทบต่อการหารายได้ของไรเดอร์อย่างมาก

ภารกิจ 3 ด้านของอัลกอริทึมที่ทำงานอย่างสอดประสานกันตามที่กล่าวมานั้น เป็นเครื่องมือควบคุมให้ไรเดอร์ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ แม้ว่าในภาคสนามพบว่าไรเดอร์มีปฏิกิริยาต่อการควบคุมแตกต่างกัน ผันแปรไปตามภูมิหลัง ประสบการณ์ ความเข้าใจ และความคาดหวัง เช่น ในเรื่องการตั้งค่ารับงาน บางคนไม่ยอมตั้งค่าอัตโนมัติ เพราะไม่อยากถูกยัดงานแบบและรู้สึกถูกบริษัทเอาเปรียบ ในเรื่องอินเซนทีฟ บางคนสนุกกับภารกิจล่าเพชรและเห็นเป็นเรื่องท้าทาย แต่บางคนบอกว่าไม่สนใจเพราะทำให้เหนื่อยและมีอันตราย หรือเรื่อง การได้รับออเดอร์ ซึ่งเป็นเรื่องที่ไรเดอร์ให้ความสำคัญมากที่สุด แต่ละคนมีเทคนิคต่างกัน เช่น การจอดรอออเดอร์ใกล้ร้านอาหารที่

ลูกค้านิยม การขับตระเวนไปยังจุดสำคัญ การขับประจำโซน หรือบางคนบอกว่า ระบบสั่งงานจะให้ความสำคัญกับคนที่มีการติดต่อกับระบบบ่อยครั้ง (engagement) จึงใช้วิธีเข้าไปสอบถามข้อมูลผ่านแอปบ่อย ๆ กระทั่งการใช้สิทธิกู้เงิน หรือการใช้สิทธิซื้อสินค้าเงินผ่อนผ่านบริษัท ซึ่งทำให้มีการติดต่อผ่านระบบบ่อยครั้งอย่างต่อเนื่อง จะส่งผลให้ระบบยิ่งงานมาให้บ่อยกว่าคนอื่น อย่างไรก็ตาม แม้มีปฏิกิริยาต่อการควบคุมแตกต่างกัน แต่ข้อสรุปพื้นฐานที่มีร่วมกันคือ การขยันทำงาน ไม่ปฏิเสธงาน ไม่ยกเลิกงาน ส่งอาหารให้เร็วที่สุด มีช่วงหยุดหรือวันหยุดน้อยที่สุด จะส่งผลดีต่อการได้รับงานและรายได้ ด้วยเหตุนี้อัลกอริทึมจึงทำใหม่มีไรเดอร์พร้อมออกมาทำงานอย่างทุ่มเท ตอบสนองความต้องการของบริษัทได้

เมื่อพิจารณากลยุทธ์ทั้ง 3 ประการของแพลตฟอร์ม ได้แก่ การกำหนดสถานะของบริษัทเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี การจ่ายค่าตอบแทนรายชิ้น และการจัดการโดยอัลกอริทึม ทำให้เห็นว่ากลยุทธ์ทั้ง 3 ช่วยเสริมให้มีบริษัทอำนาจควบคุมแรงงานสูง การจัดการโดยอัลกอริทึม คือหัวใจของการควบคุมทั้งหมด ในโรงงานอุตสาหกรรม การควบคุมแรงงานเกิดขึ้นในสถานีการผลิต (shop floor) เทคโนโลยี (เครื่องจักร) และผู้จัดการหน่วยการผลิต (supervisor) ทำงานร่วมกันในการกำกับ ประเมิน และสร้างวินัยการทำงานของแรงงาน ในทำนองเดียวกัน เทคโนโลยีของบริษัทแพลตฟอร์ม (อัลกอริทึม) ทำหน้าที่กำกับ ประเมิน และสร้างวินัยการทำงานของไรเดอร์ ต่างแต่ว่าการผลิตถูกจ่ายผ่านเทคโนโลยีออกไปนอกโรงงาน และการควบคุมแรงงานเกิดขึ้นโดยผู้จัดการที่มองไม่เห็น แต่มีอำนาจสอดแนม (surveillance) การทำงานของไรเดอร์อย่างใกล้ชิดในทุกฝีก้าว การมีอำนาจบัญชาการเหนือแรงงานทำให้กล่าวได้ว่าบริษัทเป็นนายจ้างของไรเดอร์ในเชิงพฤตินัย แต่ยังไม่แข็งแกร่งพอ บริษัทใช้กลยุทธ์การจ่ายค่าจ้างรายชิ้นให้เป็นประโยชน์ จูงใจด้วยค่ารอบให้มีไรเดอร์เข้าสู่ระบบจำนวนมาก ทำให้มีอุปทานแรงงานล้นเกิน ไรเดอร์ทำงานแข่งขันกัน บริษัทมีตัวเลือกในการจ่ายงานมากขึ้น และจากนั้นก็ลดค่ารอบ

ลงเมื่อไม่ต้องการใช้แรงงานต่อไป และทั้งหมดถูกค้ำจุนด้วยสถานะผู้ให้บริการเทคโนโลยีจับคู่ระหว่างลูกค้า ซึ่งกำเนิดจากโมเดลธุรกิจที่ออกแบบมาเพื่อหลีกเลี่ยงกฎหมายคุ้มครองแรงงาน ด้วยสถานะทางธุรกิจดังกล่าว ไรเดอร์จึงถูกผลักให้เป็นผู้รับจ้างอิสระ ที่ต้องแบกรับความเสี่ยงทั้งมวลด้วยตัวเอง บริษัทสามารถลดต้นทุนการดูแลรับผิดชอบแรงงาน และมีอำนาจปรับเปลี่ยนแก้ไขข้อกำหนดการให้บริการของบริษัทตามอำเภอใจ

สภาพการทำงานและความเสี่ยงต่ออุบัติเหตุและสุขภาพ

"ไม่ต่างกับพนักงานออฟฟิศนั่งกดคีย์บอร์ดที่โต๊ะทำงาน มือขวาเฮากำคันเร่ง มือซ้ายกำเบรก แล้วต้องคอยกดฮับงานตลอด มันปวดเมื่อยไปหมด คล้ายออฟฟิศซินโดรม แต่เป็นออฟฟิศซินโดรมกลางแจ้ง"

"หมวกกันน็อคสำคัญมาก เราขับรถวันละ 10 กว่าชั่วโมง เวลาที่ใส่หมวกกันน็อคแบบปิดคาง มันน้ำหนักมาก บางคนมีอาการปวดคอ ไปหาหมอพบว่าหมอนรองกระดูกคออักเสบ บางคนอาการหนักจากคอลามไปที่หลังไหล่... แล้วที่ทุกคนที่มีปัญหาเหมือนกันคือ ใบหูอักเสบ และผิวหนังเป็นผื่นจากการกดทับของการใส่หมวกกันน็อคนาน ๆ..."

"ผมเคยอัณฑะบวม...มันเกิดจากกระแทก เสียดสี สาเหตุเกิดจากกล่องใส่อาหารบนเบาะมันเบียดมา ทำให้เราต้องนั่งตัวตรง น้ำหนักจึงมันกดลงมาตามลำตัว แล้วมันกดลงที่อัณฑะ บางทีเราต้องหนีบขา บางทีเราก็ต้องไสก้นไปด้านหลัง ทั้งหมดทำให้เกิดการเสียดสี บวกกับกางเกงในที่ใส่ทั้งวันมันหมักหมม แล้วบางวันฝนตกมันจะชื้น แล้วเราอยู่แบบเปียก ๆ จนแห้ง ผมบอกได้เลยไรเดอร์ชายไม่อัณฑะบวมก็เป็น...[โรคผิวหนังในร่มผ้า] ทุกคน"

"เมื่อก่อนการขับถ่ายปกติ แต่มาทำไรเดอร์ ผมกินน้ำน้อย บางทีรีบ ๆ กินข้าวไม่ได้กินน้ำ แล้วพอเครียด ทำให้มีปัญหาท้องผูก เวลาขับถ่ายรู้สึกเจ็บ พอเราเบ่งมาก ๆ มันทำให้หูรูดของทวารหนักอักเสบ เมื่อทำงานมีเหงื่อเยอะ

ตรงก้น มันจะทำให้อักเสบเกิดอาการติดเชื้อ ผสมกับกล่องอาหารเราถ้ามันเปื้อนคราบอาหาร ถ้าวันฝนตกมันจะชะคราบอาหารไหลมาตามเบาะ แล้วเบาะรถเราบางรุ่นมันน้ำซึมเข้าไปได้ใต้เบาะจึงเป็นที่สะสมของเชื้อโรคต่างๆ...”

“ผมมีปัญหาสุขภาพ ด้วยความที่อายุมาก [59 ปี] คือมันปวดเมื่อยโยงกันหมดตั้งแต่คอ ไหล่ หลัง เอว แขน มือ ก้น ไปถึงขา ที่เอวก็หนัก คือทุกวันนี้ใช้สายรัดเอวเอาไว้ตลอดเวลาทำงาน แล้วผมก็กินยาคลายกล้ามเนื้อกับยาแก้ปวดทุกวัน ถ้าไม่งั้นอีกวันทำงานไม่ได้ ...หมอบอกหากมีอาการและต้องการกินยา ก็เริ่มจากพาราก่อน ถ้าอาการไม่ดีค่อยกินยาคลายกล้ามเนื้อ แต่หากยังไม่ดีขึ้นอีกก็อาจกินยาแก้ปวดลดอักเสบ ผมมาถึงขั้นที่ 3”

“ผู้หญิงมีปัญหาเข้าห้องน้ำไม่สะดวก บางคนดื่มน้ำน้อยเพื่อไม่ต้องเข้าห้องน้ำบ่อย แต่ทำให้กังวลเกี่ยวกับสุขภาพตับและไต และเสี่ยงต่อการเป็นลมแดดในวันที่อากาศร้อนจัด แต่การดื่มน้ำมาก อาจทำให้ต้องเข้าห้องน้ำ

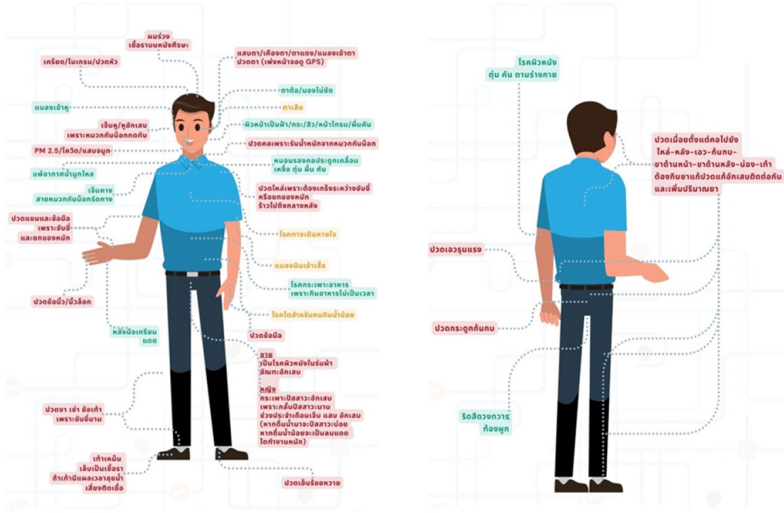

หมายเหตุ: อักษรสีแดง = กังวลมาก อักษรสีเขียว = กังวลปานกลาง
อักษรสีเหลือง = เริ่มกังวล
ภาพ: แผนที่ความเสี่ยงสุขภาพไรเดอร์ (ความกังวล/ปัญหาสุขภาพเนื่องจากการทำงาน)
ที่มา: การประชุม 12 กันยายน 2565

บ่อย แต่เมื่อไม่สามารถเข้าห้องน้ำได้สะดวก ก็นำไปสู่อาการกระเพาะปัสสาวะอักเสบ ... ในช่วงมีประจำเดือน ต้องขับต่อกันนาน ๆ ไม่มีเวลาเปลี่ยนผ้าอนามัย ทำให้เจ็บ แสบ คัน เสี่ยงติดเชื้อ”

ข้อความและภาพข้างต้นเป็นส่วนหนึ่งของการให้ข้อมูลของไรเดอร์ชายและหญิง ในการประชุมระดมความคิดความเสี่ยงด้านสุขภาพจากการทำงานที่เกิดขึ้นต่อร่างกาย (body mapping) (12 กันยายน 2565 จังหวัดเชียงใหม่ ไรเดอร์ร่วมประชุม 13 คน) การระดมความคิดทำให้พบว่าอาการเจ็บป่วยของร่างกายจากการทำงานของไรเดอร์มีลักษณะเชื่อมโยงกันจากศีรษะจรดปลายเท้า ทั้งอวัยวะภายนอกและภายใน ทั้งในลักษณะที่แสดงอาการ เริ่มแสดงอาการ หรือคาดว่าจะมีอาการในอนาคต ส่วนสาเหตุเกิดจากหลายปัจจัยนับตั้งแต่ ความยาวนานของชั่วโมงทำงานในแต่ละวัน อุปกรณ์ใช้งาน นับตั้งแต่รถมอเตอร์ไซค์ โทรศัพท์ หมวกกันน็อค สภาพการจราจร สภาพร่างกายของแต่ละบุคคล พฤติกรรมการขับขี่ของแต่ละคน ตลอดจนนโยบายของบริษัทแพลตฟอร์ม ในทำนองคล้ายคลึงกัน การวิเคราะห์เรื่องปัจจัยอุบัติเหตุพบว่าอุบัติเหตุจากการทำงานเกิดจากหลายปัจจัยประกอบกัน อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ให้ถึงที่สุดอุบัติเหตุและสุขภาพของไรเดอร์เกิดจากปัจจัยหลักคือสภาพการทำงานภายใต้แพลตฟอร์ม ดังจำแนกเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

การทำงานในเวลายาวนาน ค่าตอบแทนมีผลต่อชั่วโมงทำงาน ค่าตอบแทนที่ลดลงทำให้แนวโน้มชั่วโมงทำงานสูงขึ้น (Borino, 2018) การสำรวจสภาพการทำงานของไรเดอร์ชิ้นหนึ่งในช่วงปี 2564 พบว่าไรเดอร์ร้อยละ 37 ของกลุ่มตัวอย่างทำงานมากกว่า 8 ชั่วโมง/วัน (Rocket Media Lab, 2564) การสำรวจของผู้เขียนในช่วงกลางปี 2565 ถึงต้นปี 2566 ซึ่งบริษัทให้ค่ารอบลดลงจากเดิม พบว่าไรเดอร์ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่มีชั่วโมงทำงานในแต่ละวันยาวนานขึ้น ดังกรณีของนิด ฝน และต้น ไรเดอร์กรุงเทพฯ เชียงใหม่ และอุบลราชธานี ที่กล่าวมาข้างต้น ซึ่งเคยประกอบอาชีพไรเดอร์มานานกว่า 2-3 ปี บอกเป็นเสียงเดียวกันว่า ชั่วโมงการทำงานสูงขึ้น เพื่อให้ได้รายได้เท่าที่เคย

ได้มาก่อน ทั้ง 3 คนมีชั่วโมงการทำงานอยู่ระหว่าง 10-16 ชั่วโมงต่อวัน และบางคนบอกว่าทำงานต่อเนื่องสัปดาห์ละ 7 วัน จะหยุดงานเฉพาะวันที่มีธุระจำเป็น หรือหากหยุดงานก็หยุดในช่วงเวลาสั้น ๆ ในแต่ละวัน การมีชั่วโมงทำงานยาวนานบนท้องถนน แม้ว่าไม่ได้ขับขี่ตลอดเวลาส่งผลต่อความอ่อนล้าของร่างกาย สภาพดังกล่าวส่งผลต่อความสามารถในการขับขี่ ทำให้เกิดอุบัติเหตุได้ง่าย ในขณะที่การทำงานยาวนานต่อเนื่องกันเป็นสัปดาห์ เดือน หรือปี ส่งผลกระทบต่อสุขภาพร่างกายอย่างเชื่อมโยงกัน รวมทั้งส่งผลต่อสุขภาพจิตด้วย

ความกดดันและเร่งรีบ ในขณะที่บริษัทแพลตฟอร์มสร้างแรงจูงใจให้สมัครเป็นไรเดอร์ ด้วยการโฆษณาว่าเป็นงานอิสระ เป็นเจ้านายตัวเอง เป็น “พาร์ตเนอร์” ของบริษัท มีรายได้ตามความสามารถในการทำงาน แต่ในความเป็นจริงผู้ทำงานภายใต้การควบคุมของอัลกอริทึมกลับมีประสบการณ์ที่สวนทางกับคำโฆษณา ด้วยเหตุที่อัลกอริทึมเป็นระบบเก็บข้อมูลอัตโนมัติตลอดเวลา และข้อมูลมีผลต่อคะแนนการทำงาน ไรเดอร์จึงรู้สึกถึงความกดดัน มีความกังวลว่าการกระทำต่าง ๆ จะกระทบต่อคะแนน อัลกอริทึม สามารถรู้ตำแหน่งที่ตั้งของไรเดอร์ เวลาที่ใช้ สามารถส่งข้อความมาเตือน บางกรณีความกดดันเกิดจากความไม่เข้าใจ หลักเกณฑ์ของบริษัท ซึ่งบางเรื่องมีความซับซ้อน หรือดูเหมือนไม่คงเส้นคงวา ครั้นติดต่อกับบริษัทผ่านแอปก็มักได้คำตอบจากระบบอัตโนมัติซึ่งไม่ช่วยคลี่คลายปัญหา ความกดดันเชื่อมโยงไปสู่ความเร่งรีบในการขับขี่ เพราะกลัวจะถูกตัดคะแนน หรือลูกค้าประเมินความพอใจให้ต่ำ หรือเร่งรีบจบงาน เพื่อจะได้รับงานชิ้นใหม่ หรือเก็บเพชรได้มากขึ้น ความกดดันและเร่งรีบส่งผลต่อสุขภาพจิตสูง ดังปรากฏเป็นข่าวไรเดอร์มีพฤติกรรมก้าวร้าวที่แสดงออกในการขับขี่ หรือสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ เกิดขึ้นบ่อยครั้ง

การขาดสมาธิในการขับขี่ เป็นลักษณะเฉพาะประการหนึ่งของงานแพลตฟอร์มที่เกี่ยวกับการขนส่ง เนื่องจากการสื่อสารระหว่างไรเดอร์กับ

แพลตฟอร์มกระทำผ่านโทรศัพท์แบบทันทีทันใด พฤติกรรมการขับขี่ของไรเดอร์ที่พบเห็นได้บ่อยครั้งคือดูหรือคุยโทรศัพท์ขณะขับขี่ ขณะขับขี่ไรเดอร์จะดู GPS ซึ่งเป็นเครื่องมือนำทางบนหน้าจอ บางครั้งโทรศัพท์คุยกับลูกค้าเพื่อสอบถามเส้นทาง บางแพลตฟอร์มแอปส่งข้อความถึงไรเดอร์เป็นระยะ บางแพลตฟอร์มใช้วิธีแข่งขันกันกดรับงาน โดยยิงงานไปหน้าจอของไรเดอร์พร้อม ๆ กัน ใครกดรับเร็วกว่าจะได้งาน ไรเดอร์บางคนจึงรีบกดรับงานในขณะที่ขับรถไปด้วย การเสียสมาธิในการขับขี่เป็นสาเหตุที่สำคัญที่สุดของอุบัติเหตุทางถนน จึงไม่น่าประหลาดใจที่จะมีข่าวไรเดอร์ขับรถชนท้าย แหกโค้ง หรือเกิดอุบัติเหตุโดยไม่รู้ตัวเกิดขึ้นบ่อยครั้ง

งานที่ต้องเสี่ยงหรือต้องยอมรับความเสี่ยง อาชีพเกี่ยวข้องกับการขับขี่บนถนนมีความเสี่ยงมากกว่าอาชีพอื่นอยู่แล้ว แต่งานแพลตฟอร์มส่งอาหารต้องเผชิญความเสี่ยงในการขับขี่มากกว่าในลักษณะแตกต่างออกไป ดังนี้ ลักษณะแรกคือ การเสี่ยงออกไปทำงานยามดินฟ้าอากาศหรือสถานการณ์ที่ไม่เอื้ออำนวย เช่น ยามฝนตก ฟ้าคะนอง ยามดึก อากาศมีมลพิษ หรือมีโรคระบาด ไรเดอร์หลายคนยอมออกไปทำงานในสถานการณ์ไม่อำนวย ด้วยคาดหวังว่าจะได้งานดี เพราะไรเดอร์จำนวนมากหยุดวิ่ง ไรเดอร์ที่เชียงใหม่คนหนึ่งกล่าวว่า ในยามฝนตกเป็นช่วงเวลาที่มีออเดอร์ดีที่สุด และบางคนบอกว่าในช่วงที่ค่าฝุ่นละอองในอากาศสูง (PM 2.5) เป็นโอกาสที่ดีของการทำงาน ความเสี่ยงอีกลักษณะหนึ่ง คือเสี่ยงขับขี่โดยประมาท หรือฝ่าฝืนกฎจราจร เช่น ขับรถเร็วเกินกำหนด ย้อนศร ผ่าไฟแดง ขับบนฟุตบาท พวกเขาบอกว่ารู้ว่ามีความเสี่ยงและผิดกฎหมาย แต่ก็ทำไปเพราะต้องการส่งงานให้เร็วขึ้น หรืออยากได้อินเซนทีฟเพิ่ม หรืออยากประหยัดน้ำมันที่แพงขึ้นสวนทางกับค่ารอบ ความเสี่ยงอีกลักษณะหนึ่งไม่ได้เกิดจากสภาพการทำงาน แต่เกิดจากสภาพไม่มีกลไกคุ้มครอง ทำให้เกิดปัญหาความไม่ปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน หรือการคุกคามทางเพศ เช่น กรณีไรเดอร์หญิงถูกลูกค้าคุกคามทางเพศ

ไรเดอร์ต้องแก้ไขปัญหาด้วยตัวเอง โดยบริษัทมักไม่เป็นปากเสียงให้กับไรเดอร์ เพราะบริษัทมีนโยบายให้ความสำคัญกับลูกค้าเป็นหลัก ปัญหาการคุกคามทางเพศจึงเกิดขึ้นบ่อยครั้งโดยไม่มีการป้องกันแก้ไข

จากสภาพการทำงานที่ทำให้เกิดอุบัติเหตุปัญหาสุขภาพและสุขภาพจิต ที่กล่าวมา เมื่อประกอบกับ ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมบนท้องถนนที่มีความเสี่ยงต่อการเกิดอุบัติเหตุอยู่แล้ว และบางพื้นที่มีปัญหาสภาพการจราจรหนาแน่น ไม่มีไฟส่องสว่าง ถนนชำรุด สัญญาณไฟจราจรชำรุด ผู้ใช้รถใช้ถนนขาดวินัยจราจร ฯลฯ ทำให้แรงงานแพลตฟอร์มส่งอาหารมีความเสี่ยงสูงต่อการเกิดอุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพมากที่สุดอาชีพหนึ่ง

หลักประกันความเสี่ยงจากการทำงาน

เมื่อไรเดอร์เป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงด้านอุบัติเหตุและสุขภาพสูง ประเด็นสำคัญที่ตามมาคือ พวกเขามีหลักประกันความเสี่ยงอย่างไร ทั้งนี้ หลักประกันความเสี่ยงหมายถึง การได้รับความช่วยเหลือทางการเงินหรือการช่วยเหลือในรูปแบบอื่น ๆ เมื่อประสบเหตุต่าง ๆ จากการทำงาน เช่น อุบัติเหตุ ปัญหาสุขภาพ ไม่สามารถทำงานทำให้ขาดรายได้

พิจารณาหลักประกันความเสี่ยงด้านอุบัติเหตุ เมื่อเกิดอุบัติเหตุขณะขับขี่ ไรเดอร์สามารถเบิกค่ารักษาพยาบาลจากประกันภัยภาคบังคับตามพระราชบัญญัติ (พ.ร.บ.) คุ้มครองผู้ประสบภัยจากรถ พ.ศ. 2535 ประกันภัย พ.ร.บ. กำหนดวงเงินคุ้มครองตามความรุนแรงของอุบัติเหตุ กล่าวคือ เมื่อประสบอุบัติเหตุไรเดอร์จะได้รับ “ค่าเสียหายเบื้องต้น” สามารถเบิกได้ทันที ไม่ว่าเป็นฝ่ายผิดหรือถูก เป็นค่ารักษาพยาบาลสูงสุดไม่เกิน 30,000 บาท ในกรณีเสียชีวิต สูญเสียอวัยวะ ทุพพลภาพถาวร เบิกได้สูงสุดไม่เกิน 35,000 บาท นอกจากนั้นหากผู้ประกันไม่เป็นฝ่ายผิด (หลังจากการพิสูจน์หลักฐานโดยเจ้าหน้าที่) จะได้เงินเพิ่มเติมคือ “ค่าสินไหมทดแทน” กรณีเสียชีวิตหรือพิการ

ทุพพลภาพถาวร 500,000 บาท กรณีสูญเสียอวัยวะ 200,000 – 500,000 แล้วแต่กรณี และกรณีนอนโรงพยาบาลชดเชยรายได้ไม่เกิน 200 บาทต่อวัน (ไม่เกิน 20 วัน)

อย่างไรก็ตาม ประกันภัย พ.ร.บ. คุ้มครองเฉพาะร่างกายและชีวิตเท่านั้น แต่ไม่คุ้มครองทรัพย์สิน และการขาดรายได้ระหว่างหยุดงาน (หรือให้อย่างมีเงื่อนไขและจำนวนไม่มากนัก กรณีนอนชดเชยรายได้ขณะนอนโรงพยาบาลที่กล่าวมาข้างต้น) ทำให้ผู้ประสบเหตุต้องแบกรับภาระค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ด้วยตัวเอง ดังกรณีน้อยหน่า ไรเดอร์หญิงจังหวัดอุบลราชธานี ประสบอุบัติเหตุร้ายแรงระหว่างทำงาน สลบในที่เกิดเหตุ แขนหัก กระดูกข้อมือแตก เธอได้รับความคุ้มครองจาก ประกันภัย พ.ร.บ. เป็นเงินชดเชยค่ารักษาพยาบาล แต่ไม่คุ้มครองรายจ่ายอื่นๆ ได้แก่ค่าซ่อมรถยนต์ให้คู่กรณี (เนื่องจากเธอเป็นฝ่ายผิดในอุบัติเหตุที่เกิดขึ้น) 25,000 บาท ค่าซ่อมรถมอเตอร์ไซค์ของตัวเองเกือบ 10,000 บาท รวมทั้งมีหนี้เงินผ่อนมอเตอร์ไซค์ที่ค้างชำระอยู่ และในระหว่างหยุดพักฟื้น 2 เดือน ขาดรายได้อย่างสิ้นเชิง ต้องกู้เงินจากญาติมาจุนเจือครอบครัว และเงินบริจาคช่วยเหลือเล็กน้อยจากเพื่อนร่วมอาชีพ และเนื่องจากเธอเป็นผู้หารายได้หลักของครอบครัว จึงเกิดผลกระทบต่อสมาชิกในครอบครัวด้วย (น้อยหน่า, การสัมภาษณ์, 7 มกราคม 2566) ในทำนองเดียวกัน ไรเดอร์ที่ให้สัมภาษณ์หลายคน ประสบปัญหาคล้ายคลึงกัน คือค่าซ่อมแซมทรัพย์สิน ของตัวเองและ/หรือคู่กรณี และการขาดรายได้ระหว่างหยุดงาน

ในสถานการณ์ดังกล่าวบริษัทแพลตฟอร์มมีการช่วยเหลืออย่างไรบ้าง ? ในเว็บไซต์ของแพลตฟอร์ม A แจ้งว่า บริษัทมีประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมให้กับไรเดอร์ทุกคน แต่เมื่ออ่านรายละเอียดพบว่า ในเบื้องต้นให้ไรเดอร์เบิกเงินค่าคุ้มครองอุบัติเหตุจากประกันภัย พ.ร.บ. ในกรณีที่ค่าใช้จ่ายสูงกว่าวงเงินประกันภัย พ.ร.บ. ให้ทำเรื่องเคลมเงินประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมผ่านบริษัทแพลตฟอร์ม A ในระหว่างนั้นให้สำรองเงินออกไปก่อน บริษัทแพลตฟอร์มจะติดต่อบริษัทประกันภายใน 3 สัปดาห์ ทั้งนี้การได้สิทธิประกันอุบัติเหตุ

เพิ่มเติมนี้เป็นไปตามเงื่อนไขที่กำหนด เช่น ต้องอยู่ระหว่างให้บริการบนแพลตฟอร์ม มีจำนวนรอบขับตามที่กำหนด มีคะแนนดาวสะสม 4.7 ดาวขึ้นไป กรณีบริษัทแพลตฟอร์ม B ในเว็บไซต์อ้างว่ามีประกันภัยและความคุ้มครองอื่น ๆ ให้ไรเดอร์ แต่เมื่ออ่านรายละเอียดก็พบว่า ให้สิทธิกับไรเดอร์ที่มีผลงานตามที่กำหนด ต้องลงทะเบียนกรมธรรม์ และมีเงินเครดิตในระบบของบริษัทตามที่กำหนด

การสัมภาษณ์ผู้ประสบอุบัติเหตุ 23 คนพบว่า ไม่มีผู้ได้รับเงินประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมจากบริษัทแพลตฟอร์ม เพราะส่วนหนึ่งใช้เงินค่ารักษาพยาบาลไม่เกินวงเงินประกันภัย พ.ร.บ. ส่วนผู้เสียค่ารักษาพยาบาลเกินวงเงินของประกันภัย พ.ร.บ. ไม่ได้เงินจากบริษัทแพลตฟอร์มใน 2 กรณี กรณีแรกคือไม่รู้ หรือไม่แน่ใจ ว่าตัวเองมีสิทธิได้เงินประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมจากบริษัทหรือไม่ อีกกรณีหนึ่งได้ติดต่อขอรับการคุ้มครองอุบัติเหตุเพิ่มเติมจากบริษัทแพลตฟอร์ม แต่การดำเนินการล่าช้า มีอุปสรรคจึงไม่ดำเนินการต่อ ดังกรณีของ “พลอย” ไรเดอร์ย่านสายไหม กรุงเทพฯ ประสบอุบัติเหตุร้ายแรง ใช้เงินรักษาตัวเกินวงเงินประกันภัย พ.ร.บ. จึงติดต่อรับความคุ้มครองประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมของบริษัทแพลตฟอร์ม เธอกล่าวว่า

> *[หลังจากอาการบาดเจ็บดีขึ้น] เราแจ้งกับบริษัทว่าเกิดอุบัติเหตุ ถามว่าใช้ประกันของบริษัทได้ไหม เขาบอกว่าได้ แต่ให้ทำเรื่องเคลมประกัน ต้องยื่นเอกสารหลายอย่าง แล้วออกเงินไปก่อน บริษัทจะสมทบให้เฉพาะส่วนที่มันเกินไปจาก พ.ร.บ. แต่การดำเนินเรื่องก็ต้องใช้เวลา เพราะต้องส่งเรื่องไปบริษัทแม่ที่ต่างประเทศ เขาบอกว่าก็ต้องใช้เวลาสัก 2-3 เดือน* (พลอย, การสัมภาษณ์, 2 ธันวาคม 2565)

เมื่อเห็นว่ามีความยุ่งยาก เสียเวลา และยังบาดเจ็บ พลอยจึงถอดใจไม่ดำเนินการต่อ

ด้านสุขภาพและสุขภาพจิต ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับการทำงานโดยตรง

โดยอ้อม หรือไม่เกี่ยวข้องก็ตาม พบว่าประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ให้สัมภาษณ์ดูแลรักษาสุขภาพโดยใช้สิทธิหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ หรือบัตรทอง ส่วนที่เหลืออีกประมาณครึ่งหนึ่งใช้สิทธิประกันสังคม มาตรา 33 หรือ 39 (แต่ไม่พบว่ามีผู้ใดใช้สิทธิประกันสังคมมาตรา 40) ข้อมูลนี้ค่อนข้างสอดคล้องกับงานวิจัยที่ผ่านมาที่พบว่า ไรเดอร์ประมาณร้อยละ 41.5 ใช้สิทธิดูแลสุขภาพจากบัตรทอง ร้อยละ 7.8, 18.3, และ 22.3 ใช้สิทธิประกันสังคมตามมาตรา 33, 39 และ 40 ตามลำดับ (ธานี, กุลลินี, และกริยา, 2565: 4-41)

ดังกรณีตัวอย่างของ ก้อง ไรเดอร์กรุงเทพฯ ทำงานรับจ้างทั่วไปและขับแท็กซี่มาก่อน จึงไม่มีประกันสังคม ตอนขับแท็กซี่เกิดอุบัติเหตุถูกรถยนต์เหยียบเท้าซ้าย กระดูกฝ่าเท้าแตก ต้องด้ามด้วยเหล็ก พักฟื้นเป็นเวลา 7 เดือน ระหว่างนั้นต้องไปทำแผลเป็นระยะ ๆ โดยใช้สิทธิบัตรทอง เมื่อมาเป็นไรเดอร์ส่งอาหาร ต้องใส่เฝือกขับรถส่งอาหาร ด้วยเหตุที่ใช้ขาไม่ถนัดจึงเกิดอุบัติเหตุขับรถชนท้ายคันหน้า พบว่ากระดูกฝ่าเท้านิ้วชี้แตก และติดเชื้อ หมอตัดนิ้วชี้เท้าด้านขวาออก การรักษาพยาบาลครั้งหลังใช้สิทธิบัตรทองเช่นเดียวกัน (ก้อง, การสัมภาษณ์, 15 กันยายน 2565) กรณีเพิ่ม ไรเดอร์อุบลราชธานี เป็นลูกจ้างประจำในโรงพยาบาลแห่งหนึ่ง ใช้เวลาหลังเลิกงานและวันหยุดมาเป็นไรเดอร์ บอกว่ากรณีเจ็บป่วยสามารถใช้สิทธิประกันสังคม มาตรา 33 ที่มีอยู่กับที่ทำงานได้ (เพิ่ม, การสัมภาษณ์, 12 มิถุนายน 2565) และกรณีแป๋ว ไรเดอร์หญิงเชียงใหม่ เคยทำงานในบริษัทเอกชนแห่งหนึ่งมาก่อน แต่ลาออกจากบริษัทในช่วงโควิด-19 เพราะถูกลดค่าจ้าง มาเป็นไรเดอร์เต็มตัว เธอบอกว่าตอนทำงานบริษัทมีประกันสังคม เมื่อลาออกแล้วยังส่งเงินเข้ากองทุนประกันสังคม กรณีเจ็บป่วยสามารถใช้สิทธิประกันสังคมมาตรา 39 (แป๋ว, การสัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2566)

ข้อมูลที่กล่าวมาทำให้สรุปได้ว่า อุบัติเหตุจากการทำงานของไรเดอร์ส่งผลกระทบหลายมิติ คือกระทบต่อร่างกาย ทั้งเฉพาะหน้า (บาดเจ็บ) และระยะยาว (พิการทุพพลภาพ) กระทบต่อคนในครอบครัว (ความเครียด วิตกกังวล

คนในครอบครัวต้องคอยดูแลคนเจ็บ) และกระทบต่อเศรษฐกิจ (ขาดรายได้ เสียเงินซ่อมแซมทรัพย์สิน เป็นหนี้สิน) ท่ามกลางความเสี่ยงจากอุบัติเหตุหลายมิติ ไรเดอร์มีหลักประกันคือ การประกันภัย พ.ร.บ. ซึ่งเป็นประกันภัยภาคบังคับ เท่ากับว่าไรเดอร์แบกรับความเสี่ยงด้วยตัวเอง ทั้งนี้ประกันภัย พ.ร.บ. คุ้มครองเฉพาะร่างกายและชีวิต แต่ไม่คุ้มครองผลกระทบด้านอื่น ส่วนการที่บริษัทแพลตฟอร์มอ้างว่ามีประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมให้ไรเดอร์นั้น ไม่ได้เป็นการให้สิทธิพื้นฐานกับทุกคน แต่เป็นการให้สิทธิอย่างมีเงื่อนไข จึงหมายความว่าการให้สิทธิประกันอุบัติเหตุเพิ่มเติมของบริษัทเป็นวิธีสร้างแรงจูงใจให้ไรเดอร์ทำงานมากขึ้น

ด้านการดูแลสุขภาพและสุขภาพจิต ไรเดอร์ส่วนใหญ่ใช้หลักประกันสุขภาพแห่งชาติ ซึ่งเป็นระบบสาธารณสุขที่ใช้งบประมาณแผ่นดิน เท่ากับว่าสังคมส่วนรวมร่วมแบกรับความเสี่ยงด้านสุขภาพให้กับไรเดอร์ อีกทั้งสถานการณ์ที่ไรเดอร์ส่วนใหญ่ใช้หลักประกันสุขภาพแห่งชาติ เป็นการบ่งบอกในเวลาเดียวกันว่า ไรเดอร์ส่วนใหญ่ไม่มีประกันสังคม แสดงถึงไม่มีหลักประกันการทำงานและดำรงชีวิตในมิติอื่น ๆ อีกทั้งกองทุนประกันสังคมได้รับการสนับสนุนจากงบประมาณแผ่นดินจำนวนหนึ่งด้วย ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า ท่ามกลางความเสี่ยงสูง ไรเดอร์มีหลักประกันความเสี่ยงเพียงบางด้าน แบกรับภาระความเสี่ยงด้วยตัวเอง และสังคมส่วนรวมช่วยแบกรับ ขณะที่บริษัทแพลตฟอร์มซึ่งได้ประโยชน์ ช่วยแบกรับเพียงบางส่วนอย่างมีเงื่อนไข แสดงให้เห็นการทำธุรกิจที่เอาเปรียบแรงงานและสังคม

สรุป อภิปราย และเสนอแนะ

บทความนี้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของงาน ภายใต้ระบบทุนนิยมซึ่งมีแพลตฟอร์มดิจิทัลเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ หรือ ทุนนิยมแพลตฟอร์ม (platform capitalism) (Srnicek, 2016) การพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตในแต่ละยุคสมัย เป็นความพยายาม

ของทุน ในการก้าวข้ามขีดจำกัดการสะสมทุน เทคโนโลยีใหม่ในแต่ละยุคสมัยก่อให้เกิดการจัดระบบงาน การปรับรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างทุน-แรงงาน การควบคุมแรงงาน ขณะเดียวกันทำให้เกิดการต่อต้านจากแรงงานในรูปแบบใหม่ (Basualdo et al., 2021) บทความนี้พิจารณาแพลตฟอร์มดิจิทัลในฐานะพัฒนาการทางเทคโนโลยีการผลิตและบริการในอีกขั้นตอนหนึ่ง ซึ่งทุนใช้เป็นเครื่องมือเพิ่มประสิทธิภาพควบคุมแรงงาน ทำให้สามารถหลบเลี่ยงการรับผิดชอบแรงงานตามกฎระเบียบการกำกับดูแลแรงงาน (Joyce & Stuart, 2021) การเข้าใจอำนาจของทุนเหนือแรงงานในระบบทุนนิยมแพลตฟอร์มไม่อาจพิจารณาจากรูปแบบธุรกิจ หรือนิติกรรมที่บริษัทใช้เป็นข้ออ้าง แต่ต้องพิจารณาในระดับความสัมพันธ์ทางการผลิต โดยเจาะลึกไปยังกระบวนการแรงงาน (labour process) (Kellogg et al., 2020)

เมื่อสำรวจกระบวนการแรงงานของแพลตฟอร์มส่งอาหารพบว่าบริษัทแพลตฟอร์มควบคุมแรงงานโดยใช้กลยุทธ์ 3 ด้าน คือ การอ้างสถานะเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยีจับคู่ระหว่างลูกค้า การให้ค่าตอบแทนรายชิ้น และการจัดการโดยอัลกอริทึม ทำให้บริษัทแพลตฟอร์ม มีอำนาจเชิงพฤตินัยในการควบคุมไรเดอร์ นับตั้งแต่การจัดสรรงาน การกำกับงาน การประเมินงาน การจูงใจให้เพิ่มเวลาทำงาน การกำหนดค่าตอบแทน การให้ค่าตอบแทนพิเศษ สิทธิพิเศษ การลงโทษ การปรับเปลี่ยนข้อกำหนดและเงื่อนไขการทำงาน และการเก็บข้อมูลส่วนบุคคลเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ของบริษัท การที่บริษัทมีอำนาจเชิงพฤตินัยเหนือไรเดอร์อย่างล้นเหลือ และการที่ไรเดอร์ต้องทำตามที่บริษัทต้องการ (หรือไม่ก็ออกจากงาน) แสดงว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัท นอกจากนั้น ความเข้าใจกระบวนการแรงงาน แสดงให้เห็นว่าภายใต้สภาพการจ้างที่บริษัทแพลตฟอร์มกำหนด นำไปสู่สภาพการทำงานที่เต็มไปด้วยความเสี่ยงต่ออุบัติเหตุและสุขภาพของไรเดอร์ และภายใต้ความเสี่ยงสูงพบว่าไรเดอร์มีหลักประกันความเสี่ยงน้อย ไม่รอบด้าน แบกรับความเสี่ยงด้วยตัวเองและต้องพึ่งพาสวัสดิการภาครัฐ โดยบริษัทร่วมรับผิดชอบบางส่วนอย่างมี

เงื่อนไข

เมื่อเปรียบเทียบกับงานศึกษาต่างประเทศ ในหัวข้อการควบคุมแรงงานภายใต้แพลตฟอร์ม บทความนี้สอดคล้องกับงานจำนวนหนึ่งในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ แพลตฟอร์มคือสื่อกลางดิจิทัลที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิต (digital-based point of production) ไม่ต่างจากความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เกิดขึ้นในโรงงานตามแบบแผนเดิม (Gandini, 2019) มายาคติของความอิสระและความยืดหยุ่นภายใต้งานแพลตฟอร์ม (Shapiro, 2017; Flamming, 2017; Ivanova et al., 2018; Purcell & Brook, 2020) การจัดการโดยอัลกอริทึมซึ่งลักษณะสำคัญคือ การให้ข้อมูลไม่สมบูรณ์ซึ่งส่งผลต่ออำนาจการตัดสินใจของแรงงาน (information asymmetry) การสอดแนมการทำงาน และการสร้างวินัยการทำงานผ่านระบบการจัดระดับและความนิยม (Rosenblat & Stark, 2016; Veen et al., 2019; Griesbach et al., 2019)

ขณะเดียวกัน บทความนี้นำเสนอประเด็นที่มีการศึกษาไม่มากนักในต่างประเทศ หรืออาจเป็นลักษณะเฉพาะของงานแพลตฟอร์มส่งอาหารในบริบทเศรษฐกิจสังคมไทย ได้แก่กรณีงานแบช หรืองานหลายคำสั่งซื้อ ซึ่งให้ประโยชน์กับบริษัท ในขณะที่ไรเดอร์ต้องทำงานด้วยความกดดันและเร่งรีบแต่ได้ค่าตอบแทนไม่เป็นธรรม การจูงใจให้ไรเดอร์ทำงานในช่วงเวลาลูกค้าต้องการสั่งอาหารมาก ดังกรณีแพลตฟอร์ม A สร้างระบบจูงใจที่เรียกว่า “ภารกิจนักล่าเพชร” ซึ่งเป็นเทคนิคการควบคุมแรงงานโดย “การทำให้งานเป็นเกม” (Gamification of Work) (Woodcock & Johnson, 2017) การทำให้งานเป็นเกมในกรณีของไทยอาจหมายถึง การได้สิทธิพิเศษจากบริษัทเมื่อมีคะแนนดาว และจำนวนรอบการวิ่งต่อเดือนเป็นไปตามที่บริษัทกำหนดด้วย อีกกรณีหนึ่งคือ การสร้างเงื่อนไขให้ผู้สมัครงานต้องยอมรับข้อกำหนดและเงื่อนไขการให้บริการแอปพลิเคชันในขั้นตอนสมัครงาน เป็นการใช้โอกาสจากบทบาทที่ดูเหมือนเป็นผู้ให้บริการเทคโนโลยี มาเป็นข้ออ้างใช้กฎหมายที่

ให้ประโยชน์กับบริษัท ซึ่งสะท้อนอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกับอย่างสูงระหว่างแพลตฟอร์มกับไรเดอร์ และการกำกับดูแลแรงงานของรัฐไทยที่ปรับตัวไม่ทันการเปลี่ยนแปลงรูปแบบใหม่ของงาน

ในประเด็นความปลอดภัยและสุขภาพ บทความมีข้อค้นพบสอดคล้องกับ EU-OSHA (2021) ที่ว่าแรงงานแพลตฟอร์มเผชิญความไม่ปลอดภัยและปัญหาสุขภาพสูงกว่างานตามแบบแผนเดิม บทความนี้เพิ่มเติมให้เห็นว่าไรเดอร์มีความเสี่ยงด้านสุขภาพและสุขภาพจิตอย่างมาก การเจ็บป่วยทางกายและใจมีความเชื่อมโยงกันอย่างซับซ้อน ปัญหาอีกลักษณะหนึ่งเกิดขึ้นกับไรเดอร์หญิง คือการถูกคุกคามทางเพศจากลูกค้า การไร้กลไกคุ้มครอง และการที่บริษัทให้ความสำคัญกับลูกค้าเป็นหลัก ทำให้ไรเดอร์หญิงตกอยู่ในสถานการณ์ที่เลวร้ายมากขึ้น บทความได้แสดงให้เห็นอีกว่า การทำความเข้าใจสาเหตุอุบัติเหตุของไรเดอร์ ไม่ควรจำกัดที่ปลายเหตุ คือพฤติกรรมการขับขี่ของไรเดอร์ แต่ควรพิจารณาสภาพการทำงาน และสภาพการจ้าง ซึ่งเป็นต้นเหตุของอุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพของแรงงาน การพิจารณาตามแนวทางนี้สอดคล้องกับหลักการ การป้องกันดีกว่าการชดเชย (prevention is better than compensation) ซึ่งเป็นหลักการดูแลสุขภาพในระบบสาธารณสุขปัจจุบันและเป็นหลักการที่องค์การแรงงานระหว่างประเทศได้ให้ข้อเสนอแนะมานานแล้ว (ILO, n.d.)

กล่าวถึงที่สุด บทความนี้แสดงให้เห็นว่าอาชีพไรเดอร์ คืองานไม่มั่นคงอย่างยิ่งยวด (ultra-precarious work) การทำงานขนส่งบนท้องถนน ในเวลายาวนานกว่า 8 ชั่วโมงต่อวัน ไม่มีวันหยุด ถูกกระตุ้นให้ทำงานอย่างเร่งรีบกดดัน รายได้ไม่แน่นอน และแบกรับความเสี่ยงจากการทำงานด้วยตัวเอง น่าจะจัดเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงสูงสุดในปัจจุบัน แม้มีข้อถกเถียงว่า งานไม่มั่นคงเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นเพื่ออธิบายสถานการณ์ใหม่ในประเทศพัฒนาแล้ว แต่ในประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย การจ้างงานในเศรษฐกิจไม่เป็นทางการ

(informal economy) ซึ่งเป็นงานไม่มั่นคง ปรากฏอยู่ทั่วไปมานานแล้ว (Munch, 2013) งานไม่มั่นคงไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่ในประเทศไทย แต่บทความนี้แสดงให้เห็นว่า อาชีพไรเดอร์ รวมทั้งงานแพลตฟอร์มประเภทอื่น ๆ ที่มีสภาพการจ้างคล้ายคลึงกัน จัดเป็นงานไม่มั่นคงอย่างยิ่งยวด กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ทุนนิยมแพลตฟอร์มได้ทำให้เกิดแรงงานกลุ่มใหม่ ทำให้งานไม่มั่นคงขยายตัว และแรงงานเผชิญความไม่มั่นคงมากขึ้น ซึ่งเป็นสถานการณ์ใหม่ในประเทศไทย

จากการพิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัทแพลตฟอร์ม บทความนี้มีข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อป้องกันอุบัติเหตุและปัญหาสุขภาพจากการทำงานของไรเดอร์คือ การยอมรับทางกฎหมายว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัทแพลตฟอร์ม เมื่อเป็นลูกจ้าง ไรเดอร์ย่อมได้รับการคุ้มครองตาม พ.ร.บ. คุ้มครองแรงงาน พ.ศ. 2541 ซึ่งมีอยู่แล้ว ในทางปฏิบัติอาจใช้กฎหมายระดับรอง (เช่น กฎกระทรวง) ปรับปรุงแก้ไขนิยามของลูกจ้างให้ครอบคลุมอาชีพไรเดอร์ รวมทั้งงานแพลตฟอร์มอื่น ๆ ที่มีสภาพการจ้างคล้ายคลึงกับไรเดอร์ เมื่ออยู่ภายใต้กฎหมายคุ้มครองแรงงาน ไรเดอร์จะได้รับการคุ้มครองเรื่องเวลาทำงาน วันหยุด วันลา การลาคลอด รายได้ขั้นต่ำ ได้สิทธิตาม พ.ร.บ. ประกันสังคม พ.ศ. 2531 คุ้มครองสิทธิประโยชน์หลายด้าน เมื่อประสบอุบัติเหตุ เจ็บป่วย หยุดงาน สามารถได้รับเงินจากกองทุนเงินทดแทน มีสิทธิตาม พ.ร.บ. แรงงานสัมพันธ์ พ.ศ. 2518 สามารถจัดตั้งสหภาพแรงงาน ยื่นข้อเรียกร้อง และเข้าสู่กระบวนการระงับข้อพิพาท ขณะเดียวกันบริษัทแพลตฟอร์ม ต้องปฏิบัติตามกฎหมายควบคุมแรงงาน ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงข้อตกลงกฎระเบียบตามอำเภอใจ มีหน้าที่ต้องจ่ายเงินสมทบกองทุนประกันสังคม และกองทุนเงินทดแทน การยอมรับทางกฎหมายว่าไรเดอร์คือลูกจ้างของบริษัท คือการ “ติดกระดุมเม็ดแรกให้ถูกต้อง” จากนั้นปัญหาอื่น ๆ จะบรรเทาและถูกแก้ไขเป็นลำดับ

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการรูปแบบการสร้างอำนาจต่อรองเพื่อสุขภาวะของแรงงานแพลตฟอร์มส่งอาหารและแรงงานในกิจการขนส่ง ภายใต้ชุดโครงการพัฒนาความรู้และความเข้มแข็งกลุ่มแรงงานนอกระบบเพื่อสุขภาวะ มูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนาเป็นหัวหน้าชุดโครงการ โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ความเห็นในบทความเป็นของผู้เขียน มูลนิธิฯ และ สสส. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วย

เชิงอรรถ

[1] งานแพลตฟอร์ม หรืองานกิ๊ก (Gig Work) อาจจำแนกได้ 2 ประเภท ประเภทแรกได้แก่ Crowdwork ซึ่งเป็นการจ้างงานผ่านแพลตฟอร์ม โดยผู้รับจ้างสามารถทำงานผ่านระบบออนไลน์อยู่ที่ใดก็ได้ เช่น งานออกแบบสถาปัตย์ เขียนโปรแกรมคอมพิวเตอร์ ทนายความ ไปจนถึงการตรวจคำสั่งซื้อสินค้า ตอบแชทข้อความลูกค้า ประเภทที่สอง ได้แก่ Work-on-demand via Apps เป็นการจ้างงานผ่านแพลตฟอร์มที่ทำบนสถานที่กายภาพ (on-location) มักเป็นงานที่คุ้นเคย เช่น ส่งอาหาร แท็กซี่ ทำความสะอาด ช่างซ่อมแซมบ้าน งานแพลตฟอร์ม หรืองานกิ๊กมีรูปแบบ เงื่อนไขการจ้าง และรายได้แตกต่างกัน ตั้งแต่รายได้มาก อย่างงานออกแบบโปรแกรมคอมพิวเตอร์ ทนายความ และงานค่าจ้างต่ำและสภาพการทำงานอันตราย เช่น การขับรถส่งสินค้าต่าง ๆ (De Stefano, 2016; Schmidt, 2017)

[2] สถิติอุบัติเหตุในประเทศไทยไม่จำแนกว่าผู้ประสบอุบัติเหตุมีอาชีพใด แต่หากพิจารณาสถิติอุบัติเหตุในภาพรวม ประเทศไทยมีอุบัติเหตุบนท้องถนนสูงติดอันดับโลก ในปี พ.ศ. 2564 มีอุบัติเหตุเกิดขึ้นกว่า 740,000 ครั้ง เป็นอุบัติเหตุจากรถจักรยานยนต์กว่า 400,000 ครั้ง ผู้เสียชีวิตจากอุบัติเหตุรวม 11,310 คน เป็นผู้เสียชีวิตจากรถจักรยานยนต์จำนวน 9,049 คน หรือร้อยละ 80 ของผู้เสียชีวิต (สถาบันส่งเสริมความปลอดภัยฯ, 2565: 17) อย่างไรก็ตาม สถิติอุบัติเหตุของไรเดอร์ระดับเบื้องต้นอาจเห็นได้จากการเก็บข้อมูลของโรงพยาบาลอุดรธานี รวบรวมข้อมูลอุบัติเหตุ

ย้อนหลัง 3 ปี ของผู้มารับการพยาบาลที่โรงพยาบาลแห่งนี้ ในปี พ.ศ. 2562 มีผู้บาดเจ็บ 6,432 คน เป็นไรเดอร์ 44 คน ปี พ.ศ. 2563 มีผู้บาดเจ็บ 6,649 คน เป็นไรเดอร์ 61 คน ปี พ.ศ. 2564 นับจากเดือนมกราคม ถึงเดือนกรกฎาคม (ครึ่งปีกว่า) มีผู้บาดเจ็บ 6,163 คน เป็นไรเดอร์ 110 คน แสดงให้เห็นการเพิ่มขึ้นเกือบ 2 เท่าจากปี พ.ศ. 2563 และเพิ่มขึ้น 3 เท่าจากปี พ.ศ. 2562 (เพ็ญนภา พรสุพิกุล, ศุภรดา ยาวงษ์ และ วัฒนดนัย ธนัญชัย, 2565)

[3] ในขั้นต้นของการวิจัยซึ่งเป็นที่มาของบทความนี้ ผู้เขียนไม่พบข้อมูลสถิติของปัญหาสุขภาพและสุขภาพจิตของไรเดอร์ แต่อนุมานจากงานศึกษาต่างประเทศหลายชิ้นที่พบว่าคนงานแพลตฟอร์มมีปัญหาสุขภาพและสุขภาพจิตมาก (Fox et al., 2019; Glavin & Schieman, 2022)

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

เกรียงศักดิ์ ธีระโกวิทขจร และ วรดุลย์ ตุลารักษ์. (2563). *รูปแบบงานใหม่ของคนขี่มอเตอร์ไซค์ส่งอาหารที่กำกับโดยแพลตฟอร์ม.* รายงานผลการวิจัยมูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท ร่วมกับสถาบันเศรษฐกิจและแรงงานที่เป็นธรรม.

ธานี ชัยวัฒน์, กุลลินี มุทธากลิน, และ กริยา กุลกลการ. (2565). *โครงการขับเคลื่อนข้อเสนอเชิงนโยบายต่อคุณภาพชีวิตของคนทำงานแพลตฟอร์ม (Platform Worker).* รายงานผลการวิจัยคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บันทึกภาคสนาม. 11 มกราคม 2566

ปกิตตา นิภาวรรณ โชติกิตติกุล. (2564). “สถานะทางกฎหมายของ ‘ผู้ใช้แรงงานบนแพลตฟอรม์ดิจิทิลั’”. *วารสารกฤษฎีกา*, 3(1): 48-53.

ปุญญภพ ตันติปิฎก และภัทรพล ยุทธศักดิ์นุกูล. . *อินไซด์ธุรกิจ Food delivery: เดินหน้าขยายตลาดพร้อมบริการที่หลากหลาย.* สืบค้นจาก https://www.scbeic.com/th/detail/product/7906 (2 พฤศจิกายน 2564)

เพ็ญนภา พรสุพิกุล, ศุภรดา ยาวงษ์ และ วัฒนดนัย ธนัญชัย. (2565). “การจัดการความปลอดภัยทางถนนในระดับพื้นที่”. ใน ไพบูลย์ สุริยะวงศ์ไพศาล. (บ.ก.). *รายงานสถานการณ์อุบัติเหตุทางถนนของประเทศไทย 2561- 2564*. (หน้า 138-151). กรุงเทพฯ: มูลนิธิไทยโรดส์และศูนย์วิจัยอุบัติเหตุแห่งประเทศไทย สถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย.

ร็อคเก็ต มีเดีย แลป (Rocket Media Lab). *ไรเดอร์ไทย เป็นอยู่ยังไง อยากได้อะไรบ้าง.* สืบค้นจาก https://www.tcijthai.com/news/2021/9/scoop/11946 (23 กันยายน 2564).

สถาบันส่งเสริมความปลอดภัย. (2565). *การศึกษาสถานการณ์ ปัจจัย และผลกระทบด้านความปลอดภัยอาชีวอนามัย และสภาพแวดล้อมในการทำงานของผู้ขับรถจักรยานยนต์ส่งอาหาร.* รายงานผลการวิจัย สถาบันส่งเสริมความปลอดภัย อาชีวอนามัย และสภาพแวดล้อมในการทำงาน (องค์การมหาชน).

อรรคณัฐ วันทนะสมบัติ และ อนรรฆ พิทักษ์ธานิน. (2564). *ไรเดอร์-ฮีโร่-โซ่ตรวน: สภาพการทำงานและหลักประกันทางสังคมของแรงงานส่งอาหารบนเศรษฐกิจแพลตฟอร์มในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19*. รายงานผลการวิจัยสถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

Basualdo, V., Dias, H., Herberg, M., Schmalz, S., Serrano, M., & Vandaele, K. (2021). *Building Workers' Power in Digital Capitalism: Old and New Labour Struggles.* Berlin: FES.

Borino, F. 2018. *Piece rate pay and working conditions in the export garment sector.* Geneva: International Labour Office.

Bottomore, T. (1991). *A Dictionary of Marxist Thought*. Massachusetts: Blackwell Publishers.

Braverman, H. (1974). *Labor and Monopoly Capital.* New York: Free Press.

Burawoy, M. (1979). *Manufacturing consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism.* The University of Chicago Press.

Christie, N & Ward, H. (2019). *The Health and Safety Risks for People Who Drive for Work in the Gig Economy.* Centre for Transport Studies, Dept. Civil, Environmental & Geomatic Engineering, University College London.

Defossez, D. (2022). “The employment status of food delivery riders in Europe and the UK: Self-employed or worker?”. *Maastricht Journal of European and Comparative Law,* 29(1): 25–46.

De Stefano, V. (2016). “The Rise of the "Just-in-Time Workforce": On-Demand Work, Crowdwork, and Labor Protection in the "Gig Economy"”, *Comparative labor law journal*. 37: 471-504.

De Stefano, V. *Platform work and the employment relationship.* ILO Working Paper 27. International Labour Organisation. Retrieved from https://www.ilo.org/global/publications/working-papers/WCMS_777866/lang--en/index.htm (March 31, 2021)

Edwards, P. (1990). “Understanding Conflict in the Labour Process: The Logic and Autonomy of Struggle”, in D. Knights and H. Willmott (eds), *Labour Process Theory*. Macmillan, Basingstoke. pp. 125–152.

Edwards, R. (1979). *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century.* New York: Basic Books.

EU-OSHA. *Digital Platform Work And Occupational Safety And Health: A Policy Brief.* Retrieved from https://osha.europa.eu/en/publications/digital-platform-work-and-occupational-safety-and-health-policy-brief (October 13, 2021).

Eurofound. *Employment And Working Conditions Of Selected Types Of Platform Work.* Retrieved from https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2018/employment-and-workingconditions-of-selected-types-of-platform-work (September 24, 2018).

Fleming, P. (2017). “The Human Capital Hoax: Work, Debt and Insecurity in the Era of Uberization”. *Organization Studies*, 38(5): 691–709.

Fox, D., Webster, J. & Joneset, A. 2019. *Understanding The Health And Safety Implications Of The Gig Economy*. Health and Safety Executive, Harpur Hill, Buxton.

Gandini, A. (2019). “Labour Process Theory and the Gig Economy”. *Human Relations*, 72 (6): 1039–1056.

Glavin, P. & Schieman, S. (2022). “Dependency and Hardship in the Gig Economy: The Mental Health Consequences of Platform Work”. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World,* 8:1–13.

Griesbach, K., Reich, A., Elliott-Negri, L. & Milkman, R. (2019). Algorithmic Control in Platform Food Delivery Work. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World,* 5: 1-15.

History of Occupational Safety and Health. *Timeline*. Retrieved fromhttps://www.historyofosh.org.uk/timeline.html (n.d.).

Howcroft, D., & Bergvall-Kåreborn, B. (2019). “A Typology of Crowdwork Platforms. Work”. *Employment and Society*, 33(1): 21–38.

ILO. C155 - Occupational Safety and Health Convention, (1981) (No. 155) Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312300 (n.d.)

ILO, (2021). *World Employment and Social Outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work.* Geneva: International Labour Office.

Ivanova, M., Bronowicka, J., Kocher, E., & Degner, A. (2018). *The App as a Boss? Control and Autonomy in Application-Based Management.* Arbeit | Grenze | Fluss - Work in Progress interdisziplinärer Arbeitsforschung, 2. pp. 1-27.

Joyce, S. & Stuart, M. (2021). “Digitalised management, control and resistance in platform work: a labour process analysis”. In Haidar, J. & Keune, M. (eds.), *Work and Labour Relations in Global Platform Capitalism*. (pp. 158-184). , Edward Elgar Publishing.

Kalleberg, A. L (2000). “Nonstandard Employment Relations: Part-time, Temporary and Contract Work”. *Annual Review of Sociology,* 16(26): 341-65.

Kalleberg, A. L., & Hewison, K. (2013). “Precarious Work and the Challenge for Asia”. *American Behavioral Scientist*, 57(3): 271–288.

Kellogg, KC., Valentine, M. & Christin, A. (2020). “Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control”. *Academy of Management Annals*, 14(1): 366–410.

Lee, M K, Kusbit, D., Metsky, E. & Dabbish, L. (2015). “Working with Machines: The Impact of Algorithmic and Data-Driven Management on Human Workers.” in Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems. Seoul, Republic of Korea: ACM.

Lehdonvirta, V. (2016). “Algorithms that Divide and Unite: Delocalisation, Identity and Collective Action in ‘Microwork’”. In: Flecker, J. (eds) *Space, Place and Global Digital Work. Dynamics of Virtual Work*. (pp. 53-80) . London: Palgrave Macmillan. Marx, K. 1976 Capital: A Critique of Political Economy volume one. London: Penguin Books.

Milkman, R., Elliott-Negri, L., Griesbach, K., & Reich, A. (2021). “Gender, Class, and the Gig Economy: The Case of Platform-Based Food Delivery”. *Critical Sociology*, 47(3): 357–372.

Munck, R. (2013). “The Precariat: A View from the South”. *Third World Quarterly*, 34: 747-762.

Purcell, C., & Brook, P. (2022). "At Least I'm My Own Boss! Explaining Consent, Coercion and Resistance in Platform Work". *Work, Employment and Society*, 36(3): 391–406.

Rosenblat, Alex, and Luke Stark. (2016). "Algorithmic Labor and Information Asymmetries: A Case Study of Uber's Drivers." *International Journal of Communication.* 10:3758–3784.

Rubery, J., Grimshaw, D., Keizer, A., & Johnson, M. (2018). "Challenges and Contradictions in the 'Normalising' of Precarious Work". *Work, Employment and Society*, 32(3): 509–527.

Schmidt, F. (2017). *Digital Labour Markets in the Platform Economy: Mapping the Political Challenges of Crowd Workand Gig Work.* Friedrich-Ebert-Stiftung.

Shapiro, A. (2018). "Between Autonomy and Control: Strategies of Arbitrage in the "On-demand" Economy", *New Media & Society*, 20 (8): 2954–71.

Srnicek, N. (2016). *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Tassinari, Arianna, and Vincenzo Maccarrone. (2020). "Riders on the Storm: Workplace Solidarity among Gig Economy Couriers in Italy and the UK." Work, Employment and Society, 34(1): 35–54.

Todolí-Signes, A. (2017). "The 'gig economy': employee, self-employed or the need for a special employment regulation?" *Transfer: European Review of Labour and Research*, 23(2): 193–205.

Thompson, P. (1983). *The Nature of Work: An introduction to debates on the labour process*. Palgrave, London.

Thompson, P. &Smith, C. (2010). 'Debating Labour Process Theory and the Sociology of Work', in Thompson, P. & Smith, C. (eds), *Working Life: Renewing Labour Process Analysis,* (pp. 11–28) .Palgrave Macmillan, Basingstoke,

Thompson, P. and Diane van Den Broek. (2010). "Managerial Control and Workplace Regimes: An Introduction." *Work, Employment & Society*, 24(3):1–12.

Veen, A., Barratt, T., & Goods, C. (2019). "Platform-Capital's 'App-Etite' for Control: A Labour Process Analysis of Food-Delivery Work in Australia." *Work, Employment and Society*, 34(3): 388–406.

Woodcock, J. (2020). The Algorithmic Panopticon at Deliveroo: measurement, precarity, and the illusion of control. Ephemera: theory & politics in organizations, 20(3) pp. 67–95.

Woodcock, J. & Johnson, M R. (2018). "Gamification: What it is, and how to fight it". *The Sociology Review.* 66(3): 542-558.

Zwick, A. (2018). "Welcome to the Gig Economy: neoliberal industrial relations and the case of Uber". *GeoJournal,* 83: 679–691.

การสัมภาษณ์

ก้อง. ไรเดอร์ชายกรุงเทพฯ. (15 กันยายน 2565). สัมภาษณ์
ต้น. ไรเดอร์ชายอุบลราชธานี. (12 มิถุนายน 2565). สัมภาษณ์
ฝน. ไรเดอร์หญิงเชียงใหม่. (12 กันยายน 2565). สัมภาษณ์
นิด, ไรเดอร์หญิงเชียงใหม่. (2 ธันวาคม 2565). สัมภาษณ์
น้อยหน่า. ไรเดอร์หญิงอืบลราชธานี. (7 มกราคม 2566). สัมภาษณ์
แป๋ว. ไรเดอร์หญิงเชียงใหม่. (15 กุมภาพันธ์ 2566). สัมภาษณ์
เพิ่ม. ไรเดอร์ชายอุบลราชธานี. (12 มิถุนายน 2565). สัมภาษณ์
พลอย. ไรเดอร์หญิงกรุงเทพฯ. (2 ธันวาคม 2565). สัมภาษณ์

มองโลกมองไทย: เกิดอะไรขึ้นกับสังคมศาสตร์ (ไทย)[1]

Peering World into Thai: What Happens to (Thai) Social Science?

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
Whisut Vejvarabhorn
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
(Public Organization)
Email: whisut.v@sac.or.th

วันรับบทความ: 2 มีนาคม 2566 (Received March 2, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 10 เมษายน 2566 (Revised April 10, 2023)
วันตอบรับบทความ: 15 มิถุนายน 2566 (Accepted June 15, 2023)

บทคัดย่อ

สังคมศาสตร์ไทยได้รับอิทธิพลทางความคิดและทฤษฎีมาจากโลกตะวันตกอันเป็นต้นกำเนิดของการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับสังคม อย่างไรก็ตาม สถานะและความรู้สังคมศาสตร์ของไทยถูกตั้งคำถาม ท่ามกลางบริบทของสังคมศาสตร์โลก สังคมศาสตร์ของไทยดำรงอยู่ตรงไหน หน้าตาของสังคมศาสตร์ไทยมีลักษณะอย่างไร และเพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น บทความนี้มุ่งสำรวจพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกและสังคมศาสตร์ไทยเพื่อตอบคำถามดังกล่าว โดยเสนอว่า พัฒนาการของสังคมศาสตร์ไทยเป็นผลมาจากการปะทะประสานของบริบททางการเมืองและสังคมในช่วงสงครามเย็น ในขณะที่สังคมศาสตร์โลกมีพัฒนาการต่อไป แต่สังคมศาสตร์ไทยย่ำอยู่กับการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ด้านการพัฒนาในบริบทสงครามแบบอื่น ๆ ในยุคสมัยถัด ๆ มา ความรู้สังคมศาสตร์ไทยที่ได้รับมาจากการปะทะประสาน

กลายเป็นสังคมศาสตร์กระแสหลักผ่านการอุดหนุนการวิจัยภายใต้โจทย์ด้านการพัฒนาที่รัฐต้องการ ในภาวะดังกล่าว การสร้างความรู้สังคมศาสตร์ภายใต้โจทย์แบบอื่นไม่ได้รับความสำคัญจนเกิดความไม่สมดุลของการสร้างความรู้ รวมถึงมีสถานะแบบกลับตาลปัตรเมื่อเทียบกับพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกในภาพรวม

คำสำคัญ: สังคมศาสตร์ พัฒนาการ การวิจัย สถานะ ความรู้

Abstract

Thai Social Science is influenced by western world where social inquiries originated. However, the status and knowledge of Thai social science fall into questions. Amid the context of globalized world, where does Thai social science stand? What is the character of Thai social science? And why has it become like that? To answer these questions, this article examines the evolution of social science between the Western world and Thailand, arguing that the development of Thai social science resulted from the collision of social and political contexts during the Cold War. While Western social science advances, Thai social science lags behind. With government support, the feature received during the Cold War period becomes mainstream social science until now. Conducting social research in other ways appears unimportant. As a result, there is incommensurable knowledge with reverse status in comparison to Western social science.

Keywords: Social Science, Development, Research, Status, Knowledge

บทนำ

นับตั้งแต่คำว่าสังคมศาสตร์ (social science)[2] ถูกใช้เป็นครั้งแรกในปี ค.ศ. 1824 โดยวิลเลียม ธอมป์สัน (William Thompson) เพื่อก้าวข้ามขีดจำกัดทางวิชาการแบบสองขั้วความคิด คือระหว่างวิธีคิดแบบวัตถุนิยมทางวิทยาศาสตร์และวิธีคิดแบบศีลธรรมเชิงเหตุผล นิยามที่เป็นรูปร่างของสังคมศาสตร์ในฐานะที่เป็นศาสตร์อันว่าด้วยการศึกษาสังคม (science of society) ก่อตัวขึ้นในเวลาต่อมาไม่นานนัก กล่าวคือสังคมศาสตร์ถูกใช้อ้างถึงการศึกษาแบบสังคมวิทยาโดยออกุสต์ กองต์ (Auguste Comte) ในปี ค.ศ. 1838 ภายใต้ความพยายามประยุกต์วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ (scientific method) มาใช้อธิบายระเบียบและเรื่องราวในสังคม จนถึงปัจจุบันนี้ คำว่าสังคมศาสตร์ถูกใช้ในความหมายกว้าง คือในฐานะที่เป็นหมวดหมู่ของศาสตร์ซึ่งพยายามอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสังคมวิทยา มานุษยวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และประวัติศาสตร์ นิยามของสังคมศาสตร์ในปัจจุบันจึงพิจารณาได้จากชุดของกิจกรรมในการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับสังคมและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ ผ่านกระบวนการศึกษาวิจัยอย่างมีแบบแผน

กล่าวได้ว่าการศึกษาสังคมศาสตร์ในประเทศไทยได้รับอิทธิพลทางความคิดและทฤษฎีมาจากโลกตะวันตกอันเป็นต้นกำเนิดของการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับสังคม อย่างไรก็ตาม สถานะและความรู้สังคมศาสตร์ของไทยถูกตั้งคำถาม ท่ามกลางบริบทของสังคมศาสตร์โลก สังคมศาสตร์ของไทยดำรงอยู่ตรงไหน หน้าตาของสังคมศาสตร์ไทยแท้จริงแล้วมีลักษณะอย่างไร และเพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น เพื่อตอบคำถามว่าด้วยสถานะและความรู้ทางสังคมศาสตร์ของไทยในโลกปัจจุบัน การสำรวจพัฒนาการของ สังคมศาสตร์โลกในกระแสความเปลี่ยนแปลงที่สังคมศาสตร์ไทยได้รับการถ่ายทอดมาอาจเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการตอบคำถามดังกล่าว เนื้อหาในบทความนี้เริ่มจากการสำรวจพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกหรือสังคมศาสตร์สากล อันถือกำเนิด

ขึ้นในทวีปยุโรปและมีพัฒนาการมาจนถึงปัจจุบัน จากนั้นจึงกล่าวถึงพัฒนาการของสังคมศาสตร์ไทย โดยเน้นให้เห็นถึงแนวการสร้างความรู้สังคมศาสตร์กระแสหลักที่รัฐให้การสนับสนุนโดยสัมพันธ์กับบริบททางสังคม ควบคู่ไปกับพัฒนาการของสังคมศาสตร์ในโลกวิชาการ จากนั้นจึงสรุปโดยมุ่งตอบคำถามข้างต้นผ่านการเปรียบเทียบพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกและไทย

มองโลก

ด้วยเหตุที่สังคมศาสตร์ในประเทศไทยได้รับอิทธิพลทางความคิดและทฤษฎีมาจากโลกตะวันตก การตอบคำถามข้อแรกที่ว่าสังคมศาสตร์ไทยดำรงอยู่ตรงไหน เรียกร้องการสำรวจพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกหรือสังคมศาสตร์สากลนับแต่กำเนิดจนถึงปัจจุบัน ข้อโต้แย้งทางวิชาการ สถานการณ์ทางการเมืองและสังคม ตลอดจนการคลี่คลายของความรู้ท่ามกลางกระแสความคิดต่าง ๆ อาจช่วยชี้ให้เห็นพัฒนาการของสังคมศาสตร์ในบรรยากาศของยุคสมัยต่าง ๆ (as cited in Porter & Ross, 2003; Lemert, 2016; Court, 2020) ซึ่งจะนำไปสู่การเปรียบเทียบเพื่อระบุตำแหน่งแห่งที่ในความก้าวหน้าของความรู้สังคมศาสตร์ไทยได้ต่อไป

กำเนิดสังคมศาสตร์

ในความเป็นจริงแล้ว ไม่มีศาสตร์ใดเกิดขึ้นจนกระทั่งคริสต์ศตวรรษที่ 19 (Court, 2020) ความรู้แบบต่าง ๆ มีสถานะเป็นปรัชญา (philosophy) ซึ่งให้ความสำคัญกับการถกเถียงและการครุ่นคิดอย่างเป็นระบบ โดยแยกออกเป็นปรัชญาธรรมชาติ (natural philosophy) และปรัชญาศีลธรรม (moral philosophy) เรื่องราวเกี่ยวกับธรรมชาติถูกแยกออกจากศีลธรรมซึ่งให้ความสำคัญกับความคิด จิตวิญญาณ และคุณงามความดี (Porter & Ross, 2003) ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 การปฏิวัติอเมริกาเพื่อแยกตัวออกจากการปกครองของสหราชอาณาจักรในปี ค.ศ. 1775 และการปฏิวัติฝรั่งเศสเพื่อยกเลิกระบอบกษัตริย์ในปี ค.ศ. 1789 นำไปสู่การตั้งคำถามเชิงสังคมใน

หมู่นักวิชาการและปัญญาชนภายใต้ปรัชญาศีลธรรมในประเด็นเรื่องเสรีภาพ (liberty) ความเท่าเทียม (equality) สิทธิมนุษยชน (human rights) และอำนาจชอบธรรมของรัฐบาล (legitimate power of government) (Court 2020) รากฐานของสังคมศาสตร์ในปัจจุบันโดยแรกเริ่ม จึงเกิดขึ้นโดยมีเป้าหมายทางการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่และปลดปล่อยผู้คนออกจากระบอบอำนาจที่เคยกำกับควบคุม ตลอดจนเป็นเครื่องมือช่วยทำความเข้าใจสภาวะที่สังคมปราศจากความมั่นคงท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่

แม้ความรู้เชิงสังคมในช่วงเวลานี้จะยังไม่มีสถานะเป็นศาสตร์ แต่องค์ความรู้ของสังคมศาสตร์ค่อย ๆ ก่อตัวขึ้นจากความพยายามอธิบายสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างเป็นระบบบนหลักเหตุผล เหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ นำไปสู่การเปลี่ยนรูปของลักษณะการให้เหตุผลความรู้เชิงปรัชญาสองสายคือปรัชญาธรรมชาติซึ่งมุ่งอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ และปรัชญาศีลธรรมซึ่งมุ่งอธิบายความผิดชอบชั่วดีที่มนุษย์พึงประพฤติปฏิบัติ เปลี่ยนไปสู่สถานะของศาสตร์ในยุคสมัยที่ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติกำลังรุ่งเรือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อวิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งอาศัยหลักการให้เหตุผลและการใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์กลายเป็นมาตรฐานให้กับการศึกษาสังคมจนนำไปสู่การถือกำเนิดขึ้นของสังคมศาสตร์อย่างจริงจังในเวลาต่อมา

โลกที่เปลี่ยนไป

ณ จุดเปลี่ยนผ่านไปสู่ศตวรรษใหม่ การปฏิวัติที่เกิดขึ้นเมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 นำไปสู่การเปลี่ยนผ่านของโลกสมัยใหม่ที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความคาดหวัง เช่นเดียวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในสหราชอาณาจักรเมื่อปี ค.ศ. 1760 และกระจายไปทั่วยุโรป การเมืองแบบประชาธิปไตย ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และความรู้แบบวิทยาศาสตร์ ปรากฏเป็นเสาหลักสำคัญของโลกสมัยใหม่ ในช่วงคริสต์ศตวรรษ

ที่ 19 นี้ ความรู้แบบวิทยาศาสตร์พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็วและเริ่มแตกแขนงความเชี่ยวชาญ (specialize) ออกไปเป็นสาขาวิชาต่าง ๆ วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเฟื่องฟูและเป็นที่เชื่อถืออย่างกว้างขวาง ส่งผลให้วิธีคิดแบบดังกล่าวมีอิทธิพลและสร้างหลักการให้เหตุผลเชิงตรรกะแบบนิรนัย (deduction) รวมถึงการอาศัยข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ในการแสวงหาความรู้ หลักการดังกล่าวถูกอ้างถึงว่าเป็นกฎที่เป็นสากลอันเริ่มจากเงื่อนไขเบื้องต้นซึ่งนำไปสู่ความสัมพันธ์และความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ในเชิงสมมติฐาน หลังจากนั้นจึงนำหลักการข้างต้นไปทดสอบกับข้อมูลเชิงประจักษ์ ระบบความคิดแบบวิทยาศาสตร์เช่นนี้เห็นว่า การอธิบายความจริงเกี่ยวกับสิ่งที่ศึกษาจะถูกต้องเมื่อมีกฎเชิงตรรกะรองรับไว้

เมื่อความรู้แบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเริ่มขยายตัว ผู้คนเริ่มจินตนาการว่ามีระบบระเบียบที่ซับซ้อนบางอย่างดำรงอยู่ในธรรมชาติและสร้างความเป็นไปในโลกทางกายภาพ แทนที่จะเชื่อว่าระบบระเบียบทางสังคมถูกสร้างขึ้นโดยพระเจ้า โลกทางสังคมกลายเป็นสนามให้กับการศึกษาด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ความเชื่อทางศาสนาถูกแยกออกจากกระบวนการแสวงหาความจริงทางสังคม คำว่าสังคมศาสตร์ของวิลเลียม ธอมป์สันเมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ให้ที่ทางกับการศึกษาสังคมท่ามกลางการดำรงอยู่ของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและปรัชญาศีลธรรม สังคมศาสตร์สมัยใหม่ก่อตัวขึ้นท่ามกลางบรรยากาศของสังคมและวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติในเวลาต่อมา โดยรับเอาวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเข้ามาปรับใช้ ออกุสต์ กองต์สนับสนุนความคิดดังกล่าวและเริ่มนำวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์มาใช้โดยเรียกว่าฟิสิกส์ทางสังคม (social physics) ก่อนจะเปลี่ยนเป็นศาสตร์ปฏิฐาน หรือศาสตร์เชิงบวก (positive science) เพื่อเปรียบเทียบกับการเปลี่ยนแปลงเชิงลบจากการปฏิวัติที่รุนแรงและส่งผลกระทบต่อระเบียบทางสังคมในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 หน้าตาของสังคมศาสตร์ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์สังคม ซึ่งวิธีคิดและการให้คำอธิบายอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ ถูกนำ

มาใช้อธิบายแบบเดียวกับกฎเชิงตรรกะที่ต้องพิสูจน์โดยข้อมูลเชิงประจักษ์และการคิดคำนวณทางสถิติ

หากความเป็นวิทยาศาสตร์ของสังคมศาสตร์แบบสังคมวิทยาถูกอธิบายในเชิงฟิสิกส์ ความเป็นวิทยาศาสตร์ของมานุษยวิทยาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็ถูกอธิบายในเชิงชีววิทยาในอีกรูปลักษณ์หนึ่ง ทฤษฎีการคัดเลือกทางธรรมชาติ (natural selection) ของชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ส่งอิทธิพลต่อทฤษฎีวิวัฒนาการทางสังคมของเฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) ซึ่งเห็นว่าผู้เหมาะสมที่สุดคือผู้อยู่รอด มุมมองของสังคมศาสตร์แบบมานุษยวิทยาที่จุดแรกเริ่มจึงเป็นการทำความเข้าใจพัฒนาการความเป็นมนุษย์จากบันทึกการเดินทางและเรื่องเล่าจากดินแดนอาณานิคม การจัดวางสังคมต่าง ๆ เป็นลำดับชั้น ไม่ต่างไปจากการนำกระบวนการทางอนุกรมวิธาน (taxonomy) ต่อสายพันธุ์สิ่งมีชีวิต มาใช้กับสังคมวัฒนธรรมของมนุษย์ที่แตกต่างหลากหลายซึ่งดำรงอยู่ภายนอกทวีปยุโรป ทัศนะเช่นนี้พบได้จากข้อเสนอของนักมานุษยวิทยายุคแรก ๆ อาทิ *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* ([1871] 2010) ของเอ็ดเวิร์ด บี. ไทเลอร์ (Edward B. Tyler) และ Ancient Society ([1877] 1964) ของ ลิวอิส เฮนรี มอร์แกน (Lewis Henry Morgan)

เมื่อสังคมมีความมั่นคงมากขึ้น นักสังคมศาสตร์เริ่มใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์สังคมเข้าไปแก้ไขปัญหาต่าง ๆ อาทิ ปัญหาสังคมเมือง อาชญากรรม และความยากจน ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในคริสต์ศตวรรษที่ 18 อย่างไรก็ตาม สิ่งที่โลกสมัยใหม่นำมาด้วยพร้อมกันคือการทำลายล้างวิถีชีวิตดั้งเดิม ที่ดินจำนวนมากถูกตัดขาดจากการสร้างรางรถไฟ ในขณะที่ชนพื้นเมืองในทวีปอเมริกาเหนือถูกทำลายในนามของความก้าวหน้า โลกสมัยใหม่ที่ให้พันธสัญญาต่อชีวิตที่ดีขึ้นถูกขับเคลื่อนไปพร้อมกับความสูญเสีย คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) และฟรีดริช เอ็งเกลส์ (Friedrich Engels) (1848)

บอกว่า สรรพสิ่งทั้งหลายได้ปลิวกระจายไปตามสายลม โลกสมัยใหม่ที่ผู้คนเห็นอาจไม่ใช่สิ่งที่เป็นจริง นี่เป็นสัญญาณของการครุ่นคิดถึงมิติในอีกด้านหนึ่งของโลกสมัยใหม่ หรือแม้แต่เอมิล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) (1897) ซึ่งเห็นด้วยกับวิธีการศึกษาสังคมอย่างเป็นวิทยาศาสตร์เช่นเดียวกับกองต์ ก็ยังเห็นว่าความไร้ประสิทธิภาพของกฎระเบียบ (lawlessness) ในโลกสมัยใหม่สามารถส่งผลกระทบทางลบต่อผู้อ่อนแอในสังคมและพิจารณาสภาวะดังกล่าวในฐานะความผิดปกติ (anomie) ในขณะที่มักซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ([1905] 2001) เห็นว่าการใช้เหตุผลจนล้นเกินในโลกสมัยใหม่ จะนำไปสู่ภาวะกรงขังเหล็ก (iron cage) ซึ่งหลักเหตุผลที่มนุษย์สร้างขึ้นย้อนกลับมาจำกัดการกระทำของมนุษย์เสียเอง

สงครามโลกในยุโรป

หากทัศนะของนักสังคมศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 คือการเฉลิมฉลองไปกับความเป็นสมัยใหม่และการครุ่นคิดถึงความก้าวหน้าในอีกลักษณะหนึ่ง สังคมศาสตร์ในครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 คือการตกตะลึงไปกับสงคราม การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ และความล้มเหลวของระบบเศรษฐกิจ ซึ่งผิดไปจากจินตภาพของโลกสมัยใหม่จากศตวรรษก่อนอย่างสิ้นเชิง ในสหราชอาณาจักรเมื่อช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 อาดัม สมิธ (Adam Smith) เชื่อว่าเสรีภาพในการตัดสินใจและการแข่งขันอย่างอิสระในระบบเศรษฐกิจ จะยังประโยชน์แก่ส่วนรวม โดยดุษณี หลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง จอห์น เมย์นาร์ด เคนส์ (John Maynard Keynes) (1919) ชี้ว่ามือที่มองไม่เห็นในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเป็นสาเหตุของความเหลื่อมล้ำ สถานการณ์สงครามเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่กำหนดความเป็นไปทางเศรษฐกิจ เขาเห็นว่ารัฐและการเมืองจำเป็นต้องเข้าไปแทรกแซงกลไกตลาดเพื่อลดทอนผลแง่ในลบของระบบทุนนิยม ขณะที่ในเวลาต่อมา นักสังคมศาสตร์สายทฤษฎีวิพากษ์จากเยอรมันก็ได้รับประสบการณ์ตรงจากพรรคนาซี ซึ่งสมาทานความคิดเรื่องชาติและอำนาจนิยมในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง นักคิดกลุ่มนี้ยืนยันว่าชีวิตในโลกสมัยใหม่จำเป็นต้องได้รับการตรวจสอบ

โดยเฉพาะในมิติทางวัฒนธรรม นักคิดสำนักทฤษฎีวิพากษ์หรือสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (Frankfurt School) หยิบยืมแนวคิดของมาร์กซ์มาพัฒนาต่อเพื่อวิพากษ์โลกสมัยใหม่ ซึ่งวัฒนธรรมและวิทยาศาสตร์ถูกนำไปใช้กับการครอบงำเชิงอุดมการณ์ของชนชั้นปกครอง หากความรู้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 วางอยู่บนพื้นฐานของเสรีภาพ ความเป็นจริงในช่วงต้นของคริสต์ศตวรรษที่ 20 แสดงให้เห็นความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและความเลวร้ายเชิงอุดมการณ์ในโลกสมัยใหม่

พ้นไปจากสงครามในทวีปยุโรป ในฝั่งสหรัฐอเมริกา ทัลคอตต์ พาร์สัน (Talcott Parson) และโรเบิร์ต เค. เมอร์ตัน (Robert K. Merton) เป็นนักคิดทางสังคมที่มีอิทธิพลสูง พาร์สันมองปัจเจกบุคคลในฐานะหน่วยการวิเคราะห์ซึ่งปราศจากความคิดเสรี กล่าวคือการกระทำของปัจเจกบุคคลเป็นเพียงการกระทำส่วนหนึ่งของระบบ ไม่ได้มีอัตตาเป็นของตนเอง (Parsons, 1937) ในขณะที่เมอร์ตัน แม้จะไม่ต่างจากพาร์สัน แต่ก็ให้ที่ทางกับการกระทำของปัจเจกบุคคลมากกว่า กล่าวคือปัจเจกบุคคลในมุมมองของเขาไม่ใช่ส่วนหนึ่งของระบบ แต่ถูกบังคับให้กระทำไปตามความต้องการของระบบ เมอร์ตันยกตัวอย่างว่า เมื่อระบบเศรษฐกิจล้มเหลวในการสร้างรายได้ ปัจเจกบุคคลจะแสวงหาวิธีการได้มาซึ่งรายได้แม้จะไม่เป็นไปตามกฎหมาย (Merton 1938) ในช่วงเวลานี้ ดูเหมือนว่าภาพรวมของสังคมศาสตร์ในสหรัฐอเมริกามีแนวโน้มมุ่งเน้นไปในเชิงระบบโครงสร้างสังคมมากกว่าความคิดวิพากษ์ตามสถานการณ์สงครามในฝั่งยุโรป ซึ่งกลับมาสำรวจตรวจสอบเสาหลักของโลกสมัยใหม่

หลังสงครามโลก

หลังสงครามโลกสิ้นสุดลง ไม่มีประเทศไหนในโลกตะวันตกสามารถยืนหยัดได้เว้นแต่สหรัฐอเมริกา ในภาวะดังกล่าว สหรัฐอเมริกากลายเป็นผู้ผลิตโลหะ เครื่องใช้ไฟฟ้า และรถยนต์ในส่วนแบ่งขนาดใหญ่ ขณะที่ในภาคการผลิตของประเทศที่เข้าร่วมสงครามยังไม่สามารถฟื้นตัวได้ สหรัฐอเมริกา

ได้เข้าครอบครองความมั่งคั่งทุกรูปแบบ การทิ้งระเบิดในช่วงท้ายสงครามที่ฮิโรชิมะและนางาซากิในญี่ปุ่นเมื่อปี ค.ศ. 1945 อันเป็นการปิดฉากสงครามกลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่แสดงให้เห็นความเป็นมหาอำนาจใหม่หลังสงครามสิ้นสุด สหรัฐอเมริกากลายเป็นส่วนเติมเต็มให้กับโลกสมัยใหม่ในฐานะผู้ปลดปล่อยโลกออกจากสงครามและความชั่วร้ายเชิงอุดมการณ์ ความตายจากการทิ้งระเบิดถูกอธิบายว่าเป็นราคาที่ต้องจ่ายให้กับความก้าวหน้าของโลกสมัยใหม่ที่ความสงบสุขกำลังจะมาถึง (Lemert, 2016)

ในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1950 ความรู้สังคมศาสตร์ถูกนำไปใช้งานในภารกิจของรัฐบาลมากขึ้น การศึกษาระดับอุดมศึกษาของสหรัฐอเมริกาเติบโตขึ้นแบบก้าวกระโดด เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยในทวีปยุโรปเริ่มเปิดรับคนรุ่นใหม่ที่มาจากชนชั้นแรงงาน ความต้องการการศึกษาที่เพิ่มสูงขึ้นนี้เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่รัฐบาลหลายประเทศต้องการความรู้ทางสังคมเพื่อสร้างสังคมหลังสงครามขึ้นมาใหม่ สภาวิจัยสังคมศาสตร์ (The Social Science Research Council) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1923 โดยแยกตัวจากสภาวิจัยแห่งชาติ (National Research Council)[3] เข้าไปทำงานเบื้องหลังให้กับรัฐบาลสหรัฐอเมริกาตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่สอง เพื่อให้ข้อมูลเกี่ยวกับสังคมที่ไม่คุ้นเคยในภาวะสงคราม นักวิชาการหลายคนเข้าไปมีส่วนร่วมกับการวางแผน การจัดการตลอดจนให้ข้อมูลกับรัฐบาล อาทิ รุธ เบเนดิกท์ (Ruth Benedict) เขียน *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (1946) ตามคำเชิญของสำนักงานข้อมูลสงครามแห่งสหรัฐอเมริกาและสำนักบริการยุทธศาสตร์ เพื่อทำความเข้าใจและทำนายพฤติกรรมของญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 ขณะที่ในช่วงสงครามเช่นกัน เอ็ดเวิร์ด เอช. สไปเซอร์ (Edward H. Spicer) เข้าไปทำงานด้านการกักกันชาวอเมริกันเชื้อสายญี่ปุ่นในสหรัฐอเมริกา (Spicer, 1946) ในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1950 นี้ เป็นที่เชื่อถือกันว่าความรู้สังคมศาสตร์เป็นอาวุธที่ทรงพลังและได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณจำนวนมาก ภายหลังสงครามโลกสิ้นสุด สภาวิจัยสังคมศาสตร์

ได้รับการสนับสนุนจากมูลนิธิฟอร์ด (Ford Foundation) และร็อคกี้เฟลเลอร์ (Rockefeller Foundation) โดยเฉพาะในการค้นคว้าและทำงานด้านอาณาบริเวณศึกษารวมถึงการพัฒนาในบริบทสงครามเย็น

การสิ้นสุดลงของสงครามโลกนำไปสู่การเกิดขึ้นของสงครามเย็นในฐานะที่เป็นสงครามอุดมการณ์ระหว่างทุนนิยมและคอมมิวนิสต์ แดเนียล เบล (Daniel Bell) (1960) ประกาศว่ามนุษย์ต้องถูกศึกษาอย่างเป็นวัตถุวิสัยเป็นวิทยาศาสตร์ และปราศจากแรงบันดาลใจทางอุดมการณ์ เขาเห็นว่าสังคมศาสตร์ต้องการความรู้ที่เชื่อถือได้จากนักวิทยาศาสตร์และนักวิชาการไม่ใช่จากปัญญาชนและนักอุดมการณ์ ในทัศนะของเบล สังคมศาสตร์ควรเป็นพื้นฐานในการอธิบายโลกทางสังคมเพื่อที่จะปรับปรุงคุณภาพชีวิตของผู้คนให้ดีขึ้น โดยมีกุญแจดอกสำคัญคือการทำให้ความรู้สังคมศาสตร์มีลักษณะเป็นวัตถุวิสัย ในขณะที่ซี. ไรท์ มิลส์ (C. Wright Mills) (1959) ประณามความเสแสร้งของสังคมศาสตร์ในขณะนั้น โดยเฉพาะจากจุดยืนของผู้ทรงอิทธิพลในสหรัฐอเมริกาอย่างพาร์สัน ซึ่งสร้างข้อเสนอเชิงทฤษฎีนามธรรมและปราศจากหลักฐานเชิงประจักษ์ รวมถึงไม่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตจริงของผู้คน เขาเห็นว่าการพิจารณาโครงสร้างสังคมและปัจเจกบุคคลภายในโครงสร้างนั้นอย่างสมดุล เป็นสิ่งสำคัญต่อการทำความเข้าใจความสัมพันธ์โดยรวม อีกทั้งยังเห็นว่านักสังคมศาสตร์ควรทำมากกว่าการศึกษาและอธิบาย แต่ต้องช่วยกันเปิดโปงความอยุติธรรมทางสังคมและเปลี่ยนแปลงโลกด้วย

เมื่อเทียบกับสหรัฐอเมริกาแล้ว สังคมศาสตร์ในช่วงเวลานี้ของทวีปยุโรปเติบโตค่อนข้างช้า ส่วนหนึ่งเพราะหลังยุคสงคราม นักสังคมศาสตร์ยุโรปอาศัยการเรียนรู้จากฝั่งสหรัฐอเมริกาเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม นักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศส โคลด เลวี-สโตรส (Claud Levi-Strauss) ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้วางรากฐานให้กับความคิดสายโครงสร้างนิยม เลวี-สโตรสเสนอแนวการศึกษาที่เขาคิดว่าช่วยทำความเข้าใจความคิดของมนุษย์ ในหนังสือ *Structural Anthropology* ([1958] 1963) โดยชี้ให้เห็นว่าชีวิตทางวัฒนธรรมที่หลากหลาย

มีโครงสร้างแบบเดียวกันไม่ต่างไปจากโครงสร้างทางภาษา ในขณะที่นักคิดในสายโครงสร้างนิยมยังอาจกล่าวได้ถึงโรลองด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) ([1964] 1973) ซึ่งพยายามอธิบายโครงสร้างของระบบสัญลักษณ์ เขาเห็นว่าการศึกษาสัญวิทยาสามารถเป็นได้มากกว่าการศึกษาทางภาษา โดยบาร์ธเสนอให้มองความหมายแฝงที่ดำรงอยู่ในปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม

เสียศูนย์

สถานการณ์ในช่วงทศวรรษ 1970-1980 คือการที่มหาอำนาจที่เคยยิ่งใหญ่อย่างสหรัฐอเมริกาตกอยู่ในสภาวะสูญเสียความสำคัญ การล่มสลายลงของระบบอาณานิคมยุโรปและความพ่ายแพ้ของสหรัฐอเมริกาในสงครามเวียดนาม เกิดขึ้นในช่วงเวลาไม่ใกล้ไม่ไกลกับการถือกำเนิดขึ้นขององค์การกลุ่มประเทศผู้ส่งน้ำมันออก (OPEC) และวิกฤติน้ำมันโลก กลุ่มอำนาจใหม่นอกโลกตะวันตกถือกำเนิดขึ้น สหรัฐอเมริกาที่เคยผงาดเมื่อไม่กี่ทศวรรษก่อนสูญเสียอำนาจนำและสถานะความเป็นศูนย์กลางของโลก รวมไปถึงการบริหารจัดการโลกได้อย่างเบ็ดเสร็จอย่างที่เคยเป็นมา ฌักส์ แดริดา (Jacques Derrida) (1978) นิยามสถานการณ์ของสังคมศาสตร์ในยุคสมัยนี้ว่าเป็นภาวะไร้ศูนย์กลาง (absence of a center) ประเด็นต่าง ๆ ถูกทำให้เป็นปัญหาเพราะมีภาษาเป็นปัจจัย (language invaded universal problematic) ภาษาสถาปนาความแตกต่าง แต่ในขณะเดียวกันภาษาก็ถูกสร้างขึ้นจากความแตกต่างของคำและยังถูกถอดรื้อ (deconstruct) อยู่ตลอดในระบบความแตกต่าง (a system of differences) ข้อความเหล่านี้ชี้ให้เห็นการถอดรื้อความเป็นศูนย์กลาง วาทกรรม และความแตกต่างหลากหลาย เขาเห็นว่าการคิดแบบโครงสร้างที่ปราศจากศูนย์กลางเป็นสิ่งที่ผู้คนไม่สามารถคิดได้ การคิดเรื่องศูนย์กลางจึงเป็นความคิดในช่วงขณะหนึ่งก่อนที่จะเปลี่ยนไปอีกเรื่อย ๆ ในความหลากเลื่อน (differance) ในสภาวะที่การสูญเสียความเป็นศูนย์กลางไม่สามารถยึดมั่นได้นี้ ไม่มีใครเชื่อถือความเป็นจริงได้ และในการไม่มีอยู่ของวามเป็นจริงที่เชื่อถือได้ ผู้คนเชื่อได้แต่เพียงภาษา

ความคิดของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) เรื่องคำพรรณนาอย่างลุ่มลึก (thick description) ในหนังสือ *The Interpretation of Cultures* (1973) ต่อการทำงานภาคสนาม ถือเป็นคำประกาศต่อการตีความข้อมูลในเชิงสัญลักษณ์ต่อเรื่องหนึ่ง ๆ ซึ่งต้องอาศัยการตีความบริบทแวดล้อมทางวัฒนธรรมเพื่อทำความเข้าใจความหมายของการกระทำที่ปรากฏ อาทิ เราไม่สามารถอธิบายการขยิบตาในวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ได้อย่างตรงไปตรงมาว่าเป็นการขยิบตาจากพฤติกรรมตามธรรมชาติ เพราะการขยิบตานั้นอาจแฝงไปด้วยความหมายทางวัฒนธรรมบางอย่างได้ การกระทำของมนุษย์ในแง่นี้จึงเป็นการกระทำที่ถูกใส่ความหมายไม่ต่างกับภาษา การกระทำใด ๆ ก็ตามของมนุษย์อยู่ในระบบของความหมาย การศึกษาสังคมจึงไม่ใช่การสังเกตเหตุการณ์การกระทำต่าง ๆ หากแต่เป็นการอ่านหรือตีความเพื่อทำความเข้าใจความหมายของผู้กระทำการหรือสังคมที่พวกเขาอาศัยอยู่

อย่างไรก็ดี ความเคลื่อนไหวสำคัญในสังคมศาสตร์อีกด้านหนึ่งเกิดขึ้นเมื่อมุมมองของศาสตร์แบบปฏิฐานนิยมที่สังคมศาสตร์ยึดถือ เริ่มถูกตั้งคำถามโดยนักสังคมศาสตร์เองมากขึ้นเรื่อย ๆ เป้าหมายที่สังคมศาสตร์กำลังแสวงหาท่ามกลางความไม่พึงพอใจที่มากขึ้น ส่งผลให้นักสังคมศาสตร์ทบทวนแนวทางของการแสวงหาความรู้ที่เคยยึดถือกันมา ผลสัมฤทธิ์ต่อความก้าวหน้าโดยรวมที่ไม่สร้างความรู้ใหม่และยกระดับคุณภาพของสาขาวิชาได้น้อย แสดงให้เห็นว่าแทบไม่มีความรู้ใหม่ ๆ งอกเงยออกไปจากกรอบแนวคิดเดิมที่นักคิดในอดีตได้ศึกษาไว้ ไม่ว่าจะเป็นการขาดความลึกซึ้งของเนื้อหา การไม่ให้ความสำคัญกับบริบทของการศึกษา ตลอดจนการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ได้ค่อนข้างจำกัด สังคมศาสตร์ในฐานะที่เป็นวิทยาศาสตร์สังคมเดินทางมาถึงจุดอิ่มตัวของการแสวงหาความรู้ที่น่าวิตกกังวลเป็นการภายใน

ความไม่พึงพอใจดังกล่าวนี้นำไปสู่การตีความวิถีแห่งศาสตร์ใหม่ เพราะการแสวงหาความรู้ด้วยวิธีการและมโนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมอาจไม่เพียงพอเหมาะสมอีกต่อไป การสร้างความก้าวหน้าและการค้นพบใหม่ ๆ ใน

สังคมศาสตร์เป็นไปในลักษณ์เดียวกับที่โทมัส คูน (Thomas Kuhn) (1962) ชี้ให้เห็นว่า ความก้าวหน้าทางความรู้ไม่ว่าจะในศาสตร์แขนงใดจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการผลิตสร้างความรู้ที่แหวกออกไปจากกระบวนทัศน์ (paradigm) เดิม ๆ ในทางหนึ่ง ข้อเสนอของคูนทำให้เกิดกระแสการพูดถึงกระบวนทัศน์ในสังคมศาสตร์ด้วย (Schwandt 2001) สงครามกระบวนทัศน์ (paradigm wars) เกิดขึ้นผ่านการถกเถียงของนักสังคมศาสตร์ที่สนับสนุนและปฏิเสธมุมมองแบบปฏิฐานนิยม การท้าทายของกระบวนทัศน์ใหม่ทำให้สังคมศาสตร์ในระยะหลังเปลี่ยนผ่านไปสู่วิธีคิดอันพ้นไปจากปฏิฐานนิยมมากขึ้น อย่างไรก็ดี การศึกษาแบบปฏิฐานนิยมในทางสังคมศาสตร์ยังคงดำรงอยู่ท่ามกลางการศึกษาแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการทำวิจัยเพื่อตอบสนองต่อการทำนโยบายของรัฐและการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ข้อสังเกตที่น่าสนใจคือ คำว่ากระบวนทัศน์ของคูน มีความหมายคล้ายคลึงกับความคิดเรื่อง “กรอบความรู้” (episteme) ของมิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) (1970) ที่มองว่า ความรู้ในแต่ละยุคสมัยเกิดขึ้นภายใต้กระบวนทัศน์หรือกรอบความรู้ที่วางขอบเขตในการตั้งคำถามและการแสวงหาคำอธิบายของปรากฏการณ์ต่าง ๆ แต่ในขณะที่กระบวนทัศน์จะใช้หมายถึงปฏิบัติการของการสร้างความรู้ภายในชุมชนของศาสตร์เอง “กรอบความรู้” ของฟูโกต์ทำหน้าที่เสมือนขอบฟ้าความรู้ที่กำหนดปริมณฑลของข้อถกเถียงและวาทกรรม (discourse) การปลดปล่อยความรู้สังคมศาสตร์จากพันธนาการของกระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ที่มีลักษณะลดส่วน (reductionistic) แยกส่วน (atomistic) และกลไก (mechanistic) เป็นการปฏิเสธโลกทัศน์แบบสมัยใหม่ที่ยึดโยงสังคมศาสตร์เข้ากับวาทกรรมของรัฐกระแสหลัก (mainstream) และได้สร้างกระแสทางเลือก (alternatives) มากมายขึ้นท้าทายคำอธิบายหรือเรื่องเล่าหลัก (grand narratives) ที่ผูกขาดวิธีคิดและการสร้างความรู้ทางสังคมศาสตร์ (Capra 1982)

หลังโลกสมัยใหม่

ในช่วงเปลี่ยนผ่านเข้าสู่คริสต์ทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา ไม่มีเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ นักสังคมศาสตร์ในยุคนี้เริ่มพูดถึงแนวคิดแบบหลังสมัยใหม่ (postmodernism) นักคิดกลุ่มหลังสมัยใหม่ไม่ได้นำเสนอยุคสมัยใหม่ของความก้าวหน้า สิ่งที่พวกเขาเสนอคือแนวคิดที่ไม่เน้นความเป็นสากล ตลอดจนเรื่องเล่าเหมารวมแบบต่าง ๆ รวมถึงลักษณะการผสมผสานระหว่างปัจจุบัน อดีต และอนาคต ใน *The Postmodern Condition* ([1979] 1984) ฌอง ฟรานซัวส์ เลียวตาร์ด (Jean Francois Lyotard) ปฏิเสธเรื่องเล่าหลัก (grand narratives) เขายังเห็นว่าสถานะของความรู้ไม่ใช่ความจริงอย่างที่เคยเชื่อถือ แต่เป็นวาทกรรมอันได้แก่ความคิดที่ว่า หลักคิดแบบปฏิฐานนิยมเป็นกุญแจที่จะไขไปสู่ความก้าวหน้าของมนุษย์ การทำความเข้าใจความหมายเป็นรากฐานในการสร้างตัวตนของมนุษย์ และการปลดปล่อยมนุษย์ต้องกระทำผ่านการต่อสู้ทางชนชั้น กล่าวได้ว่าทศวรรษอันเงียบสงบนี้เป็นช่วงเวลาแห่งการย้อนกลับไปทบทวนความคิดที่โลกสมัยใหม่ได้สร้างไว้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 ในฐานะวาทกรรม

ในแวดวงมานุษยวิทยาเอง การตีพิมพ์หนังสือ *Writing Culture : The Poetics and Politics of Ethnography* (1986) โดยจอร์จ มาร์คัส (George Marcus) และเจมส์ คลิฟฟอร์ด (James Clifford) เป็นบรรณาธิการ และหนังสือที่มาร์คัสเขียนร่วมกับไมเคิล ฟิสเชอร์ (Michael Fischer) คือ *Anthropology as Cultural Critique : An Experimental Moment in the Human Sciences* (1986) สะท้อนจุดเปลี่ยนที่นำไปสู่การเคลื่อนไหวของแนวคิดแบบหลังสมัยใหม่ในช่วงเวลาเดียวกัน การไม่มองว่าความรู้ที่ถูกนำเสนอผ่านการเขียนของนักมานุษยวิทยาเป็นความจริงที่สมบูรณ์ นำไปสู่การตั้งคำถามถึงวิธีคิดและการทำงานของนักมานุษยวิทยาที่มีส่วนสร้างคำอธิบายผ่านความเข้าใจของตนเอง คำอธิบายของวัฒนธรรมที่ถูกนำเสนอเป็นเพียงภาพแทนส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นจากคำอธิบายเท่านั้น อีกทั้งยังดำรงอยู่

ท่ามกลางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้สร้างภาพแทนและผู้ถูกนำเสนอในภาพแทน วิกฤติของการนำเสนอภาพแทน (crisis of representation) เช่นนี้เผยว่า ความรู้หรือภาพแทนที่ถูกสร้างไม่อาจเป็นอิสระจากเงื่อนไขความเข้าใจ และการทำงานเพื่อสร้างความรู้ของผู้สร้าง

จากบริบทและพัฒนาการของข้อโต้แย้งในข้างต้น เรื่องเล่าหลักเริ่มสูญเสียความน่าเชื่อถือ การเปิดพื้นที่ให้กับเรื่องเล่าขนาดย่อย ๆ (mini narratives) เป็นคุณสมบัติของความคิดแบบหลังสมัยใหม่ ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard) (1994) อธิบายประสบการณ์เชิงสามัญสำนึกที่ดูเหมือนไม่มีใครเห็นด้วยว่าเป็นเรื่องจริง ว่าโลกจริงจำลอง (simulacra) ของเขาไม่ได้หมายถึงการเลียนแบบความจริง แต่หมายถึงสภาวะของความเป็นจริงในโลกของตัวมันเอง ความเป็นต้นแบบหรือความจริงกับโลกจำลองความจริงเกิดความพร่าเลือนและหลอมรวมกันจนเกิดเป็นสภาวะเหนือความจริง (hyperreality) และกลายเป็นความเป็นจริงในโลกของตัวเอง ดิสนีย์แลนด์ (Disneyland) เป็นตัวอย่างที่สมบูรณ์ของโลกอันจำลองสภาวะเหนือความจริง ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ปรากฏเป็นความเกินจริงที่เป็นความจริงในบริบทของตัวเองในช่วงเวลานี้เอง วัฒนธรรมมวลชนทุกรูปแบบเชื้อเชิญมวลชนเข้าไปในโลกที่วัฒนธรรม เสียงเพลง การเมือง และทุก ๆ สิ่งดำรงอยู่โดยปราศจากความโดดเด่น ในอีกด้านหนึ่ง ดอนน่า ฮาราเวย์ (Donna Haraway) ([1985] 1991) สร้างข้อถกเถียงเรื่องโลกที่ผสมผสานอัตลักษณ์และความเป็นจริง ซึ่งเส้นแบ่งระหว่างมนุษย์ เครื่องจักร และสรรพสิ่งถูกทำให้ไม่ชัดเจน หรือก็คือความคิดที่ผู้คนที่หลากหลายไม่เชื่อว่าอัตลักษณ์ของพวกเขาถูกลดทอนลงไปได้ อัตลักษณ์เหล่านี้เป็นส่วนผสมที่หลากหลาย แต่ไม่รวมกันเป็นอัตลักษณ์ทางการเมืองและวัฒนธรรมหนึ่งเดียว

โลกาภิวัตน์

หลังจากว่างเว้นเหตุการณ์สำคัญมากว่าทศวรรษ ศตวรรษใหม่ที่ 21 ถูกต้อนรับด้วยเหตุการณ์ 9/11 การปล้นเครื่องบินเข้าชนตึกเวิล์ดเทรดโดยผู้ก่อการร้ายกลุ่มอัลกออิดะห์ (Al-Qaeda) เป็นโศกนาฏกรรมที่มีความเชื่อมโยงระดับโลก นักวิชาการสังคมศาสตร์เริ่มตั้งคำถามกับความเป็นสังคมที่สังคมศาสตร์อ้างถึง เพราะเดิมที ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 คำว่าสังคมใช้อธิบายถึงระเบียบทางสังคมหรือไม่ก็คือชุมชนที่ไม่ใหญ่เกินไปจากความคิดเรื่องชาติ การหดย่อของโลกด้วยเทคโนโลยีการเดินทางรวมไปถึงการเข้าถึงเครือข่ายอินเทอร์เน็ตอย่างกว้างขวางในคริสต์ศตวรรษที่ 21 ทำให้ผู้คนสัมผัสกับการเชื่อมต่อและความหลากหลายในชั่วอึดใจ ความกว้างใหญ่ไพศาลของโลกที่เชื่อมถึงกันนำมาซึ่งความเป็นจริงเชิงโครงสร้างที่ไม่แน่นอน เอ็มมานูเอล วอลเลอร์สไตน์ (Emmanuel Wallerstein) (2004) ชี้ว่าโลกในปัจจุบันเป็นโลกที่อำนาจตะวันตกไม่สามารถควบคุมได้อย่างสิ้นเชิง สภาวะเช่นนี้เป็นสภาวะของความไม่แน่นอนที่เกิดขึ้นจากการเชื่อมต่อถึงกันเป็นวงกว้างในโลกอย่างแท้จริง

ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 กิลส์ เดอเลิซ (Gilles Deleuze) และเฟลิกซ์ กัตตารี (Felix Guattari) ([1980] 1988) บอกว่าความรู้มีลักษณะคล้ายต้นไม้สูงใหญ่ที่หยั่งรากลึกเพื่อหล่อเลี้ยงความจริง ทว่าพวกเขาเสนอความคิดแบบไรโซม (rhizome) ที่เชื่อมต่อแบบจุดต่อจุดซึ่งต่างไปจากต้นไม้ รากความคิดของเดอเลิซและกัตตารีชี้ให้เห็นว่าโลกทางสังคมไม่ได้ตรงไปตรงมา สิ่งที่ควรอธิบายว่าอะไรเป็นสังคมจึงเป็นความเป็นจริงในระดับโลก ในขณะที่มานูเอล แคสต์เทลส์ (Manuel Castells) (1996) อธิบายว่ายุคสารสนเทศ (information age) แสดงให้เห็นบทบาทของข้อมูลในสังคมร่วมสมัย แคสต์เทลส์อธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงจากสังคมอุตสาหกรรมไปสู่สังคมแห่งข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเริ่มขึ้นในคริสต์ทศวรรษที่ 1970 สังคมเครือข่ายนี้มีโครงสร้างเป็นเครือข่ายแทนที่จะเป็นผู้กระทำการแต่ละคน รวมไปถึงทำงานผ่าน

การไหลเวียนของข้อมูลอย่างต่อเนื่องผ่านทางเทคโนโลยี เขาเน้นความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของสังคม และระบุว่าเครือข่ายเป็นคุณลักษณะที่กำหนดนัยสำคัญของโลกยุคปัจจุบัน

ในหนังสือ *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (2005) บรูโน ลาตูร์ (Bruno Latour) พัฒนาทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำการ (actor-network theory) ของเขา เพื่ออธิบายว่าความคิดแบบสมัยใหม่ตั้งอยู่บนการแบ่งแยกระหว่างโลกทางสังคมและโลกธรรมชาติ ในทัศนะของลาตูร์ สิ่งที่เป็นสังคมอย่างมนุษย์ ถูกพิจารณาว่าอยู่เหนือกว่าสิ่งที่เป็นธรรมชาติอย่างพืชและสัตว์ ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้วสรรพสิ่งล้วนทัดเทียมกัน หากแต่เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายซึ่งต่างก็มีลักษณะของความเป็นผู้กระทำการ (agency) ในตัวเอง หากแต่เครือข่ายของลาตูร์อยู่ในลักษณะที่ต่างออกไปการเครือข่ายของคาสต์เทลส์ นั่นคือการเป็นเครือข่ายแห่งการแบ่งปันศักยภาพกระทำการของสิ่งต่าง ๆ อันนำไปสู่ความเป็นไปได้ของการกระทำการ

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมานี้ สภาสังคมศาสตร์ระหว่างประเทศ (the International Social Science Council) ออกรายงานสังคมศาสตร์โลก (world social science report) 2 ฉบับ เพื่อเรียกร้องนวัตกรรมทางนโยบายและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต่อสภาพปัญหาในปัจจุบัน โดยรายงานฉบับแรกในปี ค.ศ. 2013 เป็นการกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมโลกซึ่งเป็นผลมาจากกิจกรรมของมนุษย์ อาทิ การใช้เชื้อเพลิงฟอสซิล การตัดไม้ทำลายป่า การทำเกษตรกรรมแบบเข้มข้น ตลอดจนการสร้างขยะ ความท้าทายที่สังคมกำลังเผชิญอยู่นี้ต้องการการตอบสนองโดยเร็ว สภาสังคมศาสตร์ระหว่างประเทศเห็นว่านักสังคมศาสตร์ต้องสามารถผนวกรวมความคิดเข้ากับข้อเรียกร้องต่อความท้าทายของสังคมผ่านการทำงานวิจัยว่าด้วยมนุษย์ ซึ่งเป็นสาเหตุ ความเปราะบาง รวมถึงผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม ขณะที่รายงานอีกฉบับหนึ่ง ออกในปี ค.ศ. 2016 โดยกล่าวถึง

ปัญหาความเหลื่อมล้ำและโลกที่เป็นธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นความเชื่องโยงระหว่างความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจกับรูปแบบความเหลื่อมล้ำอื่น ๆ เช่น เพศ การศึกษา และสาธารณสุข รายงานชี้ให้เห็นว่าการศึกษาความเหลื่อมล้ำจำนวนมากให้ความสนใจน้อยในการศึกษาผลกระทบระยะยาวต่อความยั่งยืนทางเศรษฐกิจ สังคม และชุมชน นักสังคมศาสตร์ต้องสนใจปัญหาความเหลื่อมล้ำและสร้างงานวิจัยที่มีความหมายต่อการดำเนินนโยบายที่จะช่วยลดทอนความเหลื่อมล้ำนั้น อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจในรายงานฉบับนี้คือการสนับสนุนให้การศึกษาวิจัยในทางสังคมศาสตร์มีลักษณะเป็นการศึกษาแบบสหวิทยาการ และขยับขยายไปสู่นอกวงวิชาการ ตลอดจนมีลักษณะของการวิพากษ์เพื่อชี้ให้เห็นผลกระทบจากระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและแนวคิดแบบเสรีนิยมใหม่

แนวโน้มในปัจจุบัน

การทำงานสาธารณะถูกกล่าวถึงในโลกวิชาการ เมื่อไมเคิล บูราวอย (Michael Burawoy) (2005) เรียกร้องให้นักสังคมศาสตร์ทำงานสาธารณะในปี ค.ศ. 2004 โดยเขาแบ่งลักษณะงานออกเป็น 4 ประเภทคือ งานวิชาการ งานนโยบาย งานวิพากษ์ และงานสาธารณะ โรเบิร์ท โบรอฟสกี (Robert Borofsky) และ อันโตนิโอ เดอ โลรี (Antonio de Lauri) (2019) อธิบายว่าโลกวิชาการปัจจุบันสนใจกลุ่มเป้าหมายที่เป็นนักศึกษาและนักวิชาการในมหาวิทยาลัย ผลงานวิชาการ ตำรา หนังสือ และบทความที่ตีพิมพ์ในวารสารเป็นเครื่องมือของการสร้างตำแหน่งและความก้าวหน้าในวิชาชีพ ซึ่งสังคมอาจไม่ได้ประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมแต่อย่างใด ทั้งสองเสนอให้ทำงานสาธารณะโดยนำความรู้มาช่วยแก้ไขปัญหาสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ รวมถึงให้ความกระจ่างในประเด็นทางสังคมที่กว้างขวาง ตลอดจนสนับสนุนการสนทนากับสาธารณะเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อให้สังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ทั้งสองเห็นว่าโลกวิชาการสังคมศาสตร์ในปัจจุบันล้วนเต็มไปด้วยการประเมินและสร้างตัวชี้วัดความสำเร็จในตำแหน่งทางวิชาการ

ซึ่งบั่นทอนให้สังคมศาสตร์ถอยห่างจากสังคมไปเรื่อย ๆ ดังนั้น นักสังคมศาสตร์จึงควรจะนำความรู้ที่สร้างไว้มาใช้ประโยชน์และเข้าไปร่วมทำงานกับสังคม

หนึ่งในประเด็นน่าสนใจเริ่มจากที่สตีเฟน เทอร์เนอร์ (Stephen Turner) (2013) บอกว่าสังคมศาสตร์ในปัจจุบันสูญเสียความทะเยอทะยานที่จะเป็นศาสตร์และเปลี่ยนไปสู่ความสนใจเฉพาะในฐานะที่เป็นความเชี่ยวชาญในด้านหนึ่ง ๆ การที่ศาสตร์ (science) ถูกแทนที่ด้วยความเชี่ยวชาญ (expertise) นำมาซึ่งคำถามเกี่ยวกับอนาคตของสังคมศาสตร์ เราอาจอธิบายได้ว่าการแทนที่ดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะสังคมศาสตร์มักเป็นการศึกษาทางวิชาการซึ่งไม่มีเส้นทางอาชีพเฉพาะตัว การอ้างอิงความเชี่ยวชาญที่มุ่งเน้นต่อการแก้ปัญหาเป็นการเฉพาะเป็นการช่วยอ้างเหตุผลในเชิงอาชีพได้ แต่ในขณะเดียวกัน สถานะของผู้เชี่ยวชาญก็ลดทอนความเป็นศาสตร์ไปพร้อมกันด้วย เพราะองค์ความรู้แบบผู้เชี่ยวชาญกับองค์ความรู้แบบศาสตร์นั้นแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือองค์ความรู้แบบผู้เชี่ยวชาญมักมีเรื่องของประสบการณ์ที่จำเพาะต่อปัญหาและอาศัยองค์ความรู้ที่มากไปกว่าศาสตร์แขนงใดแขนงหนึ่ง ตลอดจนอาจมีส่วนผสมของประสบการณ์ในชีวิตจริงบางแบบที่ไม่มีความเป็นศาสตร์เลยเข้ามาเกี่ยวข้อง อนาคตของสังคมศาสตร์ในแง่นี้ จึงมีลักษณะเป็นการศึกษาที่กรอบของความเป็นศาสตร์ลดความเข้มข้นลง และหันไปที่การบูรณาการแบบข้ามศาสตร์หรือข้ามสาขาวิชา ตลอดจนประสบการณ์จริงแบบอื่น ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะการมุ่งไปที่ประเด็นเฉพาะอันเป็นความเชี่ยวชาญของนักสังคมศาสตร์แต่ละคน โดยสอดรับกับยุคสมัยที่นักสังคมศาสตร์ถูกเรียกร้องให้สร้างนวัตกรรมทางนโยบายและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต่อสภาพปัญหาในปัจจุบัน

จากพัฒนาการของสังคมศาสตร์สากล จะเห็นได้ว่าพัฒนาการของความคิดและทฤษฎีต่าง ๆ เชื่อมโยงกับบริบททางสังคม การเมือง และความเปลี่ยนแปลงจากจุดยืนของโลกตะวันตกอย่างมีนัยสำคัญ ความคิดเรื่องความเป็นสมัยใหม่มีบทบาทอย่างมากต่อทัศนะของนักสังคมศาสตร์ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 21 ในขณะที่ความก้าวหน้า

ของความรู้ทางสังคมศาสตร์เริ่มจากวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับตนเองในฐานะศาสตร์ที่ศึกษาสังคม ความแตกต่างสำคัญของสังคมศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 คือขณะที่ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นช่วงเวลาแห่งการสร้างความเป็นวิทยาศาสตร์ คริสต์ศตวรรษที่ 20 ถือเป็นช่วงเวลาแห่งการพัฒนาตัวเองผ่านการวิพากษ์และถกเถียง ความรู้แบบปฏิฐานนิยมอ่อนตัวลง แม้จะไม่ได้หายไปจนหมดสิ้น แต่กระแสความรู้ของสังคมศาสตร์ส่วนใหญ่ในระยะหลัง วางอยู่บนพื้นฐานการทำงานที่ยอมรับอัตวิสัยและมีลักษณะวิพากษ์องค์ความรู้เดิมไปได้พร้อมกัน การออกมาเรียกร้องให้นักสังคมศาสตร์ออกมาทำงานที่ตอบสนองต่อสังคมผ่านการสร้างนโยบายและนวัตกรรมในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ชี้ให้เห็นว่านักสังคมศาสตร์ในระยะหลังเริ่มทำงานเชิงแนวคิดทฤษฎีมากกว่าการทำงานที่สอดคล้องกับความเป็นไปของโลก สถานะของสังคมศาสตร์โลกจึงผูกพันอยู่กับจุดยืนและข้อวิตกกังวลของโลกตะวันตก ในขณะที่ความรู้มีพัฒนาการก้าวหน้าเสียจนเกิดข้อเรียกร้องให้นักสังคมศาสตร์นำความรู้กลับไปใช้งานได้จริงดังเช่นที่เคยทำมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
	1775	ปฏิวัติอเมริกา			
			สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์	2325	
				2326	ไตรภูมิโลก-วินิจฉยกถา โดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว)
	1789	ปฏิวัติฝรั่งเศส			
	1824	ธอมป์สัน ประดิษฐ์คำว่าสังคมศาสตร์			
			รัชกาลที่ 4 พบจารึกหลักที่ 1	2376	
A. Comte's A General View of Positivism	1844				
K. Marx & F. Engels's The Communist Manifesto	1848				
	1895	กำเนิดทฤษฎีการคัดเลือกทางธรรมชาติของชาร์ลส์ ดาร์วิน			

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
E. B. Tyler's Primitive Culture	1871				
L. H. Morgan's Ancient Society	1877				
			รัชกาลที่ 5 ประกาศเลิกทาส	2435	
E. Durkheim's Suicide	1897		รัชกาลที่ 5 เสด็จประภาสทวีปยุโรป	2440	
				2443	ตุละวิภาคพจนกิจ โดย เทียนวรรณ
M. Weber's The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism	1905				
	1914	สงครามโลกครั้งที่ 1			
J. M. Keynes's The Economic Consequences of the Peace	1919	สนธิสัญญาแวร์ซาย			
	1923	ก่อตั้งสภาวิจัยสังคมศาสตร์ในอเมริกา			

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			อภิวัตน์สยาม	2475	เค้าโครงการเศรษฐกิจ โดย ปรีดี พนมยงค์
T. Parson's Structural of Social Action	1937				
T. Adorno's The Culture Industry as Mass Deception	1944				
	1945	การทิ้งระเบิดที่ฮิโรชิมะและนางาซากิ และการประชุมสภาคริสตจักรสากลครั้งที่ 2			
R. Benedict's The Chrysan-themum and the Sword	1946				
			โครงการวิจัยคอร์เนล-ประเทศไทย	2490	

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			ก่อตั้งคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิยาลัย	2491	
			ก่อตั้งสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ	2493	
			จอมพล สฤษดิ์ ธนรัชต์ ก่อรัฐประหาร	2500	โฉมหน้าศักดินาไทยในปัจจุบัน โดย จิตร ภูมิศักดิ์
C. Levi-Strauss's Structural Anthropology	1958				
			ก่อตั้งสภาวิจัยแห่งชาติ (วช.) และเริ่มจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ	25025	
D. Bell's The End of Ideology	1958	ก่อตั้ง OPEC			
T. Kuhn's The Structure of Scientific Revolution	1962				

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์เริ่มเผยแพร่	2506	
			ก่อตั้งคณะสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่	2508	
J. Derrida's Writing and Difference	1967				
			ก่อตั้งสำนักบัณฑิตอาสาสมัครมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์	2512	ชวนอ่านและวิจารณ์หนังสือต่าง ๆ โดยสุลักษณ์ ศิวรักษ์
M. Foucault's The Order of Things	1970				
			จอมพลถนอม กิตติขจรก่อรัฐประหาร	2514	
C. Geertz's The Interpretation of Cultures	1972				

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			เหตุการณ์ 14 ตุลา	2516	กลไกของสังคม โดย พัทยา สายหู
			กำเนิด ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง	2517	
			เหตุการณ์ 6 ตุลา	2519	ลัทธิเศรษฐกิจการเมือง โดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา
J.-F. Lyotard's Postmodern Condition	1979				
				2527	เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต โดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคอทอลิกับสังคมไทย โดย เสรี พงษ์พิศ
D. Haraway's The Cyborg Manifesto	1985				

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหวัน ประกาศนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า	2531	
	1989	กำแพงเบอร์ลินถูกทำลาย			
			2535 ก่อตั้งสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)	2535	แม่หญิงสิขายตัว โดย ยศ สันตสมบัติ
M. Castells's The Information Age	1996			2539	สื่อส่องวัฒนธรรม โดย กาญจนา แก้วเทพ
			วิกฤติต้มยำกุ้ง	2540	
				2543	หวย ซ่อง บ่อน ยาบ้า โดย ผาสุก พงษ์ไพจิตร
	2001	เหตุการณ์ 9/11		2544	มิติชุมชน โดย อานันท์ กาญจนพันธุ์

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
E. Wallerstien's Modern World System in Crisis	2004			2547	การปฏิวัติเงียบ โดย นพ.ประเวศ วะสี
B. Latour's Reassembling the Social	2005				
			พลเอกสนธิ บุณยรัตกลิน ก่อ รัฐประหาร	2549	
				2552	10 ปัญญาชน สยาม โดย สายชล สัตยานุรักษ์
			มหาอุทกภัย	2554	
				2555	ความจริงเพื่อ ความยุติธรรม โดย พวงทอง ภวัครพันธุ์ และ ถอดบทเรียนการ ฝ่าวิกฤตกรณี มหาอุทกภัย โดย จุลนี เทียนไทย

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
	2013	สภาสังคมศาสตร์ระหว่างประเทศเรียกร้องให้สนใจปัญหาสิ่งแวดล้อม			
			พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชาก่อรัฐประหาร	2557	
	2016	สภาสังคมศาสตร์ระหว่างประเทศเรียกร้องให้สนใจปัญหาปัญหาความเหลื่อมล้ำ			
			ก่อตั้งกระทรวงอุดมศึกษาวิทยาศาสตร์วิจัย และนวัตกรรม ยุบเลิกสำนักงานกองทุนสนับสนุน		

พัฒนาการสังคมศาสตร์สากลและสังคมศาสตร์ไทย					
พัฒนาการสังคมศาสตร์สากล			พัฒนาการสังคมศาสตร์ไทย		
ผลงานสำคัญ	คริสต์ศักราช	เหตุการณ์สำคัญ		พุทธศักราช	ผลงานสำคัญ
			การวิจัย (สกว.) แนนที่ด้วย สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม	2562	

มองไทย

เหตุการณ์ในระดับโลกส่งผลกระทบเป็นวงกว้างในยุคสมัยแห่งโลกาภิวัตน์ ไม่เพียงต่อพัฒนาการของสังคมศาสตร์สากล สังคมไทยและประเทศไทยก็ได้รับผลกระทบสืบเนื่องตามไปด้วย แม้ว่าไทยเองจะมีพัฒนาการภายใต้บริบททางสังคมและการเมืองในตัวเอง อย่างไรก็ดี ประเทศไทยไม่อาจแยกตัวออกจากการมีสัมพันธ์กับโลกได้อย่างเด็ดขาด หลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง สังคมศาสตร์ตะวันตกได้เข้ามาเผยแพร่ในสังคมไทยภายใต้บริบทการเมืองระดับโลก กระนั้นเอง ความรู้เกี่ยวกับสังคมไม่ได้สังกัดภายใต้สังคมศาสตร์ที่เข้ามาเผยแพร่แต่เพียงเท่านั้น เพราะฐานความคิดเชิงจารีตเกี่ยวกับสังคมในสังคมไทยมีอยู่ก่อนการเข้ามาของสังคมศาสตร์ตะวันตกแต่แรกแล้วในฐานะชุดความคิดชุดหนึ่ง เพื่อระบุตำแหน่งแห่งที่และลักษณะเฉพาะของสังคมไทย การสำรวจพัฒนาการของความรู้จะช่วยชี้ให้เห็นความก้าวหน้าและหน้าตาของสังคมศาสตร์ไทยในปัจจุบัน

ฐานคติแบบจารีตกับปัญญาชนสยาม

แต่ไหนแต่ไรมา หลักการและความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับสังคมในสังคมไทยอยู่ภายใต้ร่มเงาของราชสำนักและระบบศักดินา มโนทัศน์เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยจึงผูกพันและดำรงอยู่ภายใต้ความรู้แบบจารีตที่ผสมเอาคติความเชื่อแบบพุทธ พราหมณ์ และผีภายใต้การควบคุมกำกับของรัฐแบบจารีต ในยุคอาณานิคม เมื่ออำนาจและอิทธิพลของประเทศตะวันตกตลอดจนความรู้และวิถีชีวิตแบบใหม่ ๆ เริ่มแพร่หลายในสังคมไทยมากยิ่งขึ้น ความรู้แบบไทยซึ่งผูกโยงกับจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิเริ่มเสื่อมลง การคุกคามของอำนาจจักรวรรดิทำให้ความคิดเรื่องชาติไทยและความเป็นไทยก่อตัวขึ้นในฐานะอุดมการณ์ที่ใช้สร้างสำนึกร่วมและความเป็นหนึ่งเดียวทางวัฒนธรรม รวมทั้งเป็นเครื่องมือในการจัดความสัมพันธ์และการต่อรองกับลัทธิจักรวรรดินิยม “ความเป็นไทย” ที่ถูกประกอบสร้างและผลิตซ้ำตลอดประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทยนี้มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในยุคสมัยถัดมา ในการอธิบายพัฒนาการของสังคมศาสตร์ไทย ปัญญาชนสยาม[4] มีบทบาทสำคัญในฐานะชนชั้นนำทางปัญญาที่ก่อร่างสร้างความคิดอันกลายเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทย เพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ให้กับคนไทย อีกทั้งยังมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการอธิบายความเปลี่ยนแปลง รวมถึงทางเลือกในการพัฒนาประเทศในสังคมไทยในยุคสมัยถัด ๆ มา

นิยามความหมายของชาติไทยหรือชาติสยาม และความเป็นไทยเกิดขึ้นอย่างชัดเจนครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อตอบสนองต่อระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นสมัยใหม่เฉกเช่นประเทศตะวันตกที่แผ่อิทธิพลเข้ามายังประเทศสยาม นำไปสู่การนิยามสาระสำคัญคือการรับความเจริญจากชาติตะวันตกในด้านการศึกษา ระบบราชการ การคมนาคม และสถาปัตยกรรม ในขณะเดียวกันก็ยังรักษาจิตใจแบบไทยที่

ยอมรับความสัมพันธ์ทางสังคมแบบรู้ที่ต่ำที่สูง และมุ่งทำสิ่งต่าง ๆ เพื่อผลประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ สายชล สัตยานุรักษ์ (2552) ชี้ให้เห็นว่าการสร้างความเป็นชาติไทยและความเป็นไทยแบบนี้ ถูกใช้ในฐานะเครื่องมือในการสร้างสำนึกและความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการปกครองของชนชั้นนำสยาม ผ่านการเชื่อมโยงชาติและภาษาไปสู่อุดมการณ์ ค่านิยม รวมถึงความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ อันนำไปสู่ความเจริญทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจของชาติ ในขณะเดียวกันนั้นเอง ก็สนับสนุนการนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์แบบตะวันตก มาช่วยเสริมสร้างความเจริญทางวัตถุ ภายใต้จริยธรรมและลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไทย อย่างไรก็ดี ข้อสังเกตที่น่าสนใจคือตัวอย่างความคิดแบบตะวันตกว่าด้วยการปกครองแบบรัฐสภาที่เสนอโดยเทียนวรรณใน*ตุลยวิภาคพจนกิจและศิริพจนภาค* ตลอดจน*เค้าโครงการเศรษฐกิจ*ของปรีดี พนมยงค์ ซึ่งไม่เป็นประโยชน์ต่อชนชั้นนำกลับไม่ได้รับการตอบสนอง มิหนำซ้ำ ข้อเสนออย่างหลังยังนำไปสู่ข้อกล่าวหาว่าปรีดีเป็นคอมมิวนิสต์อีกด้วย ความคิดเชิงสังคมอย่างอุดมการณ์เรื่องความเป็นชาติไทยและความเป็นไทยที่ถูกสร้างขึ้นมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ตามแต่ยุคสมัย จึงกล่าวได้ว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ของชนชั้นปกครองในระบบศักดินา และยังคงมีผลอย่างลึกซึ้งต่อวิธีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรม รวมถึงกำหนดหน้าตาของสังคมศาสตร์ผ่านลักษณะการสนับสนุนและการนำไปใช้ประโยชน์ด้วย

สังคมศาสตร์ไทยในบริบทสงครามเย็น

สังคมศาสตร์เป็นวิชาการที่พัฒนาขึ้นมาในโลกตะวันตกและได้เข้ามาลงหลักปักฐานในสังคมไทยกว่าครึ่งศตวรรษ แต่ดูเหมือนว่าในปัจจุบันนี้สังคมศาสตร์ยังคงเป็นสิ่งแปลกปลอมในสังคมไทย แนวความคิดและทฤษฎีต่าง ๆ ยังต้องนำเข้ามาจากโลกตะวันตก ความรู้ของสังคมศาสตร์ไทยเองจึงยังมีไม่มาก อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2555) เห็นว่า ที่เป็นเช่นนี้เพราะนักสังคมศาสตร์ไทยส่วนใหญ่มักเข้าใจกันว่าวิชาสังคมศาสตร์เป็นวิชาสากลที่เพียงแต่นำองค์ความรู้

เหล่านั้นมาปรับใช้กับการศึกษาในบริบทของประเทศไทย การถกเถียงทางความคิด ทฤษฎี ตลอดจนเครื่องมือต่าง ๆ ในการศึกษาถูกปล่อยให้เป็นเรื่องของวงวิชาการในโลกตะวันตก อย่างไรก็ตาม นักสังคมศาสตร์ไทยจำนวนหนึ่งก็ไม่ได้เห็นด้วยกับความเข้าใจนี้ พวกเขาเห็นว่าการศึกษาสังคมศาสตร์ในสังคมไทยไม่ใช่เรื่องของการสืบทอดความรู้จากโลกตะวันตก ไม่เพียงด้านเนื้อหาหรือการวิเคราะห์เท่านั้น แต่ยังรวมถึงการตรวจสอบคุณค่าและตรรกะในการแสวงหาความรู้อันเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมไทยด้วย (เสน่ห์ จามริก, 2542)

อานันท์ (2558) อธิบายว่า เดิมที ความรู้สังคมศาสตร์เป็นเครื่องมือของชนชั้นนำและผู้มีอำนาจสำหรับใช้ปกครองผู้คน ทว่าราวหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 คือปี พ.ศ. 2485 สังคมศาสตร์ตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในสังคมไทยมากขึ้น ในขณะเดียวกัน นักสังคมศาสตร์ไทยก็ได้ไปศึกษาต่อต่างประเทศเช่นกัน กล่าวได้ว่า ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2490 ซึ่งโครงการคอร์เนล-ประเทศไทยเกิดขึ้นในความร่วมมือของมหาวิทยาลัยคอร์เนลกับรัฐบาลไทย สังคมศาสตร์ไทยมีลักษณะเป็นสังคมศาสตร์พื้นเมืองที่ยึดโยงกับฐานคติและจารีตแบบไทย จนกระทั่งปี พ.ศ. 2491 ถึง พ.ศ. 2492 มีการเรียนการสอนวิชาสังคมศาสตร์ขึ้นในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ช่วงเวลาดังกล่าวถือเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของสังคมศาสตร์ไทยที่ได้รับอิทธิพลมาจากโลกภายนอก ไม่ว่าจะจากนักสังคมศาสตร์ตะวันตก และนักสังคมศาสตร์ไทยที่กลับมาหลังศึกษาจบจากต่างประเทศ ในขณะที่สังคมศาสตร์แบบจารีตเองก็ยังคงดำรงอยู่ จนกระทั่งในช่วงปี พ.ศ. 2490 ถึง พ.ศ. 2510 สังคมศาสตร์ตะวันตกเข้ามาในสังคมไทย แพร่หลายและกลายเป็นสังคมศาสตร์ที่อยู่ในสถาบันอย่างเต็มตัว นั่นคือมีการนำแนวคิดทฤษฎีและแนวทางการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาในสังคมไทยและนำมาสอนในมหาวิทยาลัยอย่างเต็มรูปแบบ ซึ่งอานันท์เห็นว่าสุดท้ายกลายเป็นความรู้สังคมศาสตร์กระแสหลัก

กล่าวได้ว่าในช่วงเวลานี้ ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมไทยมาจากนักวิชาการ 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือกลุ่มนักสังคมศาสตร์จารีตซึ่งมีแนวทาง

สอดคล้องกับปัญญาชนสยาม หรือแม้แต่สืบทอดความคิดแบบชาตินิยมมาจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เช่น พระยาอนุมานราชธน (เสฐียรโกเศศ) และหลวงวิจิตรวาทการ ทั้งสองต่างมีความรู้ทางสังคม มรดกวัฒนธรรม ภาษา ศาสนา และประวัติศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการอธิบายความเป็นชาติไทยในฐานะชาติที่มีอารยะและมีความมั่นคงเป็นปึกแผ่นด้วยการปกครองแบบกษัตริย์ รวมทั้งเชื่อว่าสังคมจะอยู่รอดและเจริญรุ่งเรืองต้องจัดระเบียบพลเมืองให้ทำหน้าที่ตามฐานะและชนชั้น ความคิดชาตินิยมแบบนี้ยังสอดคล้องกับนโยบายรัฐนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งต้องการพัฒนาชาติให้เจริญด้วยการส่งเสริมคุณค่าของวัฒนธรรมไทย ส่วนกลุ่มที่สองคือนักวิชาการที่จบการศึกษาจากต่างประเทศและอ้างอิงความรู้สังคมศาสตร์ด้วยวิธีคิดแบบตะวันตก (อ้างถึงใน ชาร์ลส์ คายส์ 2458) เช่น อคิน รพีพัฒน์ พัทยา สายหู ประเสริฐ แย้มกลิ่นฟุ้ง เกษม อุทยานิน และเฉลิมศรี ธรรมบุตร นักวิชาการที่ไปศึกษาต่อเหล่านี้กลับมาทำงานในสถาบันการศึกษา ได้แก่คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งก่อตั้งในปี พ.ศ. 2491 และมีการจัดพิมพ์วารสารสังคมศาสตร์ในปี พ.ศ. 2504 ทำให้เกิดบทความวิชาการเกี่ยวกับปัญหาสังคม ในช่วงเดียวกันมีการจัดตั้งคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี พ.ศ. 2497 และมีการเรียนการสอนแผนกสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในปี พ.ศ. 2508 นักวิชาการเหล่านี้ได้วางรากฐานความคิดทางสังคมศาสตร์ที่มีส่วนในการวิเคราะห์ปัญหาสังคมในเวลานั้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2558) สังคมศาสตร์ที่ถูกนำเข้าสู่ประเทศไทยโดยนักวิชาการกลุ่มที่สองถูกอธิบายว่าเป็นสังคมศาสตร์แบบวิทยาศาสตร์ เพราะใช้วิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์จึงจัดเป็นวิทยาศาสตร์ประเภทหนึ่ง (จี. วิลเลียม สกินเนอร์ 2499) ในขณะเดียวกัน แนวทางวิชาการในสถาบันการศึกษาของไทยยังยึดถือแนวทางแบบสหรัฐอเมริกาอย่างเคร่งครัด โดยถือคติว่าการเรียนการสอนต้องทำให้มีลักษณะเป็นสากล (พัทยา สายหู 2516)

นอกจากบริบททางวิชาการแล้ว บริบททางสังคมและการเมืองของไทยก็เป็นปัจจัยหนุนเสริมอีกประการหนึ่งที่ทำให้สังคมศาสตร์ตะวันตกที่ได้รับมากลายเป็นสังคมศาสตร์กระแสหลัก การเข้าสู่อำนาจของทหารและข้าราชการกลุ่มใหม่ ประจวบกับนโยบายการสกัดกั้นขบวนการคอมมิวนิสต์ การผูกสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการเมืองเข้ากับสหรัฐอเมริกา ตลอดจนการตั้งเข็มการพัฒนาโดยมุ่งเน้นด้านการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ อุตสาหกรรมและการลงทุน นำไปสู่หลักความเชื่อทางวิชาการและการสร้างนโยบายการพัฒนาที่ไม่สมดุล (เสน่ห์ จามริก, 2542) *โฉมหน้าศักดินาไทย* ที่ จิตร ภูมิศักดิ์ใช้วิพากษ์ระบบชนชั้นในสังคมไทย รวมถึงการขูดรีดของระบบกษัตริย์และการกดขี่ประชาชน อันนำไปสู่การจับกุมด้วยเนื้อหาที่กระทบการปกครองของรัฐและเป็นการกระทำการอันเป็นคอมมิวนิสต์ ชี้ให้เห็นว่าความรู้ทางสังคมศาสตร์ที่ไม่เกื้อหนุนและเป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐต้องถูกกำราบ การระดมนักวิชาการมาช่วยงานของชาติในยุครัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นไปเพื่อสร้างกำลังสมองและสถาปนาอำนาจฝ่ายบริหารให้เข้มแข็งภายใต้ระบอบการเมืองหลังการรัฐประหารในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2501 กลุ่มข้าราชการนักวิชาการ (technocrats) ในฐานะคลังสมองของรัฐบาลทหาร นำหลักเศรษฐศาสตร์การพัฒนาเข้าสู่กระบวนการวางแผนพัฒนาประเทศ และเกิดความโน้มเอียงที่จะมองประเทศที่พัฒนาแล้วเป็นตัวแบบกำหนดเป้าหมายและแนวทางการพัฒนา การเร่งรัดผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) ในฐานะตัวชี้วัดของการเร่งสร้างอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจแบบทุนนิยมกลายเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนา หลักความคิดเช่นนี้กลายเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองที่กำหนดท่าทีต่อความรู้สังคมศาสตร์ของรัฐในอีกประการหนึ่ง แนวคิดเรื่องความเป็นสมัยใหม่แบบตะวันตกถูกนำมาใช้เป็นตัวแบบในการพัฒนาประเทศเช่นเดียวกับที่ความรู้สังคมศาสตร์แบบตะวันตกถูกนำมาใช้โดยมีวิธีคิดแบบจารีตเป็นแกนกลาง ความรู้สังคมศาสตร์กระแสหลักจึงถูกหลอมรวมและกลายเป็นเนื้อหนังให้กับจิตวิญญาณชาตินิยมที่ยึดถือผลประโยชน์ของชาติและความเป็นไทยในท้ายที่สุด

สภาพการณ์ที่สังคมไทยกำลังเร่งพัฒนาประเทศด้วยการสนับสนุนและชี้นำโดยสหรัฐอเมริกา เห็นได้จากการกำหนดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ เพิ่มประสิทธิภาพและปริมาณการผลิตพืชผลเกษตรกรรม ปรับปรุงการขนส่ง ประปา ชลประทาน และการสื่อสาร ส่งเสริมการลงทุนภาคอุตสาหกรรม พลังงานและสาธารณูปโภค รวมถึงการส่งเสริมการผลิตสินค้าเพื่อส่งออก รัฐไทยเชื่อว่านโยบายที่สร้างความเป็นสมัยใหม่เหล่านี้จะช่วยทำให้ประเทศมีรายได้มากขึ้น ประเด็นปัญหาทางสังคมที่ถูกบรรจุไว้ในนโยบายจะเป็นการพัฒนาชุมชนที่ส่งเสริมให้ประชาชนกินดีอยู่ดี มีสุขภาพดีและมีรายได้จากอาชีพเกษตรกรรม ในปี พ.ศ. 2506 มีการตั้งสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท โดยสร้างถนนไปถึงหมู่บ้านที่ห่างไกล เพื่อเป็นกลไกต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังขยายตัวในพื้นที่ชายขอบ รัฐมองว่าถนนจะช่วยให้เจ้าหน้าที่เข้าถึงประชาชนได้รวดเร็วและป้องกันมิให้ประชาชนถูกชักจูงไปเป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งต่อต้านการปกครองแบบกษัตริย์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบไทย นอกจากนี้ การเกิดขึ้นของสำนักงานสภาการวิจัยแห่งชาติ (วช.) ในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ เมื่อปี พ.ศ. 2502 ชี้แจงเป้าหมายว่าเป็นหน่วยงานเพื่อการพัฒนาประเทศให้เจริญรวดเร็วและสมบูรณ์ทุกด้าน ประเทศที่กำลังพัฒนาอย่างประเทศไทยจะต้องอาศัยวิชาการทางด้านสังคมเป็นพื้นฐานสำหรับการวางนโยบายพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ วช. กลายเป็นองค์กรกลางเกี่ยวกับการวิจัย สอดคล้องกับการเริ่มจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกในปีเดียวกัน การสร้างความรู้ทางด้านสังคมผ่านการวิจัยในระยะนี้ เกิดขึ้นบนฐานของการพัฒนาประเทศเป็นสำคัญ หากสำรวจการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่ วช. สนับสนุนในยุคแรก ๆ (อ้างถึงใน สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ, 2512) จะพบว่าประเด็นส่วนใหญ่มักเกี่ยวข้องกับการมุ่งพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านสังคม เศรษฐกิจ การศึกษา สถานภาพชุมชน ตลอดจนรูปลักษณ์ของสถาบันครอบครัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมีการประเมินผลการวิจัยและให้ข้อเสนอเชิงนโยบายแก่ วช.

ในช่วงนี้เอง สหรัฐอเมริกาได้มุ่งขยายอำนาจทางการเมืองในระดับโลกผ่านการพัฒนาและขยายความสัมพันธ์กับชนชั้นนำไทยเพื่อให้การต่อต้านคอมมิวนิสต์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความเข้มแข็ง ประเทศไทยกลายเป็นวัตถุแห่งความรู้ในยุคสงครามเย็น ในขณะที่นักวิชาการอเมริกันเองก็มีส่วนในการสร้างความรู้สังคมศาสตร์ว่าด้วยสังคมไทยในหลายสาขาวิชา (ณัฐพล ใจจริง, 2563) การขยายตัวของไทยศึกษาสัมพันธ์กันอย่างพิเศษระหว่างสหรัฐอเมริกาและรัฐบาลไทย ซึ่งฝ่ายไทยต้องการเร่งรัดพัฒนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในขณะที่อีกฝ่ายต้องการรักษาผลประโยชน์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะประเทศไทยเพื่อสกัดการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2555) นักวิชาการไทยด้านสังคมศาสตร์เข้าไปทำงานใกล้ชิดกับสหรัฐอเมริกาและบุกเบิกการเรียนการสอนสังคมศาสตร์แบบอเมริกันในประเทศไทย (เก่งกิจ กิติเรียงลาภ 2562) พัฒนาการของสังคมศาสตร์ไทยที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากสังคมศาสตร์โลกเช่นนี้จึงอยู่ภายใต้บริบททางสังคมและการเมืองในยุคสงครามเย็นที่สหรัฐอเมริกาเข้ามามีอิทธิพลต่อการศึกษาสังคม เสน่ห์ จามริก (2527) (อ้างถึงใน เสน่ห์ จามริก, 2542) วิจารณ์ว่า การศึกษาเรื่องของไทยในสภาพกล่าว เป็นยุทธศาสตร์การต่อสู้ทางการเมืองและการทหารระหว่างประเทศ ไม่ใช่เพื่อสนองเป้าหมายของความรู้อันแท้จริง

การตั้งโครงการไทยศึกษาของมหาวิทยาลัยคอร์เนลและส่งนักวิชาการเข้ามาศึกษาหมู่บ้านบางชัน ซึ่งเป็นชานเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2490 มีเหตุผลคือ ทั้งเพื่อหาคำอธิบายเรื่องพัฒนาการของชนบท และเพื่อต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ โดยมีวาระแฝงคือการบีบให้ชนบทเคลื่อนตัวเข้าสู่สังคมทุนนิยม (อานันท์ กาญจนพันธุ์ อ้างถึงใน โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์และคณะ, 2564) เฮอร์เบิร์ต ฟิลลิป ซึ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกภาพของบุคคลและลักษณะแห่งสังคมของชาวบางชัน สรุปว่าชาวบางชันมีความเป็นอยู่เรียบง่าย ไม่ค่อยเข้มงวด ผู้คนมีความเป็นปัจเจกชนนิยมสูง เพราะ

ตระหนักดีในความคิดของผู้อื่น ไม่กระทำการใดที่ส่อให้ผู้อื่นอับอาย แต่ก็ไม่สนใจว่าใครจะเป็นอย่างไร (เฮอร์เบิร์ต ฟิลลิป อ้างถึงใน สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ, 2512) ภายใต้การว่าจ้างจากรัฐบาลไทยและสหรัฐอเมริกาในการศึกษาวิจัยเพื่อให้ข้อมูลต่อสู้ภัยคอมมิวนิสต์ (ชาร์ลส์ คายส์ 2549) ลอริสตัน ชาร์ป นักวิชาการอีกคนที่เข้ามาศึกษาหมู่บ้านบางชัน เขียนจดหมายถึงรัฐบาลสหรัฐฯว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะศึกษาหมู่บ้านไทยในฐานะตัวแบบที่จะนำไปใช้กับเวียดนาม เพราะวิธีคิดและวิถีชีวิตของคนไทยมีความใกล้เคียงกับคนเวียดนามที่กำลังเผชิญกับลัทธิคอมมิวนิสต์ที่สุด (เก่งกิจ กิติเรียงลาภ อ้างถึงใน โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ, (บก.) 2564) เบื้องหลังการศึกษาเหล่านี้จึงชี้ให้เห็นการดำรงอยู่คู่กันของบริบททางการเมืองและวิชาการที่สังคมศาสตร์สากลเข้ามาทำการศึกษาและแพร่หลายในสังคมไทย

การประชุมสภาคริสตจักรสากล (World Council of Churches) ครั้งที่สองในปี ค.ศ. 1954 ที่เมืองเอแวนสตัน รัฐอิลินอยส์ สหรัฐอเมริกา สร้างนัยสำคัญต่อองค์กรคริสต์ศาสนาทั่วโลก ท่ามกลางความตึงเครียดระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกในภาวะสงครามเย็น การเผยแผ่ศาสนาคริสต์เปลี่ยนทิศทางจากการมุ่งเน้นเปลี่ยนแปลงศรัทธาไปสู่การทำงานพัฒนาประเด็นเรื่องการต่อสู้เพื่อประชาคมโลก ความรับผิดชอบต่อสังคม ตลอดจนภารกิจต่อคนนอกศาสนา ส่งผลกระทบต่อการทำงานของคริสตจักรไทยในฐานะองค์กรซึ่งมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชนบท สภาวะเช่นนี้นำไปสู่การเกิดขึ้นของสังคมศาสตร์ที่มุ่งพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้คนจริง ๆ มากกว่าที่จะเป็นการมุ่งพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจในภาพกว้างของรัฐ ในเวลาต่อมา เสรี พงศ์พิศ (2527) สะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาทางสังคมศาสตร์ในช่วงทศวรรษ 2510 เป็นต้นมาได้รับอิทธิพลจากการทำงานเพื่อสังคมขององค์กรพัฒนาและองค์กรสาธารณประโยชน์ทางศาสนา นอกจากนี้ การเกิดขึ้นของสำนักบัณฑิตอาสาสมัครในสังกัดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เมื่อปี พ.ศ. 2512 โดย ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้บริการแก่ชุมชนและสร้างเสริม

ประสบการณ์เกี่ยวกับท้องถิ่นชนบท ยังแสดงให้เห็นรูปลักษณ์แบบอื่นของสังคมศาสตร์ที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยในกระแสการพัฒนาชาติ พัฒนาการของสังคมศาสตร์ไทยเช่นนี้จึงมีลักษณะเป็นสองขา คือขาที่สร้างความรู้และทำงานให้ข้อเสนอเชิงนโยบายกับรัฐ กับขาที่พูดคุยถกเถียงในประเด็นสาธารณะและทำงานพัฒนาร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน

สังคมศาสตร์ไทยในบริบทสงครามการค้าและสงครามการเมือง

การผลิตสร้างความรู้ทางสังคมศาสตร์ของไทย โดยเฉพาะสังคมศาสตร์กระแสหลัก ดำรงอยู่ภายใต้ปัจจัยและการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ หนึ่งในองค์กรสำคัญที่ให้การสนับสนุนและมีอิทธิพลต่อการผลิตสร้างความรู้สังคมศาสตร์ของไทย คือสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2535 และเพิ่งเปลี่ยนเป็นสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.) ตามพระราชบัญญัติสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2562 ทำหน้าที่จัดทำนโยบาย ยุทธศาสตร์ และแผนด้านวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรมของประเทศให้มีเอกภาพและเป็นระบบ ตลอดจนการจัดสรรงบประมาณให้แก่หน่วยงานในระบบวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม ในขณะที่การเกิดขึ้นของ วช. เองอยู่ภายใต้วัตถุประสงค์ในการใช้ความรู้เพื่อพัฒนาประเทศในบริบทสงครามเย็น การเกิดขึ้นของ สกว. อยู่ภายใต้บริบทที่ผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศสูงขึ้นจนเลยเงื่อนไขการขอทุนวิจัยจากองค์กรระหว่างประเทศ (วิจารณ์ พานิช อ้างถึงใน อธิคม คุณาวุฒิ (บก.) 2559) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้าของรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยเติบโตสูงที่สุดในโลกในช่วงสองปีแรก[5] กล่าวได้ว่า การเกิดขึ้นและความเคลื่อนไหวและงานวิจัยของ สกว. ดำรงอยู่ท่ามกลางบริบทของสงครามการค้า

ในฐานะที่ สกว. เป็นหน่วยงานที่บริหารจัดการทุนวิจัยร่วมกับ วช. ตลอดเวลาที่ผ่านมา แม้ตัว สกว. เองจะไม่มีกรอบสนับสนุนงานวิจัยด้านสังคมศาสตร์โดยตรง แต่งานวิจัยด้านสังคมศาสตร์กระจายตัวอยู่ในกลุ่มงานภารกิจและฝ่ายต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายนโยบายชาติและความสัมพันธ์ข้ามชาติ ฝ่ายชุมชนและสังคม ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ฝ่ายวิชาการ และหน่วยวิจัยมนุษยศาสตร์ อย่างไรก็ดี การให้ทุนสนับสนุนการวิจัยของ สกว. จะมีการกำหนดยุทธศาสตร์ด้านการวิจัยเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินงานทุก 3 หรือ 4 ปีโดยเป็นไปตามแนวนโยบายระดับชาติ ไม่ว่าจะเป็นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ยุทธศาสตร์การวิจัยของชาติที่ดำเนินการโดย วช. ในฐานะหน่วยงานกลางด้านการวิจัย ตลอดจนแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐตามรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 มาตรา 80 (5) กรอบยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปีตั้งแต่ พ.ศ. 2559 เป็นต้นมา โจทย์การวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจึงถูกวางกรอบโดยเป้าหมายตามเกณฑ์ของการให้ทุนไว้ล่วงหน้า

อย่างไรก็ดี ร่องรอยของความรู้และการสำรวจตรวจสอบตนเองของนักสังคมศาสตร์ก่อนการเกิดขึ้นของ สกว. ไม่นานนัก สามารถพิจารณาได้ในการประชุมของนักวิชาการโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยประจำปี 2529 นักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาที่เข้าร่วมประชุมมีความเห็นว่าสังคมไทยมีวิกฤตซึ่งควรปรับปรุงและแก้ไขพัฒนา โดยวิกฤติดังกล่าวเป็นวิกฤติร่วมกันที่ปรากฏอยู่ในอาณาบริเวณของสังคมศาสตร์อื่น ๆ ด้วย อาทิ ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ หนึ่งในข้อวิตกกังวลของการประชุมคือ ในทางแนวคิดทฤษฎี การขาดข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับสังคมเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากการเน้นหนักแต่ในแง่แนวคิดทฤษฎีซึ่งไม่สามารถนำมาแก้ไขปัญหาสังคมได้อย่างจริงจัง (ยศ สันตสมบัติ อ้างถึงใน คณะนักสังคมศาสตร์ไทย, 2530) ขณะที่อีกด้านหนึ่ง การทำงานของอาสาสมัครที่แก้ไขปัญหาสังคมมักนำความรู้พื้นฐานไปใช้ประยุกต์มากขึ้นในช่วงหลัง ในภาวะขาดแคลนข้อมูลเช่นนี้เองทำให้การแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำได้ยากลำบากขึ้น (ภูมิธรรม เวชยชัย อ้างถึงใน

คณะนักสังคมศาสตร์ไทย, 2530) ขบวนการทางวิชาการและความรู้ของสังคมศาสตร์ข้างต้นสะท้อนลักษณะสองขาที่ให้ความสำคัญกับสังคมทั้งในแง่แนวคิดทฤษฎีและปฏิบัติ หากแต่ยังขาดแคลนการวิจัยพื้นฐานที่จะทำความเข้าใจสภาพสังคม

นอกจากนี้ อีกข้อวิตกกังวลหนึ่งที่น่าสนใจคือคำวิจารณ์ในกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์ไทยที่เห็นว่าการทำงานวิจัยส่วนใหญ่มักมุ่งเน้นไปที่แนวคิดทฤษฎีซึ่งมีข้อจำกัดในตัวเอง ในขณะที่อีกด้านหนึ่งก็มักตอบสนองความต้องการของแหล่งเงินทุนสนับสนุน การวิจัยที่เกิดขึ้นจึงเข้าไม่ถึงความเป็นจริงของสังคมและก่อให้เกิดผลกระทบระยะยาวต่อสังคมไทยโดยรวม แม้ว่ามหาวิทยาลัยต่าง ๆ จะมีสถาบันวิจัยเป็นของตัวเอง เช่น สถาบันวิจัยทางเศรษฐศาสตร์ของสถาบันบัณฑิตพัฒนาบริหารศาสตร์ สถาบันวิจัยสังคมของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันไทยคดีศึกษาและสถาบันทรัพยากรมนุษย์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แต่สถาบันเหล่านี้ค่อนข้างมีลักษณะแบบตัวใครตัวมันและพยายามหาแหล่งเงินทุนวิจัยเองโดยปราศจากการเหลียวแลจากรัฐบาล ภาวะต่างคนต่างอยู่ของสถาบันวิจัยต่าง ๆ เช่นนี้นำไปสู่การขาดการประสานและแลกเปลี่ยนข้อมูลกัน ในขณะที่สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย (TDRI) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในฐานะมูลนิธิที่ไม่แสวงหาผลกำไรเมื่อปี พ.ศ. 2527 ก็กลับกลายเป็นเครื่องมือของสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติไป[6] (คณะนักสังคมศาสตร์ไทย, 2530) เอกสิทธิ์ หนุนภักดี (2563) ชี้ว่าจนถึงปัจจุบันนี้ สถาบันวิจัยดังกล่าวยังคงมีบทบาทในการวางแผนพัฒนาประเทศในฐานะผู้พิทักษ์นโยบายเศรษฐกิจมหภาค ซึ่งให้ความสำคัญกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งทางธุรกิจก่อนประเด็นอื่น ๆ ในคราบของความรู้ที่เป็นกลางและปราศจากการเมือง จะเห็นได้ว่า ประเด็นทางเศรษฐกิจและธุรกิจเป็นวาระสำคัญในแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์ไทยมาตั้งแต่ก่อนช่วงเวลาก่อนก่อตั้ง สกว. แล้ว อีกทั้งยังส่งอิทธิพลต่อพันธกิจด้านการวิจัยในอีกทางหนึ่งด้วย

ในขณะที่การวิจัยด้านสังคมภายใต้ วช. สอดคล้องกับเป้าหมายการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สังคมศาสตร์ภายใต้การสนับสนุนของ สกว. มีแนวโน้มของยุทธศาสตร์การสนับสนุนล้อตามยุทธศาสตร์การให้ทุนโดยสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์การวิจัยและยุทธศาสตร์ชาติ แม้ในช่วงปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา สกว. มีความคิดที่จะกระจายการทำงานไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศ แต่ในช่วงเวลาที่ผ่านมาฐานข้อมูลการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ภายใต้การให้ทุนสนับสนุนของ สกว. มีสัดส่วนของโจทย์ที่ห่างไกลจากประเด็นทางสังคมค่อนข้างมาก โดยมุ่งเน้นไปที่ประเด็นการพัฒนาเศรษฐกิจ การสร้างรายได้ ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร ตลอดจนการสร้างนโยบายเพื่อการพัฒนาประเทศเป็นสำคัญ[7] สอดคล้องไปกับทัศนะที่เห็นว่างานวิจัยควรครอบคลุมไปถึงการใช้ความรู้และสร้างความรู้ที่เป็นประโยชน์แบบอื่น ๆ ด้วย (ปิยะวัติ บุญ-หลง อ้างถึงใน อธิคม คุณาวุฒิ (บก.), 2559) นอกจากนี้ การให้ทุนวิจัยใด ๆ ย่อมต้องรู้ก่อนว่าการวิจัยนั้นต้องการให้เกิดผลใดต่อบ้านเมืองอย่างไร วิจารณ์ พานิช (2559) (อ้างถึงใน อธิคม คุณาวุฒิ (บก.), 2559) ผู้อำนวยการคนแรกของ สกว. บอกว่า หัวใจของ สกว. คือการอุดหนุนการวิจัยเพื่อสร้างปัญญาให้กับประเทศ ไม่ใช่ปัญญาแบบลอย ๆ แต่เป็นปัญญาที่จะนำไปสู่การใช้ประโยชน์ ดังนี้เอง จึงน่าสังเกตว่าภาพรวมของสังคมศาสตร์ภายใต้การสนับสนุนของหน่วยงานรัฐตั้งแต่ วช. มาจนถึง สกว. มีแนวโน้มของการนำความรู้ไปใช้เพื่อผลประโยชน์ในทิศทางเดียวกัน ทว่าอยู่ในบริบทของสงครามที่แตกต่างกัน

ในขาที่สังคมศาสตร์พูดคุยถกเถียงทางวิชาการและทำงานพัฒนาสาธารณะ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2538) ให้ความเห็นไว้อย่างน่าสนใจว่า ส่วนที่ยังขาดไปในการศึกษาสังคมวัฒนธรรมไทย คือแนวคิดทฤษฎีอันเกิดขึ้นจากการศึกษาสังคมวัฒนธรรมไทยเอง การนำแนวคิดทฤษฎีจากโลกตะวันตกมาใช้วิเคราะห์เป็นเหตุให้ไม่สามารถสร้างคำอธิบายความเป็นจริงของสังคมวัฒนธรรมไทยได้อย่างตรงไปตรงมา การสร้างความรู้เกี่ยวกับภาพรวมของ

ระบบสังคมไทยจึงทำได้ลำบาก การทำงานวิจัยพื้นฐานเพื่อสะสมข้อมูลในสังคมไทยให้มากและสังเคราะห์เป็นแนวคิดทฤษฎีเฉพาะในบริบทของสังคมไทยเองจึงเป็นเรื่องจำเป็น เพราะข้อมูลพื้นฐานและแนวคิดทฤษฎีดังกล่าวจะนำไปสู่การนำไปใช้ในเชิงประยุกต์บนฐานข้อมูลและข้อเท็จจริง นอกจากนี้ประเด็นที่ต้องพิจารณาเพิ่มเติมคือการศึกษาวิจัยที่นำไปสู่การพัฒนาที่ทัดเทียมกัน ไม่ใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะพื้นที่หรือคนบางกลุ่ม ฉัตรทิพย์ยังวิจารณ์อีกว่า นักวิชาการที่ทำงานวิจัยเพื่อสนองความต้องการของรัฐต้องตอบให้ได้ด้วยว่า ตนเองทำงานเพื่อตอบสนองความต้องการของรัฐหรือคนส่วนใหญ่ ตลอดจนทำงานวิจัยไปเพื่อความเป็นเลิศทางวิชาการ ผลประโยชน์ส่วนตัว หรืออุดมการณ์บางแบบ

หลังการทำรัฐประหารโดยพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2557 สถานะและความรู้ของสังคมศาสตร์ยังคงได้รับอิทธิพลจากโลกตะวันตก แนวคิด ทฤษฎี กระแสความสนใจในประเด็นต่าง ๆ ตลอดจนแนวทางการศึกษาที่ต้นกำเนิดของศาสตร์ยังมีบทบาทสำคัญในแวดวงวิชาการไทย อย่างไรก็ดี การวิจัยเพื่อสร้างความรู้ทางสังคมศาสตร์ยังขาดความเป็นอิสระอยู่มาก แม้แนวทฤษฎีและวิธีวิทยาใหม่ ๆ จะแพร่หลายโดยสอดคล้องกับความเคลื่อนไหวทางวิชาการในโลกตะวันตก แต่ลักษณะการทำงานวิจัยเพื่อสร้างความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับสังคมไทยเองยังมีขอบข่ายจำกัด แผนยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปีของคณะรักษาความสงบแห่งชาติที่กำหนดกรอบและแนวทางการพัฒนาให้หน่วยงานของรัฐทุกภาคส่วนต้องทำตาม ถูกใช้วางกรอบให้กับการทำงานวิจัยผ่านแหล่งทุนสนับสนุนการวิจัย อีกทั้งการก่อตั้งกระทรวงอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม โดยรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2562 ยังนำไปสู่การยุบเลิก สกว. และก่อตั้ง สกสว. ขึ้นมาใหม่ในสังกัดกระทรวงดังกล่าวภายใต้บริบทใหม่ของสงครามการเมืองที่โยงมาถึงเสรีภาพทางวิชาการในการทำงานวิจัย ภายใต้สงครามการเมืองที่มีการแบ่งขั้วความคิดและนักวิชาการสังคมศาสตร์ขาที่

สองมีบทบาททางปัญญาในปริมณฑลสาธารณะค่อนข้างมาก สกสว. กลายเป็นหน่วยงานกำกับดูแลงานวิจัยผ่านหน่วยบริหารจัดการทุน (PMU) ต่าง ๆ รวมไปถึง วช. ด้วย ภายใต้วิสัยทัศน์ของสุวิทย์ เมษินทรีย์ รัฐมนตรีคนแรกของกระทรวงใหม่ที่เห็นว่างานวิจัยต้องนำไปสู่การใช้ประโยชน์ต่อการพัฒนาชาติได้อย่างเป็นรูปธรรม ประเด็นของงานวิจัยส่วนใหญ่จึงถูกกำกับโดยแนวทางของรัฐผ่านรูปแบบการให้ทุนสนับสนุนการวิจัยที่ตอบสนองต่อความต้องการนำไปใช้ประโยชน์ของรัฐ แม้กรอบยุทธศาสตร์ชาติจะมีประเด็นเชิงสังคมที่มุ่งเน้นความเสมอภาค แต่กรอบดังกล่าวแทบไม่เคยถูกแปลงมาใช้กำกับโจทย์วิจัยแต่อย่างใด[8] ในสงครามที่อำนาจทางการเมืองแทรกแซงมาถึงโลกวิชาการนี้ แหล่งทุนของรัฐได้เข้ามาจำกัดการสร้างความรู้ผ่านการทำงานวิจัยประกอบกับการสร้างระบบนิเวศทางวิชาการที่มีลักษณะอุปถัมภ์และยึดโยงการทำงานการวิจัยเข้ากับการประกอบอาชีพทางวิชาการของอาจารย์ในมหาวิทยาลัย การพัฒนาประเทศกลายเป็นเป้าหมายสูงสุดที่รัฐคาดหวังจากการสร้างความรู้ โจทย์วิจัยของสังคมศาสตร์ถูกบีบให้แคบลงผ่านกลไกการให้ทุนที่รัฐอุดหนุน ในขณะที่การสร้างความรู้ในโจทย์แบบอื่น ๆ นอกเหนือไปจากการสร้างความรู้ภายใต้กรอบของแหล่งทุน มักจำกัดตัวอยู่ภายในแวดวงวิชาการที่อาศัยทุนจากแหล่งอื่นเป็นสำคัญ หรือไม่ก็ไม่สามารถแสวงหาแหล่งทุนในการทำงานวิจัยได้เลย

มองโลกมองไทย: การสร้างความรู้ในบริบทสงคราม

หากเริ่มต้นจากการพิจารณาแนวโน้มของพัฒนาการสังคมศาสตร์สากลดังกล่าวมานี้ จะเห็นได้ถึงการดิ้นรนมาตั้งแต่การมีอยู่ของสังคมศาสตร์เอง การนำหลักวิทยาศาสตร์มาปรับใช้เพื่อการศึกษาสังคมในฐานะที่เป็นศาสตร์แบบหนึ่ง นอกเหนือจากจะเกิดขึ้นภายใต้ภายใต้บรรยากาศของความรู้แบบวิทยาศาสตร์แล้ว ยังเป็นเรื่องของการดำรงอยู่ของศาสตร์ท่ามกลางการตั้งคำถามเรื่องความน่าเชื่อถือ ความคิดทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นจากบริบททางสังคม

และการเมืองที่หนุนนำ ยังผนวกเข้ากับข้อถกเถียงเรื่องกระบวนทัศน์อันขับเคลื่อนสังคมศาสตร์ไปสู่ทัศนะใหม่ ๆ ของการสร้างความรู้ จนถึงปัจจุบัน การที่สังคมศาสตร์โลกมุ่งพัฒนาแนวคิดทฤษฎีจนขาดความสมดุล กลายเป็นเงื่อนไขที่นำไปสู่ข้อเรียกร้องให้นักสังคมศาสตร์หันมาทำงานเชิงนโยบายและนวัตกรรมที่ตอบโจทย์ความต้องการของโลกร่วมสมัย การดิ้นรนของสังคมศาสตร์สากลในแง่นี้ จึงดำเนินไปท่ามกลางการตั้งคำถามและการสำรวจตรวจสอบตนเองอยู่เสมอ

หากเปรียบเทียบพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกเข้ากับสังคมศาสตร์ไทยในเชิงลำดับเวลา จะเห็นว่าช่วงเวลาที่สังคมศาสตร์โลกและสังคมศาสตร์ไทยเข้ามาสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นคือช่วงสงครามเย็นที่บริบททางสังคมและการเมือง ซึ่งทั้งโลกและไทยเองต่างมีวาระเป็นของตนเอง การแพร่หลายของสังคมศาสตร์สากลในสังคมไทยเกิดขึ้นภายใต้ความคิดว่าด้วยการนำแนวคิดทฤษฎีแบบตะวันตกเข้ามาสู่การเรียนการสอนอย่างเป็นสากล ช่วงเวลาดังกล่าวสอดคล้องกันกับพัฒนาการของสังคมศาสตร์โลกภายใต้สงครามอุดมการณ์ ข้อเรียกร้องต่อความรู้สังคมศาสตร์ขณะนั้นคือการศึกษาสังคมโดยปราศจากอุดมการณ์ เป็นวิทยาศาสตร์ และเป็นวัตถุวิสัย อีกทั้งความรู้สังคมศาสตร์ยังต้องนำไปสู่ชีวิตที่ดีของผู้คนในสังคม ที่ทางของสังคมศาสตร์ในรัฐไทยจึงดำรงอยู่ในฐานะเครื่องมือที่จะนำพาสังคมไปสู่ความทันสมัย หน้าตาของสังคมศาสตร์แบบนี้สะท้อนได้จากการเกิดขึ้นของ วช. ในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ซึ่งหมายให้การศึกษาสังคมนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อการพัฒนาประเทศในยุคสงครามเย็น รูปลักษณ์ของสังคมศาสตร์แบบนี้ดำรงอยู่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันผ่านหน่วยงานรัฐอย่าง สกว. ซึ่งบริบทของชาติเปลี่ยนจากสนามรบของอุดมการณ์ทางการเมืองไปสู่สนามการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การวิจัยสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะแบบปฏิฐานนิยมเป็นไปเพื่อตอบสนองต่อการนำผลการศึกษาไปใช้ประโยชน์และการพัฒนาเศรษฐกิจ จนกระทั่งบริบททางสังคมเปลี่ยนไปสู่สงครามการเมืองหลังการ

รัฐประหารเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2557 การที่รัฐทหารใช้ยุทธศาสตร์ชาติมากำกับกรอบการวิจัยผ่านกลไกการให้ทุนสนับสนุนการสร้างความรู้ผ่านหน่วยงานของรัฐ แสดงให้เห็นการแทรกแซงที่อำนาจทางการเมืองพยายามกำกับควบคุมการสร้างความรู้ที่สังคมศาสตร์ยังคงเป็นเครื่องมือสำหรับการพัฒนาชาติ ดังนี้เอง ในขณะที่สังคมศาสตร์สากลพัฒนาต่อไป สังคมศาสตร์ไทยที่รัฐให้การสนับสนุนยังคงรูปอยู่ในลักษณะดังกล่าว

บริบททางการเมืองและสังคมเป็นปัจจัยสำคัญของการคงรูปสังคมศาสตร์ไทย อย่างไรก็ตาม แก่นความคิดเรื่องชาติไทยและความเป็นไทยซึ่งดำรงอยู่ก่อนการมาถึงของสังคมศาสตร์ มีส่วนทำให้การรับความรู้สังคมศาสตร์จากโลกภายนอกเป็นการนำมาแต่เพียงรูปแบบและมุ่งใช้ประโยชน์เพื่อความเจริญของชาติ ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความคิดเชิงลำดับชั้นและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองเอาไว้ สถานการณ์ทางการเมืองหลังการรัฐประหารเดือนตุลาคม พ.ศ. 2501 เป็นหมุดหมายสำคัญที่รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์นำข้าราชการนักวิชาการซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นนักวิชาการกลุ่มที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศเข้ามาเข้ามาช่วยเสริมอำนาจของรัฐบาลที่อิงอุดมการณ์แบบจารีตที่สมาทานความคิดเรื่องชาตินิยมและความเป็นไทยให้เข้มแข็ง ประกอบกับการแพร่ขยายเข้ามาของความรู้สังคมศาสตร์ตะวันตกที่มีสหรัฐอเมริกาเป็นผู้ถืออำนาจนำ ส่งผลให้การนำความรู้ไปใช้เป็นการมุ่งประโยชน์ด้านการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยโดยมีประเทศตะวันตกเป็นแม่แบบ สังคมไทยที่ถูกขับเคลื่อนเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่จึงเดินหน้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม อุตสาหกรรมและพาณิชย์ ไปพร้อมกับการสกัดกั้นลัทธิคอมมิวนิสต์ การนำความรู้ไปใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาประเทศและเศรษฐกิจผสานกับความคิดเรื่องชาติไทยและความเป็นไทย กลายเป็นอุดมการณ์ที่รัฐใช้มองการนำความรู้สังคมศาสตร์ไปใช้ประโยชน์สืบมาจนถึงบริบทของสงครามการค้าและสงครามการเมือง

สังคมศาสตร์ไทยที่รัฐสนับสนุนไม่ใช่สังคมศาสตร์ทั้งหมดที่เป็นอยู่ในโลกวิชาการ ในขณะที่การศึกษาสังคมศาสตร์ในโลกวิชาการมีการถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์ ตลอดจนทำงานร่วมกับสังคมส่วนรวมในลักษณะต่าง ๆ แต่กลับไม่ค่อยได้รับการสนับสนุนมากนัก สังคมศาสตร์ไทยแบบที่รัฐสนับสนุนผ่านระบบวิจัยมักมุ่งประโยชน์ด้านการพัฒนา โดยเฉพาะการแปลงความรู้เป็นนโยบายเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ การให้ความสำคัญกับประโยชน์ของสังคมศาสตร์ในลักษณะดังกล่าว นำไปสู่การมองไม่เห็นคุณค่าแบบอื่น ๆ ของสังคมศาสตร์ การดำรงอยู่ของสังคมศาสตร์ในแง่นี้จึงถูกตั้งคำถามทั้งในแง่การดำรงอยู่ การเข้าถึงความเป็นจริง ตลอดจนความสมดุลของการสร้างความรู้สังคมศาสตร์เอง การมุ่งสร้างความรู้เพื่อประโยชน์ด้านการพัฒนานำไปสู่ปัญหาด้านการขาดแคลนข้อมูลพื้นฐาน หากเปรียบเทียบกับสังคมศาสตร์โลกที่เรียกร้องให้ผลิตสร้างความรู้เชิงนวัตกรรมและข้อเสนอเชิงนโยบายที่สัมพันธ์กับสถานการณ์ความเหลื่อมล้ำซึ่งเป็นผลมาจากการสำรวจตรวจสอบผลของการพัฒนาในช่วงเวลาปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าในขณะที่สังคมศาสตร์ตะวันตกวางอยู่บนฐานการสำรวจตรวจสอบตนเอง ตลอดจนวิพากษ์วัฒนธรรมวิชาการบนหอคอยงาช้างจนนำไปสู่ข้อเรียกร้องให้นำสังคมศาสตร์ไปใช้ประโยชน์ สังคมศาสตร์ของไทยมีแนวโน้มมุ่งตอบสนองความต้องการของรัฐมาตลอด โดยเฉพาะในด้านการพัฒนาประเทศ แนวทางของสังคมศาสตร์ที่สอดคล้องต้องกันกับการพัฒนาก็ได้รับการสนับสนุนมากกว่าแนวทางอื่น ๆ โดยเฉพาะสังคมศาสตร์แบบปฏิฐานนิยม ซึ่งในวงวิชาการตะวันตกมีข้อถกเถียงเรื่องนี้มานานแล้ว อย่างไรก็ดี หากจะเปรียบเทียบว่าแนวทางการวิจัยของไทยในปัจจุบันวางอยู่บนการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์เหมือนกับข้อเรียกร้องในปัจจุบันของสังคมศาสตร์สากล แต่กระนั้นก็เป็นประโยชน์ที่รัฐตั้งเป้าหมายเอาไว้ไม่ใช่มาจากการวิพากษ์และสำรวจตรวจสอบตนเอง ตลอดจนความต้องการของสังคมโดยรวมแต่อย่างใด โดยรูปการณ์นี้ สถานะความรู้ของการวิจัยสังคมศาสตร์ไทยจึงวางอยู่บนด้านตรงข้ามของสังคมศาสตร์ตะวันตก ที่พยายามไต่ลงจากหอคอยงาช้างมาทำงานสาธารณะทั้งในเชิงเป้าหมายและวิธีการ

ในขณะที่สังคมศาสตร์ไทยมุ่งทำงานด้านการพัฒนาเพื่อตอบสนองต่อรัฐ ทำงานสาธารณะเพื่อไปให้ถึงตัวชี้วัดความสำเร็จเชิงตัวเลขที่รัฐวางไว้บนหอคอย โดยขาดแคลนแนวคิด ทฤษฎี ความเข้าใจพื้นฐานตลอดจนการวิพากษ์ของสังคมไทยเอง

เชิงอรรถ

[1] บทความนี้เขียนจากส่วนหนึ่งของรายงานวิจัยโครงการการสำรวจภูมิทัศน์ความรู้ด้านสังคมศาสตร์เพื่อสนับสนุนการพัฒนาระบบวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (ววน.)

[2] บทความนี้ตระหนักถึงความหลากหลายของสาขาวิชาในหมวดหมู่ของสังคมศาสตร์ แต่บทความจะกล่าวถึงสังคมศาสตร์ในภาพรวมแบบเอกพจน์ ทั้งนี้ การกล่าวถึงสังคมศาสตร์แบบดังกล่าวไม่ใช่การปฏิเสธความสนใจ แนวคิดทฤษฎี และปริมณฑลของความรู้ในหมวดหมู่ของสาขาวิชาที่แตกต่างกัน ตลอดจนข้อโต้แย้งระหว่างกันภายในสังคมศาสตร์เอง

[3] สภาวิจัยสังคมศาสตร์ก่อตั้งขึ้นภายใต้บรรยากาศการพัฒนาอุตสาหกรรมของสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นผลให้สภาวิจัยแห่งชาติมุ่งเน้นการวิจัยแบบประยุกต์ภายใต้การสนับสนุนการวิจัยแบบวิทยาศาสตร์ (Rexmond 1978) ในขณะที่สาขาวิชาต่าง ๆ ของสังคมศาสตร์กำลังเติบโต ความร่วมมือในการวิจัยและระบบการจัดการการวิจัยนำไปสู่การเกิดขึ้นของสภาดังกล่าวในฐานะที่เป็นสื่อกลาง (Kuhlman 1928)

[4] สายชล สัตยานุรักษ์ (2552) นิยามปัญญาชนสยามในฐานะผู้มีบทบาททางความคิดต่อสังคมไทย โดยอ้างถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี หลวงวิจิตรวาทการ พระยาอนุมานราชธน พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และสุลักษณ์ ศิวรักษ์

[5] ในปี พ.ศ. 2531 และ พ.ศ. 2532 เศรษฐกิจไทยเติบโตสูงที่สุดในโลกโดยสูงถึงร้อยละ 13.2 ในปี พ.ศ. 2531 และสูงถึงร้อยละ 11.2 ในปี พ.ศ. 2532 และหลังจากเวียดนามถอนทหารออกจากกัมพูชาในปี พ.ศ. 2532 มูลค่าการค้าระหว่างไทยและเวียดนามเพิ่มจาก 119 ล้านบาทในปี พ.ศ. 2529 เป็น 3.5 พันล้านบาทในปี

พ.ศ. 2534 นับว่าเพิ่มสูงถึง 30 เท่า

[6] เอกสิทธิ์ หนุนภักดี (2563) อธิบายว่า เมื่อพัฒนาการทางการเมืองของไทยมีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น กระบวนการผลักดันนโยบายของข้าราชการนักวิชาการไม่อาจดำเนินการผ่านเครือข่ายผู้มีอำนาจในแวงแคบได้อย่างที่เคยเป็น ส่งผลให้คนเหล่านี้ต้องออกจากระบบราชการจนนำไปสู่การเกิดขึ้นของคลังสมองในฐานะหน่วยงานอิสระ ในแง่นี้ แม้หน่วยงานที่เกิดขึ้นจะมีความอิสระในตัวเอง แต่อุดมการณ์ของข้าราชการนักวิชาการยังคงดำรงอยู่ในสถาบันดังกล่าว

[7] จากฐานข้อมูลงานวิจัยของ สกว. ระหว่างปี 2553 – 2562 มีเพียงปี พ.ศ. 2558 เท่านั้นที่งานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ภายใต้การให้ทุนสนับสนุนมีความโดดเด่น โดยสัมพันธ์กับสถานการณ์ทางสังคมร่วมสมัย นั่นคือการรัฐประหารโดยคณะรักษาความสงบแห่งชาติ คือ งานวิจัยของประจักษ์ ก้องกีรติ คือ *ศีลธรรมของความรุนแรงและความรุนแรงของศีลธรรมในวิกฤตประชาธิปไตยไทย (2556-2557)* (2558) และงานวิจัยของสมชาย ปรีชาศิลปะกุล คือ *การเมืองเชิงตุลาการและศาลรัฐธรรมนูญของไทย* (2558) โดยหากเปรียบเทียบช่วงเวลาใกล้เคียงกัน จะพบว่างานวิจัยที่สัมพันธ์กับสถานการณ์ทางสังคมมักไม่ได้รับการให้ทุนสนับสนุน อาทิ *การสร้างความเข้าใจและถอดบทเรียนการฝ่าวิกฤตกรณีมหาอุทกภัย ปี พ.ศ. 2554 จากประสบการณ์ของภาคประชาชนผู้ประสบภัย* (2555) โดย จุลนี เทียนไทย และ *ความจริงเพื่อความยุติธรรม : เหตุการณ์และผลกระทบจากการสลายการชุมนุมเมษา - พฤษภา 53* (2555) โดย พวงทอง ภวัครพันธุ์

[8] สกสว. จัดทำแผนด้านวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมของประเทศตาม พรบ. สภานโยบายการอุดมศึกษาวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2562 มาตรา 44(3) โดยแผนในช่วงปี 2563-2565 ประกอบด้วยยุทธศาสตร์การพัฒนากำลังคน ยกระดับสถาบันความรู้ และระบบนิเวศด้านวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม การวิจัยและสร้างนวัตกรรมเพื่อตอบโจทย์ท้าทายของสังคม การวิจัยและสร้างนวัตกรรมเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน พร้อมทั้งยกระดับการพึ่งพาตนเองในระดับประเทศ และการวิจัยและสร้างนวัตกรรมเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่และลดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ ขณะที่แผนในช่วงปี 2566 -2570 ประกอบด้วยยุทธศาสตร์การพัฒนาเศรษฐกิจไทย การยกระดับสังคมและสิ่งแวดล้อม การพัฒนาวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีการวิจัยละนวัตกรรมขั้นแนวหน้า รวมถึงการพัฒนากำลังคนและสถาบันด้านวิทยาศาสตร์วิจัยและนวัตกรรม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2562). *เขียนชนบทให้เป็นชาติ: กำเนิดมานุษยวิทยาไทยในยุคสงครามเย็น.* กรุงเทพฯ: มติชน.

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ (บก.). (2564). *สืบทฤษฎี สาววิธีคิด: การเดินทางของมานุษยวิทยา.* กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

คณะนักสังคมศาสตร์ไทย. (2530).*วิกฤติทางปัญญา*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

จี. วิลเลียม สกินเนอร์. 2499. *ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคมศาสตร์ใน สังคมศาสตร์กับประเทสไทย: ประมวลบทความว่าด้วยสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ และการนำสาขาวิชานั้นมาใช้ในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักงานค้นคว้า มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์.

จุลนี เทียนไทย. (2555). *การสร้างความเข้าใจและถอดบทเรียนการฝ่าวิกฤตกรณีมหาอุทกภัย ปี พ.ศ. 2554 จากประสบการณ์ของภาคประชาชนผู้ประสบภัย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. นนทบุรี: สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2538). *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชาร์ลส์ คายส์. (2549). *มานุษยวิทยาว่าด้วยเรื่องเมืองไทยและการศึกษาความขัดแย้งในสังคมไทย. ใน วัฒนธรรมไร้อคติ ชีวิตไร้ความรุนแรง เล่ม 1.* กรุงทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ณัฐพล ใจจริง. (2563). *ขุนศึก ศักดินา และพญาอินทรีย์: การเมืองไทยภายใต้ระเบียบโลกของสหรัฐอเมริกา 2491-2500*. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.

ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2558). *ศีลธรรมของความรุนแรงและความรุนแรงของศีลธรรมในวิกฤตประชาธิปไตยไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

พวงทอง ภวัครพันธุ์. (2555). *ความจริงเพื่อความยุติธรรม: เหตุการณ์และผลกระทบจากการสลายการชุมนุม เมษา - พฤษภา 53*. กรุงเทพฯ : ฟ้าเดียวกัน.

พัทยา สายหู. (2516). *กลไกของสังคม.* กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.

ยศ สันตสมบัติ. (2539). *ประเวศ วะสี อาจารย์แพทย์ผู้เยียวยาสังคม.* เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สมชาย ปรีชาศิลปกุล. (2558). *การเมืองเชิงตุลาการและศาลรัฐธรรมนูญของไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2552). *10 ปัญญาชนสยาม*. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊คส์

สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ. (2512). *รายงานย่อผลงานการวิจัยด้านสังคมศาสตร์.* กรุงเทพฯ: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

เสน่ห์ จามริก. (2542). *สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.

เสรี พงศ์พิศ. 2527. *คาทอลิกกับสังคมไทย: สี่ศตวรรษแห่งคุณค่าและบทเรียน.* กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง.

อคิน รพีพัฒน์. (2523). *ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.

อธิคม คุณาวุฒิ (บก.). (2559). *วิถีวิจัยในมหาสมุทรความรู้*. กรุงทพฯ: ภาพพิมพ์.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2555). *ถกความคิดสังคมศาสตร์ในสังคมไทย.* เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2555). *ทวนคลื่นความคิดกึ่งศตวรรษไทยศึกษา.* เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2558). *เหลียวหลังแลหน้า: พัฒนาการของสังคมศาสตร์ในประเทศไทยกับการเชื่อมต่อสู่วงวิชาการโลก. ใน จับกระแสสังคมศาสตร์: รวมบทความวิชาการ 50 ปี สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเชียงใหม่.* เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เอกสิทธิ์ หนุนภักดี. (2563). *สถาบันคลุมสมอง: กายวิภาคการเมืองของทีดีอาร์ไอ.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

Adorno, T. & Horkheimer, M. (1944). *Dialectic of Enlightenment*. New York: Social Studies Association Inc.

Barthes, R. ([1964] 1973). *Elements of Semiology.* New York: Hill and Wang.

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation.* Michigan: University of Michigan Press.

Bell, D. (1960). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.

Benedict, R. (1946). *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture.* Massachusetts: Houghton Mifflin.

Borofsky, R. & De Lauri, A. (2019). Public Anthropology in Changing Times. *Public Anthropology.* 1(2019): 3-19.

Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. *American Sociological Review.* 70(1):4-28.

Capra, F. (1982). *The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture*. New York: Simon and Schuster.

Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture.* Oxford: Blackwell.

Clifford, J. & Marcus, G. (eds.). (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography.* California: University of California Press.

Court, D. (2020). *A Brief History of Knowledge for Social Science Researchers.* New York: Routledge.

Deleuze, G. & Guattari, F. ([1980] 1988). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* Bloomsbury Publishing.

Derrida, J. (1978). *Writing and Difference.* Chicago: University of Chicago Press.

Durkheim, E. 1897. *Suicide: A Study in Sociology.* New York: The Free Press.

Foucault, M. ([1970] 1994). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences.* New York: Vintage Press.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic Books.

Haraway, D. ([1985] 1991). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century.* New York: Routledge.

Heidegger, M. ([1954] 1977). *The Question Concerning Technology.* New York: Harper & Row.

Keynes, J. M. (1919). T*he Economic Consequences of the Peace*. London: Macmillan & Co. Limited.

Kuhlman, A. F. (1928). The Social Science Research Council: Its Origin and Objects. *Social Forces*. 6(4): 583-588.

Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory.* New York: Oxford University Press.

Lemert, C. (2016). *Social Theory: The Multicultural, Global, and Classic Readings*. New York: Routledge.

Levi-Strauss, C. ([1958] 1963). *Structural Anthropology.* New York: Basic Books.

Lyotard, J.-F. ([1979] 1984). *The Postmodern Condition.* Manchester: Manchester University Press.

Marcus, G. & Fischer, M. (1986). *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the History of Social Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.

Marx, K. & Engel, F. (1848). *Communist Manifesto.* Moscow: Progress Publishers.

Merton, Robert K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1(1): 672-682.

Mills, C. W. (1959). *Sociological Imagination.* New York: Oxford University Press.

Morgan, L. H. ([1877] 1964). *Ancient Society.* Massachusetts: Harvard University Press.

Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action.* New York: McGraw Hill.

Porter, T. M. & Ross, D. (2003). Introduction: Writing a History of Social Science. In *The Cambridge History of Social Science: The Modern Social Science,* Theodore M. Porter & Dorothy Ross (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press.

Rexmond, C. (1978). *The National Academy of Sciences: The First Hundred Years, 1863-1963.* NAP.

Schwandt, T. A. (2001). *Dictionary of Qualitative Inquiry.* California: Sage.

Spicer, E. H. (1946). The Use of Social Scientists by the War Relocation Authority. *Applied Anthropology* 5(2): 16–36.

Turner, S. (2013). What Can We Say about the Future of Social Science? *Anthropological Theory.* 13(3): 187-200.

Tyler, E. B. ([1871] 2010). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wallerstein, E. (2004). *World-Systems Analysis.* North Carolina: Duke University Press.

Weber, M. ([1905] 2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Routledge Classics. London, England: Routledge.

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของ “หลักไชย”: คู่มือหลักพิพากษาเพื่อชัยชนะแห่งความยุติธรรม[1]

Content Structure Synthesis of the Lak Chai: Handbook of Judgement Principles for the Victory of Justice

ตรงใจ หุตางกูร
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
Trongjai Hutangkura
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
(Public Organization)
Email: trongjai.h@sac.or.th

วันรับบทความ: 4 กันยายน 2566 (Received September 4, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 24 กันยายน 2566 (Revised September 24, 2023)
วันตอบรับบทความ: 17 ตุลาคม 2566 (Accepted October 17, 2023)

บทคัดย่อ

หลักไชยเป็นตำราระเบียบวิธีทางตุลาการของอาณาจักรอยุธยา มีเนื้อหาสั่งสอนหลักการพิพากษาคดีแก่ผู้พิพากษา แม้ในปัจจุบัน มีการค้นพบหลักไชยฉบับสำเนาแล้วหลายฉบับ แต่ยังไม่มีฉบับใดเลย ที่ได้รับการศึกษาโครงสร้างเนื้อหา ทั้งเชิงนิติศาสตร์และเชิงหน้าที่สำหรับการใช้งาน ผู้วิจัยจึงมีวัตถุประสงค์ที่จะวิเคราะห์และสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาดังกล่าว จากการเปรียบเทียบหลักไชยจำนวน 41 ฉบับ ผลการสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของการวิจัยนี้ มี 3 รูปแบบ คือ (1) โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ ซึ่งมี 5 ส่วน คือ (1.1) นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ (1.2) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน (1.3) กลความพิพากษาคดี (1.4) บทร้อยกรองหลักไชย และ (1.5) ราชศาสตร์ (2) โครงสร้างเนื้อเชิงนิติศาสตร์ ซึ่งมี 3 ส่วน คือ (2.1) พระธรรมศาสตร์: หน้าที่ของ

ตุลาการและกระบวนการของงานยุติธรรม (2.2) หลักไชย: จริยธรรมและวิธีพิจารณาคดีของตุลาการ และ (2.3) ราชศาสตร์: ข้อกฎหมายที่ออกโดยพระมหากษัตริย์ และ (3) โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งาน ซึ่งมี 5 ส่วน คือ (3.1) หลักการพื้นฐานของกระบวนการยุติธรรม (3.2) กรณีศึกษาคดีความเพื่อการฝึกคิดไตร่ตรอง (3.3) หลักการประยุกต์ด้วยเคล็ดลับวิธีพิจารณาคดี (3.4) การท่องจำหลักการด้วยบทกลอน และ (3.5) ข้อกฎหมายแนบท้าย ด้วยเหตุนี้ “หลักไชย” จึงเป็นคู่มือทางการศึกษาของผู้พิพากษา สำหรับใช้เรียนรู้หลักการ วิธีการ และเคล็ดลับในกระบวนการทางตุลาการและการพิพากษาคดีให้เที่ยงธรรม

คำสำคัญ: อินทภาษ ธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ หลักการพิพากษาคดีของอยุธยา
คู่มือผู้พิพากษาของอยุธยา

Abstract

Lak Chai is a book about the judicial method of the Ayutthaya Kingdom, which contains content to teach the principles of judgment to judges. Although many manuscripts of the Lak Chai have been discovered today, none of them has been studied in its content structure, both juridically and functionally. The researcher therefore aims to analyze and synthesize the structure of such contents from the comparison of 41 Lak chai editions. The result of synthesizing content structure of this research gives 3 kinds of structures, that are (1) original content structure consists of 5 parts: (1.1) juridical philosophy of judge, (1.2) case files of accusation and defense, (1.3) trick passages of judgement, (1.4) poetry of Lak Chai, (1.5) royal decrees; (2) juridical content structure consists of 3 parts: (2.1) “Thammasat” (duties of the judges and

justice process), (2.2) “Lak Chai” (ethics of the judge and juridical examination) and (2.3) royal decrees (laws that were issued by Kings); (3) functional content structure consists of 5 parts: (3.1) basic principles of justice process, (3.2) case files for exercising case consideration, (3.3) applied principles of trick passages of case consideration, (4) memorization of the principles, and (5) appendix of the royal decrees. “Lak Chai” is therefore a judge's educational handbook for learning principles, methods, and thicks/tips on judicial procedures and fair judgments.

Keywords: Inthaphat, Thammasat, Ratchasat, Ayutthaya Judgement Principles, Ayutthaya Judge’s Handbook.

ความสำคัญของหลักไชยและโจทย์วิจัย

ความสำคัญของหลักไชย

โดยทั่วไปรับทราบกันว่า “หลักไชย” เป็นหนังสือโบราณที่มีเนื้อหาสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา ว่าด้วยหลักการพิจารณาคดีความของศาลสมัยกรุงศรีอยุธยาที่เรียกว่า “กฎพิพากษาสองสถาน” รวมไปถึงหลักจริยธรรมของผู้พิพากษาและตุลาการตามหลักอินทภาษ ดังนั้น “หลักไชย” จึงเป็นตำราหรือคู่มือสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการในลักษณะทั้งที่เป็นบทร้อยแก้ว บทร้อยกรอง และ กลความ ซึ่งเป็นการผูกหลักการไว้ในรูปแบบของรหัสอักษรย่อให้ท่องจำ โดยทั้งหมดนี้ใช้เพื่อศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับปรัชญาคติทางนิติศาสตร์ของผู้พิพากษาและตุลาการ และวิธีการตัดสินคดีให้ยุติธรรม (เช่น กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546; ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564) อนึ่ง นิยามของคำว่า “ตุลาการ” และ “ผู้พิพากษา” ในหลักไชยและหลักกฎหมายโบราณนั้น มีหน้าที่ต่างกัน กล่าวคือ ตุลาการเป็นผู้พิจารณาสำนวนคดีเพื่อ

ให้ได้ข้อเท็จจริงและผู้กระทำผิด ส่วนผู้พิพากษาเป็นผู้พิจารณาบทลงโทษแก่ผู้กระทำผิด แต่ปัจจุบันผู้พิพากษาทำหน้าทั้งสองนี้ คือทั้งพิจารณาหาผู้กระทำผิดและกำหนดโทษ ดังคำอธิบายของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (2513: 36) ว่า

> *ตระลาการกับผู้พิพากษา แต่เดิมนั้นผิดกัน ตระลาการเปนผู้ชำระความเท็จจริง ผู้พิพากษาเปนผู้วางบทกฎหมายเมื่อได้ความจริงขึ้นมาแล้ว ตั้งแต่เลิกใช้วิธีพิจารณาตามกฎหมาย 2 เล่ม ตระลาการก็เปนสูญเดี๋ยวนี้ผู้พิพากษากระทำการซึ่งแต่เดิมแยกเปน 2 น่าที่*

นอกจากนี้ กำธร (2546: 30-31) ตีความว่า หากเคล็ดลับแห่งชัยชนะของฝ่ายการทหารนั้นคือ “กลศึก” ซึ่งมีตำราเรียนเรียกว่า ตำราพิไชยสงคราม เคล็ดลับแห่งชัยชนะของฝ่ายพลเรือนก็คือ “กลความ” ซึ่งมีตำราเรียนเรียกว่า ตำราหลักไชย ด้วยความสำคัญดังกล่าว จึงปรากฏว่า มีวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวนหนึ่ง อ้างถึงตำราหลักไชยในลักษณะของตำราสำหรับผู้ที่จะเป็นข้าราชการต้องเรียนรู้ ดังที่ปรากฏในบทกลอนของงานวรรณกรรมเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม” “เพลงยาวถวายโอวาท” “ปฐมมาลา” และ “หนังสือปถม ก กา หัดอ่าน” อีกทั้งยังมีการอ้างกลความของหลักไชยที่ชื่อ “วัวพันหลัก” ในรามเกียรติ์ฉบับพระราชนิพนธ์ พ.ศ. 2340 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 (ดู กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546: 7-16)

โจทย์วิจัย

แม้ผลการค้นคว้าที่ผ่านมายืนยันว่า หลักไชยมีความสำคัญในฐานะที่เป็นตำราเรียนของผู้พิพากษาตุลาการ แต่การนำเสนอผลการศึกษาของนักวิชาการนั้น ยังเป็นไปในลักษณะการปริวรรตเนื้อหาเฉพาะฉบับ เพื่อให้ผู้สนใจนำไปค้นคว้าต่อ โดยมิได้วิเคราะห์เนื้อหาเปรียบเทียบเพื่อสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาแบบองค์รวม (เช่น อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ, 2531;

คำนวณ นวลสนอง, 2541; ปก แก้วกาญจน์, 2542; กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546; สารูป ฤทธิ์ชู, 2548; เขมฤทัย บุญวรรณ, 2554) ในจำนวนนี้ เช่น กำธร (2546) ได้จำแนกเนื้อหาของหลักไชยเป็น 13 หมวด ตามลำดับเรื่องราว หรือ เขมฤทัย (2560) ได้จำแนกสารัตถะหลักของการพิจารณาคดีออกเป็น 5 หมวด ตามลำดับเรื่องราวเช่นกัน อีกทั้งการศึกษาดังที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาหลักไชยฉบับสำเนาเพียงส่วนน้อยเท่านั้น เพราะจากการสำรวจของ วิภาดา (2565: 6-7) พบว่า ยังมีหนังสือหลักไชยฉบับสำเนาอีกอย่างน้อย 36 ฉบับ ที่ยังไม่ได้รับการปริวรรตและศึกษา

อนึ่ง ปัญหาสำคัญในการศึกษาเนื้อหาของหลักไชยคือ ฉบับสำเนาแต่ละฉบับ “มีเนื้อหาไม่เท่ากัน” แม้ว่า กำธร (2546) จะนำเสนอฉบับที่ตนเรียกว่า “ฉบับสมบูรณ์” แล้วก็ตาม แต่ก็ดูเหมือนว่า เมื่อนำเนื้อหาไปเปรียบเทียบกับหลักไชยฉบับอื่น ๆ แล้ว “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” ยังขาดเนื้อหาส่วนที่เป็นบทร้อยกรองและข้อกฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหา ซึ่งเป็นส่วนที่ฉบับอื่น ๆ นำมาเป็นข้อกฎหมายแนบท้าย[2] ดังนั้น จึงยังไม่มีงานศึกษาชิ้นใดที่ทำการวิเคราะห์และสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของหนังสือหลักไชยอย่างเป็นระบบ เพื่อให้เห็นหน้าที่ของตำราอย่างชัดเจน ทั้งในเชิงนิติศาสตร์ และเชิงการใช้งาน

วัตถุประสงค์

(1) เพื่อวิเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของหลักไชยใน 2 ลักษณะคือ ตามต้นฉบับ และตามบทประพันธ์

(2) เพื่อสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของหลักไชยใน 3 ลักษณะคือ ลำดับเนื้อหาตามต้นฉบับ ลำดับเนื้อหาตามหลักนิติศาสตร์ และลำดับเนื้อหาตามการใช้งาน

วิธีการศึกษา

(1) จัดทำโครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับและบทประพันธ์ และวิเคราะห์ลักษณะเนื้อหาทางนิติศาสตร์

(2) สังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามลำดับแบบต้นฉบับ

(3) สังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามหลักนีติปรัชญา

(4) สังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามหลักการใช้งานในฐานะตำราเรียนเพื่อเป็นผู้พิพากษาตุลาการ

“หลักไชย” ในสายธารประวัติศาสตร์

ความแพร่หลาย

หนังสือหลักไชยฉบับสำเนานั้น มีอยู่มากในภาคใต้ อาทิ สถาบันทักษิณคดีเก็บรักษาไว้ 19 ฉบับ ซึ่งมาจากสุราษฎร์ธานี 8 ฉบับ จากพัทลุง 5 ฉบับ จากนครศรีธรรมราช 2 ฉบับ และไม่ทราบที่มา 4 ฉบับ (ดู สารูป ฤทธิ์ชู, 2528 & 2548; คำนวณ นวลสนอง, 2541; ปก แก้วกาญจน์, 2542) สำหรับภาคกลางนั้น เท่าที่สามารถระบุจังหวัดได้ มีเพียง 3 จังหวัดคือ พบที่สิงห์บุรี 1 ฉบับ (ดู เขมฤทัย บุญวรรณ, 2554) พบที่นครปฐม 2 ฉบับ[3] (ดู ศมส., 2566ก-ข) และพบที่สุพรรณบุรี 1 ฉบับ[4] นอกจากนี้ ยังมีฉบับสำเนาอีกจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่นั้น ไม่ทราบที่มา เช่นที่มีการศึกษาเผยแพร่แล้ว คือ (1) “ฉบับสยามสมาคม” (อรุณรัตน์ และคณะ, 2531) (2) “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” (กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546) และ (3) “ฉบับบริติชมิวเซียม” (วินัย (บก.), 2549: 42; ตรงใจ และคณะ, 2564) และที่ยังไม่ได้รับการศึกษาเผยแพร่ ซึ่งเป็นสมบัติของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร จำนวน 29 ฉบับ สำหรับภาคตะวันออกนั้น หอสมุดแห่งชาติ ชลบุรี ได้เก็บรักษาหนังสือหลักไชยไว้ 7 ฉบับ ซึ่งได้มาจากวัดในพื้นที่จังหวัดชลบุรี (วิภาดา อ่อนวิมล, 2565: 6-7)[5] จึงกล่าวได้ว่า อย่างน้อยที่สุด เท่าที่มีการเผยแพร่ข้อมูลในปัจจุบัน พบหลักไชยฉบับสำเนาแพร่กระจายอยู่ในภาคใต้ ภาคกลาง

และภาคตะวันออก รวมกันไม่น้อยกว่า 62 ฉบับ[6] ดังนั้น ด้วยขอบเขตการแพร่กระจาย และปริมาณการทำสำเนา จึงพอสรุปได้ว่า หนังสือหลักไชยเป็นตำราเรียนสำคัญสำหรับผู้พิพากษาตุลาการ จึงมีการทำสำเนาคัดลอกส่งไปใช้ประโยชน์ยังศาลส่วนภูมิภาคของราชอาณาจักรอยุธยาต่อเนื่องถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความหมายของชื่อ “หลักไชย”

วัตถุประสงค์การแต่งหลักไชยนั้น ถูกระบุไว้ในเนื้อหาตอนต้นของเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” โดยบอกสาเหตุของการเรียบเรียงตำราหลักไชยว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการให้ทิศาปาโมกข์[7] แต่ง พระธรรมนูญ (= การรับและส่งฟ้อง) พระไอยการ (= การระบุความผิด) และ กรมศักดิ์ (= การระบุอัตราโทษ) แต่กระนั้น ตำราว่าด้วยหลักการตัดสินคดียังไม่มี ทิศาปาโมกข์ทั้งเก้า จึงแต่งตำราว่าด้วย “หลักความ” และตั้งชื่อตำรานั้นว่า “หลักไชย” ดังข้อความว่า

> *ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช ๑๑๒๕ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการให้ทิศาปาโมกข์ให้แต่งเป็นกรมศักดิ์ แลพระอายการพระทำนูน ไว้สำหรับแผ่นดินมาช้านาน แลทิศาปาโมกข์นักปราชญ์ราชบัณฑิตพร้อมกันว่า บุคคลในแผ่นดินนี้สืบไปเมื่อหน้า จะมีปัญญาเป็นอันพาล จะว่าราชการก็ดี จะพิจารณาเนื้อความก็ดี จะมีปัญญาเป็นอันน้อย จะแก้ไขมิสิ้นข้อให้แจ้ง แอบแฝงเห็นบ่ท้วงติง แลกระลาการประดุจหนึ่งกา ลูกความประดุจหนึ่งอาหารอันร้อนแลเย็น แลทิศาปาโมกข์นักปราชญ์ราชบัณฑิตจึงแต่งกระทงความหากันแก้กัน **ไว้เป็นหลักความ เป็นนามหลักไชย** ไว้เพื่อจะให้เป็นประโยชน์ เป็นปัจจัยแก่คนบุตรีผู้มีปัญญาเป็นอันน้อย . . .*
>
> คัดจาก “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” (กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546: 38)

คำว่า “หลักความ” ในที่นี้หมายถึง หลักการพิพากษาคดีความ กล่าวคือ คำว่า “หลัก” มีความหมายเชิงรูปธรรม หมายถึง สิ่งที่ปักอยู่อย่างมั่นคง โดยมีนัยว่าเป็นสิ่งที่มั่นคงสำหรับใช้ผูกยึด เช่น ไม้หลัก หรือสิ่งสำคัญที่ต้องยึดถือหรือพึ่งพา เช่น เช่น เสาหลัก หลักเขต กำลังหลัก เมื่อคำนี้ถูกนำไปใช้ในความหมายเชิงนามธรรม จึงหมายถึง สิ่งที่ต้องยึดถือปฏิบัติ เช่นมีใช้ว่า หลักการ หรือ หลักปฏิบัติ ส่วนคำว่า “ความ” หมายถึง เรื่องราว เนื้อหา ซึ่งในบริบททางกฎหมายโบราณหมายถึง เรื่องราวฟ้องร้อง ดังที่ปัจจุบันปรากฏคำว่า คดีความ และ แจ้งความ ดังนั้น “หลักความ” จึงมีความหมายตามรูปศัพท์ว่า หลักการแห่งคดีความ แต่หากแปลโดยแสดงนัยตามเนื้อหาของเอกสาร ซึ่งอ้างอิงกับหลักอินทภาษ อันมีเนื้อหากล่าวคือคุณสมบัติของผู้พิพากษาตุลาการ และวิธีการไต่สวนและตัดสินคดีความ ก็จะได้ความหมายของ “หลักความ” ตามบริบทว่า “หลักการพิพากษาคดีความ”

สำหรับคำว่า “หลักไชย” นั้น คำว่า “ไชย” เป็นรูปคำแบบโบราณ ปัจจุบันเขียนว่า “ชัย” คำนี้เป็นคำยืมมาจากภาษาบาลี-สันสกฤตว่า *“ชย” (jaya)* แปลว่า ชัยชนะ การพิชิต การกำราบ[8] ดังนั้น “หลักไชย” จึงมีความหมายตามรูปศัพท์ว่า หลักการแห่งชัยชนะ หรือ หลักการเพื่อชัยชนะ แต่หากแปลโดยแสดงนัยตามเนื้อหา ซึ่งอ้างหลักอินภาษ ก็จะได้ความหมายของ “หลักไชย” ตามบริบทว่า **“หลักการอันนำมาซึ่งชัยชนะแห่งความยุติธรรม”** หรือกล่าวอีกนัยคือ หลักการที่ทำให้ความยุติธรรมชนะความอยุติธรรม นั่นก็เพราะเนื้อหาของหลักไชยเน้นหนักไปที่การสั่งสอนผู้พิพากษาและตุลาการให้ขจัดอคติ 4 หรือความลำเอียง 4 ประการ ให้ออกไปจากกมลสันดานของผู้ไต่สวนและตัดสินคดี อคติ 4 ตามบริบทนิติศาสตร์นั้น ประกอบด้วย (1) ฉันทาคติ คือ ลำเอียงเพราะความชอบพอในสินบน (2) โทสาคติ คือ ลำเอียงเพราะความเกลียดชังส่วนตัว (3) ภยาคติ คือ ลำเอียงเพราะความขลาดกลัวผู้มีอำนาจ และ (4) โมหาคติ คือ ลำเอียงเพราะความโง่เขลาเบาปัญญา แยกแยะถูกผิดไม่เป็น หลงคิดไปเองว่าสิ่งที่ตนตัดสินนั้นถูกต้อง อนึ่ง หากจะ

ตีความตามแนวนีติปรัชญาแล้วก็อาจให้ความหมายได้ว่า “หลักไชย” คือ **หลักการเพื่อให้ผู้พิพากษาตุลาการ เอาชนะอคติ 4 ในกมลสันดานตนเอง เมื่อเอาชนะอคติ 4 ได้แล้ว ชัยชนะก็ย่อมบังเกิดแก่ความยุติธรรม** ดังนี้แล ตำรานี้จึงได้ชื่อว่า “หลักไชย”

อายุของหลักไชย

จากการสำรวจเปรียบเทียบเนื้อหาโดยสังเขปของหลักไชยฉบับต่าง ๆ[๙] พบว่า ศักราชที่ถูกใช้ในหนังสือหลักไชยมี 4 ลักษณะ คือ **(1) ศักราชของ “หลักความนามหลักไชย”** เป็นศักราชต้นเรื่องของเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” ซึ่งระบุเลข 1125 **(2) ศักราชของ “อรรถาธิบายหลักอินทภาษ”** เป็นศักราชต้นเรื่องของบทอธิบายความเกี่ยวกับหลักการและอุปมาต่าง ๆ ของ “หลักอินทภาษ” (**3) ศักราชของการคัดลอก** เป็นศักราชของผู้คัดลอกเนื้อหาว่า ได้คัดลอกหนังสือหลักไชยในปีใด และ **(4) ศักราชตรากฎหมาย** เป็นศักราชของการตรากฎหมายขึ้นบังคับใช้ ซึ่งก็คือ พระราชกำหนดและพระราชบัญญัติ เนื้อหาส่วนนี้ จัดเป็น “ราชศาสตร์” และถูกนำมาแนบไว้ท้ายตำราหลักไชย อย่างไรก็ตาม ข้อกฎหมายดังกล่าวเกือบทั้งหมดมีอยู่ในกฎหมายตราสามดวง

อนึ่ง แม้ว่ามีตัวเลขศักราชตอนต้นเรื่องของ “หลักความนามหลักไชย” แต่ก็มีข้อจำกัดที่ไม่สามารถใช้เป็นหลักฐานระบุปีที่แต่งหลักไชยได้ชัดเจน เนื่องจาก เมื่อเทียบกันหลายฉบับพบว่า มีร่องรอยของการลบเลือนและการคัดลอกตกหล่นซ้ำไป เกิดเป็นปัญหาตัวเลขสูญหายในฉบับสำเนาเกือบทุกฉบับ เหตุนี้ ทำให้ผู้วิจัยไม่แน่ใจว่า เลขศักราชดังกล่าวเป็นการเติมในภายหลังหรือไม่ ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอประเด็นการสืบสวนความน่าเชื่อถือของศักราชทั้ง 4 ลักษณะ ดังนี้

(1) ศักราชของ “หลักความนามหลักไชย” เป็นศักราชเริ่มต้นเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” ซึ่งถือเป็นเรื่องหลักของ

ตำราหลักไชย ดังนั้น ตามทฤษฎีแล้ว หนังสือที่ได้ชื่อว่าตำราหลักไชย ย่อมมีเรื่องนี้เป็นเรื่องแรก และต้องมีศักราชนี้เริ่มต้นทุกฉบับ อย่างไรก็ตาม แม้ชื่อศักราชระบุว่าเป็น “พุทธศักราช” แต่ตัวเลขนี้เป็นไปไม่ได้ที่จะเป็นพุทธศักราช ทั้งในแง่บริบทประวัติศาสตร์และวรรณกรรม จึงเป็นได้ 2 ทาง คือ ถ้าไม่เป็นเลขของ “มหาศักราช” คือ ม.ศ. 1125 ตรงกับ พ.ศ. 1746 ก็เป็นเลขของ “จุลศักราช” คือ จ.ศ. 1125 ตรงกับ พ.ศ. 2306 แต่ก็เป็นไปได้ยากถ้าจะเป็น พ.ศ. 1746 เพราะเป็นช่วงเวลาที่กลุ่มคนไทยยังไม่มีอำนาจก่อตั้งรัฐในที่ราบภาคกลาง และขณะนั้น พื้นที่ดังกล่าวยังคงอยู่ในอิทธิพลทางการเมืองของราชอาณาจักรกัมพูชา ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724 - 1761) ดังนั้น จ.ศ. 1125 หรือ พ.ศ. 2306 จึงเป็นไปได้มากที่สุด และตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ กษัตริย์องค์สุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา

อย่างไรตาม ผลจากการสำรวจเอกสาร ณ ปัจจุบัน ทำให้ทราบว่ามีหลักไชยฉบับสำเนาเพียง 2 ฉบับ เท่านั้น ที่ปรากฏเลขศักราช 1125 คือ “ฉบับกำธรเลี้ยงสัจธรรม” กับ “ลักษณะหลักไชย-802” ของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ดังมีข้อความขึ้นต้นเรื่องว่า

> *ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม: “ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช 1125 ปี สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว”*
>
> *ลักษณะหลักไชย-802: “ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช 1125 ปี สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว”*

และมีอีก 1 ฉบับ คือ “ลักษณะหลักไชย-821” ของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ที่ระบุเฉพาะเลขศักราช 1166 ซึ่งตรงกับ พ.ศ. 2347 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 โดยมีข้อความต่างออกไปในลักษณะที่ผู้วิจัยขอเรียกว่า “ชำระสวมรอย” เพราะเป็นคำพรรณนาว่า ขุนพรหมบุญเป็นผู้แต่งหลักไชยในช่วงรัชกาลที่ 1 แต่ตามข้อเท็จจริงแล้ว เราทราบว่า หลักไชยมีมาก่อนหน้านี้ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ซึ่งเป็นผลงานของ “อาจารย์ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9” ของราชสำนัก

อยุธยา แต่หลักไชยฉบับนี้กลับ “สวมรอย” แก้ผู้แต่งเดิมเป็นชื่อ “ขุนพรหมบุญ” (ต้นฉบับสะกด พรมบุญ) อีกทั้งยังเรียกพระนามของรัชกาลที่ 1 แบบขนาดยาว ดังความว่า

> *ปีศักราช แลพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวฯ ทรงให้เมืองเอก โท ตรี จัตวา มีลักษณะความหลักไชย ๙ คู่ของขุนพรมบุญแต่งไว้ ๏ ศุภมัศดุ ๑๑๖๖ มุสิกะสังวัชระมาฆมาศสุกปักษปาฏิยบทคฤหัสบดีคุรุวาระ[10] บริเฉทกำหนฎ พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทรธรณินตราธิราชรัตนากาศภาษกระวงษองคบรมาธิเบศรตรีภูวนารรถเนตรนายกสมเด็จเอกาอิศวรบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ผู้ตั้งอยู่ในทศมิตรราชธรรมอันมหาประเสริฐดำรัสสั่งเหนือเกล้าว่า เมืองเอก โทตรีจัตวา ลักษณความหลักไชย ๙ คู่นี้ของขุนพรมบุญแต่งไว้ให้แต่งหลักไชยไว้สำหรับกระลาการที่เปรียบดังกา คู่ความประดุจอาหารอันร้อนและเย็น . . .”* (คัดจาก วิภาดา อ่อนวิมล, 2564: 58)

ถึงตรงนี้จึงนำมาสู่คำถามว่า หลักไชยฉบับอื่น ๆ นั้น มีการลงเลขศักราชไว้บ้างหรือไม่ ผลจากการสำรวจพบว่า หลักไชยฉบับสำเนานอกจาก 3 เล่มข้างต้น มีสถานภาพเนื้อหาอยู่ 3 แบบ คือ (1) เหลือร่องรอยว่าเคยมีตัวเลขด้วยมีคำว่า “พระพุทธศักราช” แต่ไม่มีตัวเลขต่อท้าย (2) ไม่เหลือร่องรอยคำว่า “พระพุทธศักราช” คือตัดข้อความ “พระพุทธศักราช” ออก (เพราะไม่มีตัวเลข?) และ (3) ฉบับสำเนาบางฉบับ ไม่มีเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” ซึ่งอาจสูญหายไป

อย่างไรก็ตาม ฉบับที่ยังเหลือเฉพาะคำว่า “พระพุทธศักราช” กับ “นามกษัตริย์” มีประเด็นน่าสนใจว่า มีการเรียกแตกต่างกันอย่างน้อย 2 พระนาม คือ (1) เรียกโดยทั่วไปว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” กับระบุพระนามว่า “สมเด็จพระรามาธิบดี” ผู้วิจัยจึงขอนำมาเปรียบเทียบดังนี้ (ปรับอักขรวิธีปัจจุบัน)

ฉบับวัดสำโรง-1: *“ศรีศุภมัสดุ พระพุทธิเจ้าอยู่หัว”*
ฉบับวัดพิกุลทอง: *“ศุภมัสดุ พระพุทธิเจ้าอยู่หัว”*
ลักษณะหลักไชย-809: *“ศุภมัสดุ พระพุทธเจ้าอยู่หัว”*
ลักษณะหลักไชย-805: *“ศุภมัสดุ พุทธศักราช ___ ศก สมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว”*
ลักษณะหลักไชย-820: *“ศุภมัสดุ พุทธศักราช สมเด็จบพิตรพระเจ้าอยู่หัว”*
หลักไชยและพระธรรมนูญ-808: *“ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช ___ สมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว”*
ลักษณะหลักไชย-822: *“มาตราหนึ่ง ศุภมัสดุ พุทธศักราช สมเด็จพระรามาธิบดีพระเจ้าอยู่หัว”*
ฉบับวัดลาวทอง (สพ.ส.2): *“ศุภมัสดุ พระพุทธศักราช สมเด็จรามาธิบดีพระพุทธิเจ้าอยู่หัว”*
ลักษณะหลักไชย-1014: *“ศุภมัสดุ พระกฎ๐๐(ฎีกา) สมเด็จพระรามาธิบดีเจ้าอยู่หัว”*

ด้วยเหตุนี้ ตามหลักฐานแล้ว ผู้วิจัยจึงยังไม่ปักใจเชื่อว่า ตำราหลักไชยฉบับแรกถูกเรียบเรียงขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ ผู้วิจัยขอตั้งข้อสมมุติฐานว่า เลขศักราช “1125” อาจถูกเติม โดยผู้คัดลอกเอกสาร นั่นคือแต่เดิมนั้น อาจมีตัวเลข ซึ่งควรเป็น “เลขพุทธศักราช” ไม่ใช่เลขจุลศักราช แต่ภายหลังเลขพุทธศักราชลบเลือนไป ผู้คัดลอกต่อ ๆ มา จึงเว้นไว้ คัดลอกแต่เพียงคำว่า “พุทธศักราช” ดังปรากฏเป็นหลักฐานว่า หลักไชยฉบับสำเนาที่พบเป็นส่วนใหญ่นั้น มีแต่คำว่า “พุทธศักราช” โดยไม่ใส่ตัวเลข แต่มีเอกสารอย่างน้อย 2 ฉบับ ที่ผู้คัดลอกในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ เติมปีที่คัดลอกลงไป แต่เลขที่เติมนั้น กลับเป็น จุลศักราช นี่คือข้อพิรุธประการที่ 1 และข้อพิรุธนี้ ยังถูกตอกย้ำด้วยการกระทำแบบเดียวกัน แต่หนักกว่า เพราะขุนพรหมบุญผู้เรียบเรียงนั้นได้ “สวมรอย” ว่าเป็นผู้แต่งในช่วงรัชกาลที่ 1 ดังปรากฏเนื้อความใน “ลักษณะหลักไชย-821” ของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ดังที่นำเสนอไปแล้วข้างต้น

อีกประเด็นหนึ่งคือ การปรากฏพระนาม “รามาธิบดี” ซึ่งก็มีความเป็นไปได้ทั้งสองทางคือ (1) “รามาธิบดี” เป็นชื่อตามต้นฉบับแรก ต่อมาพระนามลบเลือน จึงถูกแก้เป็น “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” หรือ (2) ชื่อตามต้นฉบับแรกคือ “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ต่อมา มีบางสำเนาแก้พระนามเป็น “รามาธิบดี” นี่คือปัญหาข้อที่ 2 ที่มิอาจตอบได้ แต่กระนั้น หากจะลองพยายามตีความต่อก็อาจพิจารณาโดยอาศัยหลักการว่า พระนาม “รามาธิบดี” ปรากฏอยู่ที่ใดบ้างในกฎหมายตราสามดวง มีลักษณะของการใช้ศักราชอย่างไร และมีนัยใดต่อการตีความเกี่ยวกับอายุของหลักไชยหรือไม่

ผลการค้นคว้าเบื้องต้นพบว่า พระนามรามาธิบดี ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงนั้น มักถูกใช้เป็นชื่อขึ้นต้นพระนามขนาดยาว ซึ่งแต่ละพระนามขนาดยาวนั้น ก็มักเลือกพระนามประกอบคล้าย ๆ กัน แต่ก็ไม่เหมือนกันเสียทีเดียว พระนามรามาธิบดี ที่ใช้กับพุทธศักราช ซึ่งนับแบบลังกา คือมากกว่าพุทธศักราชไทยปัจจุบัน 1 ปีนั้น เกือบทั้งหมดถูกต้องตรงกันกับปีนักษัตร จึงตั้งเป็นสมมุติฐานได้ว่า “รามาธิบดี” ที่ตรากฎหมายด้วยพุทธศักราชคือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ดังนั้น หากตั้งข้อสมมุติฐานว่า การปรากฏทั้ง “พุทธศักราช” และ “รามาธิบดี” ในเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” ก็อาจเป็นนัยว่า เรื่องนี้อ้างเรื่องราวเก่าไปถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ว่า โปรดฯ ให้ทิศาปาโมกข์แต่ง พระธรรมนูญ พระไอยการ และกรมศักดิ์ มานานแล้ว ต่อมา ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 จึงเห็นพ้องกันว่าควรแต่งตำราเรียนพิพากษาคดีความขึ้นด้วย โดยให้ชื่อว่า “หลักไชย” ตรงนี้ก็จะเกิดประเด็นปัญหาข้อที่ 3 คือ เนื่องจากต้นฉบับมีข้อความว่า *“. . . มีพระราชโองการให้ทิศาปาโมกข์ให้แต่งเป็นกรมศักดิ์ แลพระอายการพระทำนูน ไว้สำหรับแผ่นดินมาช้านาน . . .”* จึงเกิดความกำกวมว่า ที่ว่า “ช้านาน” นั้น ผ่านมาแล้วกี่ปี และทิศาปาโมกข์ผู้แต่งกรมศักดิ์ พระไอยการ และพระธรรมนูญ เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีนั้น เป็นคนกลุ่มเดียวกับทิศาปาโมกข์ที่แต่งคดีความ 9 กระทงนี้หรือไม่

อนึ่ง หากตีความว่า “พระเจ้าอยู่หัว” เป็นข้อความดั้งเดิม และเป็นผู้สั่งให้แต่งพระธรรมนูญ พระไอยการ และกรมศักดิ์แล้ว เราจะสามารถเห็นร่องรอยของพระเจ้าอยู่หัวองค์ใดที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมนูญ พระไอยการ และกรมศักดิ์ในกฎหมายตราสามดวงได้หรือไม่ ประเด็นนี้ ผู้วิจัยได้สำรวจเนื้อหาเบื้องต้นแล้วพบข้อน่าสนใจว่า พระเจ้าอยู่หัวที่มีพระนามปรากฏในกลุ่มเอกสารดังกล่าวทรงพระนาม “พระบาทสมเด็จเอกาทธรฐอิศวรบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว” โดยปรากฏพระนามเป็น “พระราชกำหนดแรก” ดังนี้

พระธรรมนูญ: *“ศุภมัสดุ ๑๕๔๔ ศก ชวดนักสัตว เชฏฐมาศศุขปักดิฤษถี อาทิตยวาร พระบาทสมเดจ์เอกาทธรฐอิศวรบรมนารรถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว . . .”* แต่ถ้าอิงเลขมหาศักราช ปีนักษัตรต้องเป็นปีจอ

สำหรับ “พระไอยการ” นั้น มีหลายพระราชกำหนด แต่หมวดที่ปรากฏว่า “สมเด็จเอกาทธรฐอิศวรฯ” ทรงออกพระราชกำหนดเป็นเรื่องแรกอยู่ในพระไอยการหมวดต่อไปนี้

พระไอยการลักษณะมรดก: *“ศุภมัสดุ ศักราช ๒๑๕๕ ศุกระสังวัดฉระ เชฐมาศศุกะปักเข เอกาทัศมีดิดถียัง ครูวาร พระบาทสมเดจ์เอกาทธรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว . . .”* ปีนี้เลขมหาศักราชตรงกับปีนักษัตร

พระไอยการลักษณะอุทธรณ์: *“ศุภมัสดุ ศักราช ๑๕๕๕ ศก ศุกกรนักสัตว ไพสาขมาเส ศุกปักเข ทัศมีดิดถียัง พุทธวาร พระบาทสมเดจ์พระเจ้าเอกาทธรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว . . .”* แต่ถ้าอิงเลขมหาศักราช ปีนักษัตรต้องเป็นปีระกา

สำหรับ “กรมศักดิ์” นั้น มีดังนี้

กรมศักดิ์: *จุลศักราช ๙๕๕ ศก กุกกุฎสังวัจฉระ เชษฐมาศกาลปักข เอกาทัศมีดิดถียัง พุทธวาระ กาลบริเฉทกำหนด จึ่งพระบาทสมเดจเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว . . .”* แต่ถ้าอิงเลขจุลศักราช ปีนักษัตรต้องเป็นปีมะเส็ง

อย่างไรก็ตาม ความคลาดเคลื่อนของวันเดือนปีของกฎหมายเหล่านี้เป็นประเด็นที่จะต้องได้รับการชำระกันอีกมากในอนาคต เพราะเพียงแต่อิงปีแล้วจะพบว่า ไม่มีปีใดที่ตรงกับรัชกาลของสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่ไปตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม อนึ่ง ที่ผ่านมา มานพ (2537: 210) วิเคราะห์รูปแบบการใช้พระนามของพระมหากษัตริย์ในกฎหมายตราสามดวงว่า พระนาม “รามาธิบดี” นิยมใช้ตั้งแต่เริ่มต้น “กรุงศรีอโยธยา” จนถึงเสียกรุงครั้งที่ 1 แต่พระนาม “เอกาทศรถ” เริ่มใช้หลังเสียกรุงครั้งที่ 1 จนถึงสิ้นสุด “กรุงศรีอยุธยา” นอกจากนี้ ยังมีการตีความจาก ขจร (2545) ด้วยว่า พระนามของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาในพระราชสาส์นถึงพระเจ้าดอนฟิลิปแห่งโปรตุเกสนั้น ทรงพระนาม “พระบาทสมเด็จเอกาทศรุทธอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว” ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงว่าให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทรงใช้พระนาม “เอกาทศรถ” ในเอกสารทางการระหว่างประเทศ อย่างไรก็ตาม การชำระปรับแก้เทียบศักราชของกฎหมายตราสามดวงนั้นเป็นปัญหาทางประวัติศาสตร์อีกชิ้นหนึ่งที่ยังรอการศึกษาวิจัยต่อไป โดยเฉพาะรายละเอียดในเรื่องความคลาดเคลื่อนกันระหว่างเลยศักราชกับปีนักษัตร

ด้วยเหตุนี้ การกำหนดอายุเนื้อหาของหลักไชยนั้น จึงยังไม่สามารถกระทำได้ เพราะเนื้อหาของเรื่องนี้เป็นเรื่องเล่าไร้กาลเวลา ทั้งที่ผู้วิจัยพยายามหาประเด็นมาช่วยกำหนดอายุแล้ว แต่ก็ติดขัดว่า วันเดือนปีของกฎหมายตราสามดวงเอง ก็ยังไม่ได้รับการชำระอย่างเป็นระบบ และนี่คือปัญหาการตีความเกี่ยวกับอายุของหลักไชยจากเนื้อหาที่ยังไม่สามารถหาข้อสรุปได้

(2) ศักราชของ “อรรถาธิบายหลักอินทภาษ” เป็นศักราชต้นเรื่องของบทอธิบายความเกี่ยวกับหลักการและอุปมาต่าง ๆ ของหลักอินทภาษ แต่ศักราชของ “อรรถาธิบายหลักอินทภาษ” นี้ มีปรากฏอยู่ในหนังสือหลักไชยเพียงฉบับเดียวคือ “ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา” อนึ่ง เนื้อเรื่องเดียวกันนี้มีใน “ฉบับบริติชมิวเซียม” ด้วยเช่นกัน เพียงแต่ตอนต้นเรื่องที่มีศักราชนั้นสูญหายไป หลักไชย “ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา” (ปก แก้วกาญจน์, 2542)

มีชื่อตามการตีพิมพ์ว่า “หลักอินทภาษและหลักชัย” และมีบทขึ้นต้นเรื่องดังนี้

> *หน้าต้นหลักอินทภาษ มาตรา แม้นทำตามคำพระอินทร์ พระอินทร์ . . . แต่งไว้ จักมีอายุยาวยืน . . . ให้ผู้พิจารณาความ ปิ่นเที่ยง ตายไปจักสู่เดาภูมิ มัวโลก ที่ . . . เหตุไซร้ ตายตกนรกสูญ เป็น . . . เที่ยงแท้โดย . . .*
>
> *๏ ศักราช . . . นาค ศาสดาล่วงลับนับคณนาได้แล้ว พันสามร้อยตราเจียวนับ เสร็จ ๘ สิบสี่แผ้วผ่อนพรรณอันณราย” (ปก แก้วกาญจน์, 2542: 6)*

ปก (2542: 6) ตีความว่า ข้อความดังกล่าวตรงกับ พ.ศ. 2384 (ไทยประเพณี) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 และเป็นปีที่คัดลอกเอกสาร อย่างไรก็ตาม คำว่า “นาค” คือ ปีมะโรง แต่ พ.ศ. 2384 ตรงกับปีฉลู ดังนั้น ปีนี้จึงไม่ตรงกับนักษัตร อนึ่ง เกี่ยวกับศักราชที่ปรากฏนั้น ผู้วิจัยตีความข้อความว่า “นาค” หมายถึง ปีมะโรง “ศาสดาล่วงลับ” คือ พุทธศักราช ประกอบเลข “1300” กับ “84” คือ 1384 ดังนั้น จึงได้ความว่า “พุทธศักราช 1384 ปีมะโรง” แต่เลขดังกล่าวเป็นพุทธศักราชไม่ได้ และต้องเป็นเลข “มหาศักราช” นั่นคือ “มหาศักราช 1384 ปีมะโรง” แต่ทว่า มหาศักราช 1384 ไม่ใช่ปีมะโรง แต่เป็นปีมะเมีย ดังนั้น ศักราชนี้จึงมีปัญหาความไม่สอดคล้องระหว่างเลขปีกับนักษัตร หากลองใช้ “ปีมะโรงจัตวาศก” เป็นตัวตั้งหาความเป็นไปได้ (คือ ปีมะโรงที่ลงท้ายด้วย 4) จะได้ดังนี้ ถ้าเป็นพุทธศักราชจะลงท้ายด้วยเลข 5 มี พ.ศ. 2315 (จ.ศ.1134 ปีมะโรง; รัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) กับ พ.ศ. 2375 (จ.ศ.1194 ปีมะโรง; รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3) ถ้าเป็นมหาศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข 4 มี ม.ศ. 1334 (จ.ศ. 774 ปีมะโรง; พ.ศ. 1955 รัชกาลสมเด็จพระนครินทราธิราช) กับ ม.ศ. 1394 (จ.ศ. 834 ปีมะโรง; พ.ศ. 2015 รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) ดังนั้น เลขศักราชนี้ จึงยังไม่มีข้อสรุป

(3) ศักราชของการคัดลอกทำสำเนา จากการสำรวจข้อมูลนั้น พบเพียงฉบับเดียวที่ระบุปีการทำสำเนาคือ “ลักษณะหลักไชย-822” ของสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร เอกสารฉบับนี้ระบุว่าผู้ทำสำเนาคือ ขุนพิทักษ์จำลอง กับขุนมหาสิทธิโวหาร เมื่อ จ.ศ. 1188 (= พ.ศ. 2369) อยู่ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2

(4) ศักราชตรากฎหมาย คือศักราชต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาส่วนที่เป็น “ราชศาสตร์” หรือข้อกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดี ฉบับสำเนาส่วนมากมักนำข้อกฎหมายต่าง ๆ มารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของตำราหลักไชย ข้อกฎหมายเหล่านี้ เกือบทั้งหมดมีอยู่ในกฎหมายตราสามดวง ดังนั้น จึงไม่สามารถใช้ “ศักราชตรากฎหมาย” มาตีความอายุของหลักไชยได้ เพราะเป็นการรวมข้อกฎหมายจากหลายยุคหลายสมัย ดังเช่น หลักไชย “ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหาจากราชศาสตร์ ซึ่งเรียงตามลำดับดังนี้ พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. 1095 (พ.ศ. 2276) / พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. 1117 (พ.ศ. 2298) / พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้องตัดสำนวน ม.ศ. 1591 (พ.ศ. 2212) / พระราชบัญญัติลักษณะเผชิญพยานตัดพยาน พ.ศ. 1926 / พระราชบัญญัติลักษณะมรดก พ.ศ. 2155 / พระราชบัญญัติพินัยกรรม พ.ศ. 2158 ดังนั้น ในการกำหนดอายุเนื้อหาของหลักไชยส่วนที่เป็นตำรา จึงไม่สามารถนำศักราชกลุ่มนี้มาใช้ได้ เพราะเป็นศักราชของการตรากฎหมาย ซึ่งบางข้อกำหนดมีมาก่อนหลักไชย หรือบางเรื่องก็เกิดขึ้นหลังหลักไชย ขึ้นอยู่กับผู้เรียบเรียงและผู้ทำสำเนาว่าจะหยิบเอาเรื่องใดมารวมไว้ในหลักไชย

ตัวอย่างหนึ่งของการนำ “ศักราชตรากฎหมาย” มาเรียกเป็นชื่อตำราหลักไชยคือ “ฉบับสุราษฎร์ธานี” หรือ “หลักไชยฉบับ จ.ศ. 1082” (พ.ศ. 2263) ทั้งนี้เพราะตอนท้ายของเนื้อความปรากฏศักราช “๑๐๘๒ ปีจอโทศก” (สารูป ฤทธิ์ชู, 2548: 32) อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้วิเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาของหลักไชยฉบับนี้แล้วพบว่า เนื้อหาขึ้นต้นด้วยเรื่อง “ทิศาปาโมกข์ทั้ง 9 แต่งหลักความนามหลักไชย” (บรรทัดที่ 1 – 119) จากนั้น เนื้อหาถูกต่อด้วย “กฎ 36

ข้อ” ซึ่งคัดลอกเฉพาะ “ข้อ 7” มาแบบไม่สมบูรณ์ (บรรทัดที่ 120-122) (ดู ราชบัณฑิตยสถาน, 2550ข: 546; สารูป ฤทธิ์ชู, 2548: 30) จากนั้น เนื้อหาต่อด้วย “พระราชกำหนดเก่า” ซึ่งคัดลอกมาเฉพาะ “ข้อ 24” (บรรทัดที่ 122-148) โดยพระราชกำหนดเก่าลงปีตรากฎหมายนี้ว่า “*กฎให้ไว้ ณ วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนสิบเอ็ด จุลศักราช ๑๐๙๒ ปีจอนักษัตรโทศก*” (ดู ราชบัณฑิตยสถาน, 2550ข: 984-985; สารูป ฤทธิ์ชู, 2548: 30-32) ดังนั้น ศักราช “1082 ปีจอ โทศก” ของ “หลักไชยฉบับ จ.ศ. 1082” จึงมิใช่ปีคัดลอกหรือเรียบเรียงหลักไชยเล่มนี้ แต่เป็นศักราชที่ตรากฎหมาย และยิ่งกว่านั้น เป็นตัวเลขที่ถูกคัดลอกผิดเพี้ยนจาก 1092 อีกด้วย ผู้วิจัยคำนวณวันเดือนปีดังกล่าว และได้วันตราข้อกฎหมายนี้คือ วันจันทร์ที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2273 ไทยสากล ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

2.4 ร่องรอยของหลักไชยในเอกสารอื่น

กำธร (2546: 9-16) ได้สืบค้นร่องรอยของหลักไชยในวรรณคดีไทย แล้วพบว่า มีการอ้างถึงชื่อ “หลักไชย” ในงานวรรณกรรมช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 5 เรื่อง ดังนี้

(1) เสภาเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม” ซึ่งประพันธ์โดยสุนทรภู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 นั้น มีบทกล่าวถึง ขุนแผนนำพลายงามไปฝากพระจมื่นศรีเสาวรักษ์ราช ให้ช่วยสั่งสอนวิชาความรู้ เพื่อถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระพันวษา ดังความว่า

คราน้ันจมื่นศรีเสาวรักษ์ราช	เรียกพลายงามทรามสวาทมาสั่งสอน
จะเป็นข้าจอมนรินทร์ปิ่นนคร	อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม	เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่อน
กรมศักดิ์**หลักชัย**พระอัยการ	มนเทียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน

(2) “เพลงยาวถวายโอวาท” ซึ่งประพันธ์โดยสุนทรภู่ แต่งถวายเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิ๋ว พระโอรสในเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ราว พ.ศ. 2373 ใน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ดังความว่า

อุตส่าห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
ลำดับศักดิ์จักรพรรดิขัตติย์วงศ์ อุตส่าห์ทรงจดจำให้ชำนาญ
ด้วยพระองค์ทรงสยมบรมนาถ บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
กรมศักดิ์**หลักชัย**พระอัยการ มนเทียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน

(3) “ฉันท์สังเวยกลองวินิจฉัยเภรี” ซึ่งประพันธ์โดยกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ร่วมกับพระยาบำเรอบริรักษ์ เมื่อ พ.ศ. 2380 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ดังความว่า

อ้าพระสหบดีพรหมเมศ กมเลศผู้ชมฌาน เชิญพิทักษ์ทำนุพระไอยการ
พรหมศักดิ์แล**หลักไชย**
มณเฑียรบาลวิบุลยบท อันเปนกฎประกอบใน ทวยทูลพระบาท
บงกชไท ธิบดินทร์ดำรงถวัลย์
ทั่วถ้วนทำเนียมในธรรมสารท นิติราชพิธีธรรม์ วิจารณ์มาตย์
อย่าอาจประพฤติผัน พิประลาศเปลี่ยนแปลง

(4) “ปฐมมาลา” ซึ่งประพันธ์โดยพระเทพโมฬี (ผึ้ง) วัดราชบูรณะ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ดังความว่า

อ้าองคบรมปรเมษฐ วรมหิทธิเดชา ทรงบุษบกหงษวิหคพา
หนผาดผยองผัน
เชิญช่วยพิทักษทำนูลกฎ ไอยการระบบบัน เปนอาทิคือคำภิรธรร
มะสารทสิ่งเปนแก่นสาร
หลักไชยแลคำภีร์พระพรหมศักดิ กำหนฎกฎมณเฑียรบาล อย่าให้
จลาจลวิการ คือจะปลอมจะเปลี่ยนแปลง

(5) “หนังสือปถม ก กา หัดอ่าน” ไม่ทราบผู้แต่ง สันนิษฐานว่าแต่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ดังความว่า

แม้นเปนเสมียน เร่งขีดเร่งเขียน เรียนกฎเรียนหมาย
กรมศักดิ์**หลักไชย** ให้รู้มากมาย รู้บาทรู้หมาย ตกแต่งบัตรา

จงรู้ถี่ถ้วน รู้ทั้งสำนวน ควรพิจารณา
รู้คัดข้อถาม ความแพ่งอาญา รู้การปฤกษา เทียบชี้สำนวน

รู้ติงรู้ค้าน รู้สืบพยาน ทุเลาสืบสวน
รู้ฝึกรู้ฝน รู้ชักรู้ชวน รู้คิดผันผวน น้าวโน้มให้ยอม

ว่าแต่เกลี้ยงกลม อย่าเอาคารม ขู่ข่มห้อมล้อม
ความน้อยสูญดี ความพีให้ผอม โจทก์จำเลยน้อม ยอมกันด้วยดี

อุทธรณ์อาญา ตอบโต้บัตรา จงรู้ถ้วนถี่
รู้แต่งใบสัตย์ รู้คัดบัญชี หมู่หมวดสัสดี สังกัดมูลนาย

น่าสังเกตว่า เนื้อหาของ “หนังสือปถม ก กา หัดอ่าน” เป็นเพียงเรื่องเดียวที่ชี้ชัดเกี่ยวกับ “ความรู้ที่ได้จากหลักไชย” นั่นคือ กระบวนการส่งฟ้องคดีให้ถูกตามกระทรวง การไต่สวน การสืบพยาน การหาข้อพิรุธ การทำให้คนผิดยอมจำนนทั้งด้วยการเกลี้ยกล่อมและการขมขู่ เป็นต้น

การถูกลืม

การปรากฏรายละเอียดบทเรียนของหนังสือหลักไชยใน “หนังสือปถม ก กา หัดอ่าน” ย่อมเป็นหลักฐานทางตรงที่แสดงให้เห็นว่า ช่วงเวลานั้นหลักไชยยังมีชีวิต และทำหน้าที่เป็นตำราเรียนสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการในระบบงานยุติธรรมช่วงรัชกาลที่ 3 ถึงต้นรัชกาลที่ 4 เป็นอย่างน้อย มีข้อควรสังเกตว่า วรรณกรรมทุกชิ้นที่อ้างถึงหลักไชยนั้น เรียกหลักไชยคู่กับกรมศักดิ์เสมอ ดังวลีว่า **(1) กรมศักดิ์หลักไชย** ใน “ขุนช้างขุนแผน” “เพลงยาวถวายโอวาท” และ “หนังสือปถม ก กา หัดอ่าน” **(2) พรหมศักดิ์แลหลักไชย** ใน “ฉันท์สังเวยกลองวินิจฉัยเภรี” และ (3) **หลักไชยแลคำภีร์พระพรหมศักดิ** ใน “ปฐมมาลา” การเรียกชื่อคู่กันนี้ ย่อมเป็นที่ประจักษ์ว่า “กรมศักดิ์”

สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าตำราหลักไชย แต่กลับมีเพียง “กรมศักดิ์” (หรือพระไอยการพรมศักดิ) ที่ถูกบรรจุไว้เป็นส่วนหนึ่งของ “กฎหมายตราสามดวง” (ดู ราชบัณฑิตสถาน, 2550ข: 1073-1101) ส่วนหลักไชยนั้น มิได้ถูกอ้างถึงหรือบรรจุไว้เป็นส่วนหนึ่งของ “กฎหมายตราสามดวง” แม้แต่น้อย นั่นอาจเป็นเพราะว่า ลักษณะเนื้อหาของหลักไชย ไม่ใช่ทั้งคัมภีร์ปรัชญาทางนิติศาสตร์เฉกเช่น “หลักอินทภาษ” หรือหลักการทางนิติศาสตร์ เช่น “พระธรรมศาสตร์” กับ “พระธรรมนูญ” หรือประมวลพระราชบัญญัติต่าง ๆ ดังปรากฏเป็น “พระไอยการ” หมวดต่าง ๆ แต่หลักไชยเป็นคู่มือเรียนรู้หลักการเป็นผู้พิพากษาและตุลาการ จึงจัดเป็นตำราเรียน หรือหนังสือเฉพาะวิชาชีพ (ดู วินัย พงษ์ศรีเพียร (บก.), 2549: 41) เหตุนี้เอง น้อยคนนักที่จะมีโอกาสได้เรียนรู้และรู้จักเนื้อหาของตำรานี้อย่างถ่องแท้ ดังมีตัวอย่างของการเริ่มไม่รู้จักหลักไชยคือ ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระยะเวลาก่อนการปฏิรูประบบยุติธรรมของราชอาณาจักรสยามนั้น คนทั่วไปนอกแวดวงตุลาการรู้จักหนังสือหลักไชยกันอย่างผิวเผินว่าเป็น “กฎหมายเรื่องหนึ่ง” ดังปรากฏหลักฐานเชิงประจักษ์คือ คำนิยามเกี่ยวกับหลักไชยในหนังสือ “อักขราภิธานศรับท์” ของหมอปลัดเลและอาจารย์ทัด ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2416 โดยให้นิยามเพียงว่า

> *“หลักไชย, เปนชื่อกฎหมายเรื่องหนึ่งนั้น”*
> (แม้นมาส (บก.), 2514: 620)

แม้ว่าครั้งหนึ่ง หนังสือหลักไชยได้รับการคัดลอกให้แพร่หลายไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นตำราเรียน แต่องค์ความรู้ในหลักไชยก็ถือเป็นเรื่องเฉพาะกลุ่ม คนภายนอกเข้าถึงยาก และเมื่อมีการปฏิรูประบบยุติธรรมของราชอาณาจักรสยามในช่วงรัชกาลที่ 5 กันอย่างจริงจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการปฏิรูปการเรียนการสอนกฎหมายให้แก่ผู้พิพากษาโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ด้วยหลักปรัชญานิติศาสตร์สากลตามแบบอย่างยุโรป จึงอาจเป็นเหตุให้ตำราหลักไชย

ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งไม่ทันสมัย ได้ถูกยกเลิกไปโดยปริยาย ส่งผลให้องค์ความรู้ของหลักไชยถูกลืมเลือน และสูญหายไปตลอดกาล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง (องค์ความ) เกี่ยวกับ “กลความ” ที่เป็นเคล็ดลับที่ใช้การมองรูปการณ์ของคดีเพื่อการพิจารณาให้ยุติธรรมนั้น ที่แม้มีการบอกใบ้ด้วยคำกลอน แต่ก็ยังยากที่จะทำความเข้าใจหลักการของกลความต่าง ๆ ได้ สิ่งนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า เคล็ดลับในการทำความเข้าใจกลความของหลักไชยนั้น ถือเป็นเคล็ดวิชาที่ “ครู” จะถ่ายทอดให้ “ศิษย์” ด้วยการเรียนการสอนตัวต่อตัวเท่านั้น

ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหา

ผู้วิจัยขอนำเสนอผลการวิเคราะห์ใน 2 ประเด็น คือ (1) โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ คือการประมวลเนื้อหาทั้งหมดของหลักไชยฉบับต่าง ๆ เข้ามาเรียงไว้ด้วยกัน แล้วจัดระเบียบด้วยข้อสมมุติฐานว่า หากมีหลักไชยฉบับสมบูรณ์แล้ว หลักไชยฉบับนั้นควรมีลำดับเนื้อหาแต่ละส่วนอย่างไร และ (2) โครงสร้างเนื้อหาตามบทประพันธ์ คือการทำความเข้าใจหน้าที่ของบทประพันธ์เพื่อการตีความวัตถุประสงค์บางประการของผู้ประพันธ์ ที่อาจใช้เป็นสื่อการเรียนการสอน บทความวิจัยนี้ จะไม่ลงรายละเอียดของเนื้อหา เพราะสามารถหาอ่านและศึกษาได้จากงานที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว (เช่น อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ, 2531; คำนวณ นวลสนอง, 2541; ปก แก้วกาญจน์, 2542; กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546; สารูป ฤทธิ์ชู, 2548; เขมฤทัย บุญวรรณ, 2554; ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564)

ผลการวิเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ

ที่ผ่านมา กำธร (2546) และ เขมฤทัย (2548) ได้ศึกษาจำแนกเนื้อหาไปบ้างแล้ว แต่ก็เป็นการศึกษาฉบับของตนเพียงฉบับเดียว และเป็นการจำแนกตามเนื้อหาเท่านั้น ไม่ได้เป็นการจำแนกเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ อนึ่ง แม้ว่า ตรงใจ และคณะ (2564) ได้ศึกษาเปรียบเทียบ “ฉบับบริติชมิวเซียม” กับ

หลักไชยฉบับอื่น แต่ก็ยังเป็นงานที่มี “ฉบับบริติชมิวเซียม” เป็นแก่นกลาง เหตุนี้ ในแวดวงวิชาการปัจจุบัน จึงยังไม่มีการศึกษาโครงสร้างเนื้อหาของหลักไชยแบบองค์รวมจากต้นฉบับต่าง ๆ ผู้วิจัยขอนำเสนอผลการเปรียบเทียบหมวดเนื้อหาฉบับสำเนาที่ใช้เป็นตัวอย่างของการวิจัย ซึ่งมีกลุ่มเนื้อหา “เรียงลำดับตามสำเนา” ดังนี้

สยามสมาคม	**วัดแจ้ง**	**สถาบันทักษิณคดีศึกษา**	**กำธรเลี้ยงสัจธรรม**	**บริติชมิวเซียม**
ทิศาปาโมกข์ 9 เรื่อง	สุภาษิตหลักไชย	อธิบายหลักอินทภาษ	ทิศาปาโมกข์ 9 เรื่อง	กาพย์หลักไชย
หลักความ 5 ประการ	เค้ามูล 8 ประการ	ราชศาสตร์ (กลุ่ม 1)	หลักความ 5 ประการ	สุภาษิตหลักไชย
ข้อพิรุธ 15 เรื่อง	ประตูความทั้ง 4	สำนวนคดี (วิวาท)	กฎฝ่ายพยาน 3 ประการ	อธิบายตัดสำนวน
แก้กันหากัน 27 เรื่อง	ใจความทั้งปวง	ราชศาสตร์ (ลักษณโจร)	กฎพิพากษา 2 สถาน	อธิบายหลักอินทภาษ
	ลักษณะความ 6 สถาน	เค้ามูล 8 ประการ	ข้อพิรุธ 15 เรื่อง	ราชศาสตร์-หลายเรื่อง
	ข้อห้ามตุลาการ	ประตูความทั้ง 4	แก้กันหากัน 27 เรื่อง	
	ข้อความพยาน	ราชศาสตร์ (กลุ่ม 2)	กาพย์หลักไชย	
	ราชศาสตร (วิวาทฯ)	กาพย์หลักไชย	เค้ามูล 8 ประการ	
		อธิบายการไต่สวนคดี	ประตูความทั้ง 4	
		แก้กันหากัน 6 เรื่อง	ประตูความทั้ง 4	
		ลักษณะความ 6 สถาน	ประตูให้การทั้ง 4	
		ทิศาปาโมกข์ 9 เรื่อง	ใจความทั้งปวง	

หมายเหตุ:

ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา: ราชศาสตร์ (กลุ่ม 1) ประกอบด้วย อัตราโทษ (กรมศักดิ์?) ลักษณะทาส ลักษณะตัดฟ้องตัดสำนวน พระราชกฤษฎีการุกไปตีด่าและโทษปรับ ลักษณะกู้หนี้; ราชศาสตร์ (กลุ่ม 2) ประกอบด้วย ลักษณะพยาน ลักษณะเบ็ดเสร็จ (ให้ทรัพย์) ลักษณะวิวาท ลักษณะผัวเมีย ลักษณะรับฟ้อง ลักษณะโจร ทั้งนี้ กฎหมายที่ถูกนำมานั้น ไม่ครบถ้วน เสมือนคัดเลือกมาใส่รวมๆ กันไว้; ฉบับบริติชมิวเซียม: ราชศาสตร์ของสำเนาฉบับนี้มีหลายเรื่อง และถูกนำมาแนบไว้อยู่ตอนท้ายของตำรา ประกอบด้วย พระราชกำหนดให้กระลาการพิจารณาโดยสัจ ลักษณะตัดฟ้อง ลักษณะตัดสำนวน ลักษณะตัดพยาน พิสูจน์พยานถือแพ้ชนะที่พยาน พระราชบัญญัติตัดฟ้องตัดสำนวน ลักษณะรับฟ้อง พระราชกำหนดเพิ่มโทษข้าราชการล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น พระราชกำหนดไพร่ล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น ลักษณะตัดสำนวน ลักษณะตัดพยาน ลักษณะกู้หนี้ ลักษณะมรดก และยังมีกฎหมายบางข้อที่ไม่พบในกฎหมายตราสามดวง

จะเห็นได้ว่า ฉบับสำเนาแต่ละฉบับนั้น มีการเรียงลำดับเนื้อหาแตกต่างกัน แต่มีหมวดเรื่องเหมือนกัน ที่ถูกจับสลับไปมา และน่าสังเกตว่า มีการนำข้อกฎหมายประเภท “ราชศาสตร์” คือบทพระไอยการหมวดต่างๆ เข้าแทรก หรือต่อท้ายตำราหลักไชย ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และจัดกลุ่มความสัมพันธ์ของเนื้อหาทั้งหมด แล้วพบว่า เนื้อหาของหนังสือหลักไชยประกอบด้วย 4 หมวดหลัก ซึ่งสามารถนำมาเรียงลำดับใหม่ได้คือ 1. หลักการของหลักไชย 2. อรรถาธิบายหลักไชยด้วยบทร้อยแก้ว 3. อรรถาธิบายหลักไชยด้วยบทร้อยกรอง (คือ กาพย์หลักไชย และสุภาษิตหลักไชย) และ 4. ราชศาสตร์ (สาขคดี) แต่ละหมวด ซึ่งสามารถจำแนกโครงสร้างเนื้อหาให้เป็นระบบได้ดังนี้

หลักการของหลักไชย: เนื้อหาหมวดนี้ ประกอบด้วยเรื่องย่อย 11 เรื่อง ที่มีลักษณะทางนิติศาสตร์ใน 3 ลักษณะคือ (ก.) หลักการไต่สวนคดี จากคัมภีร์หลักอินทภาษา พระธรรมศาสตร์ และพระไอยการลักษณะพยาน (ข.) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน คือ การพิเคราะห์คำกล่าวหาของโจทก์และคำให้การของจำเลย และ (ค.) กลความ คือ เคล็ดลับการพิพากษาคดีที่ถูกเข้ารหัส หัวเรื่องทั้ง 12 เรื่อง มีลำดับตามลักษณะทางนิติศาสตร์ดังนี้

หัวเรื่อง	ลักษณะทางนิติศาสตร์
1.1 กฎพิพากษาสองสถาน	(ก.) หลักการไต่สวนคดี
1.2 กฎพยาน 3 ประการ	(ก.) หลักการไต่สวนคดี
1.3 กระทงความทั้ง 9 ของทิศาปาโมกข์	(ข.) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน
1.4 กระทงความข้อพิรุธ 15 เรื่อง	(ข.) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน
1.5 กระทงความหากันแก้กัน 27 เรื่อง	(ข.) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน
1.6 ลักษณะความ 6 สถาน[11]	(ข.) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน
1.7 หลักความ 5 ประการ	(ค.) กลความ
1.8 เค้ามูล 8 ประการ	(ค.) กลความ
1.9 ประตูความทั้ง 4	(ค.) กลความ
1.10 ประตูวิตกทั้ง 4	(ค.) กลความ
1.11 ประตูให้การทั้ง 4	(ค.) กลความ
1.12 ใจความทั้งปวง (จะ มิ แล)	(ค.) กลความ

3.1.2 อรรถาธิบายหลักไชยด้วยบทร้อยแก้ว

เนื้อหาส่วนใหญ่ของบทอรรถาธิบายนี้ เหมือนกับบทร้อยกรอง แต่เท่าที่ผู้วิจัยสำรวจยังไม่พบว่ามีบท “อรรถาธิบายกลความเลิศสอ” อย่างไรก็ตาม ฉบับสำเนาแต่ละฉบับมีเนื้อหาส่วนนี้ไม่เท่ากัน และบางฉบับก็ไม่มี ที่สำคัญคือ แต่ละฉบับลำดับเรื่องย่อยไม่เหมือนกัน บางฉบับนำไปแทรกอยู่ในเนื้อหาประเภท “ราชศาสตร์” ลักษณะสำนวนนั้น เป็นการอธิบายหลักการที่อิงกับหลักอินทภาษ เช่น การอุปมาตุลาการ กฎพิพากษาสองสถาน และพระไอยการบทที่เกี่ยวข้อง เช่น ลักษณะตุลาการ ลักษณะพยาน ลักษณะตัดสำนวน พระธรรมนูญ (คือ การรับฟ้องให้ตรงกระทรวง อธิบายในกบิลข้อทั้งสี่สถาน) รวมไปถึงการอธิบายกลความพอสังเขป เช่น กลความ “แล จะ มิ” หรือ ประตูความทั้ง 4 สำหรับฉบับสำเนาที่พบเนื้อหาส่วนนี้คือ “ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา” “ฉบับวัดแจ้ง” และ “ฉบับบริติชมิวเซียม” ดังนี้ คือ “ฉบับ

สถาบันทักษิณคดีศึกษา” มีอรรถาธิบายหลักไชยคือ (1) หลักอินทภาษ (2) ประตูความทั้ง 4 (3) กลความ จะ มิ แล / ครุลหุ และ (4) ลักษณะความ 6 สถาน “ฉบับวัดแจ้ง” มีอรรถาธิบายหลักไชยคือ (1) ลักษณะตุลาการต้องห้าม (2) ลักษณะพยานต้องห้าม และ “ฉบับบริติชมิวเซียม” มีอรรถาธิบายหลักไชยคือ (1) ลักษณะตัดสำนวน (2) กบิลความ 4 สถาน (3) หลักอินทภาษ

อนึ่ง เนื้อหาอรรถาธิบายนี้ อาจมีอยู่อีกเป็นจำนวนมากที่ยังมิได้รับการสำรวจ กระนั้น จากข้อมูลเท่าที่มีขณะนี้ เราอาจสังเคราะห์ลำดับเรื่องเท่าที่ปรากฏเป็นอรรถาธิบายหลักไชยได้ดังนี้

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบกลุ่มเนื้อหาของอรรถาธิบายหลักไชยในหลักไชยฉบับที่ใช้เป็นตัวอย่างวิจัย

	ฉบับ					ความถี่ที่พบ
	(1) บม.	(2) สร.1	(3) ทษ.	(4) กล.	(5) วจ.	
3.1 อรรถาธิบายหลักอินทภาษ	X		X			2
3.2 อรรถาธิบายกบิลความ 4 สถาน	X					1
3.3 อรรถาธิบายลักษณะตัดสำนวน	X					1
3.4 อรรถาธิบายกลความ แล จะ มิ / ครุลหุ			X			1
3.5 อรรถาธิบายลักษณะตุลาการต้องห้าม					X	1
3.6 อรรถาธิบายลักษณะพยานต้องห้าม					X	1
3.7 อรรถาธิบายประตูความทั้ง 4			X			1

(1) บม. = บริติชมิวเซียม; (2) สร.1 = วัดสำโรง-1; (3) ทษ. = สถานบันทักษิณคดีศึกษา; (4); กล. = กำธร เลี้ยงสัจธรรม (5) วจ. = วัดแจ้ง

อรรถาธิบายหลักไชยด้วยบทร้อยกรอง

ผลการวิจัยพบว่า หนังสือหลักไชย มีการใช้บทร้อยกรอง 2 ประเภท คือ “กาพย์” ซึ่งมีลักษณะเป็น (2.1) กาพย์ยานี 11 แต่ทว่ามีหลายบทที่ขาดสัมผัส ซึ่งอาจเป็นเพราะการคัดลอกที่ผิดเพี้ยนมาหลายครั้ง (ดู ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564: 20-25) และ (2.2) สุภาษิต ซึ่งปัจจุบันพบมีอยู่ใน 2 ฉบับเท่านั้น คือ “ฉบับบริติชมิวเซียม” กับ “ฉบับวัดแจ้ง” (ดู ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564: 26-29)

2.1 กาพย์ยานี 11: ที่ผ่านมา มีเพียงงานของ ตรงใจ หุตางกูร และคณะ (2564) ที่ศึกษาโครงสร้างเนื้อหาบทร้อยกรองของหลักไชย โดยการแบ่งเนื้อหาออกตามส่วนที่เหลืออยู่ในหลักไชย 5 ฉบับ คือ “ฉบับบริติชมิวเซียม” “ฉบับทักษิณคดีศึกษา” “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” “ฉบับวัดแจ้ง” และ “ฉบับวัดสำโรง-2” ทั้งนี้ หลักไชยแต่ละฉบับ มีเนื้อหากาพย์มากน้อยต่างกัน ผู้วิจัยได้ทบทวนงานดังกล่าว และจำแนกเนื้อหาให้ละเอียดยิ่งขึ้น กระทั่งได้ผลการศึกษาพบว่า กาพย์หลักไชยมีเนื้อหาหลัก 4 เรื่อง ได้แก่

(ก.) อารัมภบทหลักไชย: กล่าวถึง “บรมจักรพรรดิ” โปรดฯ ให้แต่งหลักไชยไว้แก่กรุงศรีอยุธยา และกล่าวถึงใจความของหลักไชยโดยย่อ กาพย์เรื่องนี้เท่าที่พบมีเพียง 7 บท และพบใน “ฉบับบริติชมิวเซียม” เท่านั้น

(ข.) หลักการของหลักไชย: หรือ หลักการไต่สวนแลตัดสินคดีความแบ่งเป็นตอนได้ดังนี้

(ข.1) สังเขปกระบวนการยุติธรรม: กล่าวถึงหลักการตั้งแต่ขั้นตอนการฟ้อง-รับฟ้องให้ถูกต้องตรงกระทรวง การไต่สวนโจทก์จำเลยและพยานทั้งสองฝ่าย เพื่อทำสำนวนคดี ข้อพึงระวังในการพิจารณาคดีมิให้เกิดความลำเอียงสำหรับตุลาการและผู้พิพากษา เคล็ดลับบางประการในการพิจารณาคดี และจบด้วยการปรามว่าถ้าทำตามหลักการนี้ ก็จะพ้นจากตกนรก เท่าที่สำรวจพบนั้นเนื้อหานี้มีใน “ฉบับวัดสำโรง-2” เท่านั้น

(ข.2) กบิลข้อทั้งสี่สถาน: กล่าวถึงหลักการของการรับฟ้องส่งฟ้องให้ตรงกระทรวง คือให้ตรงหน่วยงานรับทำคดี เพื่อการไต่สวนหาพิรุธ

(ข.3) บทอุปมาตุลาการคือชาวสวน: การเปรียบเทียบกระบวนการยุติธรรมเป็นดุจวิธีการทำสวน เช่น ตุลาการคือชาวสวน คดีความคือต้นไม้ สำนวนคดีคือรากแก้ว

(ข.4) บทอุปมาใจความคือฝูงนก: ฉบับสำเนาแต่ละฉบับที่มีเรื่องนี้ใช้ถ้อยคำไม่ตรงกัน อีกทั้งยังมีกาพย์บางบาทหายไป กระนั้นเนื้อหาทั้งหมดยังคงอยู่ในเรื่องเดียวกัน ฉบับสำเนาที่พบกาพย์ตอนนี้ได้แก่ “ฉบับบริติชมิวเซียม” “ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา” และ “ฉบับวัดสำโรง-2” เป็นไปได้ว่าเป็นส่วนที่คัดลอกผิดเพี้ยนต่อกันมา

(ข.5) กฎพิพากษาสองสถาน: กล่าวถึงวิธีการไต่สวนโจทก์จำเลย ให้ตุลาการฟังความจากทั้งสองฝ่าย แล้วพิจารณาว่า เรื่องใดที่ตรงกันให้ถือว่าเป็นจริง เรื่องที่ไม่ตรงกันถือเป็นเท็จ ตุลาการต้องหาข้อพิรุธเพื่อพิสูจน์ความจริง

(ข.6) คำสอนตุลาการ: กล่าวถึงวิธีการพิจารณาความจากโจทก์จำเลย ให้ใช้ปัญญาพิจารณาว่าฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด และให้มีเมตตาฝ่ายผิดตามสมควร สุดท้าย เป็นข้อความให้ผู้เรียนรู้ตำรานี้ ตระหนักในคุณค่าของหลักไชยว่า เป็นความรู้หายากมีค่ามากกว่าทรัพย์ ถือเป็นเครื่องผดุงความยุติธรรมแก่โลก

(ค.) กลความ “เลิศสอ”: เป็นเนื้อหาที่เข้าใจได้ยาก เพราะมีการใช้คำ “รหัส” เช่น “แล จะ มิ แม่เหยี่ยวกาฬ ฉาบอาหารผันแปรปรวน” หรือรหัสตัวเลข เช่น “สองแปดเป็นสิบหก ยกเอาเท็จมาจรรจา” หรือ “เลิศสอสามสิบสอง เป็นบ่วงคล้องต้องสำคัญ” หรือ “จะผูกหัวใจในข้อความ ได้ร้อยสามสิบเก้าข้อ” ตรงใจ หุตางกูร และคณะ (2564) ได้แบ่งกาพย์หลักไชยตอนกลความ “เลิศสอ” นี้ ออกเป็น 4 ส่วน คือ (ค.1) เรื่อง “แล จะ มิ” กับอุปมาแม่เหยี่ยว (ค.2) เรื่อง คุณค่าของหลักไชยกับเลิศสอ (ค.3) เรื่องกลความตัวอักษร กับอุปมาหมอช้าง และอุปมาเสือร้าย (ค.4) เรื่อง สรุปกลความหลักไชย

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบกลุ่มเนื้อหาของกาพย์หลักไชยในฉบับที่ใช้เป็นตัวอย่างวิจัย (ปรับปรุงจาก ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564: 22)

	ฉบับ					ความถี่
	(1) บม.	(2) สร.2	(3) ทษ.	(4) กล.	(5) วจ.	ที่พบ
ตอนที่ 1: ก. อารัมภบทหลักไชย	×					1
ตอนที่ 2: ข. หลักการของหลักไชย						
(ข.1) สังเขปกระบวนการยุติธรรม		×				1
(ข.2) กบิลข้อทั้งสี่สถาน	×	×	×			3
(ข.3) บทอุปมาตุลาการคือชาวสวน	×	×	×			3
(ข.4) บทอุปมาใจความคือฝูงนก	×	×	×			3
(ข.5) กฎพิพากษาสองสถาน	×	×	×			3
(ข.6) คำสอนตุลาการ	×	×	×			3
ตอนที่ 3: ค. กลความ "เลิศสอ"						
(ค.1) "แล จะ มิ" / อุปมาแม่เหยี่ยว	×		×	×		3
(ค.2) คุณค่าของหลักไชยกับเลิศสอ	×		×	×	×	4
(ค.3) กลความตัวอักษร / อุปมาฯ				×		1
(ค.3) สรุปกลความหลักไชย			×	×		2

(1) บม. = บริติชมิวเซียม; (2) สร.2 = วัดสำโรง-2 รหัส NP010-035;
(3) ทษ. = สถาบันทักษิณคดีศึกษา; (4); กล. = กำธร เลี้ยงสัจธรรม; (5) วจ. = วัดแจ้ง

2.2 สุภาษิต: เนื้อหาเป็นคำสั่งสอนผู้พิพากษาและตุลาการในกระบวนการไต่สวนและตัดสินคดีความ บางตอนเป็นอุปมา ซึ่งมีทั้งที่เข้าใจความหมายได้ง่าย แต่บางตอนกำกวมจนไม่เข้าใจความหมาย โดยทั่วไปแล้ว สุภาษิตนี้มีเนื้อหาเป็นไปในทำนองเดียวกับกาพย์หลักไชย ตัวอย่างสุภาษิตที่คัดมานำเสนอ เช่น (1) ลางปากว่าจะกิน ลางลิ้นว่าจะให้รู้รส จะให้ลือชาปรากฏ เพราะลิ้นจรรจา / (2) ขุนศาลคือพ่อ เรือน จ่าภูดาษคือนักการ ผู้คุมคือดั่งจอบ ท่านมอบไว้ที่หัวงาน / (3) ฉีกผ้าอย่าฉีกโดยรี อย่าจับไม้สั้นตีขี้ บ่มีธรรมเนียม ถ้าจะถากไม้โกลน ให้ถากเป็นสี่เหลี่ยม เห็นเป็นธรรมเนียมโบราณ / (4) เอาหมูหมาเป็นเจว็ด เอาตั้งต่างเทวดา มิรู้จักแก้แลหา ท่านว่าเหมือนกับส่องสะกด / (5) สุภาษิตนักปราชญ์ราชบัณฑิต ท่านประดิษฐ์ไว้ให้ แล ละ จะ มิ มีดีแล /

(6) จะลอดสะพานให้มิดหัว จะลอดรั้วให้ดูขวากหนาม กลความนานช้าอย่านัดผลัด ให้ระมัดระวังตัว / (7) ข้อต่อมาเป็นข้ออ้าง ให้เนื้อความนิราศร้างอยู่กลางหน เอาข้ออ้างมาเป็นข้อต่อ ให้เนื้อความย่อท้อบ่เป็นผล / (8) โจทก์จำเลยถือหอกไว้ กระลาการไซร้อยู่ท่ามกลาง / (9) คนโง่คิดมิได้ คนบ้าใบ้คิดสงษ์กิจ[12] สุภาษิตท่านกล่าวไว้ ให้คนทั้งหลายอย่าผิดกัน / (10) แก้แพ่งก่อนจึงเอานครบาลแก้ตาม

ข้อความปิดท้ายสุภาษิตมีว่า *"สุภาษิตส่องสังกฤษ[13] ราชเนตรกรมการนี้ หลักไชยท่านแต่งไว้ แก่บุคคลตามกลอุบาย เท่านี้แล"* ซึ่งหมายความว่า สุภาษิตหลักไชยนี้ มีไว้เพื่อให้ผู้พิพากษาและตุลาการมีความรัดกุมถี่ถ้วน และรู้เท่าทัน ในการงานต่างพระเนตรนี้

ราชศาสตร์ (สาขคดี)

ราชศาสตร์ หรือ สาขคดี เป็นเนื้อหาที่ว่าด้วยกฎข้อบังคับที่ออกโดยพระมหากษัตริย์ โดยเป็นไปตามหลักนีติปรัชญาที่ว่า (1) หลักอินทภาษา คือ หลักจริยธรรมของผู้ตัดสินคดี (2) พระธรรมศาสตร์ คือ คุณลักษณะของผู้ตัดสินคดี ลักษณะของกระบวนการตัดสินคดี และลักษณะของคดีความ และ (3) ราชศาสตร์ คือ กฎข้อบังคับมาตราต่างๆ ที่พระมหากษัตริย์ตั้งขึ้นตามหลักการของพระธรรมศาสตร์ ดังนั้น จึงกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า "ราชศาสตร์" ก็คือ พระราชกำหนด พระราชบัญญัติ หรือพระราชกฤษฎีกา นั่นเอง

บทร้อยแก้วส่วนที่เป็นราชศาสตร์คือ การนำกฎหมายมาตราต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้องกับเนื้อหาของหลักไชย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระไอยการหมวดต่างๆ มานำเสนอให้ผู้เรียนตำรานี้รู้จัก ผู้วิจัยพบว่า สำเนาแต่ละฉบับนั้น มีเนื้อหาและจำนวนเรื่องแตกต่างกัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเนื้อหาขาดหายไป หรืออีกกรณีคือ ส่วนที่เป็นราชศาสตร์นี้ อาจขึ้นอยู่กับดุลพินิจของผู้คัดลอกเรียบเรียงหลักไชยของแต่ละภูมิภาคว่า จะคัดเลือกเนื้อหาเรื่องใดมาแนบไว้ในตำรา ผู้วิจัยได้นำลำดับเนื้อหาส่วน "ราชศาสตร์" ของ "ฉบับบริติชมิวเซียม" สอบเทียบ

กับราชศาสตร์ในกฎหมายตราสามดวง และได้ผลการสอบเทียบดังเป็นตัวอย่างของโครงสร้างเนื้อหาดังนี้

(1) พระราชกำหนดให้กระลาการพิจารณาโดยสัจ ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกำหนดเก่า 65 ข้อ: ข้อที่ 47 พระราชกำหนดให้กระลาการพิจารณาโดยสัจ จ.ศ. 1095 (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเพียงช่วงกลางมาตรา)

(2) ลักษณะตัดฟ้อง 22 ประการ ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะรับฟ้อง: พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591: ลักษณะตัดฟ้อง 20 มาตรา (“ฉบับบริติชมิวเซียม” ว่ามี 22 มาตรา แต่ในฉบับมีเพียง 6 มาตราสุดท้าย)

(3) ลักษณะตัดสำนวน 11 ประการ ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะรับฟ้อง: พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591: ลักษณะตัดสำนวน 11 มาตรา

(4) ลักษณะตัดพยาน 8 ประการ ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะรับฟ้อง: พระราชบัญญัติลักษณะตัดพยาน-ประวิงความ-แก้ต่างว่าต่าง พ.ศ. 1926: ลักษณะตัดพยาน 8 มาตรา

(5) พิสูจน์พยานถือแพ้ชนะที่พยาน ไม่มีในกฎหมายตราสามดวง

(6) พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591 ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะรับฟ้อง: พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591

(7) กฎหมายเบ็ดเตล็ด 5 มาตรา เนื้อหาไม่ลำดับกัน มี 3 มาตราที่ไม่พบในกฎหมายตราสามดวง และมี 2 มาตรา ที่ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชบัญญัติลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1899 ปีมะแม: ลักษณะรับฟ้อง 19 มาตรา (“ฉบับบริติชมิวเซียม” คัดลอกมาเพียง มาตราที่ 3 กับ มาตราที่ 9)

(8) พระราชกำหนดเพิ่มโทษข้าราชการล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกำหนดเก่า: ข้อ 65 พระราชกำหนดเพิ่มโทษข้าราชการล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น จ.ศ. 1117 ปีกุน

(9) **ลักษณะไพร่ล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น** ไม่มีในกฎหมายตราสามดวง

(10) **ลักษณะตัดสำนวน-ตัดพยาน** ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะรับฟ้อง: (1) พระราชบัญญัติตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591 (พ.ศ. 2212): ลักษณะตัดสำนวน 9 มาตรา (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเฉพาะมาตราที่ 9) และ (2) พระราชบัญญัติตัดพยาน-ประวิงความ-แก้ต่างว่าต่าง พ.ศ. 1926: ลักษณะตัดพยาน 8 มาตรา (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีมาตราที่ 1, 2, 5 และ 6; และมีอีก 2 มาตราที่เนื้อหาไม่ตรงกับลักษณะตัดพยานของกฎหมายตราสามดวง)

(11) ลักษณะผัวเมีย มี 3 มาตรา ซึ่งไม่มีในกฎหมายตราสามดวง

(12) พระราชกำหนดลักษณะพยาน ปีมะเมียโทศก ความขึ้นต้นพระราชกำหนดไม่ตรงกับกฎหมายตราสามดวง อย่างไรก็ตามเนื้อหาถัดมาเป็นเนื้อหาที่เขียนด้วยสำนวนใหม่ที่พบใน กฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะพยาน พ.ศ. 1894 ซึ่งมี 67 ข้อ (ลำดับเนื้อหาของ “ฉบับบริติชมิวเซียม” ตรงกับข้อที่ 3, ข้อที่ 1, ข้อที่ 20 และ ข้อที่ 47)

(13) ลักษณะกู้หนี้ มี 3 มาตรา มาตราหนึ่งไม่พบในกฎหมายตราสามดวง มีอีก 2 มาตราพบในกฎหมายตราสามดวง: พระไอยการลักษณะกู้หนี้: ลักษณะกู้หนี้ยืมสินเป็นปกิณกะเรี่ยราย 9 มาตรา (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหาบางส่วนของมาตราที่ 2 และ มีเนื้อหาคล้ายกับ มาตราที่ 9)

(14) ลักษณะมรดก 11 มาตรา ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกฤษฎีกามรดก 51 มาตรา: พระราชบัญญัติลักษณะมรดก พ.ศ. 2155 (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหามาตราที่ 33-43)

(15) พระราชบัญญัติยื่นบัญชีมรดก พ.ศ. 2155 ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกฤษฎีกามรดก 51 มาตรา: พระราชบัญญัติยื่นบัญชีมรดก พ.ศ. 2155 (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหามาตราที่ 44, 46-48)

(16) พระราชบัญญัติพินัยกรรม พ.ศ. 2158 ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกฤษฎีกามรดก 51 มาตรา: พระราชบัญญัติพินัยกรรม พ.ศ. 2158 (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหามาตราที่ 49-51)

(17) พระราชกฤษฎีกามรดก มี 11 มาตรา ตรงกับ กฎหมายตราสามดวง: พระราชกฤษฎีกามรดก 51 มาตรา: พระราชบัญญัติลักษณะมรดก พ.ศ. 2155 (“ฉบับบริติชมิวเซียม” มีเนื้อหามาตราที่ 1-7, 9-12)

จากลำดับเนื้อหาข้างต้น จะเห็นได้ว่า การเรียบเรียงเนื้อหาส่วน “ราชศาสตร์” นั้น คือการคัดลอกกฎหมายจากส่วนกลางเข้ามารวมไว้ ซึ่งมีทั้ง (1) ไม่เรียงลำดับเรื่องตามกฎหมายตราสามดวง (2) ขาดตกบกพร่องจากกฎหมายตราสามดวง และ (3) มีกฎหมายบางข้อที่ไม่มีในกฎหมายตราสามดวง อนึ่ง ผลการการศึกษาโครงสร้างเนื้อหาราชศาสตร์ทำให้ทราบว่า ผู้เรียบเรียงหลักไชย “ฉบับบริติชมิวเซียม” มีการคัดเลือกพระไอยการ ตามกลุ่มเรื่องที่สัมพันธ์กับเนื้อหาพื้นฐานของหลักไชยเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมคือ การรับฟ้อง การตัดฟ้อง การตัดสำนวน และการตัดพยาน นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับกลความเค้ามูลแปดประการ ซึ่งเป็นเรื่องการแบ่งทรัพย์มรดก และ ลักษณะกู้หนี้ สุดท้าย มีกฎหมายบางเรื่องที่ผู้เรียบเรียงคัดมารวมไว้ เช่น ลักษณะผัวเมีย หากประมวลข้อมูลโดยอิงกับโครงสร้างเนื้อหาของกฎหมายตราสามดวงแล้ว เนื้อหาส่วนที่เป็นราชศาสตร์ ในกรณีศึกษาของ “ฉบับบริติชมิวเซียม” สามารถลำดับโครงสร้างเนื้อหาได้ดังนี้

1. พระไอยการลักษณะรับฟ้อง:

1.1 พระราชบัญญัติลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1899 ปีมะแม

1.1.1 ลักษณะรับฟ้อง 19 มาตรา

1.2 พระราชบัญญัติลักษณะตัดฟ้อง-ตัดสำนวน ม.ศ. 1591

1.2.1 ลักษณะตัดฟ้อง 20 ประการ

1.2.2 ลักษณะตัดสำนวน 11 มาตรา

1.3 พระราชบัญญัติลักษณะตัดพยาน-ประวิงความ-แก้ต่างว่าต่าง พ.ศ. 1926

1.3.1 ลักษณะตัดพยาน 8 มาตรา

2. พระไอยการลักษณะพยาน พ.ศ. 1894

3. พระไอยการลักษณะกู้หนี้

3.1 ลักษณะกู้หนี้ยืมสินเป็นปกิณกะเรี่ยราย 9 มาตรา

4. พระราชกฤษฎีกามรดก (51 มาตรา)

4.1 พระราชบัญญัติลักษณะมรดก พ.ศ. 2155

4.2 พระราชบัญญัติยื่นบัญชีมรดก พ.ศ. 2155

4.3 พระราชบัญญัติพินัยกรรม พ.ศ. 2158

5. พระราชกำหนดเก่า (65 ข้อ)

6. พระราชกำหนดนอกกฎหมายตราสามดวง เช่นในเรื่องพิสูจน์พยานถือแพ้ชนะที่พยาน ลักษณะไพร่ล่วงประเวณีภรรยาผู้อื่น ลักษณะผัวเมีย

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามประเภทบทประพันธ์

เมื่อนำเนื้อหาของแต่ละหมวดมาสังเคราะห์โครงสร้างให้เป็นระบบแล้ว ผู้วิจัยพบว่า เนื้อหาทั้งหมดจำแนกออกได้เป็น 5 กลุ่ม กลุ่มที่แต่งด้วยบทร้อยแก้วได้แก่ กลุ่ม 1: หลักการของหลักไชย กลุ่ม 2: อรรถาธิบายหลักไชย และ กลุ่ม 3: ราชศาสตร์ และกลุ่มที่แต่งด้วยบทร้อยกรองได้แก่ กลุ่ม 4: กาพย์ยานี 11 และ กลุ่ม 5: สุภาษิต อย่างไรก็ตาม หากจัดกลุ่มให้ละเอียดลงไปอีกด้วยลักษณะเนื้อหาที่อิงกับ “หลักการของหลักไชย” นั่นคือ (1) หลักการไต่สวนคดี (2) กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน และ (3) กลความ ผู้วิจัยพบว่า

เนื้อหาส่วนที่เป็น “กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน” เป็นเนื้อหาเฉพาะของ “หลักการของหลักไชย” เท่านั้น ไม่พบร่องรอยการอ้างถึงกรณีเหล่านี้ในเนื้อหาส่วนอื่น ด้วยเหตุนี้ เมื่อจัดระเบียบเพื่อเปรียบเทียบความเหมือนหรือต่างกันของเนื้อหาของทุกกลุ่มแล้ว จะเห็นได้ว่า เนื้อหาของแต่กลุ่มมีไม่เท่ากัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะต้นฉบับขาดหาย หรืออาจตั้งใจไม่มีไว้ตั้งแต่ต้น เช่น เนื้อหาของกาพย์หลักไชย ไม่มีส่วนที่อ้างถึงลักษณะรับฟ้อง-ตัดฟ้อง ตัดสำนวน ตัดพยาน แต่สุภาษิตหลักไชยกลับอ้างถึงเนื้อหาดังกล่าว หรือเนื้อหาที่เป็น “กลความ” นั้น ทุกกลุ่มอ้างถึง แต่มากน้อยต่างกัน เช่น อรรถาธิบายหลักไชยพบเพียงการอ้างถึงประตูความทั้ง 4 และ กลความ “แล จะ มิ” ส่วนที่เป็นราชศาสตร์นั้น นำเอาข้อกฎหมาย “ลักษณะกู้หนี้” กับ “ลักษณะมรดก” มาแนบเพราะเกี่ยวข้องกับกลความเรื่อง “เค้ามูล 8 ประการ” กาพย์หลักไชยนั้นอ้างถึงกลความชื่อ “เลิศสอ” และเรื่องกลความ “แล จะ มิ” สุดท้าย สุภาษิตหลักไชยอ้างถึงกลความเรื่อง “แล จะ มิ” เป็นต้น โครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ (synthesized content structure) ดังกล่าวนี้แสดงใน **ตารางที่ 3**

การอภิปรายผลการสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหา

ผลการสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาข้างต้น ทำให้ผู้วิจัยเล็งเห็นประเด็นของวิธีการจัดการเนื้อหาตำราหลักไชยผ่านการสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อได้อีก 3 รูปแบบ โดยเริ่มจาก (4.1) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ (original content structure) ซึ่งประกอบด้วย 5 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ (หรือ หลักอินทภาษ-พระธรรมศาสตร์) ส่วนที่ 2 กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน ส่วนที่ 3 กลความ ส่วนที่ 4 บทร้องกรอง และ ส่วนที่ 5 ราชศาสตร์ (4.2) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงนิติศาสตร์ (juridical content structure) ซึ่งประกอบด้วย 3 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 พระธรรมศาสตร์ ส่วนที่ 2 หลักไชย และ ส่วนที่ 3 ราชศาสตร์ และ (4.3) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งาน (functional content

structure) ซึ่งประกอบด้วย 5 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 หลักการพื้นฐานของกระบวนการยุติธรรม ส่วนที่ 2 กรณีศึกษาคดีความเพื่อการฝึกคิดไตร่ตรอง ส่วนที่ 3 หลักการประยุกต์ด้วยเคล็ดลับวิธีพิจารณาคดี ส่วนที่ 4 การท่องจำหลักการด้วยบทกลอน และ ส่วนที่ 5 ข้อกฎหมายแนบท้าย รายละเอียดของโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์แต่ละแบบมีดังนี้ (ดูสรุปความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ทั้ง 3 แบบ ใน **แผนภาพที่ 1**)

ตารางที่ 3 การเปรียบเทียบโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ของตำราหลักไชยระหว่างเนื้อหาทางนิติศาสตร์กับลักษณะคำประพันธ์

ร้อยแก้ว				ร้อยกรอง	
หลักการของหลักไชย		อรรถาธิบายหลักไชย	ราชศาสตร์	กาพย์หลักไชย	สุภาษิตหลักไชย (เช่น)
1. หลักการไต่สวนคดี	1.1 กฎพิพากษาสองสถาน	(1) หลักอินทภาษ		(1) อารัมภบทหลักไชย (2) หลักการของหลักไชย: (2.1) สังเขปกระบวนการยุติธรรม (2.2) กฎพิพากษาสองสถาน (2.3) บทอุปมาตุลาการคือชาวสวน (2.4) บทอุปมาใจความคือฝูงนก	(1) ขุนศาลคือพ่อเรือน จ่าภูดาษคือนักการ ผู้คุมคือดั่งจอบ ท่านมอบไว้ที่หัวงาน
		(2) ลักษณะตุลาการต้องห้าม		(2.5) คำสอนตุลาการ	(2) เอาตาบอดมาว่าความ ไต่สะพานไม่มีรั้ว พระธรรมนูญไอยการ เดินสนนแลหนทางให้รู้บ้างมิรู้บ้าง อย่าอวดอ้างเป็นกระลาการ
		(3) กบิลข้อทั้งสี่สถาน		(2.6) กบิลข้อทั้งสี่สถาน	(3) แก้แพ่งก่อน จึงเอานครบาลแก้ตาม
		(4) ลักษณะตัดสำนวน	(1) ลักษณะรับฟ้อง (2) ลักษณะตัดฟ้อง (3) ลักษณะตัดสำนวน		(4) แต่งฟ้องมิต้องลำเนา ว่าเสียเปล่า มิเข้าการ
	1.2 กฎพยาน 3 ประการ	(5) ลักษณะพยานต้องห้าม	(4) ลักษณะตัดพยาน (5) ลักษณะพยาน		(5) ทิพย์พยานแล้ว ชำระพยาน ยึดเอาคำให้การ อย่าให้หนีในคำพยาน
2. กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน	2.1 กระทงความทิศาปาโมกข์ 9				
	2.2 กระทงความข้อพิรุธ 15				
	2.3 กระทงความหากันแก้กัน 27				
	2.4 กระทงลักษณะความ 6				
3. กลความ	3.1 หลักความ 5 ประการ			(3) กลความ “เลิศสอ” : (3.1) “แล จะ มิ” กับ อุปมาแม่เหยี่ยว (3.2) คุณค่าของหลักไชยกับเลิศสอ (3.3) กลความตัวอักษรกับอุปมาหมอช้าง-เสือร้าย (3.4) สรุปกลความหลักไชย	
	3.2 เค้ามูล 8 ประการ		(6) ลักษณะกู้หนี้ (7) ลักษณะมรดก		
	3.3 ประตูความทั้ง 4	(6) ประตูความทั้ง 4			
	3.4 ประตูวิตกทั้ง 4				
	3.5 ประตูให้การทั้ง 4				
	3.6 ใจความทั้งปวง จะ มิ แล	(7) กลความ “แล จะ มิ”			(6) แล ละ จะ มิ มีดีแล

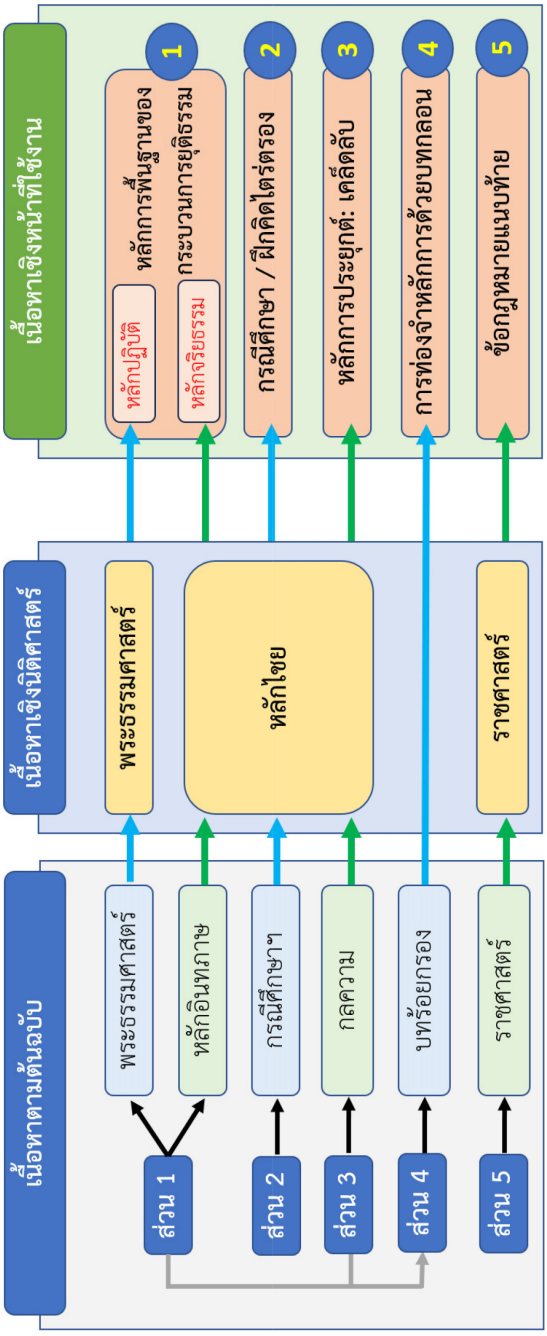

แผนภาพที่ 1 สรุปความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ทั้ง 3 แบบ

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ

ตำราหลักไชยมีโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์หลัก 5 ส่วน ประกอบด้วย

ส่วนที่ 1 นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ ว่าด้วย “หลักการไต่สวนคดี” เนื้อหาส่วนนี้มีพื้นฐานมาจากคัมภีร์สำคัญ 2 เล่ม คือ

(1) หลักอินทภาษ ประกอบด้วยเนื้อหาหลัก 2 เรื่อง คือ (**1.1) หลักจริยธรรม** มีไว้สั่งสอนผู้พิพากษาตุลาการให้เป็นผู้มีคุณธรรมและไร้ซึ่ง “อคติ 4” หรือความลำเอียง 4 ประการ อันถือเป็นเหตุให้ความยุติธรรมปราชัย และ **(1.2) กฎพิพากษาสองสถาน** คือ วิธีการไต่สวนคดีความ เพื่อพิจารณาหาข้อพิรุธจากคำฟ้อง คำให้การ และคำพยาน

(2) พระธรรมศาสตร์ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ผู้พิพากษาตุลาการมีพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรม ซึ่งมี 2 เรื่องหลักคือ **(2.1) เหตุแห่งตุลาการ 24** หรือ หน้าที่อันพึงปฏิบัติของผู้พิพากษาตุลาการ อันประกอบด้วย รู้มูลคดี รู้ฐานคดี รู้เจรจาไต่สวน เอาใจใส่ไต่สวน เอาใจใส่ทำสำนวน ยึดถือสำนวนคดี ตัดสินโดยธรรม และตัดสินโดยอุบาย และ **(2.2) มูลคดีตุลาการ 10** ที่เริ่มตั้งแต่การรับฟ้อง-ส่งฟ้อง (= 1.ลักษณะรับฟ้อง 2.ลักษณะตัดฟ้อง 3.พระธรรมนูญ) การไต่สวนคดี-ทำสำนวนคดี-พิพากษาคดี (= 4.ลักษณะแก้ต่าง 5.ลักษณะพยาน 6.ลักษณะตัดพยาน 7.ลักษณะประวิงความ 8.ลักษณะตัดสำนวน) และการกำหนดบทลงโทษ (= 9.ลักษณะกรมศักดิ์) ซึ่งกระบวนการทั้งหมดต้องคุมด้วยจริยธรรมตุลาการ (= 10.หลักอินทภาษ)

ส่วนที่ 2 กรณีศึกษาลักษณะหากันแก้กัน คือเนื้อหาเชิงปฏิบัติการเพื่อให้ผู้พิพากษาตุลาการใช้เป็นแนวทางเรียนรู้ลักษณะคดีความรูปแบบต่าง ๆ เท่าที่สำรวจพบมี 4 กลุ่มเรื่องคือ

(2.1) กระทงความทั้ง 9 ของทิศาปาโมกข์ คือ ตัวอย่างคดี 9 คดี ประกอบด้วยข้อกล่าวหาของโจทก์ (= คำฟ้อง) และข้อแก้ต่างของจำเลย (= คำให้การ) พร้อมคำตัดสินว่าฝ่ายใดชนะคดี หัวใจหลัก

ของกระทงความกลุ่มนี้คือ สอนให้ผู้เรียนรู้จักวิธีการไต่สวนความจากทั้งสองฝ่าย ให้หาพยาน และข้อพิรุธ แล้วจึงใช้ปัญญาตัดสินคดี

(2.2) กระทงความข้อพิรุธ 15 เรื่อง คือ ตัวอย่างคดี 15 เรื่อง ประกอบด้วยข้อกล่าวหาของโจทก์ ข้อแก้ต่างของจำเลย ข้อพิรุธจากการไต่สวน และคำตัดสินว่าฝ่ายใดชนะคดี หัวใจหลักของกระทงความกลุ่มนี้คือ สอนให้ผู้เรียนรู้จักไต่สวนหาข้อพิรุธให้ได้เสียก่อนที่จะตัดสินใจใช้วิธี “สืบพยาน” และให้ถือว่าการ “ขันพิสูจน์” หรือดำน้ำลุยเพลิง เป็นวิธีสุดท้ายหากไม่สามารถใช้กระบวนการไต่สวนหาความจริงได้อีก

(2.3) กระทงความหากันแก้กัน 27 เรื่อง คือ ตัวอย่างคดี 27 คดี ของอำมาตย์ 8 คน ที่ตั้งโดยพระชินศรี แต่ทุกกระทงความนำเสนอเพียงข้อกล่าวหาของโจทก์ กับข้อแก้ต่างของจำเลย ไม่มีคำตัดสินว่าฝ่ายใดชนะ แต่มีข้อสังเกตว่า คำหาคำแก้นั้น มีลักษณะแบบ “ศรีธนชัย” คือ บางข้อกล่าวหาดูไม่สมเหตุผล หรือคำแก้ต่างนั้นตอบแบบ “เล่นลิ้น” ก็มี อนึ่ง ผู้วิจัยขอตั้งข้อสังเกตว่า ชื่อของอำมาตย์ 8 คนนี้มีลักษณะเป็นกลความของลักษณะคดี คือ (1) คางคกปากบ่อ (2) ถ่อเรือหาความ (3) หนามระรั้ว (4) ถอนสินในตัวเจ้าทรัพย์ (5) รู้ความ (6) หมอความ (7) เต่าผุดสุดทะเมาะ และ (8) ถางละเมาะ ซึ่งยังไม่สามารถเข้าใจความหมายได้ว่าแต่ละชื่อหมายถึงคดีลักษณะใด และเกี่ยวข้องกับลักษณะคดีแต่ละแบบที่หากันแก้กันแบบศรีธนชัยหรือไม่อย่างไร

(2.4) กระทงความลักษณะ 6 สถาน คือ วิธีการพิจารณาคดี 6 วิธี ซึ่งถูกตั้งเป็นรหัสชื่อ ได้แก่ 1. แสนกบ 2. นัดธีโสท 3. มนโทคดี 4. สารถีชักรถ 5. ปลากรายแฝงตอ และ 6. วัวพันหลัก[14] ผ่านตัวอย่างกระทงความหากันแก้กันจำนวน 3 เรื่อง ที่ต้องใช้รูปแบบการพิจารณา 6 แบบ โดยแสดงผ่านองค์ประกอบของกระทงความจากการพิพากษา

สองสถาน คือ (1) ข้อกล่าวหาของโจทก์ (2) ข้อแก้ต่างของจำเลย และ (3) ข้อซักโจทก์กลับ ทั้งนี้ โจทก์อาจแสดงหรือไม่แสดงข้อพิรุธ หากแสดงข้อพิรุธคือ โจทก์อาจยอมรับของแก้ต่างของจำเลย ที่ค้านกับข้อกล่าวหาของโจทก์เอง เมื่อตุลาการเห็นข้อพิรุธและซักต่อก็อาจตัดสินหาคนผิดได้ อย่างไรก็ตาม เนื้อหาส่วนนี้ เขียนด้วยสำนวนที่อ่านเข้าใจยากว่า แต่ละสถานนั้น มีคุณลักษณะอย่างไร

ส่วนที่ 3 กลความ คือ เคล็ดลับการพิจารณาคดีความ ที่ถูกทำเป็นรหัสลับในลักษณะ **(1) ชื่อรูปคดี** ได้แก่เรื่องหลักความ 5 ประการ และ เค้ามูล 8 ประการ **(2) ตัวเลข** ได้แก่จำนวนข้อที่ปรากฏอยู่ในกาพย์หลักไชย ซึ่งไม่ชัดเจนว่าตัวเลขเหล่านี้หมายถึงอะไร **(3) คำย่อ** ได้แก่วิธีพิจารณา “แล จะ มิ” ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องประตูความ ประตูวิตก และประตูให้การ และ **(4) อักษรย่อ** ได้แก่เรื่องกลความ “เลิศสอ” ที่ปรากฏในกาพย์หลักไชย ทั้งนี้ยังรวมถึง “บทอุปมา” ที่มีอยู่มากใน “สุภาษิตหลักไชย” การแปลงองค์ความรู้เหล่านี้เป็น “รหัสลับ” ย่อมแสดงให้เห็นว่า เคล็ดวิชาการพิจารณาคดีความเป็นความลับที่ผู้เรียนต้องได้รับคำอธิบายขยายความโดยตรงจากอาจารย์ผู้สอน หากเพียงแต่อ่านนั้น ย่อมไม่สามารถเข้าใจแก่นของเคล็ดลับวิชาเหล่านี้ได้

ส่วนที่ 4 บทร้อยกรอง คือ เนื้อหาส่วนที่เป็น “หลักการไต่สวนคดี” และ “กลความ” ที่ถูกนำมาเรียบเรียงด้วยคำประพันธ์ทั้ง “กาพย์ยานี 11” และ “สุภาษิต” จากเนื้อหาเท่าที่สำรวจพบนั้น ส่วนที่แต่งเป็นกาพย์ยานี 11 ประกอบด้วยหลักการไต่สวนคดี ซึ่งเริ่มตั้งแต่สังเขปกระบวนการยุติธรรม วิธีการไต่สวนคดีที่เรียกว่ากฎพิพากษาสองสถาน บทอุปมาตุลาการคือชาวสวน บทอุปมาใจความคือฝูงนก คำสอนตุลาการ หลักกบิลข้อทั้งสี่สถาน และกลความเลิศสอ ซึ่งมีเรื่องย่อยคือ กลความ “แล จะ มิ” อุปมาแม่เหยี่ยว กลความตัวอักษรกับอุปมาหมอช้าง-เสือร้าย สำหรับส่วนที่แต่งเป็นสุภาษิตนั้น นำเสนอหลักการไต่สวนคดีประกอบบทอุปมา และมีบางตอนอ้างถึงกลความ “แล จะ มิ” ด้วยเช่นกัน

ส่วนที่ 5 ราชศาสตร์ คือ ข้อกฎหมายที่ออกโดยพระมหากษัตริย์อันแตกสาขาออกมาจากหลักการของ “พระธรรมศาสตร์” ทั้งนี้ ข้อกฎหมายหลักที่ถูกนำมาประกอบเข้าตำราหลักไชยมาจากประมวลกฎหมาย 4 หมวด คือ (1) พระไอยการลักษณะรับฟ้อง ประกอบด้วย (1.1) ลักษณะรับฟ้อง (1.2) ลักษณะตัดฟ้อง (1.3) ลักษณะตัดสำนวน (1.4) ลักษณะตัดพยาน (2) พระไอยการลักษณะพยาน (3) พระไอยการลักษณะกู้หนี้ และ (4) พระราชกฤษฎีกาลักษณะมรดก และมีข้อกฎหมายรองอีกจำนวนหนึ่ง อาทิ ลักษณะผัวเมีย ลักษณะวิวาท ทั้งนี้ หลักไชยฉบับสำเนาส่วนใหญ่ มีข้อกฎหมายที่นำมาจากทั้ง 4 หมวดข้างต้น และมักมีข้อกฎหมายแนบอื่นที่ต่างกันไป

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงนิติศาสตร์

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงนิติศาสตร์นั้น กระทำโดยการรวมประเด็นเนื้อหาตามต้นฉบับให้อยู่ในกรอบของหลักการนีติปรัชญา 3 ประการ คือ (1) หลักอินทภาษ ว่าด้วยหลักจริยธรรมของตุลาการ (2) พระธรรมศาสตร์ ว่าด้วยหลักการปฏิบัติงานของตุลาการ และ (3) ราชศาสตร์ ว่าด้วยข้อกฎหมายที่แตกสาขาออกมาจากหลักการนีติปรัชญาของพระธรรมศาสตร์ (= สาขคดี) กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงบัญญัติข้อกฎหมายขึ้นบังคับใช้แก่ราษฎร โดยมีพื้นฐานของข้อกฎหมายนั้น ๆ มาจากพระธรรมศาสตร์ ดังนั้น เมื่อถ่าย “โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ” มาสู่ “โครงสร้างเนื้อหาเชิงนิติศาสตร์” แล้วจะได้โครงสร้างเนื้อหา 3 ส่วนดังนี้

ส่วนที่ 1 พระธรรมศาสตร์ เป็นเนื้อหาที่สกัดแยกออกมาจาก “นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ”

ส่วนที่ 2 หลักไชย เป็นเนื้อหาที่แสดงเอกลักษณ์ของตำราหลักไชย ซึ่งประกอบ (1) หลักอินทภาษ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ “นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ” และเป็นพื้นฐานของเนื้อหาว่าด้วยจริยธรรมของผู้พิพากษา และวิธีการไต่สวนคดีความที่เรียกว่า กฎพิพากษาสองสถาน (2) กรณีศึกษาหากันแก้กัน และ

(3) กลความ คือ เคล็ดลับต่าง ๆ สำหรับการพิจารณาคดี ดังนั้น จึงถือได้ว่าเนื้อหาทั้ง 3 นี้ คือ “แก่น” อันเป็นเอกลักษณ์ของหลักไชย

ส่วนที่ 3 ราชศาสตร์ เป็นเนื้อหาที่ถ่ายโครงสร้างมาได้โดยตรงจากโครงสร้างเนื้อหาเดียวกันตามต้นฉบับ

อนึ่ง “บทร้อยกรอง” นั้น เกิดจากการรวมเนื้อหาของนีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ กับกลความ ดังนั้น เนื้อหาเชิงนิติศาสตร์ จึงซ้ำและกระจายอยู่ใน ส่วนที่ 1 พระธรรมศาสตร์ และ ส่วนที่ 2 หลักไชย

4.3 การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งาน

การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งานนั้น กระทำโดยการรวมประเด็นเนื้อหาตามต้นฉบับให้อยู่ในกรอบของหลักการแห่งความเป็นตำรา กล่าวคือ หากวิเคราะห์เนื้อหาตามหน้าที่ใช้งานในฐานะที่เป็นตำราเรียนแล้วจะพบว่า เนื้อหาของหลักไชยมีองค์ประกอบด้าน **(1)** ความรู้พื้นฐาน (basic knowledge) **(2)** กรณีศึกษา/แบบฝึกหัด (case studies / exercises) **(3)** ความรู้ประยุกต์ (applied knowledge) (4) การท่องจำบทเรียน (memorization of the principle) และ (5) ภาคผนวก (appendix) ดังนั้น เมื่อถ่าย “โครงสร้างเนื้อหาตามต้นฉบับ” มาสู่ “โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งาน” แล้ว จึงได้โครงสร้างเนื้อหา 5 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ 1 หลักการพื้นฐานของกระบวนการยุติธรรม คือ ส่วนที่เป็น “นีติปรัชญาของผู้พิพากษาตุลาการ” เป็นการสั่งสอนผู้พิพากษาตุลาการให้ประพฤติตนตามหลักการของคัมภีร์หลักอินทภาษและพระธรรมศาสตร์ กล่าวคือ “หลักการพื้นฐานด้านจริยธรรม” อยู่ในหลักอินทภาษ และ “หลักการพื้นฐานด้านการปฏิบัติงาน” อยู่ในพระธรรมศาสตร์ ซึ่งมี “เหตุแห่งตุลาการ 24” เป็นหลักการของหน้าที่ “มูลคดีตุลาการ 10” เป็นหลักการของกระบวนการยุติธรรม และ “มูลคดีวิวาท 29” เป็นหลักการของการจำแนกลักษณะคดีความที่ต้องพิจารณาตัดสิน

ส่วนที่ 2 กรณีศึกษาคดีความเพื่อการฝึกคิดไตร่ตรอง คือ ส่วนที่เป็น “กรณีศึกษาหากันแก้กัน” เป็นการสั่งสอนผู้พิพากษาตุลาการให้รู้จักวิธีการไต่สวนคดีขั้นพื้นฐานผ่านกรณีศึกษาแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะวิธีการที่เรียกว่า “กฎพิพากษาสองสถาน” นั่นคือ ฟังคำกล่าวหาของโจทก์ (= คำฟ้อง) ฟังคำแก้ต่างของจำเลย (= คำให้การ) ข้อใดตรงกัน ถือว่าเป็นจริง ข้อใดไม่ตรงกันถือว่าเป็นพิรุธ ให้เอาข้อที่ไม่ตรงกันนั้น กลับไปถามโจทก์อีกครั้ง ก็จะเห็นว่าผู้ใดเป็นฝ่ายผิด อนึ่ง ตัวอย่างคดีต่าง ๆ ที่ปรากฏนั้น บางกลุ่ม บอกผลตัดสิน บางกลุ่มไม่บอกผล บอกแต่เพียงคำฟ้องคำให้การก็มี และมีบางกลุ่มที่ตั้ง “รหัสชื่อ” ให้แก่ลักษณะของการพิจารณาคดี

ส่วนที่ 3 หลักการประยุกต์ด้วยเคล็ดลับวิธีพิจารณคดี คือส่วนที่เป็น “กลความ” เป็นเคล็ดลับในการพิจารณาและตัดสินคดีความ อันเป็นลักษณะเฉพาะที่แสดงให้เห็นว่า เคล็ดลับตุลาการเหล่านี้ ลูกศิษย์ต้องได้รับการถ่ายทอดคำอรรถาธิบายถอดรหัสจากอาจารย์เท่านั้น จึงจะเข้าใจแก่นของกลความเหล่านี้อย่างถ่องแท้ และกว่าจะได้เนื้อหาเป็นกลความนั้น ผู้ผูกสร้างกลความ ย่อมเป็นผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญมาก จนสามารถประยุกต์นำเอาลักษณะต่าง ๆ ของคดีความและวิธีตัดสินคดีมาผูกสร้างเป็น “เคล็ดลับ” และเข้าเนื้อความเป็น “รหัสลับ”

ส่วนที่ 4 การท่องจำหลักการด้วยบทกลอน คือส่วนที่เป็น “บทร้อยกรอง” ที่มีเนื้อหาเหมือนกันกับส่วนอื่นที่แต่งด้วยบทร้อยแก้ว ดังนั้น จึงชัดเจนว่าการที่เนื้อหาถูกเรียบเรียงขึ้นเป็นทั้งกาพย์และสุภาษิตนั้น ย่อมถูกเรียบเรียงขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่เป็น “แบบเรียนสำหรับท่องจำ”

ส่วนที่ 5 ข้อกฎหมายแนบท้าย คือส่วนที่เป็น “ราชศาสตร์” เป็นส่วนที่ผู้เรียบเรียงตำราหลักไชยคัดข้อกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของตำรามาแนบท้าย แต่บางสำเนาก็นำไปแทรกในเนื้อหาก็มี ข้อกฎหมายหลักที่เกี่ยวข้องกับบทเรียนนำมาจาก (1) “พระไอยการลักษณะรับฟ้อง” ซึ่งประกอบด้วยพระราชบัญญัติย่อยลงมาคือ ลักษณะรับฟ้อง ลักษณะตัดฟ้อง ลักษณะตัดสำนวน และลักษณะตัดพยาน (2) “พระไอยการลักษณะพยาน” (3) “พระไอยการ

ลักษณะกู้หนี้" และ (4) "พระราชกฤษฎีกาลักษณะมรดก" นอกจากนี้ แต่ละฉบับสำเนาอาจมีการนำข้อกฎหมายอื่น ๆ มาแทรกได้ เช่นที่พบคือ ลักษณะผัวเมีย หรือ ลักษณะวิวาท อีกทั้งยังมีข้อกฎหมายบางเรื่องที่ไม่มีในกฎหมายตราสามดวงด้วยเช่นกัน จึงอาจกล่าวได้ว่า ส่วนข้อกฎหมายแนบท้ายนี้ เป็นเนื้อหาที่อาจขึ้นอยู่กับผู้คัดลอกแต่ละคนว่า เห็นควรนำเอาข้อกฎหมายใดมาใส่ไว้ โดยมีข้อกฎหมายที่เกี่ยวกับการรับฟ้องการสืบพยานเป็นข้อหลักที่มักนำมาแนบไว้ด้วยเสมอ เสมือนเป็น "ภาคผนวก" ให้ผู้เรียนสามารถเปิดอ่านเพื่อทำความเข้าใจหลักการจากที่เรียนแล้วว่า มีข้อกฎหมายใดบ้างที่เกี่ยวข้องและข้อกฎหมายนั้นมีเนื้อหาเช่นใด

สรุปผลและข้อเสนอแนะ

สรุปผลวิจัย

"หลักไชย" คือ ตำราเรียนสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการ ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และถูกใช้สืบต่อกันมาจนถึงราวต้นรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างน้อย เพราะถัดจากนี้ มีการปฏิรูปการเรียนการสอนกฎหมายและการพิพากษาคดี ทำให้หลักไชยสูญหายไปจากระบบยุติธรรมของประเทศ เนื้อหาของ "หลักไชย" เน้นสั่งสอนผู้เรียนให้เป็นผู้พิพากษาตุลาการที่มีคุณธรรมด้วยคุณสมบัติใน 3 ด้านคือ (1) มีจริยธรรมในวิชาชีพ คือ ตัดสินคดีไร้ความลำเอียงและมีเมตตาตามสมควรแก่เหตุ (2) มีวินัยในหน้าที่ คือ เอาใจใส่ในงานแต่ละขั้นตอนของกระบวนการยุติธรรม และ (3) มีเชาวน์ปัญญาในการตัดสิน คือ ตัดสินคดีด้วยไหวพริบการมองหาและไต่สวนข้อพิรุธจนพบข้อเท็จจริงของคดี เนื่องจากเนื้อหาตามต้นฉบับของ "หลักไชย" มีอยู่หลายสำเนา และแต่ละสำเนาก็มีความสมบูรณ์ไม่เท่ากัน ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์และสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาแบบองค์รวมจากหลักไชยฉบับสำเนา 5 ฉบับเป็นหลัก ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์พบว่า เราอาจพิจารณาแยกโครงสร้างเนื้อหาของหลักไชยออกได้เป็น 3 รูปแบบคือ (1) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหา

ตามต้นฉบับ ซึ่งแสดงข้อมูลสังเคราะห์ตามลำดับการเรียบเรียงเนื้อหาส่วนต่าง ๆ (2) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงนิติศาสตร์ ซึ่งแสดงข้อมูลสังเคราะห์ตามประเด็นนีติปรัชญาของกระบวนการยุติธรรม และ (3) การสังเคราะห์โครงสร้างเนื้อหาเชิงหน้าที่ใช้งาน ซึ่งแสดงข้อมูลสังเคราะห์ตามประเด็นหน้าที่ใช้งาน ในฐานะตำราเรียน ผลจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์ทั้งหมดนี้ ย่อมเป็นหลักฐานแสดงว่า “หลักไชย” คือ **ตำราเรียนรู้หลักการอันนำมาซึ่งชัยชนะแห่งความยุติธรรม** สำหรับนักเรียนผู้พิพากษาตุลาการตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากบทความวิจัยนี้ เป็นการจัดทำโครงสร้างเนื้อหาเชิงสังเคราะห์ จึงมิได้เน้นหนักไปที่การศึกษาเนื้อหาแต่ละส่วนโดยละเอียด ดังนั้น จึงยังมีประเด็นอีกมากในตำราหลักไชย ที่ยังรอให้ผู้สนใจได้ศึกษาประเด็นปัญหาต่าง ๆ ที่ยังมี เช่น การตรวจชำระสำนวนบทร้อยแก้วและบทร้อยกรอง การทำความเข้าใจเนื้อหาโดยละเอียดของกรณีศึกษาหากันแก้กัน หรือการถอดรหัสกลความต่าง ๆ อนึ่ง ผลวิจัยครั้งนี้ สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางจำแนกและศึกษาเอกสารโบราณประเภทกฎหมายที่เก็บรักษาไว้ ณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ ได้ว่า ฉบับใดเป็นหลักไชย และหากเป็นหลักไชยแล้ว ฉบับนั้นประกอบด้วยเนื้อหาประเภทใดบ้าง

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร รศ. เสมอ บุญมา นายสุนิติ จุฑามาศ และนางสาววิภาดา อ่อนวิมล ซึ่งเป็นผู้ร่วมคณะวิจัยโครงการ “การวิจัยตำราหลักไชย ฉบับบริติชมิวเซียม: หลักปัญญาพิพากษาคดี” ปีงบประมาณ 2564 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) อันเป็นพื้นฐานสำคัญให้แก่ผู้วิจัยในการนำเสนอองค์ความรู้ใหม่นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ที่ให้ความสนใจศึกษาหลักไชยอย่างจริงจัง และชักชวนให้ผู้วิจัยศึกษาโครงสร้างเนื้อหาของหลักไชย นอกจากนี้ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณสำนักหอสมุดแห่งชาติ ที่มีนโยบายเผยแพร่ข้อมูลเอกสารโบราณสู่สาธารณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ “หอสมุดแห่งชาติ ชลบุรี” และ “หอสมุดแห่งชาติ สุพรรณบุรี” ที่เผยแพร่สำเนาเอกสารโบราณที่มีเนื้อหาของตำราหลักไชยด้วยระบบออนไลน์ ทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสได้อ่าน ศึกษา และผลิตผลงานชิ้นได้สำเร็จลุล่วง อันเป็นการพิสูจน์อีกทางหนึ่งว่า การเผยแพร่ข้อมูลมรดกของชาติให้สาธารณะได้มีโอกาสเข้าถึงข้อมูลนั้น ย่อมก่อให้เกิดคุณค่าต่อตัวมรดกเอง และเกิดประโยชน์ต่อแวดวงวิชาการไทย เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้รู้หลากหลายสาขาวิชาได้เข้ามามีส่วนร่วมในการศึกษาองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชาติอย่างเสรี ความรู้จึงงอกเงยได้ ดังที่เกิดความก้าวหน้าในการศึกษาตำราหลักไชยของบทความวิจัยนี้

เชิงอรรถ

[1] บทความวิจัยนี้ เป็นผลการศึกษาและปรับปรุงจาก (1) งานวิจัยของ ตรงใจ และคณะ (2564) (2) รายงานผลการเก็บข้อมูลของ วิภาดา (2565) และ (3) การบรรยายในประชุมวิชาการนานาชาติของ Hutangkura & Onwimol (2023).

[2] ดูการเปรียบเทียบกลุ่มเนื้อหาของ “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” กับ “ฉบับบริติช มิวเซียม” และฉบับอื่นได้ใน ตรงใจ และคณะ, (2564: 20-29 และ 39-40).

[3] (1) ฉบับวัดสำโรง-1 รหัส NPT010-006 ชื่อเรื่อง “หลักไชย เล่ม 1 จบบริบูรณ์” มีเนื้อหาแบบเดียวกับ “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” และ (2) “ฉบับวัดสำโรง-2” รหัส NPT010-035 ชื่อเรื่อง “หลักไชยเป็นตำรากฎหมาย การตัดสินคดี” มีเนื้อหาพิเศษที่พบเพียงฉบับนี้ฉบับเดียว คือ มีกาพย์หลักไชยว่าด้วยกระบวนในชั้นศาล.

[4] ผู้วิจัยสำรวจเพิ่มเติมจากเว็บไซต์ของ หอสมุดแห่งชาติสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ (2566) และขอเรียกว่า “ฉบับวัดลาวทอง” เนื่องจากหอสมุดแห่งชาติสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ ได้รับบริจาคจาก วัดลาวทอง ต.สนามชัย อ.เมือง จ.สุพรรณบุรี.

[5] วิภาดา (2565) รายงานไว้ 5 ฉบับ และผู้วิจัยสำรวจเพิ่มเติมจากเว็บไซต์ของหอสมุดแห่งชาติ ชลบุรี (2566) พบเพิ่มอีก 2 ฉบับ; อนึ่ง หอสมุดแห่งชาติ ชลบุรี ตั้งชื่อเอกสารทั้ง 7 ฉบับนี้ ไว้อย่างกว้างๆ ว่าเป็นเอกสารเกี่ยวกับกฎหมาย แต่เมื่อผู้วิจัยตรวจสอบเนื้อหาโดยละเอียดแล้วพบว่า ทั้ง 7 ฉบับมีเนื้อหาของหลักไชย ผู้วิจัยจึงขอเรียกเอกสารกลุ่มนี้ตามเนื้อหาของหลักไชย ดังนี้

1. กฎหมายลักษณะพิจารณาคดีความ (ชบ.ส.16) = หลักไชย ฉบับวัดต้นสน
2. กฎหมายลักษณะต่างๆ (ชบ.ส.41) = หลักไชย ฉบับวัดบุญญฤทธยาราม
3. ตำรายาแผนโบราณและกฎหมาย (ชบ.ส.63) = หลักไชย ฉบับวัดเทพประสาท-1
4. บทพระอัยการลักษณะตัดฟ้อง (ชบ.ส.82) = หลักไชย ฉบับวัดเทพประสาท-2
5. กฎหมายพระธรรมศาสตร์ (ชบ.ส.93) = หลักไชย ฉบับวัดนาจอมเทียน-1
6. กฎหมายลักษณะต่างๆ (ชบ.ส.94) = หลักไชย ฉบับวัดนาจอมเทียน-2
7. กฎหมายลักษณะต่างๆ (ชบ.ส.95) = หลักไชย ฉบับวัดนาจอมเทียน-3

[6] ในจำนวน 62 ฉบับนี้ มี 41 ฉบับ ที่ผู้วิจัยนำมาศึกษาโครงสร้างเนื้อหา นั่นคือ 36 ฉบับจากการศึกษาของ วิภาดา (2565) ซึ่งประกอบด้วย หลักไชยจากสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร 29 ฉบับ จากชลบุรี 5 ฉบับ และจากนครปฐม 2 ฉบับ ร่วมกับการวิเคราะห์เนื้อหาโดยละเอียดอีก 5 ฉบับ คือ (1) ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม (2) สยามสมาคม (3) ฉบับวัดแจ้ง (4) ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา และ (5) ฉบับบริติชมิวเซียม.

[7] ทิศาปาโมกข์ - “ผู้เป็นใหญ่เป็นประธานในทิศ”, อาจารย์ผู้มีความรู้และชื่อเสียงโด่งดัง (ส. ทิศา + ป. ปาโมกฺข) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554: 572); ในบริบทนี้จึงหมายถึงอาจารย์ทางกฎหมายผู้มีชื่อเสียงของราชสำนักอยุธยา; อนึ่ง คำนี้ถือเป็นคำลูกครึ่งบาลี-สันสกฤต เพราะ บาลี: ทิสาปาโมกฺข และ สันสกฤต: ทิศาปฺรมุข ดังนั้น หากแปลโดยรักษารูปศัพท์จะแปลได้ว่า “ประมุขแห่งทิศ” โดยนัยนั้นหมายถึง ผู้โดดเด่น (= ประมุข) มีชื่อเสียงไปทั่วทุกทิศ (= ทิศา).

[8] ภาษาอังกฤษแปล ชย (jaya) ว่า victory, conquest, winning, vanquishing, overcoming (Pali Text Society, 1921-1925: 279; Monier-Williams, 2003: 412); อนึ่ง มีคำสันสกฤต-บาลี ว่า “เชยฺย” ด้วยเช่นกัน ซึ่งความหมายว่า ประเสริฐยิ่ง เจริญยิ่ง ดีเลิศ เลิศล้ำ (most excellent, best) ดีกว่า (better) หรือ แก่กว่า (elder) (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, 2537: 317) ดังนั้น หากแปลด้วย “เชยฺย” ก็อาจแปลได้ว่า หลักอันดีเลิศ หลักการอันประเสริฐ ซึ่งหากมองในความหมายด้านการ

ปกครองแล้ว ก็มีนัยว่า หลักไชย คือ หลักการยอดเยี่ยม อันนำมาซึ่งความเจริญ (โดยมีรากฐานมาจากความยุติธรรมและความสงบสุข).

[9] ผู้วิจัยสำรวจจาก (1) “ฉบับสยามสมาคม” (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ, 2531), (2) “ฉบับวัดแจ้ง” (คำนวณ นวลสนอง, 2541), (3) “ฉบับสถาบันทักษิณคดีศึกษา” (ปก แก้วกาญจน์, 2542), (4) “ฉบับกำธร เลี้ยงสัจธรรม” (กำธร เลี้ยงสัจธรรม, 2546), (5) “ฉบับวัดพิกุลทอง” (เขมฤทัย บุณวรรณ, 2554), (7) “ฉบับสุราษฎร์ธานี” (สารูป ฤทธิ์ชู, 2547), (6) “ฉบับบริติชมิวเซียม” (ตรงใจ หุตางกูร และคณะ, 2564) และ (6) ผลการสำรวจของ วิภาดา (2565).

[10] คือ วันพฤหัสบดี ขึ้น 1 ค่ำ (ปาฏิปท) เดือนสาม ปีชวด (มูสิก) จ.ศ. 1166 = พฤหัสบดีที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2348 ไทยสากล.

[11] เนื้อหาสมบูรณ์พบใน “ฉบับวัดแจ้ง” เท่านั้น นั่นคือ มีคำอธิบายรูปแบบการพิจารณาคดี 6 แบบ จากกรณีศึกษา 3 เรื่อง (ดู คำนวณ นวลสนอง, 2541: 20-21); ใน “ฉบับทักษิณคดีศึกษา” พบเพียงคำอธิบายที่ไม่สมบูรณ์ และไม่มีกรณีศึกษา (ดู ปก แก้วกาญจน์, 2542: 36).

[12] “ฉบับวัดแจ้ง”: สงษ์กิจ, ตรงใจ หุตางกูร และคณะ (2564) ตีความว่า สงฆ์กิจ แต่ผู้วิจัยมีข้อพิจารณา 2 ประเด็นคือ ประเด็นที่ 1 รูปศัพท์ “สงษ์กิจ” พ้องกับรูปคำสันสฤตว่า “สำสกฺฤต” โดย “กิจ” นั้นสะกดแบบบาลี มีแนวเทียบคือ คำสันสกฤต “กฺฤตฺย” ตรงกับคำบาลี “กิจฺจ” สำสกฺฤต แปลว่า รวมไว้ดีแล้ว ประมวลไว้ดีแล้ว เรียบเรียง ตกแต่งไว้ดีแล้ว (Monier-Williams, 2003: 1120) ซึ่งเป็นความหมายแง่บวก และไม่สอดคล้องกับข้อความว่า “คนบ้าใบ้คิดสงษ์กิจ” เพราะจะแปลว่า คนบ้าใบ้คิดไว้ดีแล้ว และประเด็นที่ 2 หากพิจารณาความหมายตามบริบทของสุภาษิตว่า วลีนี้ควรบอกลักษณะของคนบ้าใบ้ ภาษาบาลีมีคำว่า “สากิจฺจ” (Pali Text Society, 1921-1925: 660) แปลว่า เรื่องของตัวเอง ดังนั้น “สงษ์กิจ” อาจคัดลอกเพี้ยนมาจาก “สากิจ” ได้หรือไม่? เพราะความหมายสอดคล้องว่า คนบ้าใบ้คิดแต่เรื่องของตัวเอง.

[13] สังกฤษ (ส. สำกฺฤษ) ชักลากไปด้วยกัน (to draw together), รัดให้แน่น ทำให้กระชับรัดกุม (tighten) (Monier-Williams, 2003: 1126); ความหมายที่ใช้ในบทว่า “สุภาษิตส่องสังกฤษ” หมายถึง สุภาษิตนี้ เป็นแนวทางให้ผู้ศึกษามีความรัดกุม.

[14] ลักษณะการตั้ง “รหัสชื่อ” ทำนองนี้ มีปรากฏอีกใน (1) หลักความ 5 ประการ คือ 1.กระแสน้ำไหล 2.กบเต้น 3.ช้างตะคุก 4.ราชสีห์ดำเนิน และ 5.เม็ดงาแลเม็ดข้าวสาร ปรากฏกันอยู่ และ (2) เค้ามูล 8 ประการ คือ 1.หางพันหัว 2.วัวพันหลัก 3.วัวเลื้อยเชือก 4.จระเข้แฝงตอ 5.พระรามแผลงศร 6.นัททีโสต 7.สวาสพ 8.กบเต้น; สังเกตได้ว่า รหัสชื่อของลักษณะความ 6 สถาน กับเค้ามูล 8 ประการ มีซ้ำกัน 2 ชื่อ คือ “วัวพันหลัก” กับ “นัททีโสต” (= นทีโสต) และคล้ายกัน 2 ชื่อคือ ปลากรายแฝงตอ/จระเข้แฝงตอ และ แสนกบ/กบเต้น; นอกจากนี้ ยังพบเป็นชื่อบุคคล 8 คน อันเป็นต้นเรื่องของกรณีศึกษาแก้กันหากัน 27 เรื่อง คือ (1) คางคกปากบ่อ (2) ถ่อเรือหาความ (3) หนามระรั้ว (4) ถอนสินในตัวเจ้าทรัพย์ (5) รู้ความ (6) หมอความ (7) เต่าผุดสุดทะเมาะ และ (8) ถางละเมาะ.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (2537). *ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

กำธร เลี้ยงสัจธรรม. (2546). *หลักไชย: ตำรากฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยา.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ขจร สุขพานิช. (2545). “สอบศักราชปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ”. ใน *อยุธยาคดี.* (หน้า 16-140). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

เขมฤทัย บุญวรรณ. (2554). “กฎหมายหลักไชย ฉบับวัดพิกุลทอง สิงห์บุรี”. ใน *สยามปกรณ์ปริวรรต เล่ม 1.* นครปฐม: ศูนย์สยามทรรศน์ศึกษา คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, หน้า 453-474.

เขมฤทัย บุญวรรณ. (2560). “สารัตถะความยุติธรรม ตำรากฎหมายโบราณนาม “หลักไชย””. *ปาริชาติ* 30(2): 39 - 60.

คำนวณ นวลสนอง. (2541). *การปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ประเภทหนังสือบุดเรื่อง หนังสือหลักไชย ฉบับวัดแจ้ง ตำบลอ่างทอง อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี*. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ.

ตรงใจ หุตางกูร, วินัย พงศ์ศรีเพียร, เสมอ บุญมา, สุนิติ จุฑามาศ, และ วิภาดา อ่อนวิมล. (2564). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง การวิจัยตำราหลักไชย ฉบับบริติชมิวเซียม: หลักปัญญาพิพากษาคดี*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (เอกสารอัดสำเนา)

ปก แก้วกาญจน์. (2542). *การปริวรรตวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้ประเภทหนังสือบุดเรื่อง กฎหมายชาวบ้านภาคใต้: หลักอินทภาษและหลักชัย*. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. (2537). “การกำหนดอายุกฎหมายอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง: บทวิเคราะห์เบื้องต้น”. ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บก.). *ความยอกย้อนของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรี*. กรุงเทพฯ: เอกสารชุดครรลองไทย ลำดับที่ 1.

แม้นมาส ชวลิต (บรรณาธิการ). (2514). *หนังสืออักขราภิธานศรับท์,* Dictionary of the Siamese Language by D. B. Bradley; Bangkok: 1873. พิมพ์ครั้งที่ 2, ถอดแบบตามต้นฉบับ พ.ศ. 2416. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. (1513). *กฎหมาย เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 3, ถอดแบบตามต้นฉบับ ไม่ทราบปี. พระนคร: กรมศิลปากร, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ พลโท อัมพร ศรีไชยยันต์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 13 ธันวาคม พุทธศักราช 1513.

ราชบัณฑิตยถาน. (2556). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2550ก). *กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1.* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2550ข). *กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2.* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

วินัย พงศ์ศรีเพียร (บก.). (2549). *กฎหมายตราสามดวง หน้าต่างสังคมไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วิภาดา อ่อนวิมล. (2565). *รายงานผลการสำรวจและจัดทำข้อมูล: ตำราหลักไชยที่เก็บรักษาไว้ ณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร และสำเนาดิจิทัลที่เผยแพร่บนเครือข่ายอินเทอร์เน็ต จำนวน 36 ฉบับ.* กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (เอกสารอัดสำเนา)

ศมส.. (2566ก). *NPT010-006: หลักไชย เล่ม 1 จบบริบูรณ์ ฉบับวัดสำโรง อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม.* ใน ฐานข้อมูลเอกสารโบราณภูมิภาคตะวันตกในประเทศไทย. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). สืบค้นจาก http://www.sac.or.th/databases/manuscripts/main.php?m=document&p=item&id=307 (7 สิงหาคม 2566).

ศมส.. (2566ข). *NPT010-035: หลักไชย ฉบับวัดสำโรง อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม.* ใน ฐานข้อมูลเอกสารโบราณภูมิภาคตะวันตกในประเทศไทย. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). สืบค้นจาก http://www.sac.or.th/databases/manuscripts/main.php?m=document&p=item&id=336 (7 สิงหาคม 2566)

สารูป ฤทธิ์ชู. (2528). “กฎหมายท้องถิ่นใต้”. ใน *สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เล่ม 1.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

สารูป ฤทธิ์ชู. (2548). “หลักไชยฉบับ จ.ศ. 1082 (พ.ศ. 2263)”. ใน วรรณกรรมทักษิณ วรรณกรรมคัดสรร เล่ม 3. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี, หน้า 15-32.

หอสมุดแห่งชาติจังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ. (2566). *ประมวลกฎหมายลักษณะความ 6 ประการ (สพ.ส.2).* ใน คลังวิชาการ: หนังสืออิเล็กทรอนิกส์: เอกสารโบราณ. สืบค้นจาก https://www.finearts.go.th/suphanburilibrary/view/34994-สพ-ส-2-ประมวลกฎหมายลักษณะความ-6-ประการ (7 สิงหาคม 2566).

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, รสสุคนธ์ ขันธ์นะภา, พูนพร พูลทาจักร. (2531). “หลักความนาม หลักไชย”. รวมบทความประวัติศาสตร์ 10: 1-58.

ภาษาอังกฤษ

Hutangkura, T. and Onwimol, W. (2023). “Lak Chai or The Victorious Principle of Judgement: The Legal Handbook of Ayutthaya Preliminary Examination”. P*resentation at The EFEO Workshop on Legal Orders in Precolonial Southeast Asia.* EFEO, DHARMA & SAC. Bangkok, June 14-15.

Monier-Williams, M. (2003). A Sanskrit-English Dictionary: Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages. AES 3rd reprint. New Delhi: Asian Educational Services.

Pali Text Society. (1921-1925). The Pali Text Society's Pali-English dictionary. London: Chipstead.

พิธีฮัจญ์แรกของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์: หลักฐานจากเอกสารอาหรับศตวรรษที่ 12 เรื่อง *"กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน" (ตำราธรรมชาติสัตว์)* ของ ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์

The Earliest Hajj of Southeast Asian Muslims: An Evidence from the 12th-century Arabic account *"Kitāb Ṭabā'i al-Ḥayawān" (The Book of Nature of Animals)* of Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwazī

สุนิติ จุฑามาศ
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
Suniti Chuthamas
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre
(Public Organization)
Email: suniti.c@sac.or.th

วันรับบทความ: 4 กันยายน 2566 (Received September 4, 2023)
วันแก้ไขบทความ: 24 กันยายน 2566 (Revised September 24, 2023)
วันตอบรับบทความ: 17 ตุลาคม 2566 (Accepted October 17, 2023)

บทคัดย่อ

การประกอบพิธีฮัจญ์ ณ นครมักกะฮ์อันศักดิ์สิทธิ์ นับเป็นหนึ่งในความปรารถนาสูงสุดของชาวมุสลิมทั่วโลก อย่างไรก็ดี ผู้จาริกแสวงบุญชาวมุสลิมสมัยโบราณ โดยเฉพาะในดินแดนอันห่างไกลอย่างเอเชียอาคเนย์จะต้องเผชิญกับความยากลำบากในการโดยสารเรือข้ามมหาสมุทรอินเดียอันไพศาล ทั้งนี้ ในบันทึกตอนหนึ่งจากตำรา *กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์)* ประพันธ์โดย ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์ แพทย์และปราชญ์ชาวมุสลิมเปอร์เซียในศตวรรษที่ 12 ซึ่งได้บรรยายบทว่าด้วย

ชนชาติที่อาศัยอยู่บริเวณชายขอบและเกาะห่างไกล และระบุว่ามี “กลุ่มคนจากตะวันออก” ที่เพิ่งจะหันมานับถือศาสนาอิสลามได้เดินทางมาประกอบพิธีฮัจญ์ใน ฮ.ศ. 434 (ค.ศ. 1042-1043) โดยคำบอกเล่าจากผู้แสวงบุญฮัจญ์กลุ่มนี้เกี่ยวกับลักษณะภูมิศาสตร์และชนพื้นเมืองที่มีรูปลักษณ์แปลกประหลาดในดินแดนที่พวกเขาเดินทางมา มีความสอดคล้องกับบริบทของเอเชียอาคเนย์ภาคพื้นหมู่เกาะอย่างมีนัยสำคัญ และอาจถือได้ว่าบันทึกนี้เป็นหลักฐานที่กล่าวถึงการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมจากเอเชียอาคเนย์ที่เก่าแก่ที่สุด งานวิจัยชิ้นนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อปริวรรตเนื้อหาบันทึกจากต้นฉบับภาษาอาหรับและแปลเป็นภาษาไทย โดยใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์ด้านภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี ทั้งนี้ ผลการศึกษาพบว่าผู้แสวงบุญฮัจญ์ชาวตะวันออกกลุ่มนี้ เดินทางมาจากดินแดนตอนเหนือของเกาะสุมาตรา โดยน่าจะเป็นดินแดนที่ปรากฏชื่อในเอกสารอาหรับฉบับอื่นว่า “ลามูรีย์” และ “ฟันศูร” อันเป็นเมืองท่าสำคัญที่ติดต่อค้าขายกับพ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมมายาวนานนับตั้งแต่ราวศตวรรษที่ 9 บันทึกนี้จึงแสดงให้เห็นถึงกระบวนการอิสลามานุวัตรบนเกาะสุมาตราและภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการค้าทางทะเลของชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซียในมหาสมุทรอินเดีย ก่อนหน้าหลักฐานการบันทึกของชาวยุโรปหรือวรรณกรรมมลายูสมัยคลาสสิกในช่วงปลายศตวรรษที่ 13-14

คำสำคัญ: พิธีฮัจญ์, ผู้แสวงบุญ, เอเชียอาคเนย์, อิสลามานุวัตร, เอกสารอาหรับ

Abstract

Performing Hajj is one of the highest desires of every Muslims around the world. Pilgrims who made journey to the holy city of Makkah will have to face a difficult journey especially for Muslims from distant regions especially Southeast Asia as they had to face

difficulty in their journey across the vast Indian Ocean. However, there is a remarkable record in Kitāb Ṭabā'i al-Ḥayawān (The Book of Nature of Animals) composed by Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwazī, a 12th-century Persian Muslim physician, who describes various nations living on the marginal countries and remote islands. He quoted that there was a group of "People from the East" who had recently converted to Islam came to perform the Hajj in 434 A.H. (1042-1043 A.D.). The description of the geography and characteristics of the indigenous people in this record corresponds to the context of Southeast Asian archipelago in particular, the Northern region of Sumatra. This is possibly one of the earliest records of the Hajj pilgrimage by Southeast Asian Muslims appear in an Arabic document.

The objective of this research is to translate the text from the original Arabic manuscript into Thai and using linguistic, history and archeology analysis approaches to study. The results indicate that the group of Hajj pilgrims came from the Northern Sumatra region which appears in other Arabic texts as "Lamuri" and "Fansur", which were significant ports that traded with Arab-Persian Muslim merchants and seafarers since the 9th-century A.D. Therefore, this record also demonstrates that Islamization on Sumatra and Southeast Asia had close ties with the Muslim Arab-Persian maritime trade in the Indian Ocean and has been recorded in Arabic documents preceded by European account and Classical Malay literature that began in the late 13th-14th century A.D.

Keywords: Hajj, pilgrim, Southeast Asia, Islamization, Arab document

บทนำ

“และจงประกาศแก่มนุษย์ทั่วไปเพื่อการทำฮัจญ์ พวกเขาจะมาหาเจ้าโดยทางเท้า และโดยทางอูฐเพรียวทุกตัว จะมาจากทางไกลทุกทิศทาง”

(พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน 22:27)

ฮัจญ์ (Ḥajj) เป็นคำภาษาอาหรับ หมายถึง “การมุ่งไปสู่” (to go towards) หรือ “การไปเยือน” (visit) การประกอบพิธีฮัจญ์คือหนึ่งในหลักปฏิบัติห้าประการของศาสนาอิสลาม ซึ่งกำหนดไว้สำหรับชาวมุสลิมทุกคน ไม่ว่าจะชายหรือหญิง ที่มีความสามารถด้านร่างกายและทรัพย์สิน โดยเป็นการเดินทางออกจาริกแสวงบุญไปยังนครมักกะฮ์ (Makkah) อันเป็นที่ตั้งของวิหารกะอ์บะฮ์ (Ka’bah)[1] เพื่อปฏิบัติศาสนกิจตามลำดับขั้นตอน ณ สถานที่ที่ถูกกำหนดไว้ในช่วงเดือนซุลฮิจญะฮ์[2] รวมถึงเดินทางไปเยี่ยมเยียนมัสยิดและหลุมศพของศาสดามุฮัมมัดในนครมะดีนะฮ์ (Madinah) หากมีเวลาและโอกาสอำนวย ทั้งนี้ การประกอบพิธีฮัจญ์คือการแสดงความยำเกรงต่อพระผู้เป็นเจ้า แสวงหาความโปรดปราน และการอภัยโทษจากพระองค์ รวมถึงขัดเกลาจิตใจ ฝึกความอดทน การเสียสละ และเพียรพยายามเพื่อบรรลุศาสนกิจให้สมบูรณ์ ยิ่งไปกว่านั้น พิธีฮัจญ์ยังเป็นการชุมนุมประจำปีที่หลอมรวมชาวมุสลิมจากทั่วโลก ที่มีความแตกต่างด้านเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ สีผิว ภาษา และวัฒนธรรม จึงถือได้ว่าพิธีฮัจญ์เป็นพิธีกรรมสำคัญที่ช่วยสร้างสำนึกของความเป็นเอกภาพและภราดรภาพในศาสนาอิสลาม (เสาวนีย์ จิตต์หมวด, 2524)

อย่างไรก็ดี หากย้อนกลับไปในอดีตกาล การเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมจากดินแดนต่าง ๆ ในสมัยโบราณนั้น ถือเป็นเรื่องยากลำบากยิ่ง ผู้แสวงบุญคนหนึ่งอาจใช้เวลาทั้งชีวิตสะสมทรัพย์สินเพื่อใช้จ่ายในการเดินทาง อีกทั้งยังต้องตระเตรียมร่างกายและจิตใจให้พร้อมฝ่าฟันอุปสรรคนานัปการ เมื่อผู้แสวงบุญออกเดินทางจากภูมิลำเนาแล้ว หลายคน

อาจไม่ได้หวนกลับบ้านอีกเป็นเวลานาน บ้างอาจพำนักอยู่ที่นครศักดิ์สิทธิ์เพื่อแสวงหาความรู้ หรือบ้างอาจเสียชีวิตลงระหว่างทางหรือขณะประกอบพิธี แม้กระนั้น ชาวมุสลิมก็ยังเชื่อว่าการเสียชีวิตในฐานะผู้แสวงบุญนับเป็นเกียรติสูงสุดและได้ใกล้ชิดกับพระผู้เป็นเจ้า ด้วยเหตุนี้ ผู้ใดที่ประกอบพิธีฮัจญ์ได้ลุล่วงเสร็จสมบูรณ์เป็น “ฮัจญีย์”[3] และสามารถเดินทางกลับภูมิลำเนาได้จึงได้รับการให้เกียรติและยกสถานะเป็นที่เคารพนับถืออย่างสูง

เอริค ทาเกลียคอซโซ (2013) นักประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ผู้สนใจศึกษาพลวัตการประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมในเอเชียอาคเนย์ (Southeast Asia) ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ภูมิภาคนี้เป็นภูมิลำเนาของประชากรชาวมุสลิมราว 240 ล้านคน ซึ่งโดยมากอาศัยอยู่ในประเทศอินโดนีเซีย มาเลเซีย บรูไน ฟิลิปปินส์ รวมถึงประเทศไทย โดยเขาได้ทำการค้นคว้าและศึกษาเรื่องราวของพิธีฮัจญ์ผ่านหลักฐานทางโบราณคดี บันทึกเอกสารประวัติศาสตร์ ตลอดจนการศึกษาด้านสังคมวิทยา รัฐศาสตร์ และชาติพันธุ์วรรณนา ฯลฯ และเสนอว่าการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์นับว่ามีความพิเศษทั้งในด้านความซับซ้อน (complexity) ในการเคลื่อนย้ายของผู้คน (movement) มากกว่าภูมิภาคอื่น ๆ โดยผู้แสวงบุญจำนวนหลายล้านคนต้องเดินทางไกลข้ามมหาสมุทรอินเดียอันกว้างใหญ่เป็นระยะทางกว่า 7,000 กิโลเมตร เพื่อไปยังดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ทั้งนี้ การประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์ตลอดระยะเวลามากกว่าสหัสวรรษ มีพัฒนาการและพลวัตไปตามช่วงสมัย ตั้งแต่การเริ่มต้นของการเผยแผ่ศาสนาอิสลามมายังเอเชียอาคเนย์ ซึ่งมีบริบทเกี่ยวโยงกับบริบทของการค้าทางทะเล (maritime trade) ของพ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซีย (Arab-Persian) ในมหาสมุทรอินเดีย นับตั้งแต่ช่วงราวกลางศตวรรษที่ 8 เรื่อยมาจนถึงสมัยอาณานิคม (colonial era) ซึ่งเป็นยุคสมัยที่การเดินทางเคลื่อนย้ายของผู้แสวงบุญชาวมุสลิมถูกควบคุมโดยเจ้าอาณานิคมชาวยุโรป จนกระทั่งเข้าสู่สมัยปัจจุบัน เมื่อเทคโนโลยีด้านอากาศและกฎเกณฑ์จากกรอบรัฐชาติสมัยใหม่ได้เข้ามา

เปลี่ยนแปลงรูปแบบการประกอบพิธีฮัจญ์ รวมถึงอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ได้เข้ามามีบทบาทต่อโลกทัศน์และวิถีการปฏิบัติศาสนกิจสำคัญของชาวมุสลิมจวบจนทุกวันนี้ (Tagliacozzo, 2013)

ทาเกลียคอซโซยังได้พยายามสืบค้นหลักฐานเอกสารที่เก่าแก่ที่สุดที่มีการบันทึกถึงการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์ โดยการศึกษาของเขาพบว่ามีร่องรอยหลักฐานจากวรรณกรรมมลายูสมัยคลาสสิก (Classical Malay literature) ในช่วงสมัยก่อนสมัยอาณานิคม ได้แก่ *ฮิกายัตราชาราชาปาไซ* (Hikayat Raja-raja Pasai) หรือ *ตำนานราชวงศ์ปาไซ* ที่ประพันธ์ขึ้นในราว ค.ศ. 1390 เนื้อเรื่องส่วนหนึ่งบอกเล่าตำนานการเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามของเมอระห์ซีลู (Merah Silu) เจ้าเมืองสมุทระ-ปาไซ (Semudera-Pasai) และการส่งเรือพร้อมนักการศาสนาจากเมืองมักกะฮ์ แล่นไปยังชายฝั่งมะละบาร์ (Malabar Coast) ในอินเดียก่อนจะแล่นต่อมาจนถึงเกาะสุมาตรา (Hill, 1960: 116)

ในขณะที่เอกสารมลายูสมัยคลาสสิกในศตวรรษที่ 16 อาทิ บทกวีของฮัมซะฮ์ ฟันศูรีย์ (Hamzah Fansūrī) นักการศาสนาอิสลามแนวรหัสนัยนิยม (mysticism) ได้เล่าอัตชีวประวัติว่าด้วยการจาริกแสวงหาความรู้ของพระผู้เป็นเจ้าจากเกาะสุมาตราไปจนถึงนครมักกะฮ์ (Attas, 1966: 28) และ *เซอญาระฮ์มลายู* (Sejarah Melayu) หรือ *ประวัติศาสตร์มลายู* ซึ่งถือเป็นบันทึกราชวงศ์ของรัฐสุลต่านมะละกา (Melaka Sultanate) ก็ได้เล่าถึงการเผยแผ่อิสลามจากเมืองมักกะฮ์มาสถาปนา ณ เมืองสมุทระ-ปาไซ ในเกาะสุมาตรา และการอภิเษกสมรสระหว่างสุลต่านแห่งมะละกากับเจ้าหญิงแห่งปาไซเพื่อสถาปนาความชอบธรรมในการปกครองแบบรัฐอิสลามขึ้นเป็นแบบอย่างของชาวมลายู (Brown, 1952: 43)

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะพบว่าวรรณกรรมมลายูสมัยคลาสสิกเหล่านี้สะท้อนพลวัตทางการเมืองและวัฒนธรรมของรัฐโบราณบริเวณคาบสมุทรและหมู่เกาะเอเชียอาคเนย์ในช่วงเปลี่ยนผ่าน (transition) จากอารยธรรม

อินเดียที่นับถือศาสนาฮินดูและพุทธมหายานมาสู่ศาสนาอิสลาม โดยจะเริ่มเห็นกระบวนการอิสลามานุวัตร (Islamization) ทั้งในด้านสังคมและด้านวรรณกรรม จากการพยายามเชื่อมโยงความเป็นมลายูมุสลิม (Malay Muslim) เข้ากับนครมักกะฮ์อันศักดิ์สิทธิ์ ศูนย์กลางของศาสนาอิสลามในดินแดนอาหรับตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา

ปริศนา “ผู้แสวงบุญชาวตะวันออก” ใน *“กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน”* (ตำราธรรมชาติสัตว์) ของ ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์

อนึ่ง ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า นอกจากเอกสารมลายูสมัยคลาสสิกจะมีบันทึกหลักฐานการเดินทางติดต่อกันระหว่างชาวมุสลิมเอเชียอาคเนย์กับดินแดนศักดิ์สิทธิ์ของชาวมุสลิมในดินแดนอาหรับในแล้ว น่าจะพบบันทึกหลักฐานใน **เอกสารอาหรับ (Arabic documents)** ด้วย เพราะเอกสารกลุ่มนี้มีบันทึกเกี่ยวกับการค้าระหว่างพ่อค้านักเดินเรือชาวอาหรับ-เปอร์เซียกับชาวพื้นเมืองในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์มาตั้งแต่ช่วงกลางศตวรรษที่ 9 แล้ว (Ferrand, 1913; Tibbetts, 1979) และมีอายุสมัยเก่าแก่กว่าเอกสารฝ่ายมลายูเป็นเวลานานหลายศตวรรษ จึงน่าจะมีร่องรอยบันทึกอยู่บ้าง อย่างไรก็ดีดูเหมือนว่าการศึกษาข้อมูลจากเอกสารอาหรับในประเด็นดังกล่าว ยังค่อนข้างกระจัดกระจายและต้องใช้การวิเคราะห์ตีความที่ซับซ้อน

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงได้ทำการสืบค้นเอกสารอาหรับฉบับต่าง ๆ และพบบันทึกน่าสนใจในเอกสารชื่อว่า ***กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (Kitāb Ṭabā’i al-Ḥayawān)*** หรือ ***ตำราธรรมชาติสัตว์*** ประพันธ์โดย ***ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์*** (Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marwazī)[4] ในราวกลางศตวรรษที่ 12 โดยเนื้อหาใน **“บทที่ว่าด้วยชนชาติที่อาศัยอยู่บริเวณชายขอบและเกาะห่างไกล”**[5] มีข้อความตอนหนึ่งระบุว่า “มีชาวตะวันออก

กลุ่มหนึ่งที่เพิ่งหันมานับถือศาสนาอิสลาม เดินทางมุ่งหน้าไปประกอบพิธีฮัจญ์ในฮิจเราะฮ์ศักราชที่ 434" ประกอบกับคำบรรยายเกี่ยวกับลักษณะภูมิศาสตร์และชนพื้นเมืองของดินแดนที่ผู้แสวงบุญกลุ่มนี้เดินทางมาด้วย (ดูตารางที่ 1) เมื่อพิจารณาบันทึกนี้ประกอบกับการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบข้อมูลในเอกสารอาหรับประเภทอื่น ๆ ได้แก่ บันทึกพ่อค้านักเดินเรือ (maritime account) ตำราภูมิศาสตร์ (geographical literature) และตำราประวัติศาสตร์ (historical literature) ในช่วงศตวรรษที่ 9-11 แล้ว ผู้วิจัยพบว่าบันทึกว่าดังกล่าวมีความสอดคล้องกับบริบทของกลุ่มคนและสถานที่บริเวณหมู่เกาะของเอเชียอาคเนย์ (Southeast Asian archipelago) อย่างมีนัยสำคัญ

ข้อตกลงการปริวรรตจากต้นฉบับและแปลเป็นภาษาไทย

ผู้วิจัยคัดเลือกเนื้อหาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องและปริวรรตจากต้นฉบับลายมือ *กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์)* ของชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์ ฉบับของหอสมุดแห่งชาติอังกฤษ (British Library) Oriental Manuscripts Delhi Arabic 1949 ซึ่งได้รับการศึกษาวิเคราะห์และกำหนดอายุสมัยศตวรรษที่ 12[6] ส่วนการถ่ายทอดคำภาษาอาหรับมาเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษในบทความนี้ ผู้วิจัยใช้หลักเกณฑ์การทับศัพท์ภาษาอาหรับของราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2554 และ Encyclopedia of Islam (EI) เป็นมาตรฐาน

ตารางที่ 1 บทปริวรรตและบทแปลภาษาไทยจาก กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์) ของ ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์

บทปริวรรตภาษาอาหรับจากต้นฉบับ Oriental Manuscripts, Delhi Arabic 1949	**บทแปลภาษาไทย (2566)**
وذكر أبو سعيد عبيد الله بن جبريل انه راى جماعة من اهل الشرق قصدوا الحج في سنة اربع و ثلثين واربعماية و كانوا قربي العهد بالإسلام و كان فيهم واحد معهم ويَعرف الكلام فكان يخبر عن اشيآ عجيبية منها انه قال ان بقرب بلادهم في الشَمال جبال فيها خَلق صُوَرهم صُوَر الناس الا ان لرجالهم اذناباً كاذناب الكِلاب يتَعقَّف الى ظهورهم ونساءهم على خلقة النسآ الا انَّ كُلهم عراة لا يبترون شئ الا بشعَر على ابدانهم والبَحَر يطرح لهم سميكات طول كل واحدة منها ثلثة اشبار فهم يتغذون بها	อะบู ซะอีด อุบัยดุลลอฮ์ บิน ญิบรีล เล่าว่า เขาได้พบเห็นชาวตะวันออกกลุ่มหนึ่งมุ่งหน้าไปประกอบพิธีฮัจญ์ในปี [ฮิจเราะฮ์] 434 โดยคนกลุ่มนี้เพิ่งหันมานับถือศาสนาอิสลาม ในหมู่พวกเขามีชายคนหนึ่งที่รู้ภาษา [อาหรับ] เป็นผู้บอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับสิ่งแปลกประหลาดมากมาย เขาเล่าว่าไม่ห่างจากดินแดนของพวกเขาไปทางทิศเหนือ มีภูเขาหลายลูก ที่มีสิ่งมีชีวิตรูปลักษณ์เหมือนมนุษย์ เว้นแต่พวกผู้ชายมีหางคล้ายหางสุนัขที่บิดชี้ขึ้นด้านหลัง ส่วนพวกผู้หญิงมีรูปลักษณ์เหมือนผู้หญิงทั่วไป เว้นแต่ทุกคนเปลือยกายและไม่มีสิ่งใดปกคลุมร่างกายนอกจากเส้นขนเท่านั้น ท้องทะเลได้พัดพาปลาขนาดยาวสามคืบมาให้พวกเขาจับกินเป็นอาหาร

บทวิเคราะห์และอภิปราย

แหล่งที่มาและอายุสมัยของข้อมูล

เนื้อหาในตารางที่ 1 ระบุว่า อัล-มัรวะซีย์ได้อ้างบันทึกส่วนนี้มาจากคำบอกเล่าของ **อะบู ซะอีด อุบัยดุลลอฮ์ บิน ญิบรีล** ผู้มีนามเต็มว่า **อะบู ซะอีด อุบัยดุลลอฮ์ บิน ญิบรีล บิน บุคตีชูอ์** (’Abū Sa’īd ‘Ubayd Allah ibn Jibrīl ibn Bukhtīshūa’ เสียชีวิต ฮ.ศ. 450/ค.ศ. 1058) แพทย์และนักปราชญ์ชาวซีริแอก (Syriac) นับถือศาสนาคริสต์นิกายเนสโตเรียน (Nestorianism) และเป็นสมาชิกของตระกูลบัคตีชูอ์ (Bukhtīshūa’) ซึ่งเป็นตระกูลแพทย์หลวงประจำราชสำนักราชวงศ์อับบาซียะฮ์ (Abbasid Caliphate) ในนครแบกแดดตั้งแต่ช่วงกลางศตวรรษที่ 8 (Minorsky, 1942: 158)

ในบันทึกนี้ระบุว่า อะบู ซะอีด **เป็นผู้พบเห็น** [ต้นฉบับใช้ อันนะฮุ เราะอา (انه راى : annahu ra’ā)] ชาวตะวันออกกลุ่มหนึ่งมุ่งหน้าไปประกอบพิธีฮัจญ์ [ต้นฉบับใช้ ญะมาอะฮ์ มิน อะฮ์ลิ อัล-ชัรค์ เกาะเศาะดู อัล-ฮัจญ์ (جماعة من أهل الشرق قصدوا الحج : jamā’ah min ’ahl al-sharq qaṣadu al-Ḥajj)] ด้วยตนเอง และระบุว่าเหตุการณ์การพบเห็นครั้งนี้เกิดขึ้นในฮิจเราะฮ์ศักราช (ฮ.ศ.) 434 ตรงกับคริสต์ศักราช (ค.ศ.) 1042-1043 (พ.ศ. 1585-1586) ในช่วงรัชสมัยเคาะลีฟะฮ์อัล-กออิม (al-Qā’im ฮ.ศ. 422-467/ค.ศ. 1031-1075) แห่งราชวงศ์อับบาซียะฮ์ (Bacharach, 1984)

สถานที่

แม้ว่าในบันทึก อะบู ซะอีด จะไม่ได้ระบุสถานที่ที่เขาพบเห็นผู้แสวงบุญฮัจญ์ชาวตะวันออกกลุ่มนี้ แต่หากพิจารณาการใช้คำกริยาภาษาอาหรับว่า มุ่งหน้า [ต้นฉบับใช้ เกาะเศาะดู (قصدوا : qaṣadū) รูปพหูพจน์ของ เกาะเศาะดะ (قصد : qaṣada) แปลว่า มุ่งหน้า, หมายมั่น] (อำนวย โพธิ์กระเจน, 2555: 478; Baalbaki, 2012: 862) ทำให้อนุมานได้ว่าเหตุการณ์การพบกัน

ของพวกเขา น่าจะไม่ได้เกิดขึ้นที่นครมักกะฮ์ ศูนย์กลางของการประกอบพิธีฮัจญ์ แต่น่าจะเป็นการพบกันระหว่างการเดินทางไปมากกว่า นอกจากนี้ การที่อะบู ซะอีดเป็นชาวซีรีแอกและนับถือศาสนาคริสต์นิกายเนสโตเรียน จึงเป็นไปได้ยากที่ตัวเขาเองจะเป็นผู้บันทึกเหตุการณ์นี้ในนครมักกะฮ์ ซึ่งเป็นอาณาเขตหวงห้าม (ฮะรอม) สำหรับผู้ที่ไม่ใช่ชาวมุสลิม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอว่าเหตุการณ์นี้น่าจะเกิดขึ้นในแคว้นอิรัก (Irāq) ศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักรอิสลามในสมัยราชวงศ์อับบาซียะฮ์ ซึ่ง ณ ขณะนั้นอะบู ซะอีด ก็ทำงานเป็นแพทย์ประจำราชสำนักและอาศัยอยู่ในนครแบกแดด (Baghdād) ยิ่งไปกว่านั้น แคว้นอิรักยังเป็นสถานที่ชุมนุมของบรรดาผู้แสวงบุญฮัจญ์ที่เดินทางมาจากฝั่งตะวันออกของอาณาจักรอิสลามทั้งทางบก (จากที่ราบสูงอิหร่าน แคว้นคุรอซาน และเอเชียกลาง) และทางทะเล (จากอ่าวเปอร์เซีย) โดยกองคาราวานผู้แสวงบุญฮัจญ์จะเดินทางไปรวมตัวกัน ณ เมืองกูฟะฮ์ (Kūfah) หรือเมืองบัศเราะฮ์ (Baṣrah) ในการเตรียมตัวก่อนถึงฤดูกาลฮัจญ์ จนเมื่อถึงเวลาที่กำหนดแล้ว กองคาราวานผู้แสวงบุญที่นำโดยอะมีร อัล-ฮัจญ์[9] จึงจะเริ่มออกเดินทางมุ่งไปยังนครมักกะฮ์และนครมะดีนะฮ์อันศักดิ์สิทธิ์ในแคว้นฮิญาซ (Ḥijāz) ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ข้ามผ่านทะเลทรายนัจด์ (Najd) ไปตามเส้นทางซุบัยดะฮ์ (Zubayda's Trail)[10] จนกระทั่งถึงจุดหมายปลายทาง (Peters, 1996: 73-74)

คำบรรยายเกี่ยวกับภูมิศาสตร์และชาวพื้นเมือง

บริบทภูมิศาสตร์แวดล้อม

ผู้วิจัยพบว่าเนื้อหาในตารางที่ 1 มีความต่อเนื่องกับบริบทภูมิศาสตร์แวดล้อมในบทเดียวกัน โดยเป็นคำบรรยายสถานที่และกลุ่มชนต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่บริเวณหมู่เกาะในทะเลอินเดีย[11] ทั้งสิ้น บรรดาเกาะที่ถูกกล่าวถึงถัดไปตามลำดับ ได้แก่ **ลังกาบาลูส**[12] ซึ่งมีชาวเกาะพูดภาษาแปลกประหลาด มีอำพันทะเล (ambergris) อันล้ำค่า ที่มักถูกคลื่นพัดมาเกยบนชายหาดของเกาะนี้บ่อยครั้ง ชาวเกาะจะนำสินค้าของตนมาแลกกับพ่อค้านักเดินเรือเป็น

โลหะ เกลือ และเสื้อผ้า โดยพวกเขาจะใช้ภาษามือสื่อสารกัน เกาะนี้ตั้งอยู่ไม่ไกลจาก **เกาะอีกแห่งหนึ่ง** อันเป็นถิ่นของชาวเกาะผิวดำ เปลือยกาย ล่อนจ้อน หน้าตาน่าเกลียดน่ากลัว นิสัยดุร้ายและกินเนื้อมนุษย์ ทั้งนี้ เกาะทั้งสองเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่พ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมและได้รับการบันทึกไว้ในเอกสารอาหรับหลายฉบับ หมายถึง **หมู่เกาะอันดามันและหมู่เกาะนิโคบาร์** (Andaman and Nicobar Islands) ในมหาสมุทรอินเดียนั่นเอง (Tibbetts, 1979: 152; อัลมัสอูดีย์, 2012: 156; Mackintosh-Smith, 2014: 27)

ถัดไปคือ **เกาะแห่งหนึ่งซึ่งเป็นแหล่งกานพลู**[13] โดยระบุว่า บนเกาะนี้มีชาวพื้นเมืองที่ชอบหลบซ่อนตัว ทำให้การแลกเปลี่ยนสินค้าจะกระทำโดยตรงไม่ได้ จำเป็นที่พ่อค้าจะถ่ายสินค้าลงบนชายหาดและแล่นเรือออกจากเกาะไปก่อน จนเมื่อพ่อค้าแล่นเรือกลับมายังเกาะนี้อีกครั้ง ก็จะพบว่ามีสินค้าท้องถิ่นต่าง ๆ ของชาวเกาะถูกนำมาวางกองไว้บนชายหาดเพื่อแลกเปลี่ยน รวมถึงสินค้าสำคัญอย่างกานพลู (clove) ด้วย ทั้งนี้ คำบรรยายดังกล่าวตรงกับเกาะ **บัรฏอยีล**[14] ตำรา ***กิตาบ อัล-บุลดาน (ตำราแว่นแคว้น)*** ของ **อิบนุ อัล-ฟะกีฮ์ อัล-ฮะมะษานีย์** (Ibn al-Faqīh al-Hamadhānī) จากศตวรรษที่ 10 โดยระบุว่าเป็นส่วนหนึ่งของ **ราชอาณาจักรซาบัจญ์**[15] ที่ชาวอาหรับเรียก “อาณาจักรศรีวิชัย” (Srivijaya) ที่มีศูนย์กลางอำนาจอยู่บริเวณฝั่งตะวันออกของเกาะสุมาตราและมีกษัตริย์ปกครองนามว่า “มะฮ์รอจญ์” (มหาราช) ผู้ทรงร่ำรวยมหาศาล แผ่ขยายแสนยานุภาพทางทะเลควบคุมหมู่เกาะเครื่องเทศและเส้นทางการค้าระหว่างอินเดียกับจีน อย่างไรก็ดี แม้จะไม่สามารถระบุตำแหน่งที่ตั้งของเกาะบัรฏอยีลได้แน่ชัดว่าคือเกาะใด แต่สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นเกาะแห่งหนึ่งในเขตช่องแคบมะละกา ระหว่างเกาะสุมาตราฝั่งตะวันออกและตอนใต้ของคาบสมุทรมลายู (Tibbetts, 1979: 177; อัลฮะมะษานีย์, 2009: 69)

ถัดไปคือเกาะ **บาลูส**[16] อันเป็นถิ่นของเผ่ากินเนื้อมนุษย์ หากตรวจสอบตำแหน่งที่ตั้งของเกาะบาลูสกับตำรา ***กิตาบ อัล-มะซาลิก วะ อัล-มะมาลิก (ตำราเส้นทางและอาณาจักร)*** ของ **อิบนุ คุรดาษบิฮ์** (Ibn Khurdādhbih) จากศตวรรษที่ 9 ซึ่งเป็นเอกสารฉบับแรกสุดที่อ้างถึงเกาะนี้ระบุว่า เกาะบาลูสตั้งอยู่ถัดจาก **กะละฮ์**[17] เมืองท่าสำคัญบริเวณฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมลายู เป็นระยะเดินเรือ 2 วัน ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เกาะบาลูสน่าจะตั้งอยู่ในช่องแคบมะละกา ซึ่งอาจเป็นเกาะหรือดินแดนแห่งหนึ่งใกล้ปากน้ำเกอลัง (Kelang) บริเวณชายฝั่งทิศตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศมาเลเซีย หรือชายฝั่งตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะสุมาตราก็เป็นได้ (Tibbetts, 1979: 141; อิบนุ คุรดาษบิฮ์, 2014: 40)

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าบริบทภูมิศาสตร์แวดล้อมของเนื้อหาในตารางที่ 1 ล้วนแต่เป็นสถานที่และหมู่เกาะของเอเชียอาคเนย์ในบริเวณทะเลอันดามัน (Andaman Sea) เกาะสุมาตรา ช่องแคบมะละกา (Strait of Malacca) ไปจรดยังเกาะบินตัน (Pulau Bintan) และเกาะลิงกา (Pulau Lingga) ทางตอนใต้สุดของคาบสมุทรมลายู จึงอนุมานได้ว่าดินแดนของผู้แสวงบุญชาวตะวันออกกลุ่มนี้เดินทางมานั้น ก็น่าจะอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน

คำใบ้ว่าด้วย “คนมีหาง” บริเวณตอนเหนือของเกาะสุมาตรา

ในส่วนคำบรรยายลักษณะทางกายภาพของชาวพื้นเมืองจากคำบอกเล่าของผู้แสวงบุญกลุ่มนี้ว่าในดินแดนของพวกเขามี สิ่งมีชีวิตที่มีรูปลักษณ์เหมือนมนุษย์[18] ที่อาศัยอยู่ไม่ห่างกันจากตัวเมือง บนภูเขาหลายลูกที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ บรรดาผู้ชายของชนกลุ่มนี้มีลักษณะพิเศษคือ มีหางคล้ายหางสุนัข[19] อนึ่ง ผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานว่าคำบรรยายว่าด้วยกลุ่มชนมีหาง น่าจะเป็นความพยายามของผู้แสวงบุญในการอธิบายให้ผู้ฟังชาวมุสลิมอาหรับเกิดจินตภาพถึงรูปลักษณ์ของ “ชนพื้นเมือง” หรือ “ชนเผ่า” กลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่บนภูเขานอกเมืองของพวกเขา โดยหางสุนัข

ที่อาจฟังดูราวกับเป็นสัตว์ประหลาดนี้ แท้จริงอาจหมายถึง ปลอกหุ้มอวัยวะเพศชาย (phallocrypt) ซึ่งเป็นเครื่องประดับกายชนิดหนึ่งทำจากใบไม้สาน ผลบวบหรือผลน้ำเต้า (gourd) ตากแห้ง มีรูปทรงเหมือนปลอกยาว ใช้สวมครอบอวัยวะเพศชายและใช้เชือกถักผูกห้อยยึดกับบั้นเอว[20] รูปทรงของปลอกหุ้มนี้ อาจทำให้คนต่างวัฒนธรรมเข้าใจผิดดูราวว่ากับชนพื้นเมืองเหล่านี้มีหางคล้ายหางสุนัขก็เป็นได้ ทั้งนี้ ยังมีบันทึกคล้ายคลึงกันเกี่ยวกับชนพื้นเมืองที่สวมใส่ปลอกหุ้มอวัยวะเพศชายในเอกสารอาหรับฉบับอื่น ๆ อีก ได้แก่ *ริฮ์ละฮ์ อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์* (การเดินทางของอิบนุ บะฏูเฏาะฮ์)[21] ของ **อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์** (Ibn Baṭūtah) นักเดินทางชาวมุสลิมผู้มีชื่อเสียงจากเมืองฏอนญา (Tangier) ก็ได้บรรยายลักษณะของชนพื้นเมืองในดินแดนบะเราะฮ์นะการ[22] ที่เขาพบเห็นขณะแวะพักระหว่างแล่นเรือจากดินแดนเบงกอลไปยังเมืองสมุทระ (ซุมุฏเราะฮ์) บนเกาะสุมาตราในกลางศตวรรษที่ 14 ว่า

> *พวกผู้ชายชาวพื้นเมืองมีรูปลักษณ์เหมือนพวกเรา เพียงแต่มีปากคล้ายปากสุนัข ส่วนพวกผู้หญิงมีรูปลักษณ์ต่างออกไป พวกนางสวยงามยิ่งนัก พวกผู้ชายทุกคนเปลือยกายล่อนจ้อน บางคนสวมถุงทำจากใบจากแขวนห้อยไว้กับท้องน้อยสำหรับปกปิดของลับ*
>
> (อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์, 2013: 211)

ผู้วิจัยพบว่ามีบันทึกที่ตรงกันว่าด้วย **“กลุ่มชนมีหาง”** ที่อาศัยอยู่บริเวณเกาะสุมาตราตอนเหนือในเอกสารอาหรับและเอกสารยุโรปที่มีอายุสมัยเก่ากว่าศตวรรษที่ 14 ได้แก่

(1) กิตาบ อะญาอิบ อัล-ฮินด์ (ตำราเรื่องมหัศจรรย์แห่งอินเดีย) เป็นวรรณกรรมอาหรับประเภทอะญาอิบ (‘ajā’ib) หรือ เรื่องมหัศจรรย์ (marvels) ประพันธ์โดย บุซุร์ก บิน ชะฮ์ริยาร อัร-รอมฮุรมุซีย์ (Buzurg ibn Shahriyar ar-Ramhurmuzi) จากราวกลางศตวรรษที่ 10 โดยเป็นการรวมเรื่องเล่าจากพ่อค้านักเดินเรือในอ่าวเปอร์เซียที่เคยเดินทางไปค้าขายยัง

อนุทวีปอินเดีย[23] และ **แดนทอง**[24] มีเรื่องเล่าตอนหนึ่งจากปากคำของมุฮัมมัด บิน บาบิชาด (Muḥammad ibn Bābishād) นายเรือชาวเมืองซีรอฟ (Sirāf) ผู้ชำชองและเคยแล่นเรือไปค้าขายยังแดนทองหลายครั้งว่า

> *มุฮัมมัด บิน บาบิชาดเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เขาได้ฟังคำบอกเล่าจากชาวเรือเกี่ยวกับลูลูบีลังก์[25] ซึ่งเป็นอ่าวแห่งหนึ่งที่มีชาวพื้นเมืองกินเนื้อมนุษย์ และว่ากันว่าชนกลุ่มนี้มีหาง พวกเขาอาศัยอยู่ในดินแดนระหว่าง **ฟันศูร**[26] และ **ลามูรีย์**[27]*
>
> (บุซุร์ก บิน ชะฮ์ริยาร, 1908)

(2) อิล มิลิโอเน (Il Millione) หรือ **บันทึกการเดินทางของมาร์โค โปโล (The Travels of Marco Polo)** นักเดินทางชาวเวนิส ได้บันทึกเกี่ยวกับชาวพื้นเมืองกลุ่มหนึ่งนอกเมือง ลัมบริ (Lambri) ซึ่งเป็นหนึ่งในอาณาจักรเจ็ดแห่งที่ตั้งอยู่บนเกาะชวาน้อย (Lesser Java) หรือ เกาะสุมาตรา ที่เขาได้แวะพักรอลมมรสุมระหว่างการเดินทางกลับในราว ค.ศ. 1292 มีเนื้อหาตอนหนึ่งระบุว่า

> *เมื่อเดินทางออกจากอาณาจักรแห่งนั้น [อาณาจักรดราโกยัน][28] ก็จะมาถึงอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งชื่อ **ลัมบริ (Lambri)** ชาวเมืองเป็นพวกบูชาเจว็ดและเรียกตนเองว่าเป็นข้ารับใช้แห่งองค์ข่านผู้ยิ่งใหญ่ ดินแดนนี้มีการบูรและเครื่องเทศชนิดต่าง ๆ มากมาย และผลิตไม้ฝางได้มากเช่นกัน โดยพวกเขาจะหว่านเมล็ด [ฝาง] ให้งอกขึ้นเป็นหน่อขนาดเล็ก แล้วจึงขุดหน่อไปปลูก โดยจะต้องรอเวลาสามปีกว่าต้นจะโต เมื่อนั้นพวกเขาก็จะขุดรากมันขึ้นมา [ใช้เป็นสีย้อม] มาร์โค โปโลนำเมล็ดฝางกลับมาปลูกที่เมืองเวนิสด้วย แต่ข้าพเจ้าคิดว่าคงเป็นเพราะสภาพอากาศหนาวเย็นเกินไป จึงไม่มีต้นใดงอกเลย ในอาณาจักรแห่งนี้ยัง **พบผู้ชายมีหางยาวประมาณหนึ่งฝ่ามือเหมือนกับหางสุนัขไร้ขน พวกเขาอาศัยอยู่บนภูเขาและเป็นคนป่าเถื่อน** ในอาณาจักรนี้มีแรดมาก รวมถึงมีสัตว์และนกมากมายหลายประเภท...ถัดไปคืออาณาจักรอีกแห่ง*

> *ชื่อว่า **ฟันซูร (Fansur)** ชาวเมืองเป็นพวกบูชาเจว็ดและเรียกตนว่าเป็นข้ารับใช้องค์ข่านผู้ยิ่งใหญ่ อาณาจักรนี้ตั้งอยู่บนเกาะเดียวกัน [กับลัมบริ] อาณาจักรฟันซูรเพาะปลูกการบูรชนิดที่ดีที่สุดของโลกเรียกว่า 'คันฟอรา ฟันซูรี' (Canfora Fansuri) ซึ่งมีคุณภาพยอดเยี่ยมเสียจนต้องซื้อขายกันด้วยราคาของน้ำหนักทองคำ... (Polo, 1920: 299)*

จากเอกสารอาหรับและยุโรปสองฉบับข้างต้น พบว่ามีข้อมูลสอดคล้องกันเกี่ยวกับ **"กลุ่มชนมีหาง"** อาศัยอยู่ในเขตป่าเขาระหว่างดินแดนที่ชื่อว่า **ลามูรีย์**[29]**/ ลัมบริ** กับ **ฟันศูร / ฟันซูร** ทั้งนี้ ในเอกสารอาหรับสมัยศตวรรษที่ 9-10 ฉบับอื่น ๆ ที่มีการบันทึกเกี่ยวกับดินแดนทั้งสองแห่ง โดยระบุว่า "ลามูรีย์" เป็นดินแดนส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรซาบัจญ์ (ศรีวิชัย) ที่มีราชาปกครองหลายองค์ ชาวเมืองล้วนเก่งกล้าในการรบและมีชนเผ่ากินคนอาศัยอยู่ด้วย มีสินค้าเด่นลามูรีย์คือ ไม้ฝาง (sappanwood) หวาย (rattan) ยาสมุนไพรถอนพิษงู และมีช้างกับแรด (กระซู่) จำนวนมากที่นี่อีกด้วย (บุซุร์ก บิน ชะฮ์ริยาร, 1908; Tibbetts, 1979: 25; Mackintosh-Smith, 2014: 25-27) ส่วนดินแดน "ฟันศูร" เป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงว่าเป็นแหล่งทองคำและการบูร (camphor) คุณภาพสูงเรียกว่า การบูรฟันศูร[30] อีกทั้งชาวเมืองมีความเชื่อทางศาสนาและธรรมเนียมการพิสูจน์ความจริงด้วยไฟ (fire ordeal) คล้ายกับชาวอินเดีย (Ibn Rosteh, 1892; อัลมัสอูดีย์, 2012)

จากการศึกษาทางโบราณคดีนำมาสู่ข้อสันนิษฐานตำแหน่งที่ตั้งของ "ลามูรีย์" ที่ปรากฏในเอกสารโบราณว่าน่าจะเป็นบริเวณแหลมลัมเระฮ์ (Lamreh) ในตำบลกรึงรายา (Krueng Raya) จังหวัดอาเจะฮ์ (Aceh) ตอนเหนือของเกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย โดยมีการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงการเป็นเมืองท่าติดต่อกับนานาชาติจำนวนมาก อาทิ เศษภาชนะดินเผาจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง เศษภาชนะดินเผาจากดินแดนประเทศพม่า ไทย เวียดนาม เศษแก้วจากตะวันออกกลาง เหรียญกษาปณ์

จีน และหินป้ายหลุมศพของชาวมุสลิมซึ่งกำหนดอายุสมัยในช่วงศตวรรษที่ 13 จนถึงต้นศตวรรษที่ 15 (Husni et al., 2019; Mackinnon and A.R., 2020: 175; Feener et.al, 2021) ในขณะที่ตำแหน่งของ “ฟันศูร” ยังคงเป็นที่ถกเถียงกัน โดยนักวิชาการรุ่นเก่า อาทิ ยูลส์ (1920) และทิบเบตส์ (1979) เสนอว่าฟันศูรคือเมืองบารุส (Barus) ริมชายฝั่งตะวันตกของเกาะสุมาตรา ในจังหวัดสุมาตราเหนือ (Northern Sumatra Regency) (Yules, 1920: 303; Tibbetts, 1979: 140) อย่างไรก็ดี มีข้อเสนอใหม่จากการศึกษาด้านเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดีโดยแม็คคินนอน และ นูรดิน เอ.อาร์ (2020) บ่งชี้ว่าตำแหน่งของเมืองฟันศูรควรจะตั้งอยู่บริเวณอ่าวปันจู (Ujong Pancu) ในเขตลัมบาโร (Lambaro) ทางตะวันตกของเมืองบันดา อาเจะฮ์ (Banda Aceh) ซึ่งมีความสอดคล้องกับตำแหน่งที่ตั้งที่ระบุไว้ในเอกสารโบราณ และมีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะสมในการเป็นท่าเรือติดต่อค้าขายกับนานาชาติในเส้นทางการค้าทางทะเลของมหาสมุทรอินเดียในช่วงก่อนศตวรรษที่ 15 มากกว่า (Mackinnon and A.R., 2020: 188)

การค้าทางทะเลของชาวมุสลิมกับอิสลามานุวัตรในเกาะสุมาตรา

การเผยแผ่อิสลามในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์มีความสัมพันธ์กับการค้าทางทะเลของชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซียนับตั้งแต่ราวกลางศตวรรษที่ 8 เป็นต้นมา พ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญเป็นคนกลางแลกเปลี่ยนสินค้าในเครือข่ายเมืองท่าที่ขยายตัวจากอ่าวเปอร์เซีย (Persian Gulf) ทะเลแดง (Red Sea) ชายฝั่งของอินเดีย เกาะศรีลังกา คาบสมุทรมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย ไปจนสิ้นจุดยังเมืองท่าตอนใต้ของจีน หรือไกลกว่านั้น พวกเขาได้ตั้งสถานีการค้าและชุมชนของตนตามเมืองท่าต่าง ๆ ตลอดเส้นทางการค้าโดยเฉพาะในเมืองท่าใหญ่ อาทิ เมืองกว่างโจว[31] (Hourani, 1995; Tibbetts, 1979; Park, 2012) อย่างไรก็ดี กบฏหวงเฉา (Huang Chao ค.ศ. 877-878) ในช่วงปลายราชวงศ์ถัง นำไปสู่การสังหารหมู่พ่อค้าต่างชาติจำนวนมากในเมืองกว่างโจว ทำให้พ่อค้าชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซีย

เลือกที่จะโยกย้ายสถานีการค้ามายังในเมืองท่าของเอเชียอาคเนย์บริเวณฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมลายูและเกาะสุมาตราแทน ด้วยเหตุผลเรื่องความปลอดภัยและชนพื้นเมืองที่เป็นมิตรกว่า อีกทั้งหมู่เกาะในเอเชียอาคเนย์คือแหล่งทรัพยากรเครื่องเทศ (spice) และไม้หอม (aromatic wood) ที่มีราคาสูงและเป็นที่ต้องการในตลาดโลก อีกทั้งเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่ตั้งอยู่ระหว่างจีนกับอินเดีย ซึ่งเหมาะสมเป็นจุดแวะพักเพื่อรอกระแสลมมรสุมและซ่อมแซมเรืออีกด้วย (Hourani, 1995: 77-78; Gordon, 2001: 26; Mackintosh-Smith, 2014: 31)

แม้กระนั้น หลักฐานของกระบวนการอิสลามานุวัตรในเอเชียอาคเนย์ในระยะเริ่มแรกนี้ ยังคลุมเครือและเป็นที่ถกเถียงกัน การค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงการติดต่อกับชาวมุสลิม อาทิ หินจารึกป้ายหลุมศพของ “ชาวมุสลิมต่างชาติ” ที่กำหนดอายุสมัยจารึกเก่าถึงสมัยศตวรรษที่ 11 ได้แก่ จารึกหินป้ายหลุมศพของอะบู กามิล (Tombstone of Abū Kāmil) ระบุ ค.ศ. 1039 ที่พบในเมืองฟานซาง (Phan rang) ประเทศเวียดนาม (Ismail et.al, 2021) กับ จารึกหินป้ายหลุมศพของสตรีมุสลิมในเมืองเลรัน (Leran) บนเกาะชวา ซึ่งระบุ ค.ศ. 1082 (Gordon, 2001: 26) อย่างไรก็ดี แหล่งที่มาของหินจารึกทั้งสองยังคงเป็นที่เคลือบแคลง ซึ่งยังไม่สามารถใช้เป็นหลักฐานยืนยันการเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามของชาวพื้นเมืองของเอเชียอาคเนย์ได้แน่ชัด อย่างไรก็ดี นักวิชาการเชื่อว่ากระบวนอิสลามานุวัตรในเอเชียอาคเนย์เริ่มต้นจากบรรดาพ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซีย ซึ่งเป็นคนกลุ่มแรกที่นำศาสนาอิสลามติดตัวเข้ามาพร้อมกับการค้าขาย พวกเขาได้ตั้งสถานีการค้าและชุมชนตามเมืองท่าต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริเวณคาบสมุทรมลายูและเกาะสุมาตรา พ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ กับชาวพื้นเมืองอย่างค่อยเป็นค่อยไป ทั้งการเชิญชวนให้สนใจคำสอนของศาสนาอิสลาม ตลอดจนการแต่งงานกับหญิงชาวพื้นเมือง ส่งผลให้มีทั้งกลุ่มชาวพื้นเมืองที่หันมาศรัทธา

นับถือศาสนาอิสลามใหม่และชาวมุสลิมลูกครึ่งจากการแต่งงาน สอดคล้องกับบันทึกในตำราภูมิศาสตร์ของ **อัช-ชะรีฟ อัล-อิดริซีย์**[32] ในกลางศตวรรษที่ 12 ที่ระบุว่าบนเกาะ **อุนกูญะฮ์**[33] ซึ่งเป็นเกาะของซาบัจญ์ (ศรีวิชัย) มีชาวเมืองเป็นลูกครึ่ง [หมายถึงลูกครึ่งอาหรับ-เปอร์เซียกับชาวพื้นเมือง] และส่วนใหญ่เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามแล้ว โดยเกาะนี้มียังชื่อเสียงในฐานะเป็นศูนย์กลางการค้า ชาวพื้นเมืองมีชื่อเสียงในด้านความยุติธรรม เป็นกันเอง สุภาพอ่อนโยน และยืดหยุ่นเรื่องการค้า ทำให้บรรดาพ่อค้าอาหรับ-เปอร์เซีย จีน และอินเดียล่องเรือมาติดต่อค้าขายอย่างไม่ขาดสาย (อัลอิดริซีย์, 2002) และเป็นไปในทางเดียวกับบันทึกของชาวยุโรปอย่างมาร์โค โปโล ที่สังเกตเห็นชุมชนมุสลิมและการแพร่หลายของศาสนาอิสลามในบริเวณตอนเหนือของเกาะสุมาตราในปลายศตวรรษที่ 13 ณ อาณาจักรเฟอร์เลค (Kingdom of Ferlec)[34] ซึ่งเขาได้แวะพักรอลมมรสุมระหว่างเดินทางกลับจากจีนว่า ถึงแม้ชาวเมืองเฟอร์เลคจะเป็นพวกนอกรีต แต่กลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณเมืองท่าได้หันมานับถือศาสนาอิสลามโดยการชักชวนของพวกพ่อค้าซะระเซ็น (มุสลิม) ที่ล่องเรือมาค้าขายอยู่สม่ำเสมอ (Polo, 1908: 338)

หากพิจารณาแล้ว จะพบว่ากระบวนการอิสลามานุวัตรมีความสอดคล้องบริบทเนื้อหาในตารางที่ 1 ที่แสดงให้เห็นว่าบันทึกว่าด้วยผู้แสวงบุญชาวมุสลิมจากตะวันออกในศตวรรษที่ 11 กลุ่มนี้ น่าจะเป็นหนึ่งในชาวพื้นเมืองของสุมาตรากลุ่มแรก ๆ ที่เพิ่งหันมานับถือศาสนาอิสลามไม่นาน โดยเกิดจากการติดต่อค้าขายกับพ่อค้านักเดินเรืออาหรับ-เปอร์เซียมาเป็นเวลานานระยะหนึ่งแล้ว ถึงขนาดว่าในหมู่พวกเขามี “ผู้รู้” ที่สามารถสื่อสารภาษาอาหรับได้ สะท้อนให้เห็นถึงการถ่ายทอดวัฒนธรรมอิสลามและภาษาอาหรับไปยังชนพื้นเมือง ด้วยเพราะภาษาอาหรับมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นภาษาศาสนาที่ชาวมุสลิมจำเป็นต้องใช้ในการประกอบศาสนกิจต่าง ๆ ในศาสนาอิสลาม รวมถึงพิธีฮัจญ์ด้วย อีกทั้งภาษาอาหรับยังเป็นภาษาการค้าที่ใช้กันแพร่หลายบนเส้นทางการค้าทางทะเลรอบมหาสมุทรอินเดียไปจนถึงจีน

นอกจากนี้ การที่กลุ่มผู้แสวงบุญชาวมุสลิมกลุ่มนี้ได้กล่าวถึง ชนพื้นเมืองที่มีลักษณะแปลกประหลาด ก็อาจสะท้อนมุมมองและวิถีชีวิตของชาวมุสลิมรุ่นแรกในเมืองท่าของเอเชียอาคเนย์ ที่มักสร้างชุมชนของตนแยกออกจากชาวพื้นเมืองอื่น ๆ เพื่อพยายามธำรงหลักการและวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับหลักการศาสนาอิสลามของตนเอง ในขณะที่ชาวพื้นเมืองรอบนอกยังคงยึดถือศาสนาท้องถิ่นและวัฒนธรรมดั้งเดิมต่อไป จนกระทั่งชุมชนมุสลิมเหล่านี้เริ่มขยายตัวและเป็นที่รู้จักในหมู่พ่อค้านักเดินเรือที่เดินทางแวะเวียนมา ทำให้นักเผยแผ่ศาสนา (ดาอีย์) จากดินแดนอาหรับ เปอร์เซีย จีน หรืออินเดีย ให้เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาอิสลามให้แก่ชาวพื้นเมืองมากขึ้นเป็นลำดับ (Gordon, 2001: 28-29; Federspiel, 2007: 18-20) ซึ่งอาจนำไปสู่ความประสงค์ของชาวมุสลิมพื้นเมืองเหล่านี้ที่จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ ณ นครมักกะฮ์ เพื่อเยี่ยมเยือน “บ้านของพระเจ้า” อันเป็นหนึ่งในเสาหลักปฏิบัติสำคัญของศาสนาอิสลามที่ชาวมุสลิมผู้ศรัทธาทุกคนปรารถนาอย่างแรงกล้า

สรุป

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ผู้วิจัยเสนอว่าบันทึกว่าด้วย “ผู้แสวงบุญฮัจญ์จากดินแดนตะวันออก” ในตำรา กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์) ของ ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์ บ่งชี้ว่าพวกเขาคือกลุ่มชาวมุสลิมพื้นเมืองเอเชียอาคเนย์รุ่นแรกจากบริเวณดินแดน “ลามูรีย์” หรือ “ฟันศูร” (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดอาเจะฮ์ ประเทศอินโดนีเซีย) ทางตอนเหนือของเกาะสุมาตรา ที่เดินทางข้ามมหาสมุทรอินเดียไปประกอบพิธีฮัจญ์ ณ นครมักกะฮ์ ใน ฮ.ศ. 434 (ราว ค.ศ. 1042-1043) จากการวิเคราะห์ข้อมูลเปรียบเทียบกับบันทึกพ่อค้านักเดินเรือและตำราภูมิศาสตร์ของชาวมุสลิมอาหรับ พบว่าบริเวณดินแดนบริเวณดังกล่าวเป็นเมืองท่าสำคัญที่มีการติดต่อกับพ่อค้านักเดินเรือชาวมุสลิมอาหรับ-เปอร์เซียอยู่บ่อยครั้งนับตั้งแต่ช่วงกลางศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมา ดังนั้น บันทึกนี้จึงอาจถือเป็น

หลักฐานการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของชาวมุสลิมจากเอเชียอาคเนย์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด และสะท้อนให้เห็นกระบวนการอิสลามานุวัตรของเอเชียอาคเนย์ที่เก่าไปถึงช่วงกลางศตวรรษที่ 11 ก่อนหน้าบันทึกเอกสารของชาวยุโรปและเอกสารมลายูสมัยคลาสสิกเป็นระยะเวลากว่าสามศตวรรษ

เชิงอรรถ

[1] *อัล-กะอ์บะฮ์* (**الكعبة** : al-Ka'bah) หรือ *บัยตุลลอฮ์* (**بيت الله** : Bayt Allah) คือ อาคารหินก่อทรงลูกบาศก์ตั้งอยู่ใจกลางมัสยิดอัล-ฮะรอม (Masjid al-Ḥarām) ในนครมักกะฮ์ ปัจจุบันอยู่ในประเทศซาอุดีอาระเบีย ชาวมุสลิมเชื่อว่าอาคารหลังนี้สร้างขึ้นในสมัยนะบีอิบรอฮีม (อับราฮัม) เพื่อเป็นประชุมทิศจากทั่วทุกมุมโลกในการสักการะอัลลอฮ์ พระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเพียงหนึ่งเดียว

[2] *ซุลฮิจญะฮ์* (**ذو الحجة** : Dhu al-Ḥijjah) คือ เดือนที่ 12 ตามปฏิทินฮิจเราะฮ์ (Hijri Calendar)vช่วงเวลาของพิธีฮัจญ์ถูกกำหนดไว้ระหว่างวันที่ 1 ถึง 10 เดือนซุลฮิจญะฮ์ โดยมีวันที่ 9 เดือนซุลฮิจญะฮ์ หรือ *เยาวม์ อะเราะฟะฮ์* (**يوم عرفة** : Yawm 'Arafah) เป็นหัวใจสำคัญของพิธีฮัจญ์ ซึ่งผู้แสวงบุญจะเดินทางไปชุมนุมกัน ณ ทุ่งอะรอฟะฮ์ นอกเมืองมักกะฮ์; ทั้งนี้ หากเป็นการประกอบพิธีในช่วงเวลานอกเดือนซุลฮิจญะฮ์ จะเรียกว่า *อุมเราะฮ์* (**عمرة** : 'Umrah)

[3] *ฮัจญีย์* (**حجي** : Ḥajjī) เป็นคำเรียกนำหน้าชื่อ เพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้ที่ได้ประกอบพิธีฮัจญ์สำเร็จลุล่วง

[4] แพทย์ชาวเปอร์เซียจากเมืองมัรว์ (Marv) ปัจจุบันอยู่ในประเทศเติร์กเมนิสถาน; ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์ทำงานในราชสำนักสุลต่านมะลิก ชาฮ์ที่ 1 (Malik Shāh I) แห่งมหาอาณาจักรซัลญูก (The Great Seljuk Empire) โดยงานเขียนวิชาการของเขาแสดงให้เห็นถึงความสนใจในองค์ความรู้ด้านการแพทย์และชีววิทยาของชาวกรีกโบราณ (Minorsky, 1942)

[5] *ต้นฉบับใช้ บาบ ฟี ศิฟะฮ์ อะฮ์ลิ อัล-อัฏรอฟ อัล-บะอีดะฮ์ วะ อัล-ญะซาอิริฮา* (**باب في صفة أهل الأطراف البعيدة والجزائرها** : Bāb fī ṣifah 'ahli al-'aṭrāf al-ba'īdah wa al-jazā'iri-hā) เป็นบทที่ว่าด้วยคำอธิบายลักษณะทางกายภาพและวัฒนธรรมของชนชาติต่าง ๆ ได้แก่ (1) ชาวเปอร์เซีย (2) ชาวจีน (3) ชาวเติร์ก

(4) ชาวรูม [กรีก] (5) ชาวอาหรับ (6) ชาวอินเดีย (7) ชาวอะบิสสิเนีย [เอธิโอเปียโบราณ] (8) ชนชาติที่อาศัยอยู่บริเวณเส้นศูนย์สูตร และ (9) ชนชาติที่อาศัยอยู่บริเวณชายขอบและเกาะห่างไกล (Minorsky, 1942)

[6] Ṭabā'i' al-ḥayawān **طبائع الحيوان** Marwazī, Sharaf al-Zamān Ṭāhir **مروزي، شرف الزمان طاهر**, British Library: Oriental Manuscripts, Delhi Arabic 1949, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/node/9602> [accessed 1 August 2023]

[7] ประโยคนี้แปลอีกสำนวนได้ว่า "...โดยคนกลุ่มนี้เพิ่งเข้าใกล้พระบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม..."

[8] ต้นฉบับใช้ ญิบาล (**جبال** : jibāl) คำพหูพจน์ของ *ญะบัล* (**جبل** : jabal) แปลว่า ภูเขา (mountain) ในเอกสารอาหรับบางฉบับใช้คำศัพท์นี้เรียก "เกาะขนาดเล็ก" (islet) ที่ตั้งอยู่ในทะเลด้วย (Mackintosh-Smith, 2014)

[9] *อะมีร อัล-ฮัจญ์* (**أمير الحج** : 'Amīr al-Ḥajj) คือ ตำแหน่งผู้นำคณะผู้แสวงบุญฮัจญ์ที่ได้รับการแต่งตั้งโดยผู้ปกครองมุสลิม เพื่อในการคุ้มครองกองคาราวาน จัดหาเสบียงและเครื่องอำนวยความสะดวกตลอดช่วงพิธี

[10] *ดัรบ์ ซุบัยดะฮ์* (**درب زبيدة** : Darb Zubaydah) คือ ถนนเชื่อมต่อระหว่างเมืองกูฟะฮ์ (Kūfah) ในแคว้นอิรักกับนครมะดีนะฮ์และนครมักกะฮ์ ในแคว้นฮิญาซ (Ḥijāz) มีระยะทางราว 1,500 กิโลเมตร สร้างโดยดำริของพระนางซุบัยดะฮ์ บินติ ญะอ์ฟัร (Zubaydah bint Ja'far) มเหสีของเคาะลีฟะฮ์ฮารูน อัร-เราะชีด (Hārūn ar-Rashīd ครองราชย์ ฮ.ศ. 170-193/ค.ศ. 786-809) แห่งราชวงศ์อับบาซียะฮ์ เพื่ออำนวยความสะดวกให้กับกองคาราวานผู้แสวงบุญฮัจญ์ (Kennedy, 2004)

[11] ต้นฉบับใช้ *บะฮ์ร อัล-ฮินด์* (**بحر الهند** : baḥr al-Hind) หมายถึง มหาสมุทรอินเดีย (Indian Ocean) (Tibbetts, 1979)

[12] ต้นฉบับใช้ *ญะซีเราะฮ์ ลังกะบาลูส* (**لنكبالوس جزيرة** : Jazīrah Lankabālūs) ในเอกสารอาหรับบางฉบับสะกดว่า *ลันญะบาลูส* (**لنجبالوس** : Lanjābālūs) หรือ *อะลังกะบาลูส* (**النكبالوس** : Alankabālus) สันนิษฐานว่าแผลงมาจากรากศัพท์ภาษาทมิฬว่า *นควารัม* (நக்கவாரம்) แปลว่า แดนคนเปลือย ซึ่งหมายถึงหมู่เกาะนิโคบาร์ (Nicobar Islands) (Ferrand, 1922: 142; Tibbetts, 1979: 152)

[13] ต้นฉบับใช้ *อัล-ญะซีเราะฮ์ อัลละตี ฮิยะ มะอ์ดิน อัล-เกาะร์อนฟุล* (**الجزيرة التي هي معدن القرنفل** : al-jazīrah allatī hiya ma'din al-qaranful)

[14] *บัรฏอยีล* (**برطايل** : Barṭāyīl)

[15] ต้นฉบับใช้ *อัซ-ซาบัจญ์* (**الزابج** : az-Zābaj) รากศัพท์มาจากคำว่า "ชวกะ" หมายถึง ชาวชวา ซึ่งชาวอาหรับใช้ชื่อนี้เรียกกลุ่มอาณาจักรโบราณในหมู่เกาะอินโดนีเซีย และคาบสมุทรมลายูที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของไศเลนทร์วงศ์ (Sailendra) แห่งชวา และ อาณาจักรศรีวิชัย (Srivijaya) แห่งสุมาตรา (Tibbetts, 1979: 26; Mackintosh-Smith, 2014: 152)

[16] ต้นฉบับใช้ ญะซีเราะฮ์ บาลูส (**جزيرة بالوس** : Jazīrah Bālus)

[17] *กะละฮ์* (**كله** : Kalah) คือ เมืองท่าสำคัญบนชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมลายู สันนิษฐานว่าตรงกับภูมินามในเอกสารจีนว่า *เกอหลัว* (哥羅) (Wheatley, 1961: 222; Tibbetts, 1979: 124) มีข้อเสนอหลากหลายเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของกะละฮ์ บ้างว่าตั้งอยู่บริเวณคอคอดกระ (Ferrand, 1913) ปากน้ำมะริด (Wheatley, 1961) ปากน้ำเกอลัง (Kelang) (Fatimi, 1960) หรือเป็นการเรียกพื้นที่ภาพรวมของแนวชายฝั่งทะเลตั้งแต่เกาะภูเก็ตไล่ลงมาจนถึงเกอลัง (Tibbetts, 1979: 129) ทั้งนี้ ผู้วิจัยเชื่อว่า "กะละฮ์" อาจเชื่อมโยงกับ กฎาหะ (Kadaha) หรือ เกอดะฮ์ ตูวา (Kedah Tua) ในรัฐเกอดะห์ ประเทศมาเลเซีย ซึ่งมีแหล่งโบราณคดีเปิงกาลันบูจัง (Pengkalan Bujang) เป็นหลักฐานสนับสนุนการเป็นชุมชนเมืองท่าโบราณร่วมสมัยกับเอกสารอาหรับในช่วงศตวรรษที่ 9-10 (Hassan and Yatim, 1990)

[18] ต้นฉบับใช้ ค็อลก์ ศุวัร-ฮุม ศุวัร อัน-นาส (**خَلق صُوَرهم صُوَر الناس** : khalq ṣuwwarhum ṣuwwar an-nās)

[19] ต้นฉบับใช้ *อัษนาบัน กะอัษนาบ อัล-กิลาบ* (**اذناباً كاذناب الكِلاب** : adhnāban ka adhnāb al-kilāb)

[20] การศึกษาของ Ucko พบว่าปลอกหุ้มอวัยวะเพศชายมีใช้กันอย่างแพร่หลายในวัฒนธรรมต่าง ๆ อาทิ ในทวีปอเมริกาใต้ แอฟริกา และหมู่เกาะในมหาสมุทรแปซิฟิกตะวันตกเฉียงใต้ โดยใช้วัสดุและการตกแต่งที่แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ซึ่งวัตถุประสงค์ในการสวมใส่ปลอกหุ้มก็เพื่อเป็นการป้องกันอวัยวะเพศและใช้เป็นเครื่องบ่งชี้สถานะทางสังคมด้วย (Ucko, 1969)

[21] *ริฮ์ละฮ์ อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์* (การเดินทางของอิบนุ บะฏูเฏาะฮ์) มีชื่อเต็มว่า *ตุฮ์ฟะฮ์ อัน-นัซซอร ฟี เฆาะรออิบ อัล-อัมศอร วะ อะญาอิบ อัล-อัสฟาร* (ของขวัญล้ำค่าของผู้หลงใหลใคร่รู้ในความพิศวงของนครและความมหัศจรรย์ของการเดินทาง)

ได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรใน ค.ศ. 1354 (ฮ.ศ. 756) โดย อิบนุ ญุซัยย์ (Ibn Juzayy) อาลักษณ์ของสุลต่านอะบู อินาน ฟาริส (Abū 'Inān Fāris) แห่งราชวงศ์มารีนียะฮ์ (อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์, 2013)

[22] ต้นฉบับใช้ *บิลาด อัล-บะเราะฮ์นะการ* (**بلاد البرهنكار** : Bilād al-Barahnakār)

[23] ต้นฉบับใช้ *บิลาด อัล-ฮินด์* (**بلاد الهند** : Bilād al-Hind)

[24] ต้นฉบับใช้ *บิลาด อัษ-ษะฮับ* (**بلاد الذهب** : Bilād adh-Dhahab) เป็นคำเรียกดินแดนในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ที่ชาวมุสลิมได้รับอิทธิพลมาจากโลกทัศน์ สุวรรณทวีป (Suvarnadvīpa) หรือ สุวรรณภูมิ (Suvarnabhūmi) ของชาวอินเดีย

[25] *ลูลูบีลังก์* (**لولوبيلنك** : Lūlūbīlank) อาจหมายถึง อ่าวตะโละบาลัง (Telok Balang) ปัจจุบันเรียกว่า โละบลังรายา (Lho Blangraya) ตั้งอยู่ทางชายฝั่งตะวันตกเฉียงใต้ของจังหวัดอาเจะฮ์ ประเทศอินโดนีเซีย (Tibbetts, 1979: 141)

[26] *ฟันศูร* (**فنصور** : Fanṣūr)

[27] *ลามูรีย์* (**لاموري** : Lāmūrī)

[28] ต้นฉบับใช้ *Kingdom of Dragoian* บ้างสันนิษฐานว่าตรงกับเมืองเปอดิร (Pedir) หรือ ปีดี (Pidie) จังหวัดอาเจะฮ์ ประเทศอินโดนีเซีย (Polo, 1920: 293)

[29] ในเอกสารอาหรับประเภทบันทึกพ่อค้านักเดินเรือหรือตำราภูมิศาสตร์จากศตวรรษที่ 9-10 ส่วนใหญ่จะเรียกว่า *อัร-ร็อมนีย์* (**الرمني** : ar-Ramnī) โดยลามูรีย์จะถูกกล่าวถึงในบันทึกต่างชาติอื่น ๆ ด้วย อาทิ *จารึกตันจาวูร์* (Thanjavur Inscription) ของโจฬะในอินเดียใต้ (ศตวรรษที่ 11) เรียกว่า *อิลามูริเทศัม* (Ilāmurideśam) (Cœdès, 1968) และ *จูฟานจื้อ* (Zhu Fan Zhi) เอกสารจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง (ศตวรรษที่ 13) เรียกว่า *หลานอู่หลี่* (Lan-wu-li) เป็นต้น (Hirth and Rockhill, 1911: 72)

[30] ต้นฉบับใช้ *อูด อัล-ฟันศูรีย์* (**عود الفنصوري** : 'Oūd al-Fanṣūrī)

[31] ชาวอาหรับเรียกว่า คอนฟู (**خانفو** : Khānfū)

[32] ตำราภูมิศาสตร์ของอัช-ชะรีฟ อัล-อิดริซีย์ หรือ นุสฮะฮ์ อัล-มุชตาค ฟี อิคติรอค อัล-อาฟาค (การเดินทางของผู้ใฝ่เที่ยวโพ้นขอบฟ้า) ประพันธ์ขึ้นใน ค.ศ. 1154

[33] *อุนกูญะฮ์* (**أنقوجة** : 'Ungūjah) จากการศึกษาวิเคราะห์บริบททางภูมิศาสตร์ในตำราและแผนที่ของอัช-ชะรีฟ อัล-อิดริซีย์ สันนิษฐานว่าเกาะอุนกุญะฮ์ หมายถึงเกาะสุมาตรา

[34] ปัจจุบันคือ เมืองเปอรูละก์ (Pereulak) ในจังหวัดอาเจะฮ์ ประเทศอินโดนีเซีย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ราชบัณฑิตยสถาน. (2553). *หลักเกณฑ์การทับศัพท์ภาษาอาหรับ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. (2524). *วัฒนธรรมอิสลาม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬีนไทย.

อำนวย โพธิ์กระเจน. (2555). *อัลมุนญิดอัลอาฟันดี้ พจนานุกรมอาหรับ-ไทย.* กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.

ภาษาอังกฤษ

al-Attas, S. M. N. (1966). *The Mysticism of Hamzah Fansuri.* (M.A. Thesis) Degree of Philosophy, School of Oriental and African Studies, University of London.

Bacharach, J. L. (1984). *A Middle East Studies Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baalbaki, R. (2012). *Al-Mawrid: A Modern Arabic-English Dictionary*. Beirut: Dar el-Ilm lil Malayin.

Brown, C. C. (1952). The Malay Annals. in *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, Volume. 25, No. 2/3 (159), Sějarah Mělayu or 'Malay Annals' (October 1952), pp. 5-276.

Chaudhuri, K.N. (1985). *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750.* New York: Cambridge University Press.

Cœdès, G. (1968). *The Indianized States of Southeast Asia*. (Walter F. Vell, Ed.), (Susan Brown Cowring, Trans.). Honolulu: University of Hawaii Press.

Drakard, J. (1989). An Indian Ocean Port: Sources for the Earlier History of Barus. in *Archipel*, Volume 37, Villes d'Insulinde (II), 53-82.

Feener, R. M., Daly, P., McKinnon, E. E., Lum En-Ci, L., Ardiansyah, N., Ismail, N., Tai Yew Seng., Rahardjo, J., Sieh, K. (2021). Islamisation and the Formation of Vernacular Muslim Material Culture in 15th-Century Northern Sumatra. in *Indonesia and the Malay World,* February 2021. https://doi.org/10.1080/13639811.2021.1873564

Hassan, Nik Suhaimi Ben Nik Abdul Rahman., Yatim, Othman bin Mohd. (1990). *Antiquities of Bujang Valley.* Kuala Lumpur: Museum Association of Malaysia.

Hill, A.H. (1960). Hikayat Raja-Raja Pasai. in *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, Volume 33, No. 2 (190), Hikayat Raja-Raja Pasai (June, 1960), pp. 1-215.

Hirth, F., Rockhill, W.W. (1911). *Chau Ju-kua : his work on the Chinese and Arab trade in the twelfth and thirteenth centuries, entitled Chu-fan-chï.* St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences.

Hourani, G. F. (1995). *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*. Princeton: Princeton University Press.

Husni, A. et al. (2019). An investigation of archaeological remains at Lamreh site, Aceh, Indonesia and their context within the Lamuri Kingdom. in *International Journal of Asia Pacific Studies,* Volume 15 (2), 59–88. https://doi.org/10.21315/ijaps2019.15.2.3

Fatimi, S. Q. (1960). In Quest of Kalah. in *Journal of Southeast Asian History*, Volume 1, Issue 2, September 1960, 62-101.

Federspiel, H. M. (2007). *Sultans, Shamans & Saints Islam and Muslims in Southeast Asia.* Bangkok: O.S. Printing House.

Ferrand, G. (1913). *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extreme-Orient du 8e au 18e siècles*. Paris E. Leroux.

Gordon, A. (ed.). (2001). T*he Propagation of Islam in the Indonesian-Malay Archipelago.* Kuala Lumpur: Malaysian Sociological Research Institute.

Ismail, M. U., Zuliskandar, R., Zakaria, R. M. A. (2021). The Champa Pillar (1035 CE) and Its Possible Connection with the Turkic Dynasties. in *Islāmiyyāt,* Volume 43 (2), 93-104. https://ejournal.ukm.my/islamiyyat/article/view/52124

Kennedy, H. (2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century.* (Second edition). Harlow: Longman.

McKinnon, E. E. (1988). Beyond Serandib: A Note on Lambri at the Northern Tip of Aceh. in *Indonesia,* No. 46 October 1988, 102-121.

McKinnon, E. E., A.R. Nurdin. (2020). Mediaeval Fansur: a long-lost harbor in Aceh. in *Ancient and Living Traditions Papers from the Fourteenth International Conference of the European Association of Southeast Asian Archaeologists EurASEAA14 (Volume I),* Lewis, Helem. (ed.). Oxford: Archaeopress Publishings Ltd.

Minorsky, V. (1924). *Sharaf al-Zamān Ṭāhir al-Marvazī on China, The Turks and India.* London: The Royal Asiatic Society.

Park, H. (2012). *Mapping the Chinese and Islamic Worlds Cross-Cultural Exchange in Pre-Modern Asia.* New York: Cambridge University Press.

Peters, F. E. (1996). *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places.* Delhi: Oxford University Press.

Polo, M. (1920). *The Travels of Marco Polo.* (Henry Yule, trans., Henri Cordier, ed.). London: John Murray.

Tagliacozzo, E. (2013). *The Logest Journey Southeast Asians and the Pilgrimage to Mecca.* Oxford: Oxford University Press.

Tibbetts, G. R. (1979). *A Study of the Arabic Texts Containing Material on South-East Asia.* Leiden: E. J. Brill.

Ucko, P. J. (1969). Penis Sheaths: A Comparative Study. Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, No. 1969, 24-67.

Wheatley, P. (1961). *The Golden Khersonese.* Kuala Lumpur: University of Malaya Press.

เอกสารภาษาอาหรับ

บุซุร์ก บิน ชะฮ์ริยาร. (1908). *กิตาบ อะญาอิบ อัลฮินด์ บัรริฮิ วะ บะฮ์ริฮิ วะ ญะซาอิริฮิ.* (พิมพ์ครั้งที่ 1). อัลกอฮิเราะฮ์: มัฏบะฮ์ อัสสะอาดะฮ์.

อัลมัสอูดีย์, อะบู อัลฮะซัน อะลี. (2012). *มุรูจ อัษษะฮับ วะ มะอาดิน อัลเญาฮัร.* (อะบู มุฟีด มุฮัมมัด กุมัยฮะฮ์, ตรวจทาน). บัยรูต: ดาร อัลกุตุบ อัลอิลมียะฮ์.

อัลอิดริซีย์, อัชชะรีฟ. (2002). *นุซฮะฮ์ อัลมุชตาค ฟี อิคติรอค อัลอาฟาค.* (เล่มที่ 1). อัลกอฮิเราะฮ์: มักตะบะฮ์ อัษษะกอฟะฮ์ อัดดีนียะฮ์.

อัลฮะมะษานีย์, อิบนุ อัลฟะกีฮ์. (2009). *กิตาบ อัลบุลดาน*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). บัยรูต: อาลัม อัลกุตุบ.

อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์. (2013). *ริฮ์ละฮ์ อิบนุ บะฏูเฏาะฮ์ อัลมะซามะอ์ ตุฮ์ฟะฮ์ อันนัซซอร ฟี เฆาะรออิบ อัลอัมศอร วะ อะญาอิบ อัลอัซฟาร.* บัยรูต: อัลมักตะบะฮ์ อัลอัศรียะฮ์.

Ibn Rosteh, Abu Ali Ahmed ibn Omar. (1892). Kitab al-A'laq an-Nafisa. (Goeje, M. J. de, Ed.). in *Bibliotheca geographorum arabicorum*, Volume 7. Leiden: Brill.

Mackintosh-Smith, Tim (tr.). (2014). *Two Arabic Travel Books: Accounts of China and India and Mission to the Volga.* New York: Library of Arabic Literature.

ภาพประกอบ

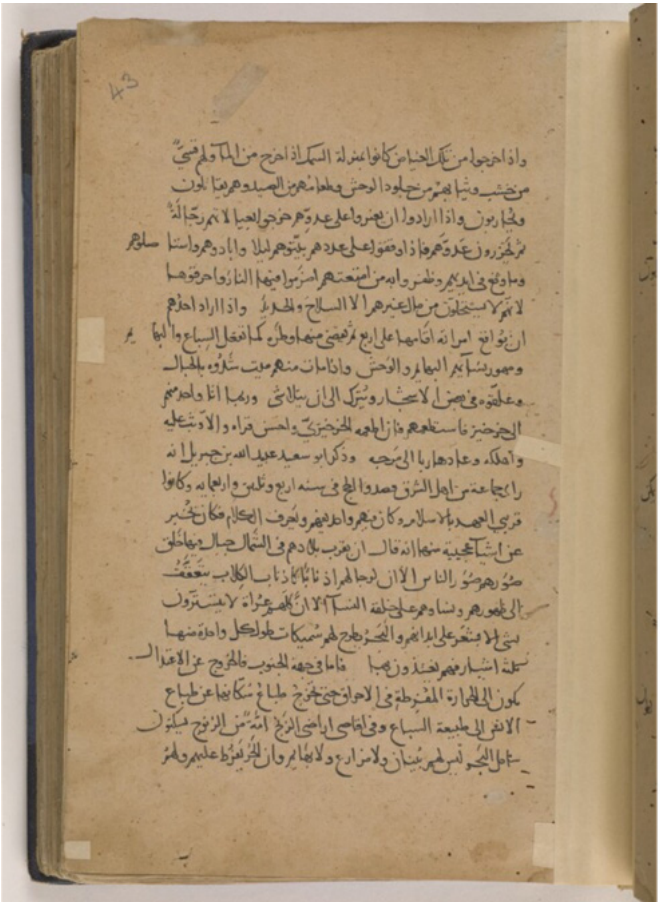

ภาพที่ 1 ต้นฉบับลายมือเอกสารอาหรับ
เรื่อง *กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์)*
ของ ชะร็อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์
ที่มา: British Library: Oriental Manuscripts, Delhi Arabic 1949, in Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/node/9602> [accessed 1 August 2023]

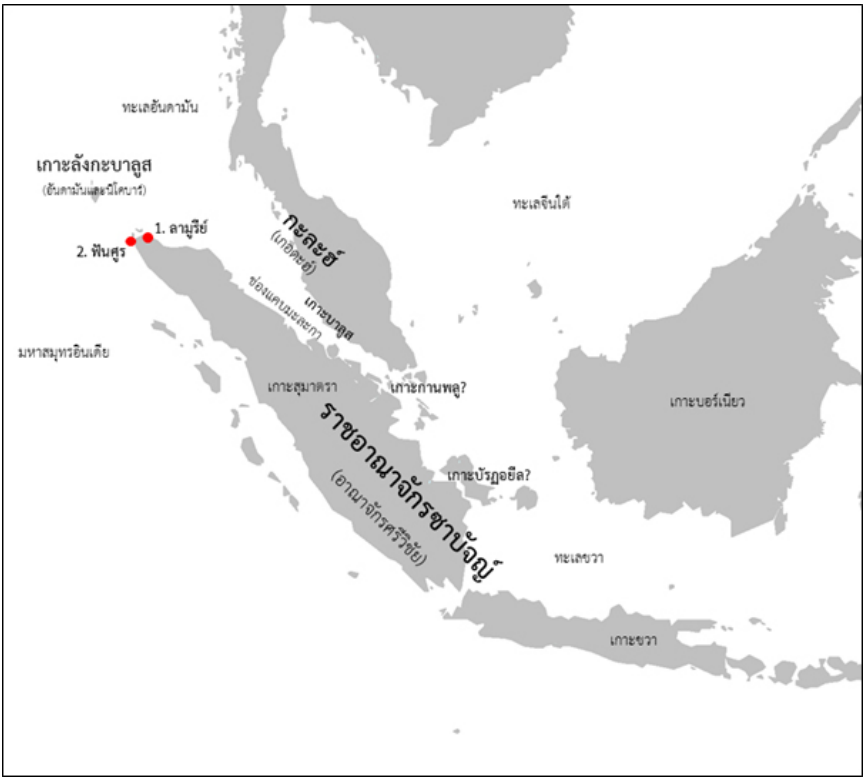

ภาพที่ 2 ตำแหน่งของ “ลามูรีย์” และ “ฟันศูร”
วิเคราะห์ภูมินามจาก *กิตาบ เฏาะบาอิ อัล-ฮะยะวาน (ตำราธรรมชาติสัตว์)* ของ
ชะร์อฟ อัซ-ซะมาน ฏอฮิร อัล-มัรวะซีย์ และ เอกสารอาหรับสมัยศตวรรษที่ 9-11

บทปริทัศน์หนังสือ

(Book Review)

ต้นกำเนิดและพลวัตของความเหลื่อมล้ำ: เพศ การเมืองและอุดมการณ์”

Reference:

Wisman, J. D. (2022). *The Origins and Dynamics of Inequality: Sex, Politics, and Ideology.* Oxford: Oxford University Press, 820 pp.

โดย

ยศ สันตสมบัติ

คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

การขยายตัวอย่างรวดเร็วของความเหลื่อมล้ำ ได้สร้างปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมให้กับประชากรจำนวนมาก ที่ไม่อาจพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองและครอบครัวได้อย่างมีประสิทธิภาพ ความเหลื่อมล้ำยังคุกคามอนาคตของนิติรัฐและความเป็นธรรมทางสังคม หนังสือเรื่อง “ต้นกำเนิดและพลวัตของความเหลื่อมล้ำ” ของวิสแมนเสนอว่า ความเหลื่อมล้ำเป็นพลังขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ มาตรการที่ไร้ประสิทธิผลในการควบคุมการสะสมความมั่งคั่ง รายได้ และอภิสิทธิ์ มักนำไปสู่การเผชิญหน้า ความขัดแย้ง การปฏิวัติ และสงคราม

ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ยุคการสร้างรัฐและอารยธรรมเมโสโปเตเมีย แนวโน้มของแนวคิดทางสังคมที่จะยอมรับว่าความเหลื่อมล้ำเป็นไปตามธรรมชาติ มีมาตั้งแต่ยุคของเพลโตและยังคงเป็นประเด็นถกเถียงในทางปรัชญาการเมืองจนถึงปัจจุบัน แต่หนังสือเล่มนี้หันเหจากปรัชญาการเมือง มาใช้ข้อถกเถียงของชีววิทยาวิวัฒนาการโดยเฉพาะประเด็นพลวัตของการคัดเลือกทางเพศ “รัฐ” พัฒนาจากการ

ปฏิวัติเกษตรกรรมในช่วงปลายยุคหิน เมื่อเครื่องมือเหล็กและกองทัพช่วยให้ผู้นำอ้างกรรมสิทธิ์เหนือที่ดิน และบังคับให้สมาชิกชุมชนทำงานหนัก ทาส แรงงานติดที่ดิน ชาวนาและแรงงานรับจ้างล้วนถูกบังคับแรงงานและต้องส่งมอบส่วนเกินจากการยังชีพให้แก่ผู้นำ ความเชื่อและองค์กรศาสนา พัฒนาขึ้นเพื่อสร้างความชอบธรรมแก่ความเหลื่อมล้ำ โดยนำเสนอว่าชนชั้นนำมีสิทธิธรรมในการปกครองหรือแม้กระทั่งมีสถานะดั่งเทพเจ้า ด้วยเหตุนี้เอง การยึดทรัพย์หรือการควบคุมผูกขาดเครื่องมือการผลิตและทรัพยากร จึงมีความเป็นมายาวนานตลอดประวัติศาสตร์มนุษยชาติ ในบางสังคม ชนชั้นเจ้านายถูกแทนที่ด้วยนายทุนในเวลาต่อมา

พลังขับเคลื่อนที่อยู่เบื้องหลังการผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำ คือ กระบวนการวิวัฒนาการ (ทางชีววิทยา) ความมั่งคั่งในทุกด้านเป็นการปรับตัวจากความได้เปรียบเชิงการแข่งขันทางเพศ ผู้เขียนใช้แนวคิดแบบดาร์วินใหม่ในการเสนอว่าวิวัฒนาการเลือกสรรบุคคลที่ประสบความสำเร็จในการแข่งขันให้สามารถเอาตัวรอด แพร่พันธุ์ และประสบความสำเร็จในการถ่ายทอดคุณลักษณะทางพันธุกรรมไปสู่ลูกหลาน อย่างไรก็ตาม ในช่วงเริ่มต้นของประวัติศาสตร์มนุษยชาติ มนุษย์มิได้แข่งขันเพื่อสถานภาพโดยการสะสมทรัพยากรและอำนาจทางการเมือง ความเหลื่อมล้ำจึงมิใช่ความจำเป็นทางสังคม ในทางตรงกันข้าม การแข่งขันกันสะสมความมั่งคั่งได้รับการทัดทานเพราะอาจทำลายความผาสุกของสังคมส่วนรวม การแข่งขันจึงถูกกำหนดให้มีลักษณะที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม เช่น การเป็นนักรบผู้กล้าหาญ การเป็นนายพรานฝีมือดี การมีใจกว้าง ฉลาด และมีอารมณ์ศิลปะ เป็นต้น พูดอีกแบบหนึ่ง คือ การแข่งขันได้รับการกำหนดให้เป็นไปในวิถีทางที่จะยังประโยชน์แก่สังคม แต่การเรืองอำนาจขึ้นของรัฐ การเจริญพันธุ์ และกิเลสเย้ายวนของสถานภาพ ความมั่งคั่งและอำนาจผ่านการคัดสรรทางเพศ กลายเป็นกุญแจสำคัญในการทำความเข้าใจแนวโน้มที่สังคมรัฐจะพัฒนาความแตกต่างทางเศรษฐกิจและการเมือง ความสำเร็จในการแพร่พันธุ์หมายความว่า คุณลักษณะที่เอื้อต่อการแข่งขันได้รับการปรับปรุง

ผ่านการคัดสรรธรรมชาติ อำนาจและความมั่งคั่งในบริบทของสังคมรัฐก่อเกิดสถานภาพสูงให้คนบางกลุ่ม และช่วยปรับโอกาสที่คนเหล่านี้จะมีชีวิตรอดและส่งผ่านพันธุกรรมของตนไปยังรุ่นต่อ ๆ ไป รหัสพันธุกรรมที่กำกับกมลสันดานโลภโมโทสันจึงกลายมาเป็นคุณลักษณะเด่นในธรรมชาติของประชากรมนุษย์ สถานภาพทำให้ปัจเจกมีเสน่ห์ดึงดูดเพศตรงข้ามเพราะความเพียบพร้อมซึ่งอำนาจ สถานภาพและความมั่งคั่ง ย่อมให้โอกาสดีในชีวิต และความพร้อมในการดูแลลูกหลานให้อยู่รอดปลอดภัย วิวัฒนาการเลือกสรรให้ความโลภจำเริญขึ้นในประชากรมนุษย์

การแข่งขันทางเพศอาจนำมาซึ่งความขัดแย้งและความรุนแรง หากปราศจากซึ่งสถาบันสังคมที่มากำหนดกฎเกณฑ์ในการแข่งขัน และสร้างข้อจำกัดผ่านจารีตประเพณี แต่เมื่อความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้นมีมากขึ้น อุดมการณ์ทางการเมืองและศาสนากลายเป็นความจำเป็นเพราะมีบทบาทสำคัญในการทำให้สมาชิกสังคมมีความรู้สึกเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และพร้อมจะเสียสละเสรีภาพส่วนตนบางประการเพื่อแลกกับการใช้ชีวิตในสังคมอย่างสมานฉันท์ อุดมการณ์ปลูกฝังความคิดที่ว่าบรรทัดฐาน กฎหมาย และความคาดหวังทางสังคมมีความยุติธรรม อุดมการณ์เกลี้ยกล่อมให้ชนชั้นล่างยอมรับคำอธิบายว่าทำไมพวกเขาจึงอยู่ในสถานภาพต่ำกว่า และชนชั้นสูงสมควรมีส่วนในความมั่งคั่ง รายได้ และอภิสิทธิ์มากกว่า การบริหารจัดการความหมายของความยุติธรรมเป็นพื้นฐานสำคัญของอุดมการณ์ อุดมการณ์ค้ำจุนระบบที่ผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำโดยยืนยันความคิด ความเชื่อ และเรื่องเล่าที่สร้างความชอบธรรมให้กับการกระจายรายได้ความมั่งคั่งและอภิสิทธิ์ของชนชั้นนำ อุดมการณ์กล่อมเกลาหลอกล่อผู้แพ้ข้างล่างให้เชื่องเชื่อว่า เงื่อนไขที่อยู่ตรงข้ามกับผลประโยชน์ของตนนั้นชอบและยุติธรรม

อุดมการณ์ที่รองรับความเหลื่อมล้ำดังกล่าว ยังทรงอานุภาพอยู่ในปัจจุบัน วิกฤตเศรษฐกิจปี 2008 ซึ่งน่าจะทำให้คนส่วนใหญ่เห็นมายาคติของเสรีนิยมใหม่ได้อย่างชัดเจน เพราะแม้แต่นายอลัน กรีนสแปน นักเศรษฐศาสตร์

สายอนุรักษ์สุดโต่งยังออกมายอมรับว่าเขาผิดพลาดที่ไปเชื่อแนวคิดนี้ แต่การสะท้อนย้อนคิดของนายกรีนสแปนก็มิได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการปฏิเสธอุดมการณ์นี้แต่อย่างใด

โชคยังดีที่ว่า วิวัฒนาการยังเลือกสรรคุณลักษณะอีกประการหนึ่งของมนุษย์ นั่นคือ ความรู้สึกของความเป็นธรรม (sense of fairness) คุณลักษณะนี้มาจากการคัดสรรของกระบวนการวิวัฒนาการเช่นเดียวกัน ในบริบทที่คนส่วนใหญ่อาจยอมรับอุดมการณ์ครอบงำ ยังมีคนบางกลุ่มที่ปฏิเสธบรรทัดฐานกฎเกณฑ์ จารีตจากเบื้องบน เพราะรู้สึกว่าไม่เป็นธรรม คนเหล่านี้อาจถูกคว่ำบาตรและเนรเทศออกจากสังคม แต่คนที่ยึดมั่นในความรู้สึกของความเป็นธรรมมีแนวโน้มที่จะเอาชีวิตรอดและถ่ายทอดพันธุกรรมของตนไปสู่ลูกหลาน ด้วยเหตุนี้เอง มนุษยชาติจึงมีรากเหง้าทางพันธุกรรมที่มุ่งแสวงหาสถานภาพและความเป็นธรรมไปพร้อมกัน ชาร์ลส์ที่ 1 และหลุยส์ที่ 14 ต่างมองว่าการตั้งคำถามต่อสิทธิธรรมของตนนั้นไม่ยุติธรรม และพร้อมสละชีพมากกว่าจะยอมรับเหตุผลของฝ่ายตรงข้าม ประวัติศาสตร์เต็มไปด้วยเรื่องราวของความขัดแย้งระหว่างการรักษาสถานภาพกับความเป็นธรรม

การเมืองก่อกำเนิดขึ้น เพื่อวินิจฉัยความขัดแย้งระหว่างสันดานสองด้านของมนุษย์ (ความรู้สึกของความเป็นธรรม กับ การกอบโกยให้ได้มากที่สุด) ภายใต้กรอบของสถาบันทางสังคม การต่อรองระหว่างพลังทั้งสองด้านตลอดเวลาที่ผ่านมาคือแก่นแกนของการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ และยังคงเป็นปมปัญหาในปัจจุบัน ความเหลื่อมล้ำหรือความเป็นธรรมคือปัญหาหลักของมนุษยชาติ การแสวงหาอำนาจ กับ การสร้างข้อจำกัดของอำนาจ คือ บทบาทของการเมืองและองค์กรที่พัฒนาขึ้นเพื่อกำกับการแข่งขัน ระบบการเมืองสร้างข้อจำกัดให้กับการแสวงหาอำนาจและการยอมรับกฎกติกาช่วยให้เกิดความรู้สึกของความเป็นธรรม มาตรฐานทางศีลธรรมก็มีการปรับเปลี่ยนมาโดยตลอดเช่นกัน กฎหมายฮัมมูราบีแห่งบาบิโลนเมื่อสี่พันปี

ก่อนระบุว่า หน้าที่ของกษัตริย์คือการปกป้องมิให้ผู้อ่อนแอถูกรังแกโดยผู้เข้มแข็ง แต่ในความเป็นจริงผู้อ่อนแอโดนรังแกมาโดยตลอด

ชีววิทยาสร้างเงื่อนไขให้มนุษยชาติแข่งขันอย่างชาญฉลาดขึ้น ความอยู่รอดของเราอาจขึ้นอยู่กับความพยายามในการสร้างสถาบันการเมืองที่มีประสิทธิภาพในการกำกับควบคุมอำนาจแห่งความโลภ เพื่อไปสู่สังคมที่มีความเท่าเทียมและเป็นธรรมมากขึ้น